

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI
KAMU YÖNETİMİ PROGRAMI
DOKTORA TEZİ

KAPİTALİZMDE DEVLETİN DEĞİŞİMİ

Gamze TURGAYLI ZENGİN

Danışman
Prof. Dr. Atilla GÖKTÜRK

İZMİR - 2021

YEMİN METNİ

Doktora Tezi olarak sunduğum “Kapitalizmde Devletin Değişimi” adlı çalışmanın, tarafımdan, akademik kurallara ve etik değerlere uygun olarak yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

..../01/2021

Gamze TURGAYLI ZENGİN

ÖZET
Doktora Tezi
Kapitalizmde Devletin Değişimi
Gamze TURGAYLI ZENGİN

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Kamu Yönetimi Anabilim Dalı
Kamu Yönetimi Programı

Kapitalizmin, ortaya çıktığı dönemden itibaren toplumsal, siyasal ve iktisadi yapıya ilişkin birçok çalışmanın temel konusu haline geldiği ve bu bağlamda zengin bir literatüre sahip olduğu görülmektedir. Literatürdeki birçok çalışma, kapitalist devleti ve bu devlet yapısının işlevlerini sorgular nitelikte olup, yanı sıra kapitalizmin dönemleri itibariyle devlet aygıtında ortaya çıkan değişimlere odaklanmaktadır. Ancak kapitalist sistem açısından baskı aygıtının yerine getirdiği işlevler ve bu aygıtın önemi çoğunlukla göz ardı edilmektedir. Kapitalizm her ne kadar iktisadi ve siyasal alanların birbirinden ayrıldığı, tahakkümün ekonomik unsurlar dolayısıyla sağlandığı bir yapı öngörüyor olsa da tarihin hemen her döneminde ekonomik dışı gücün varlığına ihtiyaç duymuş ve bu güce yaslanmıştır. Bu sebeple devletin baskı aygıtının, kapitalizm açısından önemi yadırganamayacak bir niteliğe sahiptir.

Bu çalışma kapitalist iktisadi sistemin başlangıcından itibaren devlet aygıtında, işlevlerinde ve baskı unsurunda ortaya çıkan dönüşümlere odaklanmakta olup, üretim biçimi, siyasal yapı ve baskı aygıtı arasındaki ilişkiyi tarihsel bir perspektifte ele almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Üretim Biçimi, Siyasal Yapı, Kapitalizm, Devlet, Baskı Aygıtı

ABSTRACT
Doctoral Thesis
Transformation of the State in Capitalism
Gamze TURGAYLI ZENGİN

Dokuz Eylül University
Graduate School of Social Sciences
Department of Public Administration
Public Administration Program

It is seen that capitalism has become the main subject matter of most studies relevant to social, political and economic structure since its emergence and in this sense, it has a rich literature. Many studies in the literature have the quality of questioning the capitalist state and the functions of the state structure; besides, it focuses on the changes arising in state apparatus as of period of capitalism. However, the functions of the repression apparatus and its importance are generally ignored in terms of the capitalist system. Although capitalism foresees a structure in which economic and political domains are separated from each other and tyranny is ensured by economic factors, it has needed the existence of non-economic power in almost every period of history and has relied on this power. Hence, the repression apparatus of the state has great importance for capitalism.

This study focuses on the transformations that the capitalist economic system has experienced in the state apparatus, functions and repression factor since its beginning and discusses the relationship between the mode of production, the political structure and the repression apparatus from a historical perspective.

Keywords: Mode of Production, Political Structure, Capitalism, State, The Repression Apparatus

KAPİTALİZMDE DEVLETİN DEĞİŞİMİ

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI	ii
YEMİN METNİ	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR	ix
TABLOLAR LİSTESİ	x

GİRİŞ	1
-------	---

BİRİNCİ BÖLÜM MODERN ÖNCESİ TOPLUM VE DEVLET

1.1. DEVLET VE TOPLUM	6
1.2. İLKEL KOMÜNAL TOPLULUK	9
1.3. KÖLECI TOPLUM VE DEVLETİN ORTAYA ÇIKIŞI	19
1.3.1. Kölecî Toplum Yapısı ve Üretim İlişkileri	19
1.3.2. Kölecî Devlet ve Erkleri	25
1.4. FEODAL TOPLUM VE DEĞİŞEN DEVLET YAPISI	29
1.4.1. Feodal Toplum Yapısı ve Üretim İlişkileri	29
1.4.2. Feodal Devlet ve Erkleri	35
1.5. FEODALİZMDEN KAPİTALİZME GEÇİŞ: MUTLAKİYETÇİ DEVLET TİPİ	38
1.5.1. Feodalizmin Çözülme Süreci	38
1.5.2. Geçiş Dönemi Üretim Biçimi	42
1.5.3. Mutlakîyetçi Devlet Yapısı	49

İKİNCİ BÖLÜM

MODERN DEVLET VE KAPİTALİZM

2.1. DEVLET OLGUSUNA İLİŞKİN YAKLAŞIMLAR	54
2.2. MODERNİZM VE MODERN DEVLET	69
2.2.1. Modernizm	70
2.2.2. Kapitalist Üretim Biçimi	72
2.2.3. Modern Devlet Yapısı	78
2.3. MODERN DEVLET VE KAPİTALİZM İLİŞKİSİ	87
2.3.1. Modern Devlet ile Kapitalizm Arasındaki Nedensellik İlişkisi	88
2.3.2. Modern Devletin Araçları ve Kapitalizm İlişkisi	93
2.4. MODERN DEVLETİN BASKI AYGITLARI VE KAPİTALİZM	100
2.4.1. Doğrudan Zor Aygıtları: Düzenli Ordu ve Polis	112
2.4.2. Dolaylı Zor Aygıtları: İdare ve Hukuk	116
2.4.3. Cezalandırma Aygıtı: Tutukevleri	119

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TARİHSEL SÜREÇTE KAPİTALİZM, DEVLET VE ZOR ERKİ

3.1. “İLK BİRİKİM”: ERKEN KAPİTALİZM	122
3.2. 1850-1914 DÖNEMİ KAPİTALİZM VE LİBERAL DEVLET	124
3.2.1. Liberal Kapitalizm: <i>Laissez Faire</i>	124
3.2.2. Liberal Devlet ve İktisadi Sistem Bağlamında İşlevleri	130
3.2.3. Liberal Devlet ve Zor Erki	132
3.3. 1914-1945 MÜDAHALECİ KAPİTALİZME DOĞRU	142
3.3.1. I. Dünya Savaşı’ndan Büyük Buhran’a	143
3.3.2. 1929 Büyük Buhran’ı ve Kapitalist Sisteme Etkileri	148
3.3.3. Müdahaleci Kapitalizme Doğru	151
3.3.4. Devlet Zorunun Yükselişi	155
3.4. 1945-1973 MÜDAHALECİ KAPİTALİZM VE SOSYAL REFAH DEVLETİ	157
3.4.1. Müdahaleci Kapitalist Sistem	157

3.4.2. Devletin Artan İşlevi: Müdahaleci Sosyal Refah Devleti	161
3.4.3. Sosyal Refah Devletinin Perde Arkasındaki Zor Aygıtı	165
3.4.4. Refahın Sonuna Doğru: Müdahaleci Kapitalizmin Krizi	169
3.5. 1973 SONRASI DÖNEMDE KAPİTALİZM VE NEOLİBERAL DEVLET	170
3.5.1. Neoliberal Kapitalizm	171
3.5.2. Neoliberalizmin Devlet Anlayışı: Minimal Devlet	177
3.5.3. Neoliberal Paradigmanın Devlet Eksenli Revizyonu	182
3.5.4. Zor Erkinin Artan İşlevi	188
3.6. TÜRKİYE ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME	201
SONUÇ	237
KAYNAKÇA	247

KISALTMALAR

AB	Avrupa Birliği
ABD	Amerika Birleşik Devletleri
AKP	Adalet ve Kalkınma Partisi
BBKP	Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı
DB	Dünya Bankası
DBA	Devletin Baskı Aygıtları
DİA	Devletin İdeolojik Aygıtları
DP	Demokrat Parti
DTÖ	Dünya Ticaret Örgütü
IMF	International Monetary Fund
İÖ	İsa'dan Önce
KİT	Kamu İktisadi Teşebbüsü
MÖ	Milattan Önce
OECD	Organisation For Economic Co-Operation And Development
SSCB	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
TC	Türkiye Cumhuriyeti
TPAO	Türkiye Petrolleri Genel Müdürlüğü
WIDER	World Institute For Development Economics Research
WTO	World Trade Organization

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1: Birinci Dünya Savaşı Sonrasında Amerika Birleşik Devletleri'nin Borç Verdiği Ülkeler Ve Geri Ödemeleri (Milyon Dolar)	s. 144
Tablo 2: Birinci Dünya Savaşı Sonrası Savaş Tazminatları Ve Borç Ödemeleri (Milyon Dolar)	s. 145
Tablo 3: Seçilmiş Batı Ülkeleri Ve Sovyetler Birliği'nin Yıllık Büyüme Oranları	s. 153
Tablo 4: Dünya Sanayi Ve Ticaretinin Yıllık Ortalama Büyüme Oranları	s. 161
Tablo 5: Keynesçi Ulusal Refah Devleti (KURD)	s. 163
Tablo 6: Ülkelere Göre Refah Devletinin Temellerinin Atıldığı Yıllar	s. 165
Tablo 7: Fordist Üretim Süreci Ve Esnek Üretim Sürecinin Karşılaştırması	s. 175
Tablo 8: Fordist Ve Esnek Üretim Süreçlerinde Devlet	s. 179
Tablo 9: Genişletilmiş Washington Konsensüsü	s. 185
Tablo 10: Washington Ve Post-Washington Konsensüslerinin Karşılaştırması	s. 185
Tablo 11: Devletin İşlevleri	s. 187
Tablo 12: 1980 Sonrası Sendikalaşma Oranları	s. 190
Tablo 13: Küreselleşme Karşıtı Hareketler	s. 196
Tablo 14: 1970-1980 Dönemi Sendika, Sendika Üyelikleri Ve Grevlere İlişkin Veriler	s. 218
Tablo 15: Yıllar İtibariyle Grev Sayısı, Greve Katılan İşçi Sayısı Ve Grevde Kaybolan İşgünü Sayısı (1984-2005)	s. 231

GİRİŞ

Kapitalizmin ortaya çıktığı ve kurumsallaştığı dönemden itibaren toplumsal, siyasal ve iktisadi alana ilişkin yürütülen birçok çalışmanın temel konusu haline geldiği bu bağlamda zengin bir literatüre sahip olduğu görülmektedir. Kapitalist iktisadi sistemin yapısı, bu sistemin tarihsel süreçte içine düştüğü krizler ve bu krizler sonrasında yeniden yapılanma aşamaları, kendine uygun siyasal yapıyı yani devleti koşullandırması, bu siyasal yapının ise sistem bağlamında yerine getirdiği işlevler vs. gibi konular bu çalışmaların genel çerçevesini oluşturmaktadır. Her ne kadar bu çalışmalarda devletin kapitalizmin gereklilikleri ve ihtiyaçları adına yerine getirdiği işlevler ele alınmış olsa da çoğunlukla zor erki unsurunun sistem bağlamındaki öneminin göz ardı edildiği görülmektedir.

Kapitalizm, iktisadi ve siyasal alanların birbirinden ayrılmasını ve emeğin salt iktisadi koşullar/yapı dolayısıyla tahakküm altına alınmasını, yanı sıra şiddetten arındırılmış bir toplumsal ve siyasal yapının varlığını ön görmektedir. Dolayısıyla şiddetin dışlandığı bir yapı tasviri söz konusudur. Kapitalist sistemin söz konusu ön koşullarının, modern devletin şiddet tekeli ve meşru fiziksel güç kullanma hakkını elinde bulundurmasıyla yani temelde zor erkiyle yakından ilişkili olduğu görülmektedir. Kapitalist sistem zor unsurunun devlet aygıtında tekelleşmesiyle, söz konusu yapısal koşullarını sağlayabilmektedir.

Diğer taraftan kapitalizm kendine uygun bir devlet yapısını koşullandırmakta ve bu devlet yapısı mevcut iktisadi yapının genişlemesi, sürekliliğinin sağlanması, korunması ve belli hallerde düzenlenmesi adına gerekli işlevleri yerine getirmektedir. Devlet söz konusu işlevleri, genel bir çerçevede ideolojik aygıtlar ve zor aygıtı olarak sınıflandırılan unsurları aracılığıyla yerine getirmektedir. İdeolojik aygıtlar bir yandan mevcut sömürü sisteminin toplumsal yapıdaki diğer sınıf ve sınıf fraksiyonları tarafından belletilmesi yoluyla sürdürülmesi işlevini yerine getirirken aynı zamanda egemen sınıfın hegemonyasının rıza yoluyla üretiminin sağlaması noktasında temel araç olarak karşımıza çıkmaktadır. Zor aygıtı ise mevcut iktisadi yapının ve üretim ilişkilerinin yeniden üretiminin siyasal koşullarını baskı unsuru aracılığıyla yerine getirmekte, yanı sıra ideolojik aygıtların işlevsel hale gelebilmesini sağlamakta, bu bağlamda bir nevi “kalkan” görevi görmektedir. Dolayısıyla her ne kadar ideolojik aygıtlar daha görünür olmaları açısından ve rıza yoluyla hegemonyanın üretilmesi

noktasında öncelikli bir konuma sahip olsalar da ya da bu şekilde değerlendirilseler de temelde zor erkinin varlığına, gücüne ve desteğine ihtiyaç duymaktadırlar. Buna ek olarak kapitalist sistemin içinde barındırdığı sınıfsal çelişkilerin sönümlenemeyecek hale gelmesi durumunda, toplumsal düzenin yeniden oluşturulması yine zor erkinin işlevleriyle ya da sadece uygulayabileceği işlevlerin yarattığı baskı unsuruyla mümkün olabilmektedir.

Dolayısıyla kapitalist iktisadi sistem, her ne kadar şiddetin ön planda olmadığı bir toplumsal, siyasal ve iktisadi yapı ön görüyor olsa da tarihin hemen her döneminde zor erkinin gücüne ve desteğine ihtiyaç duymaktadır. Kapitalizmin bu anlamda kendinden önceki yapılardan farkı, zor erkinin merkezileşmesi ve daha çok perde arkasında olduğu, salt varlığı dolayısıyla bir baskı unsuru haline geldiği bir toplumsal ve siyasal yapıyı koşullandırmasıdır. Ancak sisteme içkin olan sınıfsal çelişkilerin sönümlenemeyecek boyuta ulaşması ya da mevcut iktisadi yapının işlevselliğini tehdit eden unsurların sistemin kendi işleyişi içinde çözölemeyecek bir noktaya gelmesi halinde zorun cüretkâr bir şekilde ortaya çıktığı, kapitalist sistemin devamlılığı ve gereklilikleri bağlamında işlevler yerine getirdiği görölmektedir.

Kapitalizme ilişkin literatüre bakıldığında, devletin zor erkinin bu sistem bağlamındaki işlevleri ve önemini ele alan çalışmaların oldukça sınırlı olduğu, tarihsel süreç itibarıyla kapitalizm, devlet ve zor erki arasındaki ilişkinin ise neredeyse hiç değerlendirilmediği görölmektedir. Bu bağlamda literatürdeki eksikliğin giderilmesi ve söz konusu unsurlar arasındaki ilişkinin tarihsel bir perspektifte ele alınması bu çalışmanın temel amacını oluşturmaktadır. Bu amaca ulaşmak adına belli sorulardan yola çıkılmıştır. Bunlardan ilkinin, kapitalizm ve devlete ilişkin Marksist perspektifte yürütülen çalışmalarda da ele alınan “*Devlet kapitalist iktisadi sistemin devamlılığı ve gelişimi adına nasıl çalışır?*” sorusu oluşturmaktadır. Bu soruyla bağlantılı olarak çalışmanın temel sorunsalını oluşturan diğer sorular ise; “*Devlet kapitalist sistem ve kapitalist sınıf çıkarına hizmet ederken baskı aygıtlarının yani zor erkinin rolü nedir?*”, “*Kapitalist iktisadi sistemin değişmesine paralel olarak devletin ve baskı aygıtının işlevi nasıl değişmektedir?*” ve son olarak “*Günümüzde baskı aygıtının işlevleri nelerdir?*” şeklinde belirlenmiştir.

Her ne kadar kapitalist sistem, bu sistemin koşullandığı devlet biçimi ve işlevleri ve bu işlevler arasında baskı aygıtının önemi çalışmanın ana sorunsalını

oluşturuyor olsa da, tarihsel materyalizm anlayışı bağlamında bir sistematik hareket edilerek üretim biçimi, toplumsal yapı ve siyasal yapı arasındaki ilişki tarihsel süreç içinde ele alınmıştır. Bu doğrultuda çalışmanın ilk bölümünde devlet ve toplum arasındaki ilişkinin materyalist tarih anlayışı bağlamında bir tartışması yapılarak, modernizm öncesi toplumsal ve siyasal yapılar bu bakış açısıyla incelenmiştir. Böylelikle bir taraftan üretim biçimi, toplumsal yapı ve siyasal yapı arasındaki nedensellik ilişkisi incelenirken, aynı zamanda modernizm öncesi siyasal yapılarda zor erkinin işlevi irdelenmiştir. Bu bağlamda tarihsel konjonktür ve coğrafi koşulların da etkisiyle üretici güçlerin gelişiminde ve üretim ilişkilerinde ortaya çıkan değişimlere koşut olarak toplumsal ve siyasal yapıda meydana gelen dönüşümler tarihsel perspektifte sunulmuştur. Yanı sıra geleneksel yapılarda egemenin keyfiyetine bağlı olarak zor unsurun daha doğrudan ve fiziksel şiddet şeklinde kullanımı yansıtılmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın ilk bölümünde geleneksel yapılar incelenirken ikinci bölümünde, tarihsel süreçte üretim biçimi, toplumsal yapı ve devlet bağlamındaki en köklü değişimi yansıtan modernizm, modern devlet ve kapitalizm unsurları ele alınmıştır. Bu bölümde öncelikle devlet olgusuna yönelik literatürde yer alan tartışmalar ve yaklaşımlar ele alınmış ve devlete ilişkin genel bir çerçeve çizilmeye çalışılmıştır. Sonrasında, söz konusu tarihsel aşamanın en önemli unsurları olan modernizm, modern devlet ve kapitalist iktisadi sisteme odaklanılmıştır. Modern devlet yapısının kendinden önceki geleneksel yapılardan farkları ve ayırt edici özellikleri ele alınarak bu yapının özgüllüğü vurgulanmış ve üretim biçimi olarak kapitalist iktisadi sistem ele alınmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümünün devam eden kısmında kapitalist iktisadi sistem ve modern devletin aynı tarihsel süreçlerde ortaya çıkmış olmaları hasebiyle aralarındaki nedensellik ilişkisine yönelik literatürdeki tartışmalara yer verilmiştir. Ancak özellikle daha somut olması ve iki unsur arasındaki ilişkiyi üretim biçiminin önceliği bağlamında yansıtabiliyor olması nedeniyle, modern devletin ayırt edici unsurlarının kapitalist sistem açısından işlevleri ele alınmıştır. Bu bağlamda üretim biçimi, toplumsal yapı ve siyasal yapı arasındaki ilişki, kapitalist iktisadi sistemin gereklilikleri, modern devletin ayırt edici unsurları ve bu unsurların söz konusu gereklilikler çerçevesinde yerine getirdiği işlevleri karşılaştırılarak incelenmiştir.

Böylelikle modern devletin, kapitalist iktisadi sistemin gereklilikleri, devamlılığı ve korunmasına yönelik işlevleriyle ön plana çıktığı, her ayırt edici unsurun aslında kapitalizmin varlığı açısından belli işlevleri yerine getirdiği görülmüştür.

İkinci bölümün son kısmında ise baskı aygıtları ve kapitalist sistem bağlamındaki işlevleri ele alınmıştır. Bu noktada devletin ideolojik aygıtları ve devletin baskı aygıtı kavramsallaştırmasından yola çıkılarak kuramsal bir altyapı oluşturulmuş ve tek bir yapı olarak değerlendirilen baskı aygıtının kendi içinde sınıflandırılmasına gidilmiştir. Bu bağlamda öncelikle devletin ideolojik aygıtları ve devletin baskı aygıtı, kapitalist sistem açısından yerine getirdikleri işlevler çerçevesinde ele alınmış ve baskı aygıtının önceliği vurgulanmıştır. Sonrasında ise çoğunlukla merkezi bir unsur olması dolayısıyla tek bir yapı olarak ele alınan baskı aygıtı, kendi içinde polis ve düzenli orduyu kapsayan doğrudan zor aygıtları, idari ve hukuki yapıları kapsayan dolaylı zor aygıtları ve tutukevlerini ifade eden cezalandırma aygıtı şeklinde üçlü bir sınıflandırmaya tabi tutulmuştur. Bu sınıflandırma bağlamında ise her bir unsurun yerine getirdiği işlevler genel bir çerçevede ele alınmıştır.

Üçüncü bölümde ise kapitalizmin ortaya çıktığı andan itibaren geçirdiği dönüşümler tarihsel perspektifte ele alınmış ve bu değişimlerin devlet yapısında ortaya çıkardığı köklü dönüşümler incelenmiştir. Bu doğrultuda kapitalist iktisadi sistem ilk/erken birikim aşaması itibarıyla, 1850-1914 liberal kapitalizm ve liberal devlet, 1914-1945 kapitalist sistemin bocalama aşaması, 1945-1973 müdahaleci kapitalizm ve sosyal refah devleti ve son olarak 1980 sonrası neoliberal kapitalizm ve neoliberal devlet şeklinde dönemleştirilmiştir. Her bir dönem, üretim biçiminin yapısı, bu üretim biçiminin koşullandığı ve gerekli yapısal unsurları sağlayan siyasal yapı bağlamında ele alınmıştır. Üretim biçimi ve buna uygun düşen siyasal yapı ele alındıktan sonra ise özellikle zor erkinin işlevselliği, söz konusu tarihsel konjonktürde ne kadar ön planda olduğu, zorun hangi alt unsurunun daha etkin hale getirildiği gibi sorular çerçevesinde içinde bulunulan dönem tartışılmıştır.

Üçüncü bölümün son kısmında ise Türkiye üzerine yine tarihsel perspektifte bir değerlendirme yapılmıştır. Türkiye'nin kapitalist iktisadi sisteme entegre olma süreci, bu süreçler bağlamında siyasal yapıda ortaya çıkan değişimler ve yanı sıra tarihsel konjonktür bağlamında Türkiye'nin kapitalist sisteme eklenmesi ve günümüze kadar ki süreç özetlenmiştir. Bununla birlikte özellikle baskı aygıtlarına ve

bunların içinde bulunulan dönem itibariyle ne şekilde, ne kadar sıklıkta ve hangi yoğunlukta kullanıldığı tespit edilmeye çalışılmıştır. Böylelikle kapitalizm, devlet, baskı aygıtı arasındaki ilişki Türkiye özelinde de ele alınmıştır.

Betimleyici yöntemle hazırlanan bu çalışmanın temel sorunsalı kapitalist sistem bağlamında devlet aygıtının yerine getirdiği işlevler ve bu işlevlerde baskı aygıtının yeri olarak belirlenmiştir. Genellikle arka planda bulunan, toplumsal düzenin sağlanması adına görünüşteki tarafsızlığıyla hareket eden ve meşruiyet zeminine yaslanan baskı aygıtlarının kapitalist sistemin korunması adına nasıl ve ne şekilde kullanıldığının tespiti çalışmanın amacını belirlemektedir. Bu sebeple zor erkinin işlevselliği noktasında öncelikle belirleyici etken olarak, mevcut iktisadi sisteme karşı olan, bu sistemi değiştirme istenciyle hareket eden, bu istençle hareket etmese dahi eylemleriyle tehdit unsuru haline gelebilen hareketlere bakılmış ve bu hareketler karşısında kapitalist devletin tavrı incelenmiştir. Bu bağlamda kapitalizmin koşullandığı sınıflı toplumsal yapıda mevcut iktisadi sisteme karşı bir güç haline gelebilen ve dolayısıyla sistemi tehdit niteliğine sahip proletarya sınıfının durumu, söz konusu dönemlerdeki eylemleri ve bu eylemlere karşı kapitalist devletin tavrı irdelenmiştir. Dolayısıyla sınıfsal ilişkiler çerçevesinde bir değerlendirme yapılmıştır. Yanı sıra, özellikle neoliberal dönemde, küreselleşmenin de etkisiyle hemen her şeyin kapitalist iktisadi sistemin konusu haline gelmesi ve dolayısıyla toplumsal alanda ortaya çıkan herhangi bir eylemin kısa sürede sistemi tehdit eder niteliğe bürünmesi bağlamında işçi sınıfı eylemleri dışındaki eylemler de incelemeye dahil edilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

MODERN ÖNCESİ TOPLUM VE DEVLET

1.1. DEVLET VE TOPLUM

Karl Marx ve Friedrich Engels toplumsal yapı ve devletin daima belirli insanların yaşam süreçlerinden doğup geliştiğini belirtmektedirler (Marx ve Engels, 2017: 34). Bu ifadedeki “*belirli insanlar*” dan eylemde bulunan, yaşamını sürdürmek için maddi mallar üreten bu bağlamda çalışan, üretim yapan bireyler kastedilmektedir. Dolayısıyla toplumu ve sonrasında devleti belirleyen, insanların bireysel ve toplu olarak gerçekleştirdikleri üretim faaliyetleridir ve bu bağlamda tarihsel süreç içinde bireylerin ulaştığı üretici güçlerin toplamı, içinde bulunduğu çağın toplumsal durumunu belirleyen temel etkidir. Bu görüş çerçevesinde devleti anlamlandırmanın bir önceki adımı, tarihsel süreçte toplumun oluşumunu gelişimini incelemektir. Toplum ise ancak içinde bulunduğu dönem çerçevesinde, maddi hayatın üretimi ve yeniden üretimi unsuru ile anlaşılabilir. Bu noktadan hareketle toplum ve devlet olgularının incelenmesi, tarih boyunca insanların ihtiyaçlarını karşılama yöntemlerinin, aralarındaki ilişkilerin ve üretim biçiminin belirlediği maddi bağlamın ele alınmasını gerekli kılmaktadır.

Tarihsel materyalizm anlayışına göre de tarihte en sonunda belirleyici etken gerçek yaşamın üretimi ve yeniden üretimidir (Engels, 2018: 13). Bu nedenle bireylerin yaşamlarını sürdürebilmeleri ve üretebilmeleri için birbirleriyle ve doğayla ilişkiye girmeleri gerekmektedir. Bu görüş ışığında Ellen Meiksins Wood şu ifadeyi kullanmaktadır (Wood, 2013: 24):

Herhangi bir zamanda ve yerdeki toplumsal pratikleri ve kültürel ürünleri anlayabilmek için hayatta kalma koşullarıyla ve toplumsal yeniden üretimle, insanların yaşamın maddi koşullarına ulaşım biçimleriyle, bazı insanların, diğerlerinin emeğini nasıl kullandığıyla, üreten insanlar ile o üretimi sahiplenilenler arasındaki ilişkilerle, bu sosyal ilişkilerde ortaya çıkan mülkiyet biçimleriyle ve bu ilişkilerin siyasi egemenliğe nasıl yansıdığıyla ve aynı zamanda direniş ve mücadelelerle ilgili bir şeyler bilmemiz gerekir.

Wood’un bu ifadesine göre herhangi bir zamandaki herhangi bir toplumu tanımanın yolu, o toplumun, hayatta kalma koşullarını, üretim biçimini, üretim ilişkilerini, bu üretim ilişkileri neticesinde ortaya çıkan sınıf ilişkilerini, mülkiyet

biçimini ve siyasi yapılanmasını bilmekten geçmektedir. Dolayısıyla, benzer şekilde fakat daha geniş ölçekte “devlet” olgusunu anlamının/anlamlandırmanın yolu da buradan geçmektedir. Bununla birlikte toplumsal bir yapıdan farklı olarak devlet olgusunu, ortaya çıkışını ve değişimini anlamak için daha uzun bir tarihsel sürece, insanlık tarihinin geneline bakmak gerekmektedir. Bu bağlamda süreci ilkel komünal toplumdan başlatmak ve günümüze kadar insanların, grupların, toplulukların ve toplumların gelişimini izlemek bir zorunluluktur. Ancak böylelikle “devlet” olarak isimlendirilen soyut olgu daha sağlam bir zeminde ele alınabilir.

Konunun bir diğer önemli kısmı “toplumların nasıl evrildiği” sorusu çerçevesinde karşımıza çıkmaktadır. Marx’a göre, “*maddi yaşamın üretim tarzı, genel olarak, toplumsal, siyasal ve entelektüel yaşam sürecini koşullandırır*”, bu nedenle tarihsel süreç içinde toplumun ve devletin bütün ilişkilerini, bütün dinsel ve hukuki sistemleri, içinde bulunulan dönemde ortaya atılan teorik görüşleri, ancak bunlarla örtüşen tarihsel süreçteki maddi yaşam koşulları anlaşılırsa ve bu birinciller, maddi yaşam koşullarından tümden gelim yoluyla çıkarılırsa, anlamak olanaklı hale gelir (Marx, 2011: 25). Bu bakış açısı çerçevesinde, tarihsel süreç içinde toplumların evrimi, üretim araçlarının gelişimi, bu gelişime paralel olarak ortaya çıkan üretim biçiminin evrimi ve üretim biçimi neticesinde oluşan üretim ilişkileri ile ele alınmalıdır. Genel çerçevede beslenme kaynaklarına ulaşım amacına yönelik üretim, bu süreci ve değişimi tetikleyen temel olgudur. Nitekim Engels beslenme kaynaklarındaki genişlemenin insanlığın gelişimi için önemini şu şekilde ifade etmektedir (Engels, 2011: 25):

Doğa üzerinde insan tarafından erişilmiş bulunan üstünlük ve egemenlik derecesi bakımından, yaşam araçlarının üretimindeki ustalık kesin bir önem taşır. Bütün varlıklar arasında, yalnızca insan, gereksinimlerini karşılamak için gereksindiği şeylerin üretimine, hemen hemen mutlak bir biçimde egemen olabilmıştır. İnsanlığın gelişmesindeki bütün büyük dönemler, tamamen denebilecek bir biçimde, beslenme kaynaklarındaki genişleme dönemleriyle düşümdeştirler.

Benzer şekilde Zubritski, Mitropolski ve Kerov toplumun tarihsel ve ekonomik evrimini anlamanın yolu, üretici güçlerin gelişimi ve bu gelişim çerçevesinde ortaya çıkan üretim ilişkilerini incelemekten geçtiği belirtilmektedir. Üretim güçleri, üretim araçları ve bu araçlarla maddi malları üreten insan emeği ile ifade edilmektedir. Üretim güçleri ve bu üretim güçlerine uygun düşen üretim ilişkileri ise üretim biçimini meydana getirmektedir. Zubritski, Mitropolski ve Kerov’a göre, maddi malların

üretimi toplumsal yaşamın temelini oluşturmakta ve toplumsal ilerlemenin belirleyici etkeni olarak evrimin her döneminde toplumu nitelemektedir (Zubritski ve diğerleri, 2011: 19-21).

Literatüre bakıldığında da toplumsal evrimin, üretim biçiminin değişimi çerçevesinde sınıflandırıldığı görülmektedir. Söz konusu üretim biçimleri ise genel olarak; toplayıcılık ve avcılık, tarım ve sanayi şeklinde üçlü bir sınıflandırmaya tabi tutulmaktadır. Toplumsal evrim ise bu üretim biçimleri neticesinde ele alınmaktadır. Bununla birlikte toplumsal yapıların sınıflandırılmasında bir takım ufak farklılıklar da literatürde yer almaktadır. Lewis Henry Morgan insanlık tarihinin yönetim ya da hükümet yapısı çerçevesinde iki toplum sistemi geliştirdiğini belirtmektedir. Bunlardan ilkinin soylar, boylar ve kabilelerden oluşan toplumsal örgütlenme biçimi oluştururken, ikincisini toprak ve mülkiyet üzerine kurulu siyasi örgütlenme oluşturmaktadır (Abeles, 2017: 17). Diğer taraftan gelişmişlik açısından insanlık tarihini yabanılık, barbarlık ve uygarlık şekilde sınıflandırmakta ve her aşama kendi içinde aşağı, orta ve yukarı aşama şeklinde ayırmaktadır (Morgan, 1994: 67). Morgan'ın sınıflandırmasına benzer bir sınıflandırmayı Pierre Clastres de yapmaktadır. Clastres'e göre toplumsal tarih devletsiz toplumlar ve devletli toplumlar olmak üzere iki sınıfa ayrılmaktadır (Clastres, 1991: 161). Alaeddin Şenel ise toplumsal tarihi; ilkel topluluk dönemi, geçiş toplumu dönemi ve uygar toplum dönemi şeklinde sınıflandırmaktadır. Zubritski, Mitropolski ve Kerov ise ilkel topluluk, köleciler toplumu ve feodal toplum şeklinde sınıflandırmaktadırlar. Marx ise toplumun evrimini beş aşamada sınıflandırmaktadır: İlkel komünal topluluk, köleciler toplumu, feodal toplum, kapitalist toplum ve kapitalizmin aşılmasıyla geçilecek sosyalist toplum (Nikitin, 2012: 19). Toplumsal sınıflandırmaların birtakım farklılıklarla yapılmasına karşın temel etken her zaman üretim araçları ve üretim biçimi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu çerçevede devlet olgusunu ve bu olgunun değişimini anlamak, temelde tarihsel toplumsal yapının nasıl değişime uğradığını anlamaktan geçmektedir. Daha önce de belirtildiği gibi toplumsal bir yapıyı anlamanın yolu o toplumsal yapı içerisinde oluşan üretim biçimini anlamaktan geçmektedir. Devlet olgusu toplumsal yapıdan ayrı düşünülemeyeceği için toplumsal değişimler çerçevesinde ele alınmayı gerektirmektedir. Bu nedenle toplumsal evrim sürecini ele almak ve bu süreç

içerisinde devlet ya da devletimsi yapıların ortaya çıkış koşullarına bakmak, toplumsal değişimle birlikte bu yapıdaki değişimleri incelemek bir zorunluluktur. Bu çalışmada tarihsel süreçte toplumların değişimi İlkel Komünal Topluluk, Köleci Toplum, Feodal Toplum ve Kapitalist Toplum şeklide ele alınacaktır.

1.2. İLKEİ KOMÜNAL TOPLULUK

Toplumsal yapı, bireylerin içinde bulunduğu çağın koşulları çerçevesinde ortaya koyduğu maddi malların üretimiyle yani genel olarak iktisadi ilişkilerle doğrudan ilişkilidir. Toplumsal tarihin belirleyici ana etkeni olan iktisadi ilişkilerden, belirli bir toplumdaki insanların kendi geçim araçlarını üretme ve elde ettikleri ürünleri değıştirme tarzı anlaşılmaktadır (Engels, 2018: 35). Birey maddi malların üretimi için iş aletleri ve nesneleri gibi içinde bulunduğu coğrafya ve iklim koşullarına göre birtakım araçlara ihtiyaç duymaktadır. Genel olarak üretim araçları şeklinde isimlendirilen bu unsurlar üretim biçiminin temel dayanağını oluşturmaktadır. Toplumsal üretim güçleri ise bu araçlar ve bu araçları kullanarak maddi mallar üreten insanların tamamını ifade etmektedir. Bununla birlikte üretim araçlarının yapısı ve genel olarak üretim güçleri, üretim ilişkilerini yani üretim sürecinde bireyler arasında ortaya çıkan ilişki biçimini doğurmaktadır. Üretim güçleri ve bu üretim güçlerine uygun düşen üretim ilişkileri, tarihsel açıdan belirli bir üretim biçimini oluşturmaktadır (Zubritski ve diğerleri, 2011: 21-24). İşte toplumsal yapının maddi temelini oluşturan bu süreçtir, yani maddi malların üretim biçimidir. Dolayısıyla toplumsal tarih değışen üretim biçimleri çerçevesinde ele alınmaktadır.

Birey yaşamını sürdürmek için her şeyden önce yiyecek, içecek, barınma, giyim gibi ihtiyaçlarını karşılamak zorundadır. Dolayısıyla, ilk tarihsel eylem, söz konusu ihtiyaçları karşılayacak araçların üretimi, yani maddi yaşamın kendisinin üretimi olarak karşımıza çıkmaktadır (Marx ve Engels, 2017: 36). Bununla birlikte bireyin içinde bulunduğu coğrafya ve iklimsel koşullar bu ihtiyaçların nasıl karşılayacağı noktasında belirleyici olmaktadır.

Üretim öncesi dönem olarak da ifade edilebilecek olan ilkel komünal topluluk dönemini Morgan yabanıllık dönemi olarak ifade etmekte ve bu süreci geçim biçimi ve üretim araçlarının değışimine göre kendi içinde; alt aşama, orta aşama ve üst aşama

olarak sınıflandırmaktadır (Morgan, 1994: 67). Morgan'ın sınıflandırmasına dayanarak Engels ilkel komünal topluluğun alt aşamasını sadece toplayıcılığın yapıldığı ve küçük gruplar halinde yaşanıldığı bir süreç olarak değerlendirmektedir (Engels, 2011: 26). Bu dönemde birey doğada hâlihazırda bulunan besinlerle yaşamını sürdürüyor ve zamanının büyük çoğunluğunu besin ihtiyacını karşılamak için kullanıyordu. Doğada bulunan besinlerin kıt olması bireyin bütün zamanını bu ihtiyacı karşılama amacı çerçevesinde kullanmasının en önemli sebeplerinden birini oluşturuyordu. Bu durum bir taraftan “artı zaman”ın ve “artı enerji”nin ortaya çıkmamasına, diğer taraftan da “toplumsal artı”nın yaratılmamasına yol açıyordu. Bu nedenle ilkel komünal toplumun bu ekonomik yapısı “asalak ekonomi” veya “toplayıcı ekonomi” olarak isimlendirilmektedir (Şenel, 1982: 45-46).

İlkel komünal toplum aşamasının ilk kırılma noktası ateşin bulunmasıyla yaşanmıştır. Ateşin keşfedilmesi, kullanılması ve denetim altına alınması bireyin doğa üzerindeki egemenliğinin başlangıç aşamalarından biri olarak kabul edilmektedir (Bensussan ve Labica, 2016: 480). Bununla birlikte ateşin bulunması ile bireyin besin çeşitliliğinde de bir artış söz konusu olmuştur. Ateşin keşfi aynı zamanda üretim araçlarının gelişimini de etkilemiş ve ateş taşları işlemek, ucu ateşte sertleştirilen kazıklar yapmak için kullanılmıştır (Zubritski ve diğerleri, 2011: 27).

Ateşin bulunması ile hemen hemen yakın zamana denk gelen bir diğer gelişme ok ve yayın kullanılmaya başlamasıdır. Morgan bu gelişmeyi yabanılık çağının üst aşamasında konumlandırmaktadır. Ok ve yayın bulunması ile ilkel insanın, üretici güçlerinin gelişmesinde yeni bir evre başlamıştır (Nikitin, 2012: 31). Bu araçların kullanılmasıyla ilkel insan için et, ihtiyaç duydukları besinlerin arasında yer almaya başlamış ve avcılık ise olağan uğraşları haline gelmiştir. Bu noktada şunu belirtmek gerekir ki ok ve yayın bulunmasından önce de ilkel insan avcılık yapıyordu fakat özellikle bu dönemden sonra ekonomik yapıları ya da geçim biçimleri toplayıcılık ve avcılık olarak belirginleşmiştir.

İlkel komünal topluluğun bu aşaması aynı zamanda cinsiyete dayalı ilk doğal iş bölümünün ortaya çıktığı dönemdir. Ok ve yayın bulunmasıyla birlikte avcılık olağan bir uğraş haline gelmiş ve daha önce toplayıcılık yapan erkek zamanla avcılığa geçiş yapmıştır. Böylelikle, bu topluluklarda erkekler avlanırken kadınlar toplayıcılığa devam etmiştir (Childe, 2009: 63). İşte tarihsel süreçte ilk ekonomik iş bölümü,

biyolojik farklılaşma temelinde, bu aşamada ortaya çıkmıştır. Topluluk içinde ortaya çıkan bu iş bölümü kadınların toplayıcılıkta, erkeklerin ise avcılıkta uzmanlaşmasını beraberinde getirmiştir (Zubritski ve diğerleri, 2011: 33).

Avcılığın zamanla olağan bir uğraş haline gelmesi çalışma alanında erkekler arasında iş birliğini, toplumsal alanda ise kadınlar ve erkekler arasındaki iş bölümünü yoğunlaştırmıştır. İş bölümünün ve iş birliğinin ortaya çıkardığı bir diğer durum toplumsal bütünleşmeyi sağlamış olmasıdır. Söz konusu iki unsur bireylerin birbirlerine olan ihtiyacını arttırmış bu ise toplumsal birliği ve bütünleşmeyi yoğunlaştırmıştır. Bununla birlikte ortak çalışma sonucu elde edilen avdan “ortak paylaşma” ilkesi çerçevesinde, topluluktaki herkes yararlanmıştır. Toplayıcılıkta uzmanlaşan kadınlar ise elde ettikleri ürünleri topluluğun üyeleri ile paylaşmak amacıyla belli yerlere getirmeleri, geçici kamp yerlerinin kurulmasını gerektirmiştir. Şenel bu durumun yani kamp yerlerinin kurulmasını toprağa yerleşme yolundaki ilk adım olarak değerlendirmektedir (Şenel, 1982: 54).

Avcılığın gelişmesiyle ve özellikle büyük hayvanların avlanmaya başlanmasıyla ilkel komünal topluluk döneminde “artı besin” ve “artı zaman” kavramları ortaya çıkmıştır. Büyük hayvanların avlanması ilkel topluluk için gerekenden fazla besin elde edilmesini sağlamış ve topluluğun yiyecek ihtiyacında bir rahatlama yaratmış, dolayısıyla “artı besin” söz konusu olmuştur. Artı besinin ortaya çıkmasıyla bireyin her gün avlanma ihtiyacı ortadan kalmış ve bunun yerine bireyin başka uğraşlarla ilgilenebileceği “artı zaman” ortaya çıkmıştır. Şenel, büyük hayvanların avlanması sonucu ortaya çıkan “artı zaman”ın; avın yan ürünlerinin değerlendirilmesi, çeşitli araçların geliştirilmesi ve hatta toplumsal ve kültürel etkinliklerin yapılabilmesi için gereken nesnel olanakları sağladığını belirtmektedir (Şenel, 1982: 71). Avcılığın gelişmesi ve artı zamanın ortaya çıkması silah ve alet yapımının gelişmesine olanak sağlamıştır (Zubritski ve diğerleri, 2011: 39). Bu noktada şunu belirtmek gerekir ki ortaya çıkan artı besin ve artı zaman kavramlarıyla geçim biçiminde ciddi bir rahatlama söz edilmemektedir. Büyük hayvanların avlanması ilkel topluluğa kısa bir artı zaman kazandırmakta, daha sonra ortaya çıkan besin ihtiyacı bu topluluğun tekrar avlanma gerekliliğini ortaya çıkarmaktadır. Dolayısıyla bugünkü anlamda bir toplumsal artıdan söz edilememektedir.

Ateşin keşfi, ok ve yayın bulunmasıyla avcılığın gelişmesi, iş bölümünün ortaya çıkması, iş birliğinin yoğunlaşması ve kamp yaşamının başlaması tarihte birbirini tetikleyen ve birbirini izleyen gelişmeler olarak görülmektedir (Şenel, 1982: 54-56). Bu gelişmeler ilkel insanın doğa karşısındaki egemenliğinin başlangıcı olarak kabul edilmektedir.

Bilindiği gibi ilkel komünal topluluk dönemi göçebe yaşamın hâkim olduğu bir dönemdir. İkel toplulukların göçebe bir yaşam sürmelerinin en önemli sebebinin besin ihtiyaçlarının karşılanması oluşturmaktadır. Avcılığın olağan hale gelmesi besin ihtiyacının daha uzun süre karşılanmasını sağlamıştır. Yeni araçların keşfi ve iş birliği avcılıkta uzmanlaşmayı sağlamış ve erkekler “sürek avı” olarak isimlendirilen ve özellikle büyük hayvanları avlamak için bir arada, takım halinde hareket ettikleri avcılık yöntemini geliştirmişlerdir. Sürek avı bir taraftan büyük hayvanların avlanması yoluyla daha fazla besin elde edilmesini sağlarken diğer taraftan yakalanan hayvanların hemen öldürülmemesi ve daha sonra oluşacak besin ihtiyacı için saklanmasına da olanak sağlamıştır. Bu gelişme aynı zamanda hayvanların evcilleştirilmesinin ve dolayısıyla hayvancılığın da başlangıcı sayılmaktadır (Zubritski ve diğerleri, 2011: 39).

Avcılıkta uzmanlaşmanın gerçekleştiği bu dönemde yeni silah ve aletlerinin yapılması aynı zamanda bitki yetiştiriciliğinin de gelişimine olanak vermiştir. Toplayıcılıktan bitki yetiştiriciliğine geçiş bir taraftan kadınların toplayıcılıkta uzmanlaşması ve diğer taraftan yeni üretim araçlarının bulunması ile olanaklı hale gelmiştir (Childe, 2009: 73). Bu gelişme ilkel de olsa tarımın ya da çiftçiliğin başlangıcını nitelendirmektedir.

Hayvancılığın ve tarımın başlangıcı ilkel komünal topluluk döneminin yukarı aşamasında ortaya çıkmış ve uzun bir tarihsel süreçten sonra bir üretim biçimi olarak belirginleşmiştir. Söz konusu üretim yöntemlerinin gelişmesini Şenel, asalak ekonomiden üretici ekonomiye geçiş süreci olarak tanımlamakta ve insanlık tarihinin en büyük olayı olarak nitelendirmektedir (Şenel, 1982: 127). Bu yöntemlerin gelişmesiyle ilkel insanın doğaya olan bağımlılığında ciddi bir değişim söz konusu olmuştur. Hem hayvancılığın hem de tarımın başlaması bir taraftan verimliliği arttırarak bireyin doğaya bağımlılığını azaltmış, diğer taraftan ise besinlerin

saklanması ve hayvan yetiştiriciliği sayesinde çetin iklim koşullarında bireyin besin ihtiyacının karşılanmasına olanak sağlamıştır.

İlkel komünal topluluğun söz konusu ekonomik gelişimine koşut olarak yaşam biçimleri de değişime uğramıştır. Toplayıcılık aşamasında sürü ya da kalabalıklar halinde ve göçebe olarak yaşadıkları kabul edilmektedir. Avcılığın başlaması ve gelişmesiyle birlikte ortaya çıkan iş bölümü ve iş birliği unsurları, ilkel göçebe topluluğun üretimde daha sağlam bir birlik ve ortaklık biçimine geçilmesini, yani ortak çalışmayla, iş bölümüyle ve ortak görevlerle birbirlerine kenetlenmelerine, toplumsal bütünleşmeye ve böylelikle kan bağına dayanan gens/klan¹ örgütlenmesine geçmelerini sağlamıştır (Morgan, 1994: 117; Zubritski ve diğerleri, 2011: 33). Diğer taraftan bu dönemde besin ihtiyacındaki rahatlama ve toplayıcılıktan elde edilen ürünlerin tahıl ambarlarında ya da depolarda saklanması geçici kamp alanlarının ortaya çıkmasına yol açmıştır (Childe, 2009: 73). Bu süreç toprağa yerleşmenin ilk adımı olarak kabul edilmek fakat yine de tam bir yerleşiklikten söz edilememekte, yarı göçebelik olarak ifade dilmektedir.

Avcılıkta ve toplayıcılıkta uzmanlaşma ve yeni üretim araçlarının ortaya çıkması zamanla hayvancılığın ve tarımın ortaya çıkmasını sağlamıştır. Morgan, özellikle hayvanların evcilleştirilmeye başlamasıyla birlikte yeni bir yaşam biçimine, kırsal yaşama geçiş olanağının ortaya çıktığını belirtmektedir (Morgan, 1994: 85). Üretim biçimindeki söz konusu değişiklikler bir taraftan ilkel insanın aşama aşama yerleşik yaşama geçmesini sağlarken diğer taraftan topluluk içindeki bütünleşmeyi arttırmış yanı sıra ekonomik ilişkilerin artması yeni bağların oluşmasını da beraberinde getirmiştir. Klanlar halinde bir arada yaşayan insanlar bir taraftan üretim ve ekonomik ilişkilerin artması ve diğer taraftan gerek yabanıl hayvanlardan gerekse yabancıların saldırılarından korumak için birleşerek kabileleri oluşturmuşlardır (Zubritski ve diğerleri, 2011: 33). Bu bağlamda ilkel komünal topluluk döneminin yukarı aşamasında kabile yaşamına geçildiği söylenebilir.

Genel olarak toplumsal yapıdaki değişim önce göçebelik, sonrasında geçici kamp alanlarının oluşturulması dolayısıyla yarı göçebelik, daha sonra ise gens/klan örgütlenmesi ve yerleşik yaşama geçişle birlikte belirginleşen kabile örgütlenmesi

¹ Soy, klan ya da kan akrabalığı olarak ifade edilen gens örgütlenmesi göreceli bir yerleşik yaşama geçmiş fakat siyasi bir yapı özelliği göstermeyen temel toplumsal birimi yansıtmaktadır.

şeklinde ifade edilebilir. Bu gelişim seyri içinde, kabile yaşamına kadar geçen sürede, yönetime, siyasi yapıya ya da devlet kurumlarını andıran bir yapılanmaya rastlanmamaktadır.

İlkel komünal topluluk “ortak çalışma” ve “ortak paylaşma” çerçevesinde bir yapı sergilemektedir. Toplayıcılık ve avcılıkta kullanılan basit üretim araçlarının “ortak mülkiyeti” bu topluluk yapısının karakteristik özelliklerini oluşturmakta ve aynı zamanda topluluk üyeleri arasında eşitlikçi bir yapının varlığına da işaret etmektedir. Söz konusu bu unsurlar ilkel topluluk yapısında devlet yapısını anımsatan herhangi bir kurumun ya da yönetimin varlığını gereksiz kılmıştır. İlkel komünal topluluğun yukarı aşamasında ise özellikle kabilelerin oluşmasıyla birlikte yönetim klan demokrasisi ilkesine göre gerçekleştirilmiştir. Buna göre topluluğun bütün işleri, üyeleri tarafından ortak olarak seçilen şefler ya da şef meclisleri tarafından düzenleniyor ve bu ortak işlerin yürütülmesi tüm üyelerin eşit olarak katılımıyla gerçekleşiyordu. Şeflerin ya da şef meclislerinin seçimi ve saygınlığı ise deneyim, avda beceriklilik, cesaret, bilgi gibi bireysel özelliklerinden geliyordu (Zubritski ve diğerleri, 2011: 33). Fakat bu yapılanmada bile devletimsi bir kurumun varlığından söz edilememektedir çünkü ortak mülkiyet, ortak paylaşım, topluluk işlerinin yürütülmesine ortak katılım, kabilenin bütün üyeleri arasındaki eşitlik gibi unsurlarda bir değişim söz konusu olmamıştır. Bununla birlikte artık ya da artık ürününün bulunmayışı ve bu bağlamda sınıfların ve sömürünün olmayışı baskı unsurunu dolayısıyla devleti gereksiz kılmıştır (Bensussan ve Labica, 2016: 480). Tüm bunlar değerlendirildiğinde ilkel komünal topluluğun yaşam biçimi “eşitlikçi ilkel yaşam biçimi” olarak isimlendirilebilir (Şenel, 1982: 9).

İlkel insanın yaşam ve geçim biçimini belirleyen temel unsur içinde bulunduğu coğrafya ve bu coğrafyaya özgü iklim koşullarıdır. İlkel insan doğaya tam bağımlı olması sebebiyle, doğanın kendisine sunduğu olanaklar çerçevesinde bir gelişim göstermiştir. Bununla birlikte gelişim çizgisi dünyanın her bölgesinde aynı tarihsel süreçte, aynı nitelikte, aynı yöntemle ve aynı hızla gerçekleşmemiştir. Genel itibarıyla geçim biçiminin toplulukların gelişmesinde birincil etken olduğu hali hazırda kabul edilen bir olgudur. İlkel topluluğun geçim biçimi avcı-toplayıcı özellikler göstermekte ve tarım ve hayvancılığın başlamasına kadar ki gelişim sürecinin, genel olarak ve bulundukları bölgeler hiç hesaba katılmadan, bütün halklarda geçerli olduğu

düşünülmektedir (Engels, 2011: 28). Buna karşılık Morgan'ın "barbarlık", Şenel'in "geçiş toplumu" olarak isimlendirdiği ve hayvancılık ve tarımın başladığı süreç, iki büyük kıtada, Doğu kıtası ve Batı kıtasında, iklim ve coğrafi koşullar nedeniyle farklılıklar göstermiştir. Bu nedenle, bu iki kıtada uygarlığa geçiş aşaması farklı özellikler göstermekte fakat genel itibariyle üretken ekonomiye geçiş her iki gelişim çizgisinin de ortak paydasını oluşturmaktadır.

Hayvancılık ve tarımın ortaya çıkması ve bir üretim biçimi olarak belirginleşmesi insanlık tarihini etkileyen en önemli olaylardan biri olarak değerlendirilmektedir². İlkel toplulukların hiçbirisi başlangıçta tek bir üretim biçimi benimsememiş, bir taraftan bitki yetiştirip diğer taraftan hayvan yetiştiriciliği yaparak sınırlı da olsa hayvancılık yöntemini de kullanmışlardır (Childe, 2009: 35). Cinsiyete dayalı iş bölümünün ortaya çıktığı dönemden itibaren ilkel toplulukların her iki yöntemi de kullandıkları kabul edilmektedir. Ancak, örneğin doğa koşullarının tarıma uygun olmadığı ve hayvancılığın daha fazla besin sağladığı bölgelerdeki toplulukların zamanla sadece hayvancılık yaptıkları, tarımsal besinlerin daha fazla sağlandığı bölgelerdeki toplulukların ise zamanla sadece çiftçilik yaptıkları kabul edilmektedir. Söz konusu bu gelişim zamanla toplulukların, çoban toplulukları ve çiftçi toplulukları şeklinde farklılaşmalarına yol açmıştır. İnsanların hayvancılıkta ve tarımda uzmanlaşmaları ikinci iş bölümünü başlatmıştır³. Çoban toplulukları ile çiftçi toplulukları arasında, kendilerinin üretmediği ürünlerin değişimi, söz konusu topluluklar arasında değiş-tokuşun yani üretim ilişkilerinin oluşmasına neden olmuştur (Nikitin, 2012: 32).

Şenel kendi sınıflandırmasında geçiş toplumu olarak isimlendirilen toplum özellikle hayvancılıkta ve bitki yetiştiriciliğinde uzmanlaşıldığı dolayısıyla çobanlığın ve çiftçiliğin üretim biçimi olarak belirginleştiği dönemi ifade etmektedir. Şenel'e göre

² Özellikle coğrafya ve iklim koşulları toplulukların geçim/üretim biçimini belirleyen en önemli etkeni oluşturmaktadır. Hayvancılık ve tarımın gelişmesi hemen hemen aynı zamana denk gelmekle birlikte hangi yöntemin daha önce bulunduğuna ilişkin karşıt görüşlere literatürde rastlanmaktadır. Bununla birlikte hangi yöntemin önce bulunduğuna ilişkin coğrafi koşulların ve iklim şartlarının belirleyici olduğu, bu nedenle farklı coğrafyalarda önceliğin farklılaştığını savunan çok merkezli görüş de literatürde yer almaktadır (Şenel, 1982: 142). Örneğin toprağın verimli olduğu ve tarımsal üretime olanak veren bölgelerde tarımın ya da çiftçiliği geliştiği, otlak ve yaylaların bol olduğu yerlerde ise hayvancılığın ya da çobanlığın geliştiği kabul edilmektedir.

³ İkinci iş bölümünün ilk iş bölümden önemli bir farkı bulunmaktadır. İlk iş bölümü aynı topluluk üyeleri arasında ortaya çıkmıştır. Buna karşılık ikinci iş bölümü farklı topluluklar arasında ortaya çıkmış ve zamanla topluluklar arası üretim ilişkilerinin ortaya çıkmasını tetiklemiştir.

bu dönem kimi toplumların çobanlığa kimi toplumların ise çiftçiliğe ağırlık vermesinden dolayı farklı topluluk yapılarının ortaya çıktığı, çoban topluluklarında fakat özellikle çiftçi topluluklarda üretim verimliliğinin arttığı dolayısıyla toplumsal artının olduğu ve bu iki sebebe bağlı olarak topluluklar arasındaki değiş-tokuş sebebiyle üretim ilişkilerinin ortaya çıktığı dönemdir (Şenel, 1982: 24-25). Bu gelişmeler ve özellikle toplumsal artının ortaya çıkışı geçiş toplumunu uygar topluma götüren değişimleri ve gelişmeleri tetiklemiştir.

Hayvancılıkta ve tarımda uzmanlaşma dönemi olarak ifade edilen bu süreçte ortaya çıkan bir diğer durum, söz konusu toplulukların iki farklı toplum yapısına evrilmeleridir. Özellikle tarımda uzmanlaşan çiftçi toplulukları, üretim biçimlerinin gereği neticesinde zamanla yerleşik yaşama geçmişler ve kan bağına dayalı klan topluluğundan yerleşik yaşama geçerek köyleri oluşturmuşlardır. Buna karşılık hayvancılıkta uzmanlaşan çoban toplulukları ise klanların birleşmesiyle kabileler biçiminde örgütlenmişler ve yarı göçebelikten tam göçebeliğe geçmişlerdir (Şenel, 1982: 153-155). Dolayısıyla bu gelişmelerle birlikte insanlık tarihinde iki farklı toplum yapısı gelişmiştir.

Bu noktada özellikle tarımsal üretime geçen toplumlar önemli bir yere sahiptir. Çiftçiliğin toprağa sürekli yerleşmeyi gerektirmesi, bu toplulukların yerleşik yaşama geçmelerini sağlayan en önemli unsurdur. Karma ekonomiye⁴ sahip bu topluluklar, özellikle evcilleştirdikleri sığır, öküz gibi güçlü hayvanları koşumlayarak tarlayı sürdürmeye başlamışlar ve böylelikle tarımsal üretimde hayvanların kullanılması olanağı doğmuştur (Morgan, 1994: 83). Bu gelişme bir taraftan tarımsal emeği daha üretken hale getirirken diğer taraftan bireyin hem zaman hem de enerji tasarrufu yapmasını sağlamıştır (Childe, 2009: 96-97). Diğer taraftan tarımsal üretim, yoğun tarım mevsimleri dışında, insanlara “artı zaman” kazandırmış ve insanlar bu artı zamanda farklı işlerle uğraşma (çölekçilik, dokumacılık, alet yapımı vs.) olanağı bulmuştur. Bu durum aynı zamanda çiftçi toplulukların kendine yeterli bir ekonomiye sahip olmalarına da yol açmıştır. Diğer taraftan bu topluluklarda ortaklaşa mülkiyetin

⁴ Çiftçi topluluklar sadece tarımsal üretimle ilgilenen topluluklar değildir, aynı zamanda sınırlı da olsa hayvancılık da bu toplulukların geçim biçimini oluşturmakta bu bağlamda ekonomik yapıları karma ekonomik olarak isimlendirilmektedir (Childe, 2009: 74).

devam etmiş olması, topluluk yapısında bireyler arası bir farklılık yaratmamakta dolayısıyla siyasi anlamda bir yönetimden söz edilmemektedir (Şenel, 1982: 158-163).

Çoban topluluklarına bakıldığında ise, geçim/üretim biçimleri gereği çiftçi topluluklardan önemli farklılıkları olduğu bilinmektedir. Öncelikle tarımsal üretimin sağladığı “artı zaman” kavramı çoban topluluklarda ortaya çıkmamıştır. Hayvan yetiştiriciliği ve çobanlık bu toplulukların zamanının çoğunu aldığından dolayı bireylerin başka işlerle uğraşacakları artı zaman söz konusu olmamıştır. Tarımsal üretimin yerleşik yaşamı gerektirmesine karşılık, çobanlık bu toplulukların yarı göçebelikten tam göçebelığe geçmelerini gerektirmiştir. Çiftçi topluluklar ağırlıklı olarak tarımsal üretim gerçekleştirmekle birlikte aynı zamanda hayvancılığı da kullanmışlar, bunun yanı sıra ortaya çıkan artı zaman unsuru bu topluluklarda zanaatın da gelişmesine olanak sağlamıştır. Buna karşılık çoban topluluklara bakıldığında gerek hayvansal besin üreticiliği ve çobanlık üretim biçiminden dolayı, gerekse göçebe yaşam biçimi ve artı zaman unsurunun yaratılamamış olmasından dolayı, bu topluluklar yetersiz bir ekonomiye sahip olmuşlardır. Göçebe çoban topluluklar da özel mülkiyetin ortaya çıkmamış olması ve ortak çalışmanın devam etmiş olmasından dolayı eşitlikçi bir yapı sergilemişler, bu bağlamda söz konusu topluluklarda da siyasi anlamda bir yönetim sistemine gerek duyulmamıştır (Şenel, 1982: 172-174).

Bu çağın en önemli unsurları; üretici ekonomiye geçiş, çiftçilikte ve çobanlıkta uzmanlaşma ve dolayısıyla üretimde verimlilik, toplumsal alanda iş bölümünün ortaya çıkması ve üretim ilişkilerinin başlaması şeklinde sıralanabilir. Bununla birlikte bu çağ aynı zamanda yeni üretim araçlarının ve çeşitli aletlerin bulunduğu/geliştirildiği bir döneme işaret etmektedir. Çeşitli madenlerin bulunmasıyla ve işlenmesiyle üretim araçlarının geliştirildiği buna bağlı olarak verimliliğin arttığı ve toplumsal artının yaratıldığı bir dönemi işaret etmektedir. Karşılıklı değiş-tokuşa olanak verecek oranda toplumsal artının yaratılmış olmasıyla, çoban topluluklar ve çiftçi topluluklar arasında ihtiyaç duyulan ürünler çerçevesinde ilişkilerin geliştiği görülmektedir (Zubritski ve diğerleri, 2011: 54).

Üretim araçlarındaki ve dolayısıyla üretim güçlerindeki bu gelişmeler ile birlikte zamanla toplumsal üretim ilişkilerinde de değişimler ortaya çıkmıştır. Üretim araçlarındaki gelişim hem topluluğun tümünün hem de bireylerin emek üretkenliklerinin artmasını sağlarken aynı zamanda toplu çalışma gerekliliğini de

ortadan kaldırmaya başlamıştır. Bunun bir diğer etkisini ise üretim araçlarının özelleşmeye başlaması oluşturmaktadır. Ortak çalışmanın yerini bireysel çalışmanın alması ve ortak mülkiyetin yerini ise bireysel mülkiyetin almasıyla topluluk yapısında ciddi değişimler ortaya çıkmıştır. Artık topluluk üyeleri çeşitli işlerle uğraşüyor ve dolayısıyla üretkenlikleri de değişiklik gösteriyordu. Bazı üreticiler diğerlerine göre daha iyi verim alıyor ve dolayısıyla topluluğun şu ya da bu üyesinin emeği birbirlerinden farklı olarak değerlendiriliyor ve topluluk içindeki rolü de değişiyordu (Zubritski ve diğerleri, 2011: 57). Bu durum ortak çalışma ve ortak paylaşma ilkesine dayalı eşitlikçi topluluk yapısını kökten değiştirmiştir.

Toplum yapısındaki değişimin en önemli sebeplerinden biri özel mülkiyet kavramının ortaya çıkmasıyla yaşanmış ve bu unsurun gelişmesiyle birlikte buna koşut olarak toplumsal yapı da değişme uğramıştır. Özel mülkiyet başlangıçta sürü hayvanlarında, üretim araçlarında ve ev işlerinde kullanılan araç gereçlerin bireyselleşmesiyle ortaya çıkmıştır. Tarım ve hayvancılığın gelişmesi neticesinde üretim biçimin getirdiği artı zaman bireylere, üretim araçları ve çeşitli aletler yapılabilmesi için gereken nesnel unsuru sağlamıştır. Bu durum üretim araçlarının bireyselleşmesi sonucunu doğurmuştur. Tarımsal üretimin başlaması ve toprağa yerleşme unsurları, toprağın ortak mülk sayılmasını da kısmen değiştirmiştir. Toprak ortak mülk olma özelliğini korumakla birlikte ailelerin konutları da kullandıkları araç gereçler gibi özel mülk olarak değerlendirilmeye başlamıştır. Dolayısıyla tarımsal üretim ve toprağa yerleşme, mülkiyet anlayışının bu alanlara da kaymasına neden olmuştur. Hayvanlar ve toprak üzerindeki mülkiyetin gelişmesi ise zamanla insanlarda kendi mülklerini kendi çocuklarına bırakabilme isteğini uyandırmıştır (Morgan, 1994: 128-129). Bu gelişmeler, bugün tek eşli aile olarak isimlendirilen ve erkek soyunun temel alındığı aile yapısının oluşmasına yol açmıştır. Engels, genel olarak aile yapısının gelişimini; yabanıllık döneminde grup halinde evlilik, barbarlık döneminde iki başlı evlilik ve uygarlık döneminde ise tek eşli evlilik olarak belirtmekte ve bu gelişmeyi “*özel mülkiyetin, ilkel ve kendiliğinden ortaklaşa mülkiyet üzerindeki yengisi*” olarak yorumlamaktadır (Engels, 2011: 75-86).

Üretim araçlarında ve ev işlerinde kullanılan araç gereçlerde başlayan özel mülkiyet anlayışı uzun bir tarihsel süreçte gelişmiş ve bu gelişime koşut olarak toplumsal yapıyı, toplumun en küçük biriminden başlayarak değişime uğratmıştır. Bu

aşamadan sonraki tarihsel süreçte toplum, temelde özel mülkiyet unsurunun gerekliliklerine cevap verecek nitelikte bir değişim göstermiştir. Bu bağlamda özel mülkiyet ve toplumsal değişim unsurlarını bütünlükçü bir perspektifte ele alan Morgan'ın konuya ilişkin şu yorumu dikkat çekicidir (Morgan, 1994: 128-129):

İnsan düşüncesinde mülkiyet fikrinin gelişmesi belli belirsiz başlamış, fakat sonunda insanın baş tutkusu olmuştur. Devletler ve yasalar, öncelikle, mülkiyetin yaratılması, korunması ve onun esenliğinin sağlanması endişesiyle kurumlaştırılmıştır. Mülkiyet, kendini yaratan bir araç olarak insanın köleleştirilmesini bir kurum durumuna getirmiş ve bu köleliği tarih sahnesine çıkarıp koymuş; binlerce yıllık bir denemeden sonra da, özgür insanın mülkiyet-yaratıcı bir makine olarak daha etkin olacağı anlaşılınca, köleliğin kaldırılması da gene mülkiyet açısından gerektiği için gerçekleştirilmiştir. Mülkiyetin, mülkiyet sahibinin çocuğuna bırakılabilmesinin miras kurumunun kurulmasıyla gerçekleştirilmesi, kesin olarak tekeşli aile niteliği taşıyan yeni aile biçiminin oluşumu için ilk olanağı hazırlamıştır. Yavaş da olsa, tedricen, karı ile kocanın ayrı bir yerde birlikte yaşamalarını öngören bu evlilik biçimi, kural dışı olmaktan çıkarak, yaygınlaşıp kural durumuna gelmiş; fakat sürekli nitelikte bir kuruluş görünümü kazanabilmesi için gene de uygarlığın ilk ilerlemelerini ve gelişmelerini beklemesi gerekmiştir.

İlkel komünal topluluk dönemi uzun bir tarihsel süreci kapsamakla birlikte kendi içinde sınıflandırılacak bir yapı sergilemektedir. Toplayıcılıkla başlayan süreç, üretim araçlarında, üretim güçlerinde ve üretim biçimlerinde ortaya çıkan değişimler neticesinde toplayıcılık ve avcılık dönemine ve sonrasında hayvancılık ve çiftçilik dönemine evrilmiştir. Bu süreç içerisinde ortak çalışmaya, ortak paylaşım ve ortak mülkiyete dayanan topluluk yapısı, özellikle hayvancılık ve toplayıcılık döneminde üretim araçlarında yaşanan gelişmelerin tetiklemesiyle birlikte ortaya çıkan özel mülkiyet unsuruyla kökten değişime uğramıştır. Özel mülkiyetin ortaya çıkmasıyla birlikte artık topluluk içindeki her üyenin birbirine eşit olduğu yapı farklılaşmış ve eşitsizliğin ortaya çıktığı ve derinleştiği bir süreç başlamıştır. Bu sürecin gelişmesiyle sonraki başlıkta ele alacağımız kölecî toplum yapısı ortaya çıkmıştır.

1.3. KÖLECİ TOPLUM VE DEVLETİN ORTAYA ÇIKIŞI

1.3.1. Kölecî Toplum Yapısı ve Üretim İlişkileri

Kölecî üretim biçiminin temelleri ikinci toplumsal iş bölümünün ortaya çıkmasıyla atılmıştır. İlkel toplulukların çiftçi ve çoban topluluklar olarak ikiye ayrılması, aralarında barışçı ve savaşçı ilişkilerin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Söz konusu bu iki topluluk arasındaki özellikle savaşçı ilişkiler köleci toplum yapısının oluşmasına neden olan en önemli etken olarak karşımıza çıkmaktadır. Çiftçi toplulukların kendine yeter hale gelen üretim yapılarına karşılık çoban toplulukların yetersiz ekonomik yapıları, topluluklar arasında ürünlerin değiş tokuş edilmesi çerçevesinde barışçıl ilişkiler geliştirmelerini sağlamıştır. Fakat bunun yanı sıra ihtiyaç duydukları ürünleri temin etmek adına fetih ve çöreklenmeye başvurdıkları savaşçı ilişkilerin de giderek arttığı görülmektedir. Çiftçi toplulukların üretim tekniklerinde gelişim göstermesine karşılık çoban toplulukların savaş tekniklerinde gelişim göstermesi, çiftçi toplulukları çoban topluluklar karşısında zayıf duruma düşürmüş ve fetih ve çöreklenmenin oluşmasına zemin hazırlamıştır.

Gordon Childe neolitik ekonominin kendi içindeki çelişkilerin, çiftçi toplulukların topraktan kendi ihtiyaçlarının üzerinde bir artı ürün elde etmeye razı edildikleri ya da zorlandıkları ve bu artı ürünü doğrudan yiyecek üretimine katılmayan yeni ekonomik sınıfı beslemek zorunda kaldıkları zaman aşıldığını belirtmektedir (Childe, 2009: 85). Bu durum çoban ve çiftçi topluluklar arasındaki savaşçı ilişkilerle ve çoban toplulukların çiftçi toplulukların yerleşim yerlerine çöreklenmeleri ve onları artı ürün üretmeye zorlamalarıyla gerçekleşmiştir. Dolayısıyla bu topluluklar arasındaki savaşçı ilişkiler artı besinin toplumsal artıya dönüşmesini beraberinde getirmiştir. Benzer şekilde Şenel de “savaşçı ilişkilerin “fetih”e ve “çöreklenmeye” yol açtığı durumlarda, tarihte ilk kez insan topluluklarının eline onları ilkel topluluktan uygar topluma geçirecek toplumsal artı üretme olanağı” geçtiğini belirtmektedir (Şenel, 1982: 202-203). Savaş tekniklerinde daha ileri seviyede olan çoban topluluklar ile üretim tekniklerinde gelişmiş olan çiftçi topluluklar arasındaki savaşlar, çoban toplulukların zaferiyle ve çiftçi toplulukları yok etmeden o yere yerleşmesiyle sonuçlanmış ve çiftçi topluluklar üretime katılmayan bireyleri besleyebilecek verimliliğe ulaşmaya zorlanmıştır.

Bu dönem aynı zamanda demir madeninin eritilerek ve bükülerek kullanılmaya başlandığı, böylelikle demirden alet yapımının olanaklı hale geldiği bir çağa işaret etmektedir. Demirin kullanılmaya başlanmasıyla ve üretimde verimliliğin artmasıyla toplum içinde sadece madeni aletler, üretim araç ve gereçleri, ev avadanlıkları gibi ürünlerin üretimiyle uğraşan yeni bir sınıfın, zanaatçılığın ortaya çıktığı görülmektedir. Böylelikle tarihte ilk defa toplumun belirli bir kısmının, artı ürün

sayesinde, yiyecek üretimine katılmadan farklı zanaatlarla uğraştıkları bir toplumsal yapı karşımıza çıkmaktadır (Nikitin, 2012: 34).

Zanaatçılığın ayrı bir iş bölümü olarak ortaya çıkması ve üretim araçlarında ve tekniklerinde gelişme bireylerin kendi tükettiklerinden daha fazla maddi ürün üretebilme olanağını sağlamış, bu durum insan emeğine olan ihtiyacın giderek artması sonucunu doğurmuştur. Şenel'in ifade ettiği gibi, çalışmanın verimliliği, çalışan insanın kendine yeterli ürün elde etmesinin üzerinde, fazladan bir artı üretmeye olanak verecek şekilde yükselmesiyle birlikte savaş tutsaklarının köle olarak kullanılması ortaya çıkmış, bu durum topluluklar arası savaş ilişkilerinin artık köle sağlama amacıyla gerçekleşmesine ve dolayısıyla savaşların artmasına neden olmuştur (Şenel, 1982: 214). Bu bağlamda ele aldığımız bu süreç sürülerin genişlemesi, tarımın yayılması, zanaatçılığın başlaması ve ilerlemesiyle birlikte, çeşitli toplulukların en iyi topraklara sahip olmak, ganimet elde etmek ve köle sayısını arttırmak için ardı arkası kesilmez savaşlar yaptıkları bu bağlamda savaş tutsaklarının köle olarak kullanılmasının kabul edilmiş bir kurum haline geldiği bir döneme işaret etmektedir (Engels, 2011: 123).

Diğer taraftan özel mülkiyet anlayışının gelişmesi kölelik düzenini ortaya çıkaran ve gelişmesine neden olan önemli unsurlar arasında yer almaktadır. İlkel topluluk içinde işlenmiş toprakların kullanım hakkının önce gense verildiği, zamanla gens tarafından ev topluluklarına bu hakkın tanındığı ve son olarak bireylerin bu haktan yararlandığı görülmektedir (Engels, 2011: 192). Bu sürecin sonunda, özel mülkiyet anlayışının gelişimine koşut olarak, toprağın kullanım hakkının, tam ve özgür toprak mülkiyeti şeklinde özel mülk haline geldiği görülmektedir.

Özel mülkiyet anlayışının gelişiminin diğer bir sonucu mübadele ilişkilerinde ortaya çıkmıştır. Bireysel mülkiyetin ortaya çıkışı değiş tokuş ilişkilerinin zamanla bireysel değişime doğru kaymasına ve sonunda değişimin tek biçimi durumuna gelmesine neden olmuştur. Toprağın özel mülk haline gelmesi ve bunun yanı sıra bireyler arası mübadele ilişkilerinin değişimin tek biçimi haline gelmesi toplumsal yapıdaki servet eşitsizliğini arttırmış ve bu durum zamanla toplumun belirli bir kısmının diğerlerine nazaran daha varlıklı olmalarına yol açmıştır. Son olarak özel mülkiyet anlayışının gelişimine koşut olarak yaşanan bir diğer değişim, yalnızca maddi malların değil, onların üreticilerinin de özel mülk haline gelmesi oluşturmaktadır

(Zubritski ve diğeri, 2011: 64). Özel mülkiyet anlayışının kademe kademe ilerlemesiyle birlikte, bir üretim aracı olarak değerlendirilen köle bireysel mülkiyet haline gelmiştir.

Üretimin bireyselleşmesi ve bu alanlarda köle emeğinin kullanılması, maddi malların üretimini arttırmış ve böylelikle sadece değişim amacına yönelik malların üretimi söz konusu olmuştur. Bireyler arası mübadele ilişkilerinin gelişimi toplumda, tarımsal ya da maddi malların üretimine katılmayan, yalnızca metaların alım satımıyla uğraşan tüccarlar sınıfının doğmasını beraberinde getirmiştir. Tüccarlar sınıfının ortaya çıkışı üçüncü büyük toplumsal iş bölümü olarak isimlendirilmektedir. Engels, sözünü ettiğimiz üçüncü büyük toplumsal iş bölümünün ortaya çıkışını şu şekilde ifade etmektedir: *“Burada, sahneye, ilk kez, üretime herhangi bir biçimde katılmaksızın, onun yönetimini ele geçiren ve üreticileri ekonomik bakımdan egemenliği altına alan bir sınıf girer; bir sınıf ki, iki üretici arasında zorunlu aracı olarak geçirir ve her ikisini de sömürür”* (Engels, 2011: 198).

Önce zanaatçılığın iş bölümü olarak kurumlaşması ve ardından ticaretin ayrı bir iş alanı olarak ortaya çıkması ve gelişmesiyle birlikte, iş alanı olarak kentler belirginleşmeye başlamış ve zamanla zanaat ürünlerinin üretim merkezi ve ticaretin gerçekleştiği temel alanlar haline gelmiştir. Meta üretiminin ve ticaretin kentlerde ve tarımsal üretimin ise kırsal alanda gerçekleşmesi, kent ve kırsal alan arasındaki ayrımı başlatmış bunun yanı sıra köy ve kent geçim biçimlerinin de birbirinden farklılaşmasına neden olmuştur (Şenel, 1982: 212).

Tarımsal üretimin artması, tarım ile hayvancılık arasında giderek derinleşen ayrılık, madencilik ve zanaatçılığın ilerlemesi, ticaretin gelişmesi; üretim araçlarında, üretim tekniklerinde ve üretim alanlarında yaşanan gelişmelerle mümkün olmuştur. Emek üretkenliğinin ve dolayısıyla insanın emek gücünün değerinin arttırması, köle sayısının giderek artması ve köle emeğinin tarımsal üretimin yanı sıra madencilikte de kullanılmasına yol açmıştır. Böylelikle köleler basit yardımcıları olmaktan çıkmış, tarlalarda ve atölyelerde düzinelerce köle işe sürülmüş, bu durumun doğal bir sonucu olarak toplum efendiler ve köleler şeklinde iki sınıfa bölünmüştür.

Köleci üretim yapısı hem toplumsal hem de ekonomik olarak ciddi değişimlerin yaşandığı ve sınıflı toplum yapısının tarihte ilk kez ortaya çıktığı bir sürece işaret etmektedir. Bu süreç bir taraftan üretim araçlarında ve tekniklerinde

yaşanan, ele alınan çağa göre, en önemli gelişmelerin yaşandığı bir dönemi yansıtırken, diğer taraftan sınıfların ortaya çıkması ve insanın insan tarafından sömürülmesinin yaşandığı, bu bağlamda eşitlikçi toplum yapısının alt üst olduğu dolayısıyla toplumsal anlamda ciddi bir gerilemenin ortaya çıktığı bir süreçte işaret etmektedir.

İktisadi alanda yaşanan bu gelişmelerin hiç kuşkusuz toplumsal yapıya da ciddi etkileri olmuş ve tarihte ilk defa toplum, üretim alet ve araçlarına sahip olanlarla üretim araçlarına sahip olmayanlara göre sınıflara bölünmüştür (Zubritski ve diğerleri, 2011: 62). Köleci toplum yapısının oluşumunda yağma ve köle edinme amaçlı gerçekleştirilen savaşların ekonomik yapının temelini teşkil etmesi, bu örgütlenmeler içinde askeri şefin vazgeçilmez, sürekli bir görevli durumuna gelmesine neden olmuştur. Özellikle köleci üretim biçiminde, üretimin kölelerce sürdürülmesi ve köle edinmenin başlıca kaynağının ise savaşlar olmasından dolayı askeri gücün ekonomik gelişmeyle sıkı sıkıya bağlı olduğu görülmektedir (Anderson, 2017: 33). Bu nedenle yağma ve köle savaşları, yüksek askeri şefin ve ast şeflerin toplum içindeki gücünü arttırmış ve bu görevi sürdürecekt kişilerin aynı ailelerden seçilmesi töresi, babalık hukukunun da etkisiyle, önce toplum tarafından hoş karşılanan, sonra hak olarak istenen, en sonunda gasp edilen bir kalıtım durumuna gelmiştir. Engels'e göre bu gelişme soydan geçme krallığın ve soydan geçme soyluluğun temelini oluşturmaktadır (Engels, 2011: 197). Bununla birlikte toplumsal artı, üretim araçlarının örgütlenmesi ve ürün fazlasının bölüşülmesi gibi sadece yönetsel görevlerin ortaya çıkışının maddi temelini oluşturmaktadır. Bu dönemde toplumsal artının üretilmesi ve bölüşümü görevlerini din adamlarının örgütleyip yönetmeleri, egemen sınıf içinde din adamları kesimini toplumdaki en yüksek saygınlık konumuna getirmiştir (Şenel, 1982: 205). Yüksek askeri şefin ve ast şeflerin yanı sıra aşiret konfederasyonları, konsey ve halk meclisi organları şeklinde örgütlenmiş ve özellikle askeri şefler ve konsey üyeleri, üretim biçiminin gelişimine paralel olarak toplum içindeki ayrıcalıklı sınıflar haline gelmişlerdir.

Köleci toplum yapısının en bariz örnekleri Antik Yunan ve Roma'da görülmektedir. Bu bağlamda gentilice örgütlenmeden aşiret konfederasyonlarına geçiş süreci Eski Roma'da daha net gerçekleşmiştir. Klanlar halinde örgütlenen Romalılar önce on klandan oluşan küriler/boyar şeklinde birleşmiş, sonra kürilerin birleşmesiyle

kabileler halinde toplanmaya başlamışlar ve en sonunda kabilelerin birleşmesiyle kabile federasyonları şeklinde örgütlenmişlerdir. Kabile federasyonlarının organları başlangıçta; halk meclisi, bu meclis tarafından seçilen federasyon şefi ve yaşlılar konseyinden oluşmaktaydı. Köleci toplum yapısının ve üretim gücünün gelişmesine koşut olarak bu organların da giderek değiştiği görülmektedir. Federasyon şefi kral olarak isimlendirilmeye başlamış ve yaşlılar meclisi ise giderek kralla birlikte, en yüksek iktidarı elinde bulunduran senato haline dönüşmüş ve böylelikle Eski Roma sınıflı toplumu belirginleşmiştir (Zubritski ve diğerleri, 2011: 182). Bu bağlamda, tarihsel süreç içinde ortaya çıkan ilk yöneticilerin ya da ayrıcalıklı sınıfların, toplumsal rolleri sayesinde kıt kaynakları kontrol edenler olduğu söylenebilir (Faulkner, 2016: 42).

Dolayısıyla üretim araçlarının sahipliği çerçevesinde kölelik düzeninde toplum; üretim araç ve aletlerini ellerinde bulunduran ve aynı zamanda emeklerini sömürdükleri kölelerin de sahibi olan efendiler sınıfı, üretim araç ve aletlerinin özel mülkiyetine sahip olan ve kendi küçük işletmelerinde üretim yapan fakat aynı zamanda yoksulluk tehdidiyle karşı karşıya olan topluluğun özgür bireyleri ve üretim araçlarına sahip olmayan, kendilerine yaşamlarını sürdürebilecekleri ölçüde besin verilen köleler sınıfından oluşmaktadır.

Köleci toplum yapısında, başlangıçta savaş tutsaklarının köle olarak kullanılması söz konusu iken, üretim yapısının gelişmesi, emek gücüne olan ihtiyacın artması ve sınıf karşıtlıklarının keskinleşmesi ile birlikte, topluluğun malını yitirmiş üyelerinin de borç karşılığında köleleştirilmesi söz konusu olmuştur (Zubritski ve diğerleri, 2011: 64). Şenel toplumsal artının ortaya çıkmasıyla başlayan bu dönemi; zanaatların tarımdan farklılaşmasıyla ekonomik farklılaşmaya, toplumu çalışan ve çalışmayı örgütleyen sınıflara bölerek toplumsal farklılaşmaya ve sadece çalışmayı değil ayrıca öteki toplumsal işleri de örgütleyip yürüten yöneticilerle yönetilenlere ayırarak siyasal farklılaşmaya yol açan bir süreç olarak değerlendirmektedir (Şenel, 1982: 206).

Her ne kadar köleci toplumdan bahsedilirken zenginler, özgür bireyler ve köleler olmak üzere toplum içinde üç sınıfın varlığından söz edilse de, temel karşıtlık efendiler ile köleler ve yoksul bireyler arasında belirginleşiyordu. Bu durum, yani toplumun iki karşıt sınıfa bölünmesi ve bu karşıtlık içinde sömürülen sınıfın toplumun

büyük çoğunluğunu oluşturması, sömüren sınıfın sömürülenleri baskı altında tutma ihtiyacını belirginleştirmiş ve köleci devletin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Zubritski'ne göre; *“efendiler ancak sürekli bir baskı örgütünün varlığı ile topluluğun özgür üyelerini ellerinde tutabilirler ve onları kendi yararlarına, kendi zenginliklerini arttırmaya ve doymak bilmez açgözlülüklerini tatmin etmeye zorlayabilirlerdi”* (Zubritski ve diğerleri, 2011: 65). Bu bağlamda ilk devlet yapısı, üretim güçlerinde yaşanan gelişmeler neticesinde toplumsal yapıda ortaya çıkan sınıfların ve sınıf karşıtlıklarının derinleşmesi ve sömürülen sınıfın baskı altına alınması ihtiyacına cevaben ortaya çıkmıştır.

1.3.2. Köleci Devlet ve Erkleri

Her üretim biçimi kendine uygun düşen bir toplumsal yapıyı ve her toplumsal yapı ise kendine uygun düşen bir yönetim sistemini meydana getirir. Engels'in de belirttiği gibi devletin varlık nedeni toplum içinde birbiriyle çatışan sınıfların olmasıdır. Bu çatışmaları ortadan kaldırmak ya da katlanılabilir bir boyuta getirmek için ortaya çıkan devlet, topluma dışarıdan dayatılan bir güç değil, aksine, gelişmenin belli bir evresinde oluşan toplumun ürünüdür (Engels, 2011: 203). Köleci üretim biçiminin gelişimi de sonunda kendi yapısına uygun bir toplumsal yapı ortaya çıkarmıştır. Bu toplumsal yapı, köleler ve efendilerden oluşan ya da daha genel bir ifadeyle zenginler ve yoksullardan oluşan sınıflı toplum yapısı olarak karşımıza çıkmaktadır. Üretici güçlerin gelişmesine koşut olarak azınlığı oluşturan zenginler sınıfı ile çoğunluğu oluşturan yoksullar sınıfı arasındaki karşıtlıkların derinleşmesi, zenginler sınıfının hem mülklerinin hem de mevcut düzenin korunması ihtiyacını ortaya çıkarmış ve böylelikle köleci toplum, kendine uygun düşen yönetim yapısını ve baskı organını yani devleti meydana getirmiştir.

Öncelikle köleci devletin kendinden önceki yapılardan temel farkı toprağın birlik unsuru olarak kabul edilmesidir. Bu üretim biçiminde toplumlar, toprağı fethedip ondan ve onu işleyenlerden yararlanan sınıfın, kendi yerine başkalarının yararlanmasını önlemek için sınırlarını saptayıp korumalarıyla toprak “vatan” haline gelmiştir (Şenel, 1982: 158). Köleci devletin ortaya çıkmasıyla birlikte, toprağın bölgelere göre bölünüşü hareket noktası olarak alınmış ve bireyler gens ve aşiret

ayrımı yapılmaksızın, nerede yerleşmişlerse orada kamusal hak ve görevlerini yerine getirmeye bırakılmışlardır (Engels, 2011: 203-204). Bu durumun en bariz örneği Antik Yunan'da karşımıza çıkmaktadır. Antik Yunan'da, İ.Ö. 5. yüzyılın başında Klisten Reformları ile klana özgü bölünmenin yerine toprağa özgü bölünme kabul edilmiş ve böylelikle kan bağına dayalı toplum yapısı tamamen ortadan kalkmış ve yerini toprağa dayalı birliktelik almıştır (Zubritski ve diğerleri, 2011: 100).

Marx devleti, üst sınıfın alt sınıfı tahakküm altına almasının en önemli araçlarından biri olarak tanımlamaktadır. Toplumsal tarihe bakıldığında Marx'ın bu ifadesini en net şekilde doğrulayan yapı, köleci devlet yapısı olarak karşımıza çıkmaktadır. Köleci devletin ilk ve temel görevi sömürülenleri bastırmak iken üretim biçiminin diğer halkların topraklarını ve bireylerini sömürmeye dayanması nedeniyle, ikinci temel görevi topraklarını genişletmek olarak karşımıza çıkmaktadır. Kolonyal bir karaktere sahip köleci toplum, kendisini yerleşmeyle ve savaşla yeniden üretmeyle ortaya koyan bir yapıya sahiptir. Bu nedenle yağma, haraç ve köleler, genişlemenin temel nesneleri, kolonyal yayılmanın hem aracı hem de amacıydı. Köleci devlet ise hem topraklarını genişletme hem de sömürülenleri bastırma görevlerini yerine getirebilmek için halktan ayrı ve ona düşman bir silahlı güç yani orduyu yaratmıştır (Zubritski ve diğerleri, 2011: 65-66).

Köleci devletin varlık nedenini oluşturan sömürülenleri bastırmak ve mevcut düzenin devamını sağlamak görevleri ise daha ayrıntılı düzenlenmekte ve farklı farklı aygıtlarla yerine getirilmektedir. Bu aygıtlar; efendiler sınıfının haklarını korumak adına oluşturulan yasalar, köleciliğin sürdürülmesini sağlayan yapılar kurmak, köle alışverişini düzenlemek ve köle pazarları kurmak, köleleri baskı altında tutmak ve köle isyanlarını önlemek amacıyla silahlı güç oluşturmak şeklinde sıralanabilir (Eroğlu, 1999: 56-57). Köleci devletin silahlı gücü hem yağma ve fetih savaşlarını devam ettirebilmek için hem de yoksullar ve köleler sınıfını baskı altında tutmak için oluşturulmuştur. Köle sahiplerinin en dar anlamıyla bencil çıkarlarını korumak adına, halktan ayrı ve ona düşman bir silahlı gücün varlığı bu devlet yapısının en önemli aygıtlarından biridir.

Köleci devletin mevcut sömürü düzeninin devamını sağlayan ve silahlı gücün eylemlerini meşrulaştıran en önemli aygıtı ise kuşkusuz oluşturduğu yasalardır. Öncelikle bu toplum yapılarında köle birey olarak geçmemekte çoğunlukla efendisinin

malı olan bir üretim aracı olarak tanımlanmaktadır⁵. Bu sebeple köle herhangi bir hakka sahip olmamakta, efendisinin buyruğu altında varlığını sürdürmek zorunda kalmaktaydı. Diğer taraftan yasalar efendiye, sahip olduğu köle üzerinde ezici haklar vererek açıkça üst sınıfın varlığını garanti altına alacak şekilde düzenlenmiştir. Örneğin Hamurabi Yasalarına göre köleler, aile durumları hiç hesaba katılmaksızın satılabiliyor, hiçbir koşula bağlı olmaksızın armağan edilebiliyor, herhangi bir şey karşılığında değiştirilebiliyor ya da miras konusu edilebiliyordu. Her köle, sahibini gösteren bir damga ile damgalanıyordu. Bu damgayı silebilecek herhangi bir kişi ağır cezaya çarptırılıyordu. Diğer taraftan başkasının kölesine ya da hayvanına zarar veren, sahibine ödenecek ufak bir para cezasıyla cezalandırılıyor, bu bağlamda köle ile hayvan arasında herhangi bir ayırım gözetilmiyordu. Köle sahiplerinin, köleler üzerindeki mülkiyet haklarına karşı çıkan kişi, ağır şekilde cezalandırılıyordu (Zubritski ve diğerleri, 2011: 69). Dolayısıyla Hamurabi Yasaları açıkça köleleri diğer insanlardan aşağı bir konumda ele alıyor, en temel haklardan yoksun bırakıyor ve asıl amacı efendiler sınıfının çıkarlarını korumak olan bir düzeni “meşru” hale getiriyordu⁶.

Diğer taraftan üretim güçlerinin gelişmesiyle birlikte ve yanı sıra toplumun sınıflara ayrılması ve sınıf karşıtlıklarının derinleşmesiyle, yasalarla köle edinmenin ya da köleleşmenin farklı yollarının kabul edildiği görülmektedir. Antik Yunan’da yoksulluk, borç, ailesi tarafından satılmak gibi nedenlerle özgür bireylerin mahkeme kararıyla köleleşmesi söz konusudur. Benzer şekilde Eski Roma’da da doğum, ağır ceza sonucu hürriyetin kaybedilmesi, borç, askerlik görevinden kaçma, ailesi tarafından satılmak gibi nedenlerle özgür bireylerin köleleşmesi kabul edilmiştir. Diğer taraftan bu devlet yapılarında kölelikten kurtulma koşulları da belirtilmiştir. Buna göre Antik Yunan ve Eski Roma hukukunda efendi sahibi olduğu köleyi azat edebilir, vasiyetname yoluyla azat edilebilir, bir tapınağa satılabilir ya da hibe

⁵ Örneğin Eski Roma’da köle, instrumentum vocale yani konuşan alet ve instrumentum semivocale olan çiftlik hayvanlarından bir derece, instrumentummutum olan aletlerden ise iki derece yukarıda sayılıyor dolayısıyla bütün haklardan yoksun bırakılıyordu (Anderson, 2017: 28). Benzer şekilde Antik Yunan’da da hukuki açıdan şahıs olarak değil, sahibinin malı olarak değerlendiriliyordu (Bozkurt, 1981: 89).

⁶ Benzer şekilde Antik Yunan ve Eski Roma’da da köleler temel haklardan yoksun bırakılarak, tamamen efendilerinin malı, konuşan bir üretim aracı olarak değerlendiriliyordu. Hamurabi Yasalarında olduğu gibi, burada da efendinin köle üzerinde her türlü hakka sahip olduğu görülmektedir (Bozkurt, 1981: 89).

edilebilir veya şehir meclisinin kararıyla özgürlüğüne kavuşabilirdi (Bozkurt, 1981: 92-93). Fakat kölelerin azat edilmesi az rastlanan bir durum olmakla birlikte bu unsurların sömürülen sınıfın tahammül seviyesinin arttırmak, ayaklanmalarını engellemek ve mevcut durumun değişebilme ihtimaliyle kişilerin içinde bulundukları ağır koşulların geçici olduğu inancıyla düzene ayak uydurmalarını sağlamak gayesiyle kabul edildiği düşünülmektedir.

Ele alınan dönemde üretimi arttırmanın en temel yolu ise daha fazla köle çalıştırmaktır. Bu nedenle köle sayısının arttırmak için hukuki yollarla, köleleşme unsurlarının genişletilmesine karar verilmiş ve ayrıca köle alışverişi ve köle pazarlarının kurulması da iktidar aracılığıyla kabul edilen ve düzenlenen bir uygulama haline gelmiştir. Örneğin Antik Yunan'da M.Ö. 500-150 yılları arasında köle satışı ve köle pazarlarının ortaya çıktığı ve her ayın belli günlerin köle pazarlarının kurulduğu kabul edilmektedir (Bozkurt, 1981: 90). Böylelikle yasal olarak oluşturulan kölelik kurumu toplum içinde olağan hale getirilmiş ve hatta köle sahibi olmak bir statü meselesine haline dönüştürülmüştür.

Köleci devlet gerek organları gerek yasal dayanakları ve gerekse de uygulamalarıyla toplumun üst sınıfını koruyan, çıkarlarını gözeten, sınıf karşıtlıklarını derinleştiren ve böylelikle sömürüyü destekleyen bir yapı sergilemekte, bu bağlamda bariz bir şekilde üst sınıfın baskı aracı olarak işlev görmektedir. Özellikle yasal dayanaklarıyla köleleşmenin artması toplum içindeki sınıf karşıtlıklarını daha da derinleştirmiş ve çoğunlukta olan köleler sınıfının giderek artmasına neden olmuştur. Köle sayısının giderek artması bunun yanı sıra üretim araçlarının azınlıktaki sınıfın elinde toplanması sonucu genel bir yoksullaşmanın yaşanması toplumun yoksullar ve köleler yığını haline getirmiş bununla birlikte yoksullukla ve ağır çalışma koşullarıyla mücadele eden bireyleri çökertmeye başlamıştır. Dolayısıyla köleci üretim biçimi gelişmesinin belli bir evresinde, içinde barındırdığı çelişkiler nedeniyle, kendi gelişiminin engeli haline gelmiştir. Bu üretim biçiminin başlıca üretici gücü olan köleler, ezildikleri ve sömürüldükleri düzene karşı sık sık ayaklanıyorlar, çalışmayı yavaşlatıyorlar ya da kendilerini bile bile yaralayarak üretime engel olmaya çalışıyorlardı. Öte yandan köle emeği üzerine kurulu olan üretim rekabeti, köylüleri ve zanaatçıları daha da yoksullaştırarak yıkıma götürüyordu. Sonuç olarak köleci üretim biçimi; genel yoksullaşma, ticarete ve zanaatçılıkta gerileme, nüfusun

azalması, kentlerin gerilemesi ve tarımsal üretimin daha aşağı bir düzeye düşmesi nedenleriyle kendi sonunu getirmiştir.

1.4. FEODAL TOPLUM VE DEĞİŞEN DEVLET YAPISI

1.4.1. Feodal Toplum Yapısı ve Üretim İlişkileri

Feodal üretim biçimi ve toplum düzeninin Batı Roma İmparatorluğu'nun yıkılmasıyla ortaya çıktığı literatürde genel kabul gören bir görüştür. Bu bağlamda Batı Roma İmparatorluğu'nun dağılmasına neden olan unsurlar aynı zamanda feodalizmin ortaya çıkmasını koştullandırmıştır. Köleci üretim biçimi genel yoksullaşma, ticarete, zanaatta ve tarımsal üretimde gerileme, halk ayaklanmaları gibi sebeplerle kendi sonunu getirmiş ve bu süreç Batı Roma İmparatorluğu'nun ciddi bir ekonomik bunalıma girmesine ve buna koştut olarak çözölmeye başlamasına sebep olmuştur. Söz konusu bu ekonomik bunalımın yanı sıra Batı Roma İmparatorluğu'nun dağılmasını koştullandıran esas unsurun Kavimler Göçü olarak isimlendirilen göç ve özellikle Germen, Slav ve diğer kabilelerin Roma toprakları üzerine yaptığı istilalar olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla Batı Roma İmparatorluğu'nun yıkılışı ve feodal toplum yapısının ortaya çıkışı iç ve dış sebepler şeklinde iki unsur üzerinden ele almak yanlış olmayacaktır.

Köleci topluluk yapısında da belirtildiğı gibi, bu topluluk düzeninin yukarı aşaması köle sayısının ciddi oranda arttığı, genel üretimin köle emeğı üzerinden gerçekleştiğı bu nedenle köylü kesimin gittikçe yoksullaştığı ve bunun yanı sıra ağır sömürü şartları nedeniyle köle isyanlarının yaşandığı bir döneme tekaböl etmektedir. Bir taraftan genel yoksullaşma, ticarete ve zanaatçılıkta gerileme diğer taraftan kölelerin içinde bulundukları düzene karşı isyanları ve iş yavaşlatma, kendini yaralama gibi yöntemlerle verimliliğı düşürme çabaları Batı Roma İmparatorluğu'nda ciddi bir ekonomik bunalıma sebep olmuştur. 2. yüzyılın başında ortaya çıkan bu duruma köle sahiplerinin bulmuş olduğı çözüm, sahip oldukları köleleri azat etmek olmuştur. Çünkü köleci üretim sisteminde köle, çalışmasının sonucuyla ilgilenmiyor ve hatta çeşitli yöntemlerle verimliliğı düşürmeye çabalıyordu. Bu nedenle köle sahipleri, sahip oldukları köleleri belirli bir ikramiye ile (ki bu çoğunlukla bir toprağın tasarruf

hakkı oluyordu) ya da kolon olmak üzere azat ediyorlardı. Batı Roma İmparatorluğu'nun bunalım döneminde ortaya çıkan ve feodalizmin nüvelerinden biri olarak değerlendirilen ve kolonluk sistemi olarak adlandırılan bu yöntemde azat edilen köle, efendisi tarafından kendisine verilen toprak parçasından, belirli bir miktar ürün ya da para karşılığında ömür boyu yararlanma hakkına sahip oluyor ve artık kolon olarak isimlendiriliyordu (Zubritski ve diğerleri, 2011: 129). Gerçek şu ki, kolonluk köleliğin sadece farklı bir versiyonu, sömürünün dolaylı bir halinden başka bir şey değildir. Çünkü bu sistemde kolon efendisi tarafından kendisine verilen bu toprak parçasını terk etme hakkına sahip değildir. Toprağa bağımlı hale gelen kolon, toprağı terk edemediğı ve fakat toprağın sahibi tarafından toprakla birlikte alınıp satılabildiğı bir konuma getirilmiştir. Fakat bu durum Batı Roma'nın içinde bulunduğu ekonomik bunalımı önlememiş, özellikle ticaretteki ve zanaatçılıktaki gerileme devam etmiştir.

Merkezi iktidarın olmadığı ve bu nedenle güvensizliğin hâkim olduğu bu durumda, toprak sahipleri varlıklarını korumak ve üretimi gerçekleştirmek için köylülere, köylüler ise güvenliklerinin sağlanması için toprak sahiplerine ihtiyaç duymuşlardır. İşte feodal ilişkilerin temelini oluşturan karşılıklı ilişki bu noktada ortaya çıkmıştır. Senyör hem topraklarının işlenmesi için hem de askeri güç sağlamak adına köylü ile anlaşma yaparken, köylü kendi güvenliğinin sağlanması adına ve senyörün topraklarını işlemek, angaryaları yapmak ve gerektiğinde asker olarak hizmet etmek üzere senyörün egemenliğine girmiş böylelikle feodalizmin temelini oluşturan vassallık sistemi ortaya çıkmıştır.

Kısaca ele aldığımız bu süreç feodalizmin bir üretim biçimi ve yönetim yapısı olarak ortaya çıkmasıyla sonuçlanmıştır. Bu süreci koşullandıran en önemli özellik iki farklı üretim biçiminin özgün bir şekilde birleşmesi olmuştur. Bu bağlamda feodalizmin toplumsal, siyasal ve ekonomik yapısı, Roma köleci üretim biçimi ile Germen, Slav ve diğer kabilelerin ilkel komünal üretim biçiminin çözülmesi ve özgün bir şekilde birleşmesiyle ortaya çıkmıştır. Nitekim Perry Anderson'da bu sürecin; çözülmekte olan önceki iki üretim biçiminin müthiş çarpışması sonucunda Ortaçağ Avrupa'sının her yerine yayılan feodalizmi yarattığını belirtmektedir (Anderson, 2017: 145).

Kelime anlamı toprağa dayalı düzen olan feodalizm en geniş anlamıyla toprağın ve toprak üzerindeki egemenliğin parsellendiğı bir yönetim biçimini ifade

etmektedir (Göze, 2000: 42; Aydemir ve Genç, 2011: 228-229). Orta Çağ ile özdeşleştirilen ve bu çağın sosyal, siyasal ve ekonomik yapısını yansıtan feodalizm kabaca üç aşamada ele alınmaktadır. Bunlardan ilki 5. yüzyıl ile 11. yüzyılın arasındaki süreci kapsayan oluşum aşamasıdır. Bu süreç genel itibariyle iki farklı üretim biçiminin unsurlarının birleşmesi sonucu feodal üretim biçiminin ortaya çıktığı ve buna koşut olarak toplumsal ve yönetsel yapının şekillendiği aşamadır. Feodalizmin ikinci aşaması 11. yüzyıl ile 15. yüzyıl arasındaki gelişim sürecidir. Bu aşama feodal üretim biçimi içinde tarım ve zanaatın birbirinden ayrıldığı ve bu anlamda toplumsal iş bölümünün ortaya çıktığı, kentlerin yeniden zanaatın ve ticaretin merkezi olarak kurulduğu bir tarihsel sürece işaret etmektedir. Son olarak üçüncü aşama 15. yüzyıl ile 17. yüzyıl arasındaki feodal üretim biçiminin çözülmeye başladığı ve kapitalist unsurların belirginlik kazandığı tarihsel sürece tekabül etmektedir (Zubritski ve diğerleri, 2011: 140-141).

Feodalizm, ana karakterini tarımsal üretimin oluşturduğu, doğal, kapalı ve yalıtılmış bir üretim biçimi olarak tasvir edilmektedir. Ticaretin, zanaatın ve tarımsal üretimin gerilediği, kent yaşamının önemini kaybettiği ve ekilebilir toprakların soylu sınıfın elinde toplandığı bu süreçte tarım yeniden temel üretim biçimi haline gelmiştir.

Feodalizme özgü ilişki biçiminde büyük toprak sahibi, senyör ya da lord olarak isimlendirilirken, senyöre bağlılığını taahhüt eden özgür köylü ise serf olarak anılmaya başlanmıştır. Perry Anderson feodalizmi ve feodal üretim ilişkilerini “(...) içinde ne emek ne de emek ürünlerinin emtia olduğu, toprak ve doğal ekonominin egemen bulunduğu bir üretim biçimi” şeklinde tanımlamaktadır. Ona göre feodalizmde, doğrudan üretici yani köylü ile üretim aracı yani toprak özgül bir toplumsal ilişki sayesinde bir araya gelmiştir (Anderson, 2017: 167). İşte bu özgül toplumsal ilişki, toprak sahibi ile toprağı işleyen arasındaki karşılıklı yükümlülüklerin yanı sıra saygı, sadakat ve koruma çerçevesinde oluşturulmuş karşılıklı ilişkidir⁷. Çünkü nasıl ki senyör serfe bir toprak parçasının kullanım hakkını belirli yükümlülükler ve kişisel bağlılık karşılığında veriyorsa, aynı şekilde senyör de sahip olduğu toprağı belirli yükümlülükler ve kişisel bağlılık çerçevesinde üst kademedeki başka bir senyörden alıyordu. Bu bağlamda feodal toplumsal zincir ya da hiyerarşi korunma ihtiyacı,

⁷ Feodalizmin özünü oluşturan bu ilişki vasallık olarak da isimlendirilmektedir. Üst kademedeki bir senyörün başka bir senyöre toprak vermesi ve aralarında karşılıklı sadakat ve yükümlülükler çerçevesinde ilişki kurulmasıyla alt kademedeki senyör, üst kademedeki senyörün vasalı oluyordu.

kişisel bağıllık ve yükümlülükler çerçevesinde oluşuyordu. Marc Bloch “Feodal Toplum” isimli kitabında bu kişisel ilişkiyi tiyatral bir şekilde tasvir etmektedir (Bloch, 2019: 238):

İşte karşı karşıya iki adam: Biri hizmet etmek istemekte; öteki şef olmayı kabul etmekte ya da dilemektedir. İlki ellerini birleştirir ve birleşmiş olarak ellerini ikinci kişinin ellerinin arasına yerleştirir: Bu, boyun eğmenin en açık simgesidir ki, bazen diz çökerek anlamı daha da vurgulanır. Ellerini sunan kişi aynı anda çok kısa birkaç söz de ederek, kendisini karşısındakinin “adamı” olarak gördüğünü belirtir. Daha sonra, şef ve bağımlı olan, anlaşmanın ve dostluğun simgesi olarak ağızdan öpüşürler.

Feodalizmin diğer karakteristik özelliği büyük feodal toprak mülkiyeti üzerine kurulu bir sistem olmasıdır. Öncelikle feodal toplumda toprak temelde üç kategoride sınıflandırılmıştır. Bunlar;

- Latince efendiye ait anlamına gelen “demesne”, senyörün kendisine ait olan ve buradan elde edilen ürüne doğrudan sahip olduğu arazi,
- Senyörün serfe verdiği, Latince “terra mansinoria veya mansus sevi” olarak isimlendirilen arazi,
- Orman, çayır ve meraları kapsayan diğer araziler (Ülgen, 2010: 6).

Bununla birlikte senyörün, doğrudan kendi hesabına üretim yapılan demesnesi ve serflere tahsis ettiği arazilerin toplamı manor olarak isimlendirilmekteydi.

Feodal üretim biçiminin temelinde senyörün kendi toprakları üzerindeki mülkiyet hakkı ve serf üzerindeki sınırlı mülkiyet hakkında yatmaktadır. Anderson bu sömürü sistemini, senyörün siyasal-hukuksal cebir yoluyla serften artı ürün elde etmesi sebebiyle ekonomik sömürüyü siyasal otorite ile hukuk karışımı olarak nitelendirmektedir (Anderson, 2017: 167). Serfe gelince o, kendisine verilen toprağı ekip biçmekle ve elde ettiği ürünün belirli bir kısmını senyöre vermekle ya da haftanın belirli günlerinde doğrudan demesnede çalışarak buradan elde ettiği ürünün tamamını senyöre vermekle yükümlüydü. Tarımsal üretimden elde edilen ürünlerin yanı sıra serf, hizmet yükümlülüğü gereği bazı angaryaları da yetine getirmekteydi. İster tüm tarım arazilerinden elde edilen ürünün bir kısmı olsun, ister demesneden elde edilen ürün olsun, serf tarafından senyöre verilen ödeme angarya yani emek-rant olarak isimlendirilmekteydi⁸.

⁸ Rant serfin, kendisine kullanılmak üzere toprak ve aletler veren senyöre ödediği bir çeşit ücret anlamı vardır. Bu ödemeye toprak yükümlülüğü (redevance-belli taksitlere bağlanan bir çeşit yükümlülük) denir.

Diğer taraftan feodal üretim biçiminde senyör ile serf arasındaki ilişkinin yanı sıra senyör ve üst senyör arasındaki ilişki de belirleyicidir. Öncelikle senyörün, manoru yani toprağı üzerindeki mülkiyet hakkı ona, şövalyelik hizmeti yani savaş durumlarında askeri hizmet sağlaması karşılığında başka bir senyör tarafında veriliyordu. Bu ilişkide kendisine toprak verilen senyör vasal olarak isimlendiriliyordu. Bununla birlikte üst senyör de başka bir senyörün vasalı olabiliyordu. Bu zincir çoğunlukla topraklara el koyma hakkına sahip olan bir hükümdara ya da krala kadar uzanıyordu. Ayrıca vasal savaş zamanlarında senyöre askeri destek sağlamakla ve bazı durumlarda vergi vermekle yükümlüydü⁹.

Diğer taraftan feodal üretim biçiminde serfin, senyörün demesnesinde hafta üç gün çalışma zorunluluğı bulunuyordu ve geri kalan günlerde ise kendisine verilen arazide, kendi adına çalışıyordu ki bu durum verimliliğı yükseltme çabasına girmesine neden oluyordu. İşte feodalizmde, üretici güçlerin gelişimine neden olan temel itici güç buydu (Zubritski ve diğerleri, 2011: 164). Marx da bu durumu ekonomik gelişmenin nedeni olarak görmektedir (Marx, 2015b: 779).

(...) dolaysız üreticinin kendi kontrolü altındaki haftanın geri kalan günlerinin üretkenliğı, deneyimlerinin artmasıyla birlikte gelişmek zorunda olan değişken bir büyüklüktür; aynı şekilde, tanışacağı yeni gereksinimler ve ürününün pazarının genişlemesi ve kendi emek gücünün kendi kontrolündeki kısmı hakkında kendisini daha fazla güvende hissetmesi de, onu kendi emek gücünü daha yoğun bir şekilde kullanmaya yöneltecektir; ...belirli bir iktisadi gelişmenin gerçekleşmesi olasılığı burada verilidir.

11. yüzyıla gelindiğinde Avrupa'da feodal üretim biçiminin tamamen yerleştiğı ve gelişmeye başladığı görülmektedir. Bu dönemde bir taraftan teknik yenilikler ile tarımsal üretimde verimlilik ciddi şekilde artarken diğer taraftan zanaat ve ticaretteki gelişmeler ve ürün çeşitliliğinin ortaya çıkmasıyla pazarlar kurulmaya başlanmıştır.

Feodalizmin gelişme gösterdiği 11. ve 15. yüzyıllar arasında ise zanaat ürünlerindeki artış, tarıma dayalı üretim biçiminin ve toplumsal yapının değişmesine neden olmuştur. Öncelikle tarımsal üretimdeki yetkinleşme serfe artı zaman

Feodal dönemin gelişim aşamasına kadar rant, angarya yani emek rant olarak alınmış, gelişim dönemiyle birlikte aynı rant yani ürün rant ve para rant şeklinde alınmaya başlanmıştır.

⁹ Vasal'ın vergi verdiği durumlar şu şekilde sıralanabilir: Senyörün çocuklarının evlenmesi durumunda, senyörün savaşta tutsak düşmesi halinde fidyenin ödenmesi amacıyla ve vasalın toprak mirası elde etmesi halinde (Sander, 2013: 73).

kazandırmış ve serf bu süreci çeşitli zanaat ürünleri üretmek ve bunları pazarda satarak ek geçim kaynağı yaratmak için kullanmıştır. Buna paralel olarak senyörün de bu zanaat ürünlerine ilgi göstermesi, serfin hizmet yükümlülüğünü angarya rant olarak ödediği sistemin yerini yavaş yavaş önce aynı ranta sonrasında ise para ranta bırakmasına neden olmuştur (Zubritski ve diğerleri, 2011: 179). Ranttaki bu değişim serfin zamanla tarımsal üretimden ziyade zanaat üretimine yönelmesine ve sonrasında ürünlerini daha rahat satabileceği pazar alanlarına göç etmesine yol açarak kent yaşamını yeniden canlandırmıştır. Bu dönem aynı zamanda üretilen ürünlerin meta haline geldiği ve sadece bu ürünlerin alım satımıyla uğraşan tüccarlar sınıfının ortaya çıkmasına da sebep olmuştur (Zubritski ve diğerleri, 2011: 172).

Hem toplumsal iş bölümü hem de kent yaşamı feodal toplum yapısını değiştiren ve sonunda parçalanmasına sebep olan sürecin başlangıcı olarak ifade edilmektedir. Tarımsal üretimde kullanılan teknik ve aletlerin yetkinleşmesi ve artık daha az kişiyle daha kısa bir emek-zamanda üretimin gerçekleştirilebilmesi, bir taraftan senyörün serf ihtiyacını azaltmış diğer taraftan serfin zanaat ürünleri üretip bunları pazarda satma isteğini arttırmıştır. Bu durum öncelikle senyörün serfleri azad etme sürecini başlatmış ve sonrasında toprakları kiralama unsuru meydana getirmiştir. Senyör artık serf bulmak yerine topraklarını özgür köylülere kiralamaya başlamıştır. Böylelikle serflerin feodal boyunduruklardan kurtularak özgürleşmeye başladığı bir süreç başlamıştır. Jacques Le Goff'e göre feodalizm kendi gelişimini öncelikle kentlerin gelişimiyle gerçekleştirmiştir. Zanaatın ve ticaretin merkezi haline gelen kentler geniş bir ticaret ağına sahipti ve ayrıca nüfusları da feodal yapının senyör, vasal ve serfleri dışında yeni bir sosyal kategoriden oluşuyordu. Bunlar kendi değer yargılarını geliştiren kent sakinleri yani burjuvalardı (Le Goff, 2005: 45-46). Kentlerin bu gelişimi daha sonrasında monarşinin yükselmesiyle birlikte merkezi gücün yeniden doğuşuna da neden olacak ve böylelikle feodalizmin sonunu getirecektir.

Feodal toplum genel itibarıyla iki sınıftan, feodaller ve onlara bağlı olan köylülerden oluşmaktadır. Dolayısıyla toplumsal yapı temelde üretim aracı olan toprağın mülkiyet hakkını elinde bulunduran feodaller ile sınırlı mülkiyet hakkına sahip köylü sınıfından oluşmakta bu bağlamda üretim biçimiyle doğru orantılı bir hiyerarşik yapı sergilemektedir. Buna ek olarak, köylü sınıfında değil fakat feodaller sınıfının kendi içinde, toprak sahipliği gereği, hiyerarşik bir yapı hâkimdir. Feodal

toplum yapısında sınıflar ve bireyler arasındaki ilişkinin ayırt edici özelliği ise bağımlı olan kişinin en yakınındaki yöneticiye yani senyöre bağlanmış olması ve araların görev ve hizmet paylaşımının yanı sıra sadakat bağının da oluşmuş olmasıdır. Dolayısıyla basamak basamak oluşan hiyerarşi ile toplumsal zincirin en küçük halkasıyla en büyük halkası birleştiriliyordu (Bloch, 2019: 660). Son olarak feodal toplum yapısının önemli bileşenlerinden olan kiliseyi de unutmamak gerekir. Ortaçağ Avrupa'sında kilise hem toprak sahipliği açısından hem de toplum üzerindeki etkisi bakımından hatırı sayılır bir güce sahipti. Çok sayıda feodal toprağın sahibi çoğunlukla kilise senyörüydü ve dolayısıyla diğer senyörlerdeki gibi kilise senyörlerinin de kendi mahkemeleri ve yargı yetkileri vardı. Fakat bunun yanı sıra özel bir mahkeme sistemi olan kilise mahkemelerinin de olması feodal toplumda kilisenin etkisini ve önemini arttırmıştır (Bloch, 2019: 542).

Tüm bu özellikleriyle feodal toplum genel itibariyle üretim araçlarının mülkiyeti bağlamında oluşan sınıflı bir yapı sergilemektedir. Marc Bloch genel itibariyle feodalizmi şu şekilde özetlemektedir (Bloch, 2019: 662-663):

Köylü bağımlılığı; genellikle ödemesi mümkün olmayan ücretin yerine hizmet karşılığında toprak verilmesinin, daha açık olarak da fiefin geniş çaplı uygulaması; profesyonelleşmiş savaşçılar sınıfının üstünlüğü; insanlar arasında kurulan itaat ve koruma bağları ve bunun savaşçı sınıf içinde özellikle saf bir vasallık biçimi oluşturmaları; düzensizliğe yol açan yetkilerin bölünmesi; bununla birlikte bunların arasında akrabalık ve devlet gibi toplum biçimlerinin de yaşaması (devlet ikinci feodal çağ boyunca yepyeni bir güç kazanacaktır): işte tüm bunlar, Avrupa feodalitesinin temel özellikleridir.

1.4.2. Feodal Devlet ve Erkları

Feodal üretim biçimi, kendi yapısına özgü toplum ve devlet biçimini koşullandırmış, üretim biçiminin parçalı bir yapıya sahip olması gibi, iktidarın ve egemenliğin parsellendiği bir devlet yapısı ortaya çıkarmış ve böylelikle emperyal devlet yerini idari işlerin dikey ve yatay olarak bölündüğü parçalı bir sisteme bırakmıştır. Ellen Meiksins Wood bu değişimi şu şekilde ifade etmektedir (Wood, 2013: 177):

Kapsayıcı devletin egemenliğinin yerine, mahalli ya da bölgesel yönetimler aracılığıyla örgütlenme ve coğrafi parçalanmışlık geçti. Egemen sınıfın içinde kralların ve lordların ya da lordların ve vasalların arasında belki de sözleşme yapıldı... Genellikle idari, adli ve askeri bölünmüşlüğe, mülkiyet haklarının zorunlu kıldığı, koşullu mülkiyet sistemi eşlik etti.

Bu bağlamda feodal devlet, iktidarın parsellendiği ve buna uygun olarak yönetimin, kamusal işlerin ve hatta yargılama yetkisinin bölgesel yönetimlere verildiği bir yapı sergilemektedir.

Feodal devletin böyle bir yapı sergilemesindeki temel neden üretim biçimi olarak karşımıza çıkmaktadır. Feodal üretim biçimi bölgelere ayrılmış üretim birimlerinden oluşan parçalı bir yapı sergilemektedir. Feodal kral, bir taraftan üretimin sağlanması diğer taraftan ise toplumsal kargaşa ve güvensizlik ortamının son bulması, düzenin ve güvenliğin oluşturulması amacıyla ülke topraklarını sadakat ve askeri destek karşılığında senyörlere vermiştir. Bu bağlamda senyörlerin yükümlülüğü hem düzenin sağlanması hem de gerektiği zamanlarda feodal krala askeri anlamda destek verilmesidir. Senyör bu yükümlülüklerini feodal kralın kendisine tanıdığı siyasi, hukuki ve yönetsel yetkilerle yerine getirmektedir. Buna koşut olarak senyörler kendilerine verilen manor sınırları içinde idari işleri yürütmek ve kamusal hizmetleri yerine getirmek gibi yükümlülüklerle sahip iken, aynı zamanda vergi toplama –ki bu çoğunlukla rant şeklinde toplanıyordu-, geleneksel unsurların yanı sıra kendi belirlediği kurallar çerçevesinde kendi mahkemesinde yargılamada ve yaptırımda bulunma gibi ciddi siyasi, yönetsel ve hukuki yetkilerle donatılmıştır. Bu bağlamda Wood feodalizmi; siyaseten oluşmuş mülkiyet biçimi yoluyla emekçinin özel sömürüsünün, idari, yargılama ve yaptırım gibi kamusal rollerle birleştirildiği bir sistem olarak yorumlamaktadır (Wood, 2013: 179). Senyöre verilen toprak ve yetkiler karşılığında feodal kralın temel talebi ise savaş zamanlarında şövalyelik hizmeti yani askeri destek sağlanmasıdır. Bu bağlamda feodalizmin, toprak sahipliği ile askeri hizmeti birbirine bağlayan ve böylelikle devlet ile yönetici sınıf arasında sıkı bir bağ kuran bir sistem olduğu söylenebilir (Faulkner, 2016: 41).

Tüm bu özellikleri göz önüne alındığında feodal devlet düzeninde merkezde toplanmış bir iktidardan söz etmek mümkün değildir. İktidar ve egemenlik ve bu iki unsura bağlı olarak siyasi, yönetsel, hukuki yetkiler feodal kral tarafından senyörlere devredilmiştir. Feodal kral-senyör, senyör-vasal arasındaki ilişkiler nedeniyle, kişiler arası ilişkiler ağı yönetimin temel taşıyıcısı haline gelmiştir (Poggi, 2016b: 41). Dolayısıyla feodal devlet parçalara ayrılmış alt birimlerden oluşan hiyerarşik bir yapı sergilemektedir.

Feodal krala gelince siyasi, idari ve hukuki tüm yetkilerin senyörlerde olmasından dolayı kendisinin, nüfusun tümüne doğrudan siyasi bir erişimi yoktu, nüfus üzerindeki yetkisi çok sayıda alt feodal katman aracılığıyla sağlanıyordu. Feodal kralın bu niteliklerinin tabandaki yansıması ise, halkın merkezi bir otoriteye değil, yaşadıkları toprakların sahipleri olan senyörlere bağlılık göstermesi şeklinde vuku bulmuştur. Dolayısıyla feodal kralın oldukça sınırlı yetkilere sahip olan geleneksel bir unsur olduğu söylenebilir. Nitekim Anderson da bu yetkisizlikler sebebiyle feodal kralı töresel bir kukla olarak tanımlamaktadır (Mann, 2012: 451-453).

Dönemin hukuki yapısına bakıldığında ise önceden kanun koyucular tarafından belirlenen, kişisellikten uzak yani gayrişahsi ve herkes için eşit bir hukuk kurumunda söz edilememektedir. Hukuk geleneksel uygulamalarla şekillenmekte ve bunun yanı sıra senyörlerin ya da kurumların keyfi uygulamalarından oluşmaktadır. Yazılı bir hukuk kuralının olmaması, yaptırımların ya da uygulamaların bir standardının olmamasına, dolayısıyla her kurumun kendi hukuk kurallarının olmasına neden olmaktadır. Bu bağlamda feodal devlet yapılarında senyörlerin kendi malikânelerinde uyguladıkları hukukun yanı sıra kiliselerin ve kentlerin de kendi hukuk kurallarına rastlanmaktadır (Kılıçbay, 2005: 77).

Feodal üretim biçiminin gelişimiyle ve özellikle zanaat ve ticaretin yaygınlaşmasıyla birlikte önce kasabalar, sonrasında ise kentler ortaya çıkmıştır. Üretim ve ticaret alanındaki gelişmelerle birlikte ortaya çıkan kentler, nüfus yapılarıyla ve yönetim sistemleriyle Orta çağ döneminde feodal unsurların dışındaki, özerk alanlar olarak kendini göstermiş ve zamanla Batı Avrupa’da kendi kendini yöneten özerk kent devletler haline gelmiştir. Öncelikle bu kentler içindeki nüfus çoğunla imalat ve ticaretle uğraşan, kendi değer yargılarını geliştiren ve bu bağlamda orta çağ kentli olgusunu yaratan, feodal yapının senyör, vasal ve serflerinin dışındaki yeni bir toplumsal kategoriden yani burjuvaziden oluşuyordu, iktidar ise çoğunlukla, kentin en zengin kesimi olan aristokratların/patrisyenlerin elindeydi. Buna rağmen kentler; en yüksel idari organı seçimle göreve gelen kent meclisi olan, kendi özel hukuki aygıtları, askeri gücü, maliyesi, vb. olan yapılardı. Bu bağlamda orta çağ kentleri, soyluluktan ve kiliseden, askeri ve siyasal açıdan özerk, tüzel kişiliğe sahip, kendi kendini yöneten komünlerdir (Zubritski ve diğerleri, 2011: 175).

Tüm bu gelişmeler göz önüne alındığında orta çağ, feodal üretim biçimi ve devlet yapısının hâkim olduğu bir döneme işaret etmektedir. Feodal üretim biçiminin parçalı bir yapı sergilemesine koşut olarak feodal devlet egemenliğin, iktidarın, yönetimin ve hukukun parsellendiği dolayısıyla merkezi bir otorite yerine bölgesel unsurların önem kazandığı bir yapı sergilemektedir. Bununla birlikte zanaat ve ticaretteki gelişmeler zamanla kentlerin özerk yapılar haline gelmesine ve dolayısıyla kentle kır arasındaki çelişkilerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu gelişme aynı zamanda feodal devlet yapısının ve dolayısıyla ortaçağın sonunu getirerek, modern döneme geçişi koşullandırmıştır.

1.5. FEODALİZMDEN KAPİTALİZME GEÇİŞ: MUTLAKİYETÇİ DEVLET TİPİ

1.5.1. Feodalizmin Çözülme Süreci

Feodalizm siyasi, ekonomik ve sosyal birçok unsurun etkisiyle çözülmeye başlamış ve uzun süre bu krizle mücadele ettikten sonra 16.yy'ın sonlarına doğru parçalanmıştır. Bu süreçte bölgesel iktidar yapılarının hâkim olduğu siyasi, yönetsel ve hukuki yapı önce tek elde toplanmış ve merkezileşerek mutlak monarşileri ortaya çıkarmış, ardından hem kapitalizm hem de modernizm unsurlarının olgunlaşmasıyla birlikte yerini kapitalist birikim rejimine ve modern devlet yapısına bırakmıştır. Fakat söz konusu süreç çok farklı nedenleri barındırmasından dolayı ciddi bir karmaşayı barındırmakta ve dolayısıyla anlaşılmasını zorlaştırmaktadır.

Tarımsal üretime dayalı feodalizm özellikle hızlı ve kalıcı nüfus artışının yaşanması ve fakat ekilebilir alanların bu nüfus karşısında daha az olması nedeniyle emek gücü istihdamını zorlaştırmıştır. Bunun yanı sıra hâlihazırda ekilebilir toprakların verimliliğinin düşmesi, bu alanlardan elde edilen ürün miktarını azaltmış dolayısıyla bir taraftan ürün rantta düşüş yaşanırken diğer taraftan elde edilen ürün mevcut nüfusa yetmemeye başlamıştır. Söz konusu bu iki unsur feodal dönemde kırsal alanda yaşanan bunalımın ilk tetikleyicisi olmuştur. Bu duruma senyörlerin bulduğu ilk çözüm genel olarak toprakları tarıma açma yöntemi şeklinde ifade edilen orman, mera gibi bakir alanların ekilebilir tarım alanları haline getirilmesi olmuştur. Buna ek

olarak toprakların verimliliğinin düşmesi ve yeni tarım arazilerinin elde edilme uğraşı, toprağı rant unsuru haline getirmiş ve senyörlerin rekabetini doğurmuştur. Senyörler arasındaki toprak rekabeti ve yeni tarım arazilerinin elde edilmesi uğraşı bir taraftan senyörler arası gerginlikleri doğururken diğer taraftan küçük tarım arazilerine sahip olan köylülerin ellerindeki toprağı senyöre satmasına yol açmıştır. Böylelikle toprağını senyöre satan köylü mülksüzleşirken, tarım arazileri senyörlerde toplanmaya başlamıştır.

Yeni alanların tarım arazisi olarak kullanımı hem tarımsal arazilerdeki verimin düşmesi hem de nüfus artışı nedenlerinden dolayı nesnel sınırlarına ulaşmış ve ekonomik bunalımın tekrar ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Kırsal alanda ortaya çıkan bu durumun yanı sıra feodal krizi tetikleyen diğer unsur 1348 yılında Kara Ölüm olarak isimlendirilen veba salgınının tüm Avrupa'yı vurması ve nüfusun yaklaşık olarak dörtte birinin bu salgın nedeniyle yaşamını yitirmesidir (Anderson, 2017: 227). Salgın nedeniyle nüfusun ciddi oranda düşmesi, daha önce bakir alanları tarım arazisi haline getirerek ekilebilir alanları arttıran senyörlerin, bu alanlarda çalışacak serf bulmasını zorlaştırmıştır.

Önce tarımsal arazilerin yetersizliği ve verimliliğinin düşmesi ve aynı süreçte hızlı nüfus artışının yaşanması, daha sonra veba salgını nedeniyle yaşanan demografik çöküş kırsal alanda yaşanan bunalımı derinleştirmiş ve senyörlerle serfleri karşı karşıya getirmiştir. Senyörler sınıfı, verimin düşmesi ve buna koşut olarak elde ettikleri rantın azalması nedeniyle ciddi oranda düşük ücretler ve ağır çalışma koşullarında serf çalıştırmak isterken, serfler ise daha yüksek ücretler ve daha makul koşullarda çalışmayı talep etmiş dolayısıyla senyörlerin koşullarını reddetmişlerdir. Köylü sınıfının ciddi bir direnişiyle karşılaşan senyörler, feodal lordun da desteğiyle serfleri çalışmaya zorlayacak yasal yükümlülükler getirmişlerdir. Örneğin 1351 yılında İngiltere'de çıkarılan "Statute of Labourers" (Amele Yasası) aşikâr bir şekilde serfleri düşük ücretlerle çalışmaya zorlamakta, çalışmanın reddedilmesi halinde ise cezalandırılacaklarına ilişkin hükümler içermektedir. Söz konusu yasada çalışma zorunluluğuna ilişkin kısım şu şekilde yer almaktadır (Anderson, 2017: 228):

Yakınlarda lordumuz ve kralımız, yüksek kilise görevlilerinin, earllerin, baronların ve meclisinin diğer üyelerinin onayıyla, boş oturan, salgın hastalıktan sonra aşırı ücretler olmadan çalışmak istemeyen hizmetkârların kötü niyetine karşı buyurmuştur ki, bu tür hizmetkârlar, erkekler kadar kadınlar da, geleneksel maaş ve ücreti alarak, şimdi kralın yirminci saltanat yılında ya da beş ya da altı

yıl önceki hizmet yerlerinde hizmet etmek zorundadırlar ve bu şekilde hizmet etmeyi kabul etmeyen hizmetkârlar bedenleri hapsedilerek cezalandırılacaktır... emirnameye uymayan ama kendi rahatları ve aç gözlülükleriyle büyük adamlara ve diğerlerine özel üniformaları ve yirminci yıl ya da öncesine göre iki ya da üç kat ücret olmadan hizmet etmekten kaçınan hizmetkarlar büyük adamlara büyük zarar verecekler ve bütün ahalinin yoksullaşmasına neden olacaklardır.

İngiltere’de hayata geçirilen bu yasanın benzerleri aynı dönemde Fransa, Almanya, Portekiz gibi ülkelerde de uygulanmıştır. Bu yasal zorunluluk ve talep edilen çalışma koşulları senyörler ve serfler arasındaki sınıf savaşımının kızışmasına neden olmuş ve 13. ve 14. Yüzyıllarda Batı Avrupa önemli köylü ayaklanmalarına sahne olmuştur. Söz konusu bu ayaklanmalarda köylü sınıfının temel amacı feodal angaryalardan kurtulmak, daha insani koşullarda çalışmak ve işledikleri topraklara sahip olmak şeklinde belirginleşmiştir (Zubritski ve diğerleri, 2011: 211).

Batı Avrupa’nın her yerine yayılan köylü ayaklanmaları feodal lordların da desteğiyle bastırılmıştır fakat aynı zamanda bu süreç senyörler ve serfler arasındaki üretim ilişkilerini değiştirmiş ve dolayısıyla feodalizmin çözülme sürecine girmesine neden olmuştur. Sahip olduğu topraktan istediği rantı alamayacağını anlayan senyör, serfleri boşu boşuna beslemek yerine onları azad etme yoluna gitmiş ve topraklarını ise artık özgür olan köylüye kiraya vermeye başlamıştır. Böylelikle feodal yapının sadakat ve karşılıklı yükümlülöklere dayanan senyör-serf ilişkisi, senyörler ve özgür köylüler arasındaki kiracılık ilişkilerine dönüşmüştür. Kira ödemeleri ise başlangıçta hem ürün rant hem de para rant şeklinde iken, zamanla sadece para rant şekilde ödemeye yerini bırakmıştır (Kılıçbay, 2005: 75). Bu durum bir taraftan üretim ilişkilerinin değişiminin başlangıcını oluştururken diğer taraftan ise kapitalizmin ilk nüvelerini barındırmaktadır.

Kırsal alanda yaşanan bu gelişmelerin yanı sıra, aynı tarihsel süreçte kentte yaşanan gelişmeler de feodalizmin çözülmesinde önemli rol oynamıştır. Zamanla ticaret merkezleri haline gelen ortaçağ kentleri, diğer feodal unsurlar gibi kendi siyasi, yönetsel, hukuki ve askeri yapıları olan özerk alanlar haline gelmiştir. Bununla birlikte üretim araçlarında ve yöntemlerinde yetkinleşme ve zanaat kollarında uzmanlaşma dolayısıyla üretici güçlerin gelişmesi ve silah yapımı, çinicilik, bıçakçılık gibi yeni üretim dallarının ortaya çıkması kentleri ticaret ve zanaat merkezlerine dönüştürerek ciddi bir ekonomik güç haline gelmelerini sağlamıştır. Üretici güçlerin gelişimi aynı zamanda basit meta üretiminin yaygınlaşmasını ve dolayısıyla mübadele ilişkilerinin

artmasını da beraberinde getirmiştir. Bu sürecin iki önemli sonucu ortaya çıkmıştır. Bunlardan ilki paranın kullanımının artması ve zamanla tek değişim aracı olarak kabul edilmesidir. İkinci önemli sonuç ise kırsal alandaki senyör-serf ayırımına benzer şekilde kentlerde de zenginler ve yoksullar şeklindeki sınıf ayrımını doğurmasıdır. Bu nokta da şunu da belirtmek gerekir ki bu dönemde ticaretle uğraşan orta halli burjuva sınıfın, ticaret ağlarının genişlemesine ve üretimin artmasına paralel olarak güçlenmesi ve zamanla önemli bir ekonomik ve siyasal güç olarak ortaya çıkması söz konusu olmuştur.

Feodalizmin çözülme sürecinde etkili olan ve temelde kentle bağlantılı olarak değerlendirilebilecek bir diğer unsur üretim araçlarında yetkinleşme ve özellikle gemi yapımındaki gelişmeyle birlikte ticaret ağlarının genişlemesi ve coğrafi keşifler olarak karşımıza çıkmaktadır (Le Goff, 2005: 53). Temelde ticaret ve zanaatla uğraşan bireylerin oluşturduğu kentler için ekonomik çıkarlar önemli bir yer tutmakta ve çoğunlukla siyasi, yönetsel unsurlara nazaran ilk sırada yer almaktadır. Bu sebeple hem iç hem de dış ticaret ağlarının güvenliği kentli sınıf için bir öncelik haline gelmiş ve söz konusu ticaret ağlarının gerek bölgesel güç mücadelelerinin yaşanması gerekse diğer devletlerin olası saldırılarından korunması gerekliliği ortaya çıkmıştır.

Hem kırsal alanda hem de kentsel alanda yaşanan söz konusu gelişmeler feodalizmin çözülmesine ve gücün merkezi krallıklarda toplanmasına sebep olmuştur. Merkezileşme sürecinde, kentler ve özellikle burjuva sınıfı feodal krallıkları destekleyerek bu sürece katkı sağlamıştır. Bunun en önemli sebebi ise ticaret ve zanaatla uğraşan kentlilerin, ticaret yollarının güvenlik altına alınmasına ve güçlü ticaret ağlarının yaratılmasına ihtiyaç duymaları oluşturmaktadır. Toprakların belli kişiler elinde toplanması ve böylelikle bölgesel unsurların rekabete ve hatta zaman zaman çatışmaya girmesi ticaret yollarının güvenliğini tehlikeye atmaktaydı. İşte bu nedenle gücün bölgesel unsurlara dağıtılması yerine tek elde toplanması kentli sınıf için ciddi bir öneme sahipti (Zubritski ve diğerleri, 2011: 185).

Tüm bu gelişmeler devletin iç siyasal düzeninin denetim altına alınması ihtiyacını doğurmuş ve böylelikle devletin bütünselliğinin, sürekliliğinin, güvenliğinin ve etkinliğinin sağlanması amacıyla yönetimin merkezileşmesine neden olmuştur. Uzun bir zaman dilimine yayılan bu sürecin sonunda siyasi, hukuki ve askeri tüm

yetkilerin tek elde toplanmasıyla 15. Yüzyılda merkezi monarşiler ortaya çıkmıştır (Poggi, 2016b: 79-80).

1.5.2. Geçiş Dönemi Üretim Biçimi

Mutlakiyetçilik dönemi olarak ifade edilen ve genel olarak siyasal, yönetsel ve hukuki alandaki merkezileşmeyle karakterize edilen bu dönem, üretim yapısındaki değişimlerin bu kadar net ve belirgin olmamasından dolayı tartışmalara neden olmaktadır.

Feodal üretim biçiminde, özellikle 13. yüzyılın ortalarından itibaren birtakım değişiklikler baş göstermiş ve süreç içerisinde diğer unsurları da etkileyerek sonunda üretim biçiminde ve üretim ilişkilerinde değişikliklere sebep olmuştur. Bunlardan ilki artığın alınma biçimde yaşanan değişimdir. Bilindiği gibi orta çağ kentleri, zanaat ürünlerinin alım satımının yapıldığı pazar alanları olarak ortaya çıkmış ve bu alanlar dolayısıyla paranın bir değişim aracı olarak kullanılması yaygınlaşmaya başlamıştır. Orta çağ kentlerinde ortaya çıkan bu durum kırsal alanlarda angarya-rant ve ayni-rant olarak alınan artığın para-rant olarak da alınmasını koşullandırmıştır. Böylelikle feodalizmde yükümlülüklerin angarya-rant ve ayni-rant olarak ödenme şekline para-rant da dahil olmuş ve zamanla başat hale gelmiştir. 13. yüzyılın ortalarına gelindiğinde ise Avrupa ülkelerinin çoğunluğunda para-rant yaygın duruma gelmiştir (Zubritski ve diğerleri, 2011: 179).

Paranın temel değişim aracı haline gelmesi senyör ile serf arasındaki kişisel bağlılığa dayalı ilişkilerin ve dolayısıyla üretim ilişkilerinin niteliğini de değiştirmiştir. Bu gelişmeyle bağlantılı olarak 14. yüzyıla gelindiğinde Batı Avrupa'nın büyük bölümünde serfliğin sona erdiği bilinmektedir. Dolayısıyla kişisel bağlılığa dayalı karşılıklı ilişkiler de rasyonel bir zemine oturtulmuştur. Bununla birlikte senyör ile serf arasındaki ilişkinin değişimi ve serfin artık özgür köylü olarak sınıflandırılması yanı sıra kiracılık ilişkileri köylülüğün toprak üzerinde; tasarruf hakkı, satabilme ya da satın alabilme hakkı gibi önemli haklar elde etmesini de sağlamıştır.

Son olarak ele alınan dönem içinde ortaya çıkan ve temelde feodal üretim biçiminin unsurları dışında değerlendirilen gelişme ticaretin yaygınlaşması olarak karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu dönemde başat üretim biçimi hala toprağa dayalı

bir nitelik sergilemekle birlikte ticaretin, kırsal alanı da etkileyecek bir biçimde yaygınlık kazanması üretim biçimindeki bir diğer önemli değişim olarak karşımıza çıkmaktadır.

Yukarıda ele alınan unsurlar üretim biçiminde önemli değişimleri ifade etmekle birlikte üretim biçiminin kendisinin değişip değişmediğine ilişkin yeterli argümanı sunmamaktadır. Artığın alınma biçiminin değişimi, serf ile senyör arasındaki ilişkinin niteliğindeki dönüşüm ve tarımsal üretimin zayıflamaya başlaması gibi değişimler feodal üretim biçiminin yapısal unsurlarının değiştiğini göstermekte ancak kapitalizmin unsurlarını da tam anlamıyla yansıtmamaktadır.

1950’lerde başlayan geçiş dönemi tartışmaları, Maurice Dobb tarafından “Kapitalizmin Gelişimi Üzerine İncelemeler” isimli kitabının yayınlanması ve Paul Sweezy’nin bu yapıta ilişkin eleştirileri üzerine başlamış ve ilerleyen süreçte Kohachiro Takahashi, Rodney Hilton, Christopher Hill, Georges Lefebvre gibi isimlerin katkılarıyla zenginleşmiştir. Söz konusu tartışma genel olarak feodalizm kavramı, feodalizmin niteliği, çözülüşüne neden olan unsurlar, geçiş dönemi ve kapitalizmin ortaya çıkması çerçevesinde şekillenmiştir.

Dobb söz konusu yapıtında feodalizmin klasik biçiminin belli başlı özelliklerini şu şekilde sıralamıştır (Dobb, 2007: 33-35):

- Üretim araçlarının basit ve genellikle ucuz, üretim eyleminin ise geniş ölçüde bireysel nitelikte olduğu; iş bölümünün... çok ilkel bir gelişme aşamasında bulunduğu düşük bir teknik düzey;
- Ev ya da köy topluluğunun kendi gündelik gereksinimlerini karşılayan, daha geniş bir pazar için yapılmayan üretim;
- Malikâne çiftçiliği; lorda ait mülk üstünde, genellikle epey yaygın bir biçimde zora dayalı iş hizmetleriyle yapılan çiftçilik;
- Politik açıdan yerinden yönetim (ademi merkezîyet);
- Toprağın, senyörler tarafından, bir çeşit hizmette kalabilme hakkıyla koşullu olarak elde tutulması;
- Senyörün kendisine bağlı topluluk üzerinde hukuksal ya da yarı hukuksal işlevlere sahip olması.

Dobb bu özelliklere sahip bir sistemin klasik feodalizm olarak nitelendirilmesi gerektiğini belirtmektedir. Feodalizmin krizini ise marksist bir perspektifte sınıf savaşımı ile açıklamaktadır. Ona göre feodal kriz, senyörlerin artan gelir ihtiyaçlarını, köylüler üzerine uyguladıkları baskıyı arttırarak elde etmeye çalışmaları dolayısıyla sınıf savaşımının şiddetlenmesi sonucunda ortaya çıkmıştır. Nitekim mutlakiyetçilik döneminin ortaya çıkmasının nedenleri arasında Dobb'un da işaret ettiği köylü ayaklanmaları önemli bir yere sahiptir. Bununla birlikte Dobb'un özellikle altını çizdiği nokta, feodalizmin krizi sonrasında kapitalizmin ortaya çıkmamış olduğudur. Ona göre feodal kriz, küçük üreticilerin, feodal bağlardan sıyrılmalarına imkan sağlamıştır fakat kapitalizmin ortaya çıkması için bir ara dönem gereklidir. Bu süreçte üretim biçimi adım adım feodal bağlardan kurtulmuş ve kapitalizmin oluşumu için gerekli koşulları hazırlamıştır. Kapitalizm ise, hareket serbestliği sağlaması ve toplumsal farklılaşmayı arttırması nedeniyle feodal bağlardan kurtulan küçük üretim biçiminden doğmuştur. Dolayısıyla Dobb geçiş sürecine ilişkin değerlendirmesinde, kapitalizmin ortaya çıkmasından çok önce, feodal üretim biçiminin çözülme sürecinin ileri bir aşamaya ulaştığını belirtmekte ve bu nedenle söz konusu sürecin yeni üretim biçiminin eskinin rahminde gelişmesiyle yakın bir ilişki içinde gelişmediğini belirtmektedir (Salmon, 1975: 287-290; Mooers, 1997: 42-43). Dobb bu tespitinin yanı sıra 14. yüzyıl sonu yani feodalizmin krize girmesi ve çözülmeye başlamasından, kapitalizmin ortaya çıktığı 16. yüzyılın ikinci yarısına kadar olan sürecin, üretim biçimi açısından ne feodal ne de henüz kapitalist olarak nitelendirilemeyeceğine göre, nasıl nitelendirilmesi gerektiğini sorgulamaktadır. Ona göre ele aldığımız dönemde feodal üretim biçimi “çözülmenin ileri bir aşamasına ulaşmıştır”; “bir ticaret burjuvazisi zenginleşmiş ve nüfuz sahibi olmuştur”; “kent el zanaatlarında, zengin ve orta halli mülk sahibi çiftçilerin gelişmesinde, feodalizme karşı bağımsızlığını kazanmış bir üretim biçimi görülmektedir”; “küçük kiracıların büyük çoğunluğu ... bir para rantı ödemektedir” ve bunların yanı sıra “malikaneler de çoğu kez ücretli emekle çiftçilik yapılmaktadır”. Dobb'un altını çizdiği tüm bu değişimler feodal üretim biçiminin çözülmenin ileri bir aşamasında olduğunun kanıtları olarak sıralanmaktadır. Ancak Dobb'a göre her ne kadar bu değişimler neticesinde feodal üretim biçimi çözülmüş gibi görünse de üretim ilişkileri açısından bakıldığında söz konusu süreçte senyör ile üreticiler arasındaki ilişki feodal bir nitelik taşımaya devam

etmektedir. Bu nedenle Dobb’a göre geçiş süreci olarak isimlendirilen dönemde feodal düzenin en azından dış görünüşünün büyük bir bölümü varlığını srdrmştir (Sweezy, 1984: 48-49).

Maurice Dobb’un geçiş dönemi bağlamında yukarıda ele alınan görüşlerine Paul Sweezy çeşitli eleştiriler getirmiştir. Sweezy öncelikle feodalizme ilişkin tanımın klasik feodalizm olarak isimlendirilmesine karşı çıkmış ve Dobb’un tanımının Batı Avrupa tipi feodalizm olarak isimlendirilmesi gerektiğini belirtmiştir. Bununla birlikte kendisi feodalizmi, topluluğun ihtiyaçlarına yanıt veren bir “kullanım için üretim sistemi” olarak tanımlamakla birlikte feodalizmi tutucu, değişime kapalı ve yerel pazarlarla sınırlı bir ekonomik sistem olarak değerlendirmektedir. Dolayısıyla Sweezy’e göre Dobb, feodalizmin bu özelliklerini göz ardı etmiş ve bu nedenle çözülme sürecini de yanlış değerlendirmiştir. Sweezy’nin değişime kapalı feodalizm tanımına göre çözülme ancak dışarıdan bir etki ile mümkün olmaktadır ki, ona göre bu etki ticaretin yaygınlaşmasıyla ortaya çıkmıştır. Sweezy, her iktisadi sistemin sınırlı da olsa belli oranda ticareti barındırdığını belirtmektedir. Nitekim feodal yapı içerisinde de karşılıklı alışveriş ilişkisi nedeniyle belli oranda bir ticaret söz konusudur. Ancak orta ağ kentlerinin özellikle pazar alanları olarak gelişmesi ve bunun yanı sıra uzun mesafe ticaretin mümkün hale gelmesi ve yaygınlaşması meta üretimini koşullandırmış ve değişim için üretim sistemini yaratmıştır. Bu durum Sweezy’e göre feodalizmi çözücü etki yapan temel unsurdur. Ticaretin yaygınlaşması bir taraftan paranın kullanımını arttırırken diğer taraftan değişim için üretim sisteminin gelişmesine hizmet etmiştir. Bu bağlamda Sweezy, “kullanım için üretim sistemi” ile “değişim için üretim” sisteminin karşı karşıya geldiğini ve ikincisinin birincinin çözülmesinde dışsal bir etki olarak ortaya çıktığını belirtmektedir. Bu bağlamda Sweezy’e göre feodalizm ticaretle bağlantılı gelişmeler neticesinde çözülme sürecine girmiştir.

Geçiş dönemine bakıldığında ise Sweezy, ncelikle Dobb’un bu dönemi hala feodal olarak nitelendirmesini eleştirmekte ve dönemin üretim biçiminin ne feodal ne de henüz kapitalist olduğunu belirtmektedir. Feodalizmin yapısal unsurları büyük oranda ortadan kalkmış bununla birlikte henüz kapitalizm hâkim yapı haline gelmemiştir. Bu nedenle Sweezy bu dönemim ayrı bir kategori olarak nitelendirilmesi gerektiğini savunmakta ve “kapitalizm öncesi meta üretimi” olarak

isimlendirmektedir. Sweezy kapitalizm öncesi meta üretimi kavramını kullanmasını, bu dönemde meta üretiminin artmaya başlamasıyla ilişkilendirmekte ve feodalizm ile meta üretiminin birbirini dışlayan kavramlar olmasıyla açıklamaktadır. Ona göre bu dönemde meta üretimi artmıştır fakat henüz kapitalizmin önemli unsurlarından üretim araçları ile doğrudan üreticilerin birbirlerinden ayrılması tamamlanmamış, güçlü serflik kalıntıları ise varlığını sürdürmeye devam etmiştir. Sweezy'e göre kapitalizm öncesi meta üretimi dönemi feodalizmin temelini sarsacak ve onun çözülmesine sebep olacak kadar güçlüydü; ancak kendi başına bağımsız bir yapı geliştirmek için zayıf bir sistemdir. Bu nedenle ayrı bir üretim biçimi olarak ele alınmamalı, kapitalizmin yapısal unsurlarının olgunluk kazandığı bir süreç olarak değerlendirilmelidir (Sweezy, 1984: 54).

Marx ticaretin gelişmesinin ya da tüccar sermayesinin tek başına belirleyici bir etken olmadığını, değişimin yönünün eski üretim biçiminin kendi niteliğine bağlı olduğunu belirtmektedir. Marx'a göre (Marx, 2015b: 333-334);

Ticaretin ve tüccar sermayesinin gelişmesi, ... eski üretim tarzı üzerinde ne ölçüde çözücü etkide bulunacağı, başlangıçta, söz konusu üretim tarzının sağlamlığına ve iç yapılanmasına bağlı olur. Ve bu çözülme sürecinin nereye doğru yol alacağını, yani eskinin yerini hangi üretim tarzının alacağını, ticaret değil, eski üretim tarzının karakteri belirler. Antik dünyada ticaretin etkisi ve tüccar sermayesinin gelişmesi her zaman bir köle ekonomisiyle sonuçlanır; ... Buna karşılık, modern dünyada, aynı etki ve gelişme, kapitalist üretim tarzıyla sonuçlanır. Demek ki, bu sonuçlar da, ticaret sermayesinin gelişmesinden çok farklı koşulların ürünleriydi.

Dobb, Marx'ın bu görüşüne de atıfta bulunarak feodalizmin çözülme sürecinin içsel ve dışsal unsurların etkisiyle gerçekleştiğini savunmaktadır. Diğer taraftan Dobb'un asıl önem verdiği nokta; mülk sahipleri tarafından artı-emeğe zor yoluyla el koyulmasından özgür ücretli emek kullanımına geçişin, çalıştırılabilecek ucuz emeğin varlığına bağlı olması durumudur (Dobb, 1984: 65).

Dobb'a göre geçiş dönemi olarak nitelendirilen bu süreç, feodal unsurların ekonomik ilişkileri yönetmeye devam etmesi, özgür emek hareketinin henüz tam olarak sağlanamaması, toprağın bir meta olarak pazarda bulunmaması ve sömürünün hala orta çağ niteliklerini sürdürmeye devam etmesi nedeniyle feodal olarak sınıflandırılmalıdır (Dobb, 1984: 67).

Dobb ve Sweezy arasında başlayan söz konusu tartışmaya en önemli katkı Kohachiro Takahashi tarafından sağlanmıştır. Takahashi feodalizm kavramı dışında

farklı bir unsura değinmekte ve bir toplumda yapısal unsurlar açısından bakıldığında ayırt edici noktanın işgücünün toplumsal varoluş biçimiyle anlaşılabilceğini belirtmektedir. Ona göre, feodalizmden kapitalizme geçişe ilişkin sorun, yalnızca ekonomik ve toplumsal kurumlardaki dönüşüm değil işgücünün toplumsal varoluş biçimindeki dönüşümdür (Takahashi, 1984: 74). Bu bağlamda feodalizm ile kapitalizm arasındaki karşıtlığı feodal toprak mülkiyeti-serflik ile sanayi sermayesi-ücretli emek arasındaki karşıtlıkta aranması gerekmektedir. Bu karşıtlıkta ilk kavramlar sömürü ve mülkiyet ilişkisini, ikinci kavramlar ise işgücünün, dolayısıyla toplumsal yeniden üretimin varoluş biçimini olarak ele alınmaktadır. Takahashi kendi ifadeleriyle bu karşıtlığı şu şekilde açıklamaktadır (Takahashi, 1984: 76):

Feodalizmde, doğrudan-üreticiler üretim araçlarıyla birleşmiş olduğu ve bu yüzden işgücü bir meta biçimini alamadığı için, feodal lordların artı-emek üstündeki tasarrufu, meta değişiminin ekonomik yasalarının aracılığı olmaksızın doğrudan ekonomi-dışı zor kullanımı yoluyla gerçekleştirir. Kapitalizm ise, meta haline gelen yalnızca emek ürünleri değildir; işgücünün kendisi de bir meta olur. Bu gelişme aşamasında zor kullanımı sistemi ortadan kalkar ve ekonominin tüm kapsamında değer yasası geçerli hale gelir. Bu yüzden feodalizmden kapitalizme geçişin temel süreçleri: üretim araçlarının doğrudan üreticilerden ayrılmasıyla ortaya çıkan, işgücünün toplumsal varoluş biçiminde değişim; işgücünün toplumsal yeniden-üretim tarzındaki değişim (aslında bu aynı anlama gelmektedir); doğrudan üreticilerin kutuplaşması, ya da köylüğün farklılaşması.

Bunun yanı sıra meta ve paranın ayırt edici unsur olarak değerlendirilmesine de değinen Takahashi'ye göre metanın nasıl üretildiği ve paranın ise üretimde bir aracı olarak nasıl iş gördüğü değişimi tanımlamada asıl önemli noktayı oluşturmaktadır. Dolayısıyla Takahashi, para ranta geçilmesinin belirleyici olmadığını çünkü henüz kapitalizmdeki gibi para-rantın "kar"ın bir bölümü üzerinden alınmadığını belirtmektedir. Takahashi'nin feodalizmden kapitalizme geçişe yönelik yorumlarına bakıldığında temelde Dobb'ın küçük üreticinin ortaya çıkmasına ilişkin görüşleriyle uyduğu ve sonrasında toplumsal farklılaşma ile ilişkilendirildiği görülmektedir.

Takahashi'ye göre ele alınan geçiş dönemi ve bu dönemde ortaya çıkan mutlakiyetçi devlet yapısı, feodalizmin bu gelişiminden doğan krizi etkisiz kılmak için yoğunlaştırılmış bir güç sisteminden başka bir şey değildir (Takahashi, 1984: 94-95). Dolayısıyla ele alınan dönemde feodalizm kimi özelliklerini yitirmesine ya da dönüşüme uğratmasına rağmen hala varlığını sürdürmektedir.

Dobb, Sweezy ve Takahashi'nin yanı sıra özellikle geçiş dönemine ilişkin yapılan yorumlara bakıldığında sürecin çoğunlukla feodal olarak sınıflandırıldığı

görülmektedir. Örneğin Guillano Procacci 15. ve 16. yüzyıllar arasındaki sürecin bir ara dönem değil, kapitalist unsurların var olan feodal üretim biçimi içinde ortaya çıktığı ve gelişmeleriyle birlikte nitelik kazanan bir dönem olarak değerlendirilmesi gerektiğini belirtmektedir (Procacci, 1984: 150-151) . Benzer şekilde Christopher Hill de Dobb'u destekleyerek dönemi feodal olarak değerlendirmektedir. Ona göre önemli olan senyör ile köylü arasındaki sömürü ilişkisinin hukuki yapısından ziyade ekonomik içeriğidir ki söz konusu dönemde bu ilişki feodal niteliğini sürdürmektedir (Sweezy, 1984: 49).

Dolayısıyla feodalizmden kapitalizme geçişe ilişkin tartışmalar çoğunlukla dönemin feodal olarak nitelendirilmesi gerektiği noktasında birleşmektedir. Bununla birlikte söz konusu dönemde paranın değişim aracı olarak kullanılması, ticaretin yoğunlaşması, serflikin çözülmesi gibi unsurlar hala tartışılmaya devam etmektedir. Özellikle para ve ticaret unsurları konu üzerine fikir ayrılıklarını doğurmaktadır. Ancak Marx'ın konuya ilişkin ifadelerine bakıldığında her iki unsur da feodalizmin dağılma sürecini doğrudan etkilemediği anlaşılmaktadır. Marx'a göre paranın çözücü etkisi, feodal üretim biçiminin tarihsel çözülme süreci epey ilerledikten sonra devreye girmiştir (Hilton, 1984: 24). Ticaret ise tek başına belirleyici olmamakta, eski üretim biçiminin niteliği belirleyici olmaktadır. Serflik ise zaten 14. yüzyılda Batı Avrupa'nın büyük bir bölümünde ortada kalmış ve senyörler ile özgür köylüler arasındaki kiracılık ilişkileri gelişmeye başlamıştır. Dolayısıyla söz konusu unsurlar sistemi etkilemekle birlikte tek başına belirleyici etken olarak ifade edilememektedir.

Geçiş sürecine ilişkin yürütülen tartışmaların geneline bakıldığında, feodalizmin dağılmasını tek bir nedene bağlama ve devlet yapısındaki değişimle bağlantılı olarak üretim biçiminde ortaya çıkan değişimleri anlamlandırma çabalarının tartışmalara zemin hazırladığı görülmektedir. Nitekim Wood'da, feodalizmin çözülmesine ilişkin farklı bakış açılarının varlığına vurgu yapmakta ve sebep olarak gösterilen tüm unsurların süreci etkilediğini belirtmektedir (Wood, 2012: 26).

Genel olarak dönemin üretim biçimine yönelik tartışmalara bakıldığında, birçok unsurun değişime uğraması sebebiyle tartışmalı bir dönem olduğu kabul edilmektedir. Ancak kapitalizmin henüz ortaya çıkmamış olması ve sömürü ilişkisinin feodal niteliğini sürdürüyor olmasından dolayı, sürecin hala feodal olduğu düşünülmektedir. Bununla birlikte, kapitalizmin ortaya çıkması için gereken

koşulların bu süreç içinde olgunlaşması ve aslında bir tür hazırlık aşaması olması nedeniyle geçiş niteliği taşıdığı yadsınmamaktadır. Bu bağlamda söz konusu dönem, feodalizmin içinde kapitalizmin unsurlarının olgunlaştığı kapitalizmin kuluçka dönemi olarak ifade edilebilmektedir.

1.5.3. Mutlakiyetçi Devlet Yapısı

Kabaca 15. yüzyıl ile 16. yüzyılın sonu arasındaki süreçle sınırlandırılabilir olan feodalizmin krize girdiği süreç yönetim yapısında merkezileşmenin belirginleşmesi ve buna koşut olarak mutlak monarşilerin ortaya çıkmasıyla karakterize edilmektedir. Dolayısıyla feodal krizin yönetim yapısına etkisi bariz bir merkezileşme olmuştur. Literatüre bakıldığında söz konusu sürecin, yönetim yapısı itibariyle mutlakiyetçi dönem olarak ele alındığı görülmektedir.

Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki tıpkı tek bir feodalizmden söz edilemeyeceği gibi tek bir monarşiden de söz edilememektedir. Monarşilerin en genel özelliği ise hukuki, siyasi ve yönetsel yetkilerin ve dolayısıyla iktidar gücünün merkezde toplanmasıdır. Ancak ülkelerin kendi toplumsal tarihleri, sınıfsal yapıları ve hatta coğrafi konjonktürleri monarşinin biçiminde farklılıklara neden olmuştur. Örneğin İngiltere’de monarşi aristokrasiyle iş birliği içinde gelişmiş, bu bağlamda senyörler en iyi toprakların denetimini ele geçirmiştir. Fransa’da ise monarşi, rakiplerine karşı soylu bir ailenin egemenliğini pekiştirmiş, merkezi devlet temel gelir kaynağı olan vergileri sağlama almak amacıyla toprakların çoğunu köylülere bırakmıştır (Wood, 2012: 26). Bununla birlikte Fransa’da kral, otoritesini sarayın şaşası ile ortaya koymuş ve bu bağlamda saray hem bir otorite göstergesi hem de bir yönetim merkezi haline gelmiştir. Prusya’ya bakıldığında ise özellikle 18. Yüzyıldaki yapısıyla mutlak yönetimin en tipik örneğini oluşturmaktadır. Fakat burada diğer ülkelerden farklı olarak kralın gücünü simgeleyen kurum saray değil, askeri ve idari yapılardır (Poggib, 2016: 94-95). Dolayısıyla söz konusu mutlakiyetçilik döneminde genel özellikleri itibariyle aynı olan yani merkezileşen devlet yapıları ortaya çıkmakla birlikte bu yapılar farklı kimi özellikler sergileyebilmektedir.

Mutlakiyetçilik dönemi, içinde önemli soruları barındıran bir aşamaya işaret etmektedir. Devlet yapılarında merkezileşmeye gidilmesi, feodal yapıdan belirgin bir

kopuşu göstermekle birlikte, söz konusu bu gelişmenin feodalizmin ayrıcalıklı sınıflarının direnişiyle karşılaşmadan kabul edilmesi önemli ve açıklanması gereken bir ayrıntıdır. Bilindiği gibi senyörler ve sonrasında orta çağ kentleri önemli hukuki, siyasi ve ekonomik imtiyazlarıyla feodalizmin ayrıcalıklı sınıflarını oluşturmaktadırlar. Fakat 15. Yüzyıla gelindiğinde, merkezileşme eğilimi ile birlikte söz konusu sınıfların ellerindeki önemli imtiyazların hükümdarda toplandığı görülmektedir. Burada ortaya çıkan soru ayrıcalıklı sınıfların söz konusu gelişmeyi kendileri açısından olumsuz bir sonuç doğurmasına karşın nasıl ve neden kabul ettikleridir.

Feodal senyörler açısından bakıldığında, merkezileşmeyi kabul etmelerinin ya da kabul etmek zorunda kalmalarının temel nedeni gelirlerindeki azalmadır. Hem köylü ayaklanmalarının toplumsal düzensizliğe neden olması ve hem de iktisadi gerileme senyörlerin merkezileşmeyi kabul etmelerindeki önemli unsurlar olarak belirtilmektedir. Fransa üzerinden mutlakiyetçiliğin ortaya çıkışını ele alan Salmon, senyörlerin söz konusu gelişmeyi kabul etmelerini şu şekilde açıklamaktadır (Salmon, 1975: 287-290; Mooers, 1997: 65):

Sıradan insanların isyanıyla karşı karşıya gelen yerleşik sınıflar, sonunda krallık otoritesini toplumsal anarşiye yeğlediler ve aralarındaki hizip çekişmeleri ile bencil çıkarlarını bir yana koyarak IV. Henry'i tanımak zorunda kaldılar. Bourbon mutlakçılığının üzerine dayandığı temel buydu ve bu gelişme toplumun yapısında da kalıcı birtakım değişiklikler yarattı.

Diğer taraftan Poggi, senyörlerin eski güçlerini yitirmelerini kabaca üç sebebe bağlamaktadır. İlk olarak ekonominin ticarileşmeye başlaması nedeniyle iktisadi gelir kaybı yaşamaları, ikinci olarak savaş teknolojilerindeki gelişmelere ayak uyduramamaları ve son olarak yetki alanı genişleyen ve profesyonelleşen kraliyet mahkemeleri dolayısıyla yargı yetkilerinin zayıflaması (Poggi, 2016b: 85-86). Tüm bu unsurlar feodal senyörlerin merkezileşmeyi kabul etmelerine neden olmuştur. Diğer taraftan orta çağ kentlerinin de temel ekonomik uğraşları sebebiyle merkezileşme aşamasında hükümdarı destekledikleri görülmektedir.

Bu unsurların yanı sıra Batı Avrupa genelindeki merkezileşme eğilimi bağımsız devletlerin oluşmasına, her birinin kendi egemenliğini ilan etmesine ve diğerleriyle güç mücadelesine girmesine yol açmıştır. Devletlerarası arenada ortaya çıkan bu yeni konjonktür, mutlak devletleri birbirlerinin rakibi durumuna getirmiştir. Poggi'ye göre ortaya çıkan bu yeni ilişki ağı, mutlak monarşilerin ortaya çıkmasında iç sebeplere nazaran daha etkili olmuştur. Yeni ve daha az sayıda bağımsız devletlerin

ortaya çıkması; devletlerin iç siyasal düzenlerinin denetim altına alınmasına, devletlerin bütünselliğinin, sürekliliğinin, güvenilirliğinin sağlanması amacıyla yönetimlerinin yapılaşması ihtiyacına neden olmuştur. Poggi'nin ifadesiyle (Poggi, b2016: 80):

Herhangi bir devlet diğerleri karşısında konumunu korumak ya da sağlamlaştırmak istiyorsa, sınırları dâhilindeki bir merkezin yönetimi tek başına üstlenmesi ve kendi denetimi dışındaki merkezlerin mümkün olduğunca işe karışmalarını engellemesi gerekiyordu. Ayrıca her devlet, yönetim biçimini iyi düzenlemek ve böylece merkezin iradesinin devlet sınırları dâhilindeki tüm topraklarda ivedi, eşit ve güvenilir olarak iletilmesini ve gerek görüldüğünde toplumdaki kaynakların örgütlenmesini üstlenmek zorundaydı. Dolayısıyla, egemen devletin ortaya çıkardığı ve dışa karşı mücadeleye girmesine neden olan yeni tür tehdit ve anlaşmazlıklar, bölgesel hükümdarın tüm yönetim yetkilerini kendi elinde toplama isteğini güçlendirdi. Sonuçta niteliksel olarak tamamen farklı bir yönetim sistemi oluştu.

Devletlerarası arenada ortaya çıkan bu yeni ilişki ağı ve güçlü merkezi bir devlet yapılanması ihtiyacı senyörler ve kentli sınıfın da merkezileşme eğilimine destek vermesine neden olmuştur.

Feodalizmin krize girmesine neden olan unsurlar ve bunun yanı sıra devletlerarasında ortaya çıkan yeni ilişki ağı, güçlü merkezi bir devlet yapısının oluşması gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Böylelikle 15. yüzyılda iktidar gücünün tek bir kişinin elinde toplandığı mutlak monarşiler ortaya çıkmıştır. Bu dönemde hükümdar bürokratik kurumları oluşturmuş ve orduya, maliyeye, hukuka ve para sistemine ilişkin yetkileri yavaş yavaş kendinde toplamıştır (Le Goff, 2005: 45-46). Dolayısıyla yönetsel, hukuki ve iktisadi unsurların tek elde toplanması söz konusudur. Anthony Giddens mutlakiyetçilik döneminde yapılan değişikliklerin genel özelliklerini; idari gücün merkezileşmesi ve genelleşmesi, yeni hukuk mekanizmalarının gelişmesi, mali yönetim usullerindeki değişiklikler şeklinde sıralamaktadır (Giddens, 2008: 133-134).

Mutlakiyetçi devletin en önemli özelliği yürütmenin merkezileşmesi ve silah tekeline sahip olmasıdır. Oluşturulan bürokratik kurumlar aracılığıyla geniş bir alanda varlığını hissettiren devlet yapısıyla ilk kez sınırları belli bir ülke, bu sınırlara hükmeden bir devlet ve devletin de bir halkı yaratılmış oldu (Fulberth, 2018: 123). Özellikle devletlerin içyapılarının pekişmesi yani bürokratikleşme ve sınırların belirliliği unsurları, onların bölgesel şekillerinin de daha açık vurgulanmasını sağladı ve böylelikle Avrupa'nın devletlerin sınırları bakımından değişime uğraması bu

dönemde oldu. Bu bağlamda genel anlamıyla devletler sistemi bir değişime uğramıştı ve Giddens'in da belirttiği gibi bu değişim ile birlikte ilk kez modern anlamda "Avrupa" olarak tanımlanabilecek yapı oluştu (Giddens, 2008: 120).

Diğer taraftan mutlakiyetçilik döneminin genel özelliklerinden biri, kendinden üstün otorite kabul etmeyen devletlerin olduğu bir ilişki ağının ortaya çıkması ve sorunların çoğunlukla askeri yöntemlerle çözülme yoluna gidilmesidir (Akkaya, 2019: 119). Dolayısıyla bu dönemde devletler, özellikle askeri kaynaklarını geliştirmek adına ciddi bir mali kaynağa ihtiyaç duymuştur. Söz konusu bu ihtiyaç, oluşturulan bürokratik kurumlar aracılığıyla halktan toplanan vergilerle karşılanmaya çalışılmış, bunun yanı sıra vergi gelirlerini arttırmak devletin önemli uğraşlarından biri olmuştur. Ancak yüksek vergi gelirleri ile ayakta kalabilecek olan devlet, bu ihtiyacını karşılamak adına ticari gelirlerin arttırılması, iç pazarın canlanması ve fetih politikası gibi yöntemlere başvurduğu bilinmektedir (Fulberth, 2018: 124).

Mutlakiyetçilik döneminde hukuki yapıda ortaya çıkan değişimler, yönetsel ve iktisadi yapıdaki değişim ve yaptırımlara da temel oluşturması sebebiyle daha belirgin ve ayrıntılıdır. Öncelikle toplumun tamamını ilgilendiren birçok alanda hukuki düzenleme ve yaptırımlar ülke çapında kraliyet fermanları ve kraliyet mahkemeleri ile hayata geçirilmekte ve tek taraflı irade ile oluşturulmaktadır. Örneğin Fransa'da II. François ve IX. Charles, sırasıyla 1560 ve 1563 tarihlerinde çıkardıkları fermanlarla, tüccarların bağımsız mahkemelerini kapatmış ve yetkilerini devletin yargı sistemine devretmişlerdir (Poggi, 2016b: 83). Aslında bu durum hukuk anlayışında da ortaya çıkan önemli bir değişime işaret etmektedir. Feodal hukuk anlayışında iki tarafa da hak ve sorumluluk yükleyen ve ancak iki tarafın da iradesi ile değişikliğe tabi tutulabilen bir anlayış söz konusu iken, mutlakiyetçi devlet yapısında tek taraflı irade ile diğerlerinin haklarının ve yükümlülüklerinin belirlendiği bir hukuk düzeni ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte hukukun kaynağı ise tanrı ve geleneklerden ziyade hükümdarın kendisi haline gelmiştir. Hukuki alandaki bu değişim özellikle Roma Hukuku'nun tekrar canlandırılması ile birlikte olanaklı hale gelmiştir. Hükümdarlar Roma Hukuku'nu kaynak göstererek kendilerini yasaların kaynağı olarak göstermişler ve fakat kendilerini yasaların dışında tutmuşlardır. Bu bakış açısında yasalar, hükümdarın egemenliğinin bir ürünü olmakta ve bu sebeple hükümdara uygulanamamakta veya hükümdara sınırlama getirememektedir (Uğur, 2013:13).

Giddens, mutlak devletler döneminde hukuki yapıda ortaya çıkan değişimleri temelde üç başlık altında kategorize etmiştir. Bunlardan ilki; bireylerin sınıfsal yapıları ya da rütbeleri göz ardı edilerek, halkın tümüne, kişiye bağlı olmayan bir biçimde uygulanması amacıyla oluşturulan yasaların yürürlüğe konulması. İkinci olarak, tekrar kurulan şekliyle Roma Hukuku özel mülkiyeti kamu egemenliğinden, feodal düzene açık olmayan bir biçime ayırmanın araçlarını sağlamıştır. Hukuki yapıdaki üçüncü değişiklik ise ceza hukuku ve devlet aygıtlarınca kullanılan yaptırım yöntemleri ile ilgilidir. Bu dönemde, feodal yapıdaki yerel toplumun ceza uygulama yöntemlerinin yerine, devlet tarafından kontrol edilen cezaevlerinde hapis ve çekme (bir tür işkence cezası) cezası başlatılmıştır. Bununla birlikte kamusal iyileştirme kurumlarının da ilk yaygınlaşmaya başlaması 16. ve 17. yüzyıllarda olmuştur (Giddens, 2008: 140-141). Hukuki yapıdaki tüm bu değişimler ile hükümdarın gücü pekiştirilmiş, yönetsel, iktisadi ve askeri yetkileri için temel oluşturmuş ve hükümdarın tüm nüfusa kendini daha açık ve daha etkin bir biçimde duyurabilmesi olanağı sağlanmıştır (Poggi, 2016b: 93).

Mutlakiyetçi devletin hukuki, siyasi ve yönetsel yapısındaki bu değişimler, bir önceki dönem ile kıyaslandığında ciddi bir yapılaşmanın gerçekleştiğini göstermekle birlikte toplumsal alana yansımaları daha sınırlı olmuştur. Toplumsal ilişkiler feodal niteliğini devam ettirirken, idari, yönetsel ve hukuki yapılarda değişim gerçekleşmiştir. Dolayısıyla mutlak devlet, bir taraftan modern bir niteliğe doğru evrilirken, toplumsal yapı feodal niteliğini sürdürmüştür. Giddens bu durumu; “*mutlak devletler, yeryüzündeki modernliğin yeraltındaki arkaizmini tekrar tekrar ele verdiği, melez oluşumlardır*” ifadesiyle özetlemektedir (Giddens, 2008: 131).

İKİNCİ BÖLÜM

MODERN DEVLET VE KAPİTALİZM

2.1. DEVLET OLGUSUNA İLİŞKİN YAKLAŞIMLAR

Devlet olgusu siyaset bilimi ve kamu yönetimi yazınında tartışılan temel konuların başında gelmektedir. Tarihsel kökeninin 15. ve 16. yüzyılla kadar geri götürülebilmesi kavram üzerine farklı tanımların ve bakış açılarının nedenini bir ölçüde açıklamaktadır. Siyasal bir olgu olarak devletin tarihsel süreç içinde geçirdiği evrim ve bunun yanı sıra düşünürlerin ve filozofların kendi dönemleri içinde bu olguyu değerlendirme çabaları kavramın farklı tanımlarının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Tarihsel süreç içinde toplumsal yapılar üretim biçimleri dolayısıyla farklı yapısal özellikler göstermiş ve bununla bağlantılı olarak devlet olgusu da benzer şekilde çeşitli yapısal özellikler sergilemiştir. Keza kavramı açıklamaya çalışan düşünürler de kendi döneminin koşullarına göre “devlet” olgusunu değerlendirmişlerdir. Nasıl ki günümüz devlet yapısı, içinde bulunduğu döneme özgü farklı özellikler sergiliyor ve bu özellikleri içine alan geniş bir tanım yapıyorsa benzer durum daha önce ele alınan tanımlamalar için de geçerlidir. Bu ve benzeri sebepler, “devlet” olgusuna günümüzde kullanılan ve sosyal bilimler yazınında kabul görmüş genel geçer bir tanım yapmayı zorlaştırmaktadır.

Etimolojik kökenine bakıldığında “devlet” kavramı, İngilizce “state”, Fransızca “etat”, Almanca “staat”, İtalyanca “stato”, İspanyolca ve Portekizce’de ise “estado” kelimelerine karşılık gelmekte ve bu kelimelerin kökeni ise Latince “status” kelimesine dayanmaktadır (Gözler, 2017: 6). Latince “status” kelimesi “hal, durum, vaziyet, statü, var olma biçimi” gibi anlamlara gelmekte ve hükümdarın sahip olduğu bir niteliği işaret eden somut bir kavramı ifade etmektedir. Orta Çağ ve II.-V. yüzyıllar Latincesindeki ilk siyasi kullanımında status kelimesinin mutluluk, refah, Kilise, Krallık, İmparatorluk gibi özel bir topluluğun sağlıklı düzeni gibi anlamlarda kullanıldığı görülmektedir (Akal, 2013: 195). Günümüzdeki soyut anlamıyla kullanılmaya başlaması ise 15. yüzyıl İtalya’sına kadar gitmektedir. Devlet kelimesinin kökenine bakıldığında, ilk kullanımının bir statüyü ifade etmek için

kullanıldığı ve bu bağlamda somut bir duruma işaret ettiği görülmektedir. Ancak günümüzde kavram soyut bir yapıyı ifade etmektedir.

Devlet olgusunu inceleyen ilk düşünür Platon'dur. Atina'da, demokratik yönelimin güçlendiği ve sınıf çatışmalarının arttığı bir dönemde yaşamış olan Platon "Devlet" isimli eserinde en iyi ve ideal devleti ele almıştır. Yaşadığı dönemde sınıf çatışmalarının yoğun olarak yaşanması nedeniyle Platon bu çatışmaların sona ermesi için, sınıf ayrımına dayanan aristokratik bir düzenin kurulmasını ve bilgelige dayanan bir yönetimin olması gerektiğini belirtmiştir. Platon'a göre insanların toplu halde yaşamaya başlamalarının temel sebebi, yaşamak ve gereksinimlerini karşılamak için başkalarına ihtiyaç duymalarıdır. Bu bağlamda "iş bölümü" olgusu Platon'da toplumu yaratan temel unsurdur. Devlet ise toplumsal bir zorunluluğun yani başkalarına ihtiyaç duyma zorunluluğunun sonucu olan ve birlikte yaşamayı mümkün kılan bir örgütlenmedir.

Platon ideal devletinde sınıflı bir toplum yapısı öngörmektedir ve bu toplum yapısı içinde bir düzen kurulabilmesi toplumsal iş bölümüne bağlıdır. Platon'a göre insanlar eşit değildir, eşit yeteneklere sahip değildir ve bu nedenle her bireyin kendi yeteneğine uygun alanda çalıştığı bir toplum yapısı gerekmektedir. Bu toplumsal yapı; toplumun ihtiyaç duyduğu malları üreten 'besleyiciler sınıfı', toplumu ve malları korumakla yükümlü bekçiler, koruyucular ve savaşçılardan oluşan "koruyucular sınıfı", son olarak toplumu yönetmekle görevli olan ve filozoflardan oluşan "yönetici kadro" dan oluşmaktadır (Şenel, 1995: 146).

Bireyi toplumsal ve siyasi bir hayvan olarak nitelendiren Aristoteles devleti, Platon'a benzer şekilde, insanların temel ihtiyaçlarını karşılamak için bir araya gelmeleriyle oluşmuş bir yapı olarak nitelendirmektedir. İnsanlar temel ihtiyaçlarını karşılayabilmek için bir araya gelmişler ve ailelerin birleşmesiyle köyler, köylerin birleşmesi ile "şehir devletleri" oluşmuştur. Bu gelişim şemasına bağlı olarak devlet doğal bir topluluk olarak nitelendirilmelidir. "Politika" adlı eserinde Aristoteles, şehir devletlerini (polis) en yüksek iyiliğe ulaşmak amacıyla olan ve diğer toplumları içine alan, bireyin siyasi olarak mensup olduğu organik bir yapı olarak tasvir etmektedir (Aristoteles, 2017: 25-27).

Roma siyasi dönüşünün önemli isimlerinden Cicero ise, başlangıçta dağınık olan topluluklarının, toplumsallık güdüsü ile birleşerek devleti meydana getirdiklerini

belirtmektedir. Cicero devleti, halk olarak nitelendirmekte, halkı ise herhangi bir biçimde bir araya toplanmış olan rastgele bir yığın değil, ortak bir yarar ve amaç çerçevesinde bir araya gelmiş ve hukuksal bağlarla birleşmiş insanlar topluluğu olarak tanımlamaktadır (Şenel, 1995: 198).

Niccolo Machiavelli; Ortaçağ skolastik felsefenin öngördüğü “tüm iktidarlardan Tanrıdan gelir” öğretisini yıkan ve iktidarı dünyevi alana yerleştiren ilk düşünürdür. Yaşadığı dönemde İtalya’nın siyasi birliğini sağlayamamasının nedenini kilise ile siyasi iktidar arasında kesin bir ayrım yapılmamasına bağlamakta ve bu nedenle siyasi iktidarın din ve metafizikten ayrılarak laik temeller üzerinde yükselmesi gerektiğini öngörmektedir. Machiavelli’nin “Prens” adlı eserinde devlet kavramı özerk ve kendine yeterli bir nitelik kazanmaktadır. Batı’nın Hristiyan ahlakından, dolayısıyla dinin etkisinden arındırılan devlet, kendi içinde bir amaç haline gelmiştir. Bu devletin temelini ise iyi ordular ve iyi yasalar oluşturmaktadır. Bu bağlamda Machiavelli, siyasal iktidarın din ve metafizik öğelerden arındırılması gerekliliğine ilişkin düşünceleriyle, modern devlet anlayışını oluşturan ilk düşünür olarak kabul edilmektedir (Machiavelli, 2012: 27).

Thomas Hobbes, John Locke ve Jean Jacques Rousseau tarafından temsil edilen Toplum Sözleşmesi kuramı devlet kavramı ve kökeni üzerine başvurulmuş temel kuramlardan biridir. Klasik devlet teorisi olarak da ifade edilen bu kurama göre bireyler otoritenin olmadığı bir doğa durumu halinde yaşamaktadırlar ve fakat bu doğa durumu düzensiz, içgüdüsel ve bu nedenle güvensiz bir yapı sergilemektedir. İnsanlar bu doğa durumundan kurtulmak ve aralarındaki ilişkileri bir düzene sokarak toplum halinde yaşamak için gönüllü bir fikir birliği ya da bir sözleşmeyle bir araya gelmişler ve devleti ikame etmişlerdir. Söz konusu kuramın temel belirleyici unsuru insanların doğa durumundan bir sözleşme ile vazgeçmeleri ve haklarının bir kısmını kendilerinden üstün olan bir otoriteye devretmeleri, o otoriteden ise toplumsal düzeni ikame etme beklentisi oluşturmaktadır (Heywood, 2011: 129). Toplum sözleşmesi kuramı ve temsilcileri toplumsal yapının nasıl düzenlenmesi gerektiğinden ziyade devletin nasıl ortaya çıktığıyla ilgilenmişlerdir. Temelde aynı düşüncelere sahip olsalar da kuramın temsilcileri Hobbes, Locke ve Rousseau belli noktalarda birbirlerinden ayrılmaktadırlar.

Devlet felsefesinin önemli isimlerinden biri olan Thomas Hobbes’a göre tabiat hali, insanları sınırlayacak ve bir düzen sağlayacak otoritenin, yasaların ve yasa uygulayıcılarının bulunmadığı hipotetik bir durumdur. Hobbes’un kendi ifadelerinde tabiat hali şu şekilde tasvir edilmektedir: *“Devlet olmadıkça, herkes herkese karşı daima savaş halindedir. Buradan şu açıkça görülür ki, insanlar hepsini biden korku altında tutacak genel bir güç olmadan yaşadıkları vakit, savaş denilen o durumun içindedirler; ve bu savaş herkesin herkese karşı savaştır”* (Hobbes, 2007: 94). Bu doğa durumunda bireyler doğa yasalarının hem yargıcı hem de uygulayıcısı durumundadırlar ve bu sebeple çatışma ve şiddet kaçınılmazdır (Carnoy, 2015: 33-34). *“Böyle bir savaşta hiçbir şey adalete aykırı değildir. (...) Genel bir gücün olmadığı yerde, yasa yoktur; yasa olmayan yerde de, adaletsizlik yoktur”* (Hobbes, 2007: 96). Dolayısıyla Hobbes’a göre uygar insan çatışmaları içinde barındıran bu doğa durumundan kurtulmak isteyecek ve özgürlüklerini “Leviathan” a yani otoriter bir egemene devredeceklerdir. Bu bağlamda Hobbes’un kurguladığı Leviathan, bireylerin ve toplumun güvenliğini ve düzenini sağlayan mutlak ve sınırsız otorite olarak tasvir edilmektedir. Burada devlet, meydan okunamaz, sorgulanamaz, mutlak ve sınırsız bir otoritedir ve birey düzenin ve güvenin sağlanması için bu otoriteye tabii olmak durumundadır (Heywood, 2011: 130). Hobbes devleti doğal bir yapı olmaktan çıkarmış ve uyruklarının iradesi tarafından oluşturulan yapay bir olgu olarak tasvir etmiştir. Hobbes’un bu yaklaşımı modern devlet anlayışını sorgulanabilir bir yapı konumuna getirmesi itibarıyla oldukça önemlidir. Bir diğer önemli katkısı ise; devletin kökeninin Tanrı olduğu inancını tersine çevirmesidir. Ona göre devlet insanlar arasında yapılan bir sözleşmeyle doğmuştur ve dolayısıyla kaynağı Tanrı değil insandır. Böylelikle, Machiavelli’nin devlet anlayışına benzer şekilde, modern devletin kaynağı yeryüzüne inmiş ve dolayısıyla laikleşmiştir (Hobbes, 2007: 131).

Toplum Sözleşmesi kuramının bir diğer temsilcisi, İngiliz siyasetçi ve filozof John Locke’a göre de bireyler başlangıçta yani tabiat halinde doğa yasalarının sunduğu haklara ve özgürlüklere sahip oldukları bir durumdaydılar. Fakat bu durum, Hobbes’ta olduğu gibi çatışmaları ve savaşı beraberinde getiren bir olgu değil bireylerin eşit ve özgür oldukları bir durumdur. Locke’un kuramında devlete yani bir üst otoriteye ihtiyaç duyulması ceza yetkisi noktasında karşımıza çıkmaktadır. Locke’a göre doğa durumunda insanlar doğal hak ve özgürlüklere sahiptirler fakat ceza yetkisi noktasında

bir sınırlama gerekmektedir. Bununla birlikte doğal haklara sınırlama getirilse dahi bu sınırlamayı aşarak başkalarına zarar veren ya da başkalarının haklarını gasp edecek insanlar olacaktır. Böyle bir durum karşısında ceza verme yetkisine sahip bir üst otoritenin olmaması ve bireyin kendi davasının yargıcı olması durumunu doğuracaktır (Arslaner ve Eryücel, 2011: 11-12). İşte bu durum yani cezalandırma yetkisinin bir üst otorite tarafından değil de birey tarafından kullanılması savaş durumuna dönüşebilme tehlikesini de beraberinde getirmektedir. Locke'un kuramında bu tehlike bir üst otoriteye yani devlete olan ihtiyaca yol açmıştır.

Locke'un Hobbes'tan ayrıldığı nokta işte burada karşımıza çıkmaktadır. Locke'un tasvirinde devlet, mutlak ve sınırsız hak ve yetkilere sahip bir otorite olarak değil, sınırlı ve sivil topluma karşı sorumlu bir otorite olarak kurgulanmaktadır. Tabiat halinde yaşayan birey haklarının ve özgürlüklerinin korunması, mallarının ve kendilerinin güvenliğinin sağlanması için bir üst otoritenin oluşturulmasına gönüllü olarak razı olmuştur. Fakat bu otorite sınırsız değildir, toplumu oluşturan bireyler bu yetkiyi, bir kişiye ya da gruba kendi rızalarıyla vekâleten vermişlerdir. Bu üst otorite, görevini yerine getirdiği müddetçe iktidar sahibidir fakat görevini yerine getirmediği ya da yasalara uygun hareket etmediği noktada toplum tarafından lağvedilebilecektir (Carnoy, 2015: 35-38). Dolayısıyla devlet, toplumdaki bireylerin iradelerini yansıtabildiği müddetçe iktidar sahibidir. Fakat Locke'un teorisinde toplum olarak kast edilen mülk sahibi sınıflardır ve bu nedenle eleştirilmektedir. Locke kurgusunda sınıfsız bir toplumu ve bireysel hakların korunmasını kast eder fakat aynı zamanda toplumsal yapıda söz sahibi bireyleri mülk sahipleri olarak ifade eder.

Rousseau, diğer Toplum Sözleşmesi kuramcılarından tabiat hali görüşü noktasında ayrılmaktadır. Hobbes ve Locke'a göre tabiat hali savaş ve çatışmayı içinde barındıran ve bu nedenle bireylerin kendilerinin ve mülklerinin güvencede olmadığı bir durum iken, Rousseau'ya göre tabiat hali bireyin ahlakın ve kötülüğün bilgisine sahip olmadığı ideal bir durumdur. Ona göre insanı yozlaştıran doğa durumu değil mülk sahipliği ve sivil toplumun kurulmasıdır. *“Bir toprak parçasının etrafını çitle çevirip “Bu, bana aittir.” diyebilen, buna inanacak kadar saf insanlar bulabilen ilk insan, uygar toplumun gerçek kurucusu oldu”* (Rousseau, 1990: 135). Dolayısıyla mülkiyetin doğması, tabiat halindeki o eşitliği alt üst etmiş ve insanlar arasında köle-efendi, ast-üst, zengin-fakir gibi ayrımların ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Rousseau'ya göre doğa durumundaki eşitlik ortamının yok olması, insanlar arasındaki ayrımlar ve mülkiyet ve güç edinme hırsı tabiat halini bir savaş durumuna sokmuştur. Bu savaş durumundan kurtulmak isteyen toplum, varlığını ve tüm haklarını genel iradeye teslim ederek bir sözleşme ile devleti oluşturmuştur (Rousseau, 1990: 155-156).

Devlet teorileri arasında görüşlerine başvurulmuş bir diğer önemli isim Alman filozof George Wilhelm Friedrich Hegel'dir. Hegel insanlık tarihinin devletin kurulmasıyla başladığını belirtmektedir. Elbette ki devlet kurulmadan önce de devletsiz yaşamış insanlar vardı fakat bu insanlar bir düzen kuramadıkları için Hegel tarafından dikkate alınmaz. Ona göre tarih bireylerin tek tek tarihlerinden değil, halkların tarihinden oluşmaktadır. Çünkü “birey” olmak toplum içinde yani devletin varlığıyla anlam kazanmaktadır (Gökberk, 1946: 113).

Hegel, toplum sözleşmesi kuramının, bireylerin kendi can ve mal güvenlikleri için bir araya gelerek devleti oluşturdukları varsayımına karşı çıkmaktadır. Aksine bireyler devlet var olduğu için vardır ve gerektiğinde devlet uğruna kendi canlarından ve mallarından fedakârlık edebileceklerdir. Hegel'e göre devletin oluşmasından önceki aşama sivil toplum aşamasıdır ve bu aşama bireysel çıkarların diğer bireysel çıkarlarla karşı karşıya geldiği bir savaş alanına benzemektedir. Devlet bu sivil toplum aşamasındaki çatışan bireysel çıkarların sentezlenerek bir araya getirildiği daha yüksek düzeyde bir ahlaki varlığın ifadesidir. Dolayısıyla devlet, sivil toplumu içine alan ve aşan bir üst evreyi ifade etmektedir (Bezci, 2006: 245-246).

Karl Marx'ın devlet üzerine görüşlerine bakıldığında ise, aslında sistematik ve tutarlı bir devlet teorisi geliştirmediği görülmekte, daha çok kaleme aldığı eserlerden ve Hegel eleştirilerinden konuya yönelik bakış açısı anlaşılabilmektedir. Bununla birlikte eserlerinde iki farklı devlet teorisi bulunmaktadır. Bunlardan ilki Komünist Manifesto'daki ifadesinde karşımıza çıkar: “*Modern devletin yürütme gücü, tüm burjuvazinin ortak işlerini yürüten bir kuruldur başka bir şey değildir*” (Marx ve Engels, 2014: 52). Marksist teoride toplum, altyapı ve üstyapı olarak ikiye ayrılmaktadır. Altyapı toplumdaki üretim, üretim süreci ve araçları gibi ekonomik faaliyetlerin yer aldığı sosyo-ekonomik ilişkileri kapsamaktadır. Üstyapı ise belirgin bir şekilde çerçevesi çizilmemekle birlikte, devlet, hukuk sistemi, aile, din, sanat, bilim, vs. gibi altyapının dışında kalan kurumları ve faaliyetleri kapsamaktadır.

Marx'a göre altyapı yani bir toplumdaki üretim faaliyetleri ve üretim biçimi üstyapıyı belirlemektedir. Devlet ise altyapı tarafından koşullanan ve belirlenen üstyapının bir parçası olarak kurgulanmaktadır. Komünist Manifesto'daki ifadeye göre devlet, bu sınıfsal yapı içerisinde burjuvazinin işlerini yürüten ve mevcut koşulların devamını sağlamakla yükümlü olan, sınıf hâkimiyeti sisteminin gerekli bir parçasıdır (Jessop, 2008: 43-45). Devletin varlık nedeni ve koşulu da bu sınıfsal yapı içerisinde ortaya çıkan çatışmalardır. Marx'a göre devlet topluma sonradan kabul ettirilmiş değildir. Tarihsel süreç içinde toplumsal gelişimin belirli bir evresinde meydana gelen sınıf çatışmalarından dolayı ortaya çıkmıştır (Erdoğan, 2007: 205-206).

Marx'ın, devleti, burjuvazinin işlerini yürüten bir icra komitesi olarak kurguladığı bu sınırlı analizi daha sonraki eserlerinde değişmiştir. Louis Bonnaparte'nin Onsekizinci Brumaire'inde devlet nispeten özerk bir yapı olarak ifade edilmiştir. Marx'ın kapitalist toplum analizinde, burjuvazinin egemen olduğu sınıflı bir yapı mevcuttur ve bu yapının siyasal ifadesi ise devlettir. Fakat önceki ifadesinden farklı olarak devlet bu sınıfsal yapıyı devam ettiren ve fakat bunu yaparken nispeten özerk davranan, kendi iradesini topluma empoze eden bir yapı olarak kavramsallaştırılmıştır (Carnoy, 2015: 69-71).

Marx ve Engels'in çalışmalarına bakıldığında benzer ifadelerin yer aldığı, devletin ortaya çıkmasının ve böyle bir yapıya ihtiyaç duyulmasının, özel mülkiyetle birlikte toplumda meydana gelen sınıfsal yapıya ve söz konusu sınıflar arasındaki çatışmaların dengelenmesi ihtiyacına cevaben ortaya çıktığı tezi göze çarpmaktadır. Bu bağlamda Marx ve Engels'in ortak ifadeleriyle devletin ortaya çıkışı şu şekilde ele alınmaktadır (Marx ve Engels, 2017: 65):

Özel mülkiyetin topluluktan ayrılıp kopmasıyla birlikte devlet, burjuva toplumunun yanı sıra ve burjuva toplumunun dışında, tamamen ayrı bir varlık haline geldi. Ancak, bu devlet burjuvazinin hem içsel hem de dışsal amaçları nedeniyle, kendi mülklerini ve çıkarlarını karşılıklı olarak güvence altına almak için benimsemek zorunda kaldığı örgütlenme biçiminden başka bir şey değildir. Devletin bağımsızlığı günümüzde yalnızca zümrelerin henüz tamamen sınıflara dönüşmemiş olduğu, daha gelişmiş ülkelerde ortadan kaldırılmışken, bu zümrelerin hala belirli bir rol oynadığı ve bir iç içe geçmenin söz konusu olduğu, dolayısıyla nüfusun hiçbir kesiminin diğerleri üzerinde egemenlik kurmayı başarmadığı ülkelerde görülmektedir.

Bu çerçevede devlet, belirli toplumsal üretim ilişkileri bağlamında ortaya çıkan, o ilişkilerin tarihsel süreçlerde belirlenen bir somutlama biçimi olarak görülmektedir (Yaman, 2015: 79).

Engels 1884 yılında yayınlanan “Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni” isimli eserinde devlete yönelik görüşlerini geliştirmiştir. Engels kendi ifadesiyle devletin doğuşunu şu şekilde açıklamaktadır (Engels, 2011: 162):

Öyleyse devlet, topluma dışarıdan dayatılmış bir güç değildir; Hegel’in ileri sürdüğü gibi, “ahlak fikrinin gerçekliği”, “aklın imgesi ve gerçekliği”de değildir. Devlet, daha çok, toplumun, gelişiminin belirli bir aşamasındaki bir üründür; bu, toplumun, önlemekte yetersiz bulunduğu uzlaşmaz karşıtlıklar biçiminde bölündüğünden, kendi kendisiyle çözülmez bir çelişki içine girdiğinin itirafıdır. Ama, karşıtların, karşıt iktisadi çıkarlara sahip sınıfların, kendilerini ve toplumu kısır bir savaşın içinde eritip bitirmemeleri için, görünüşte toplumun üstünde yer alan çatışmayı hafifletmesi, “düzen” sınırları içinde tutması gereken bir güç gereksinmesi kendini kabul ettirir; işte toplumdaki doğan, ama onun üstünde yer alan ve gitgide ona yabancılaşan bu güç, devlettir.

Engels de Marx’a benzer şekilde, devletin ortaya çıkışını üretim ilişkilerinde yaşanan gelişmelerle açıklamaktadır. Temel olarak devlet sınıf karşıtlıklarını frenleme gereksiniminden doğan bir yapıdır. Toplumsal üretim ilişkileri sınıflı bir toplumsal formasyonu ortaya çıkarmakta ve bu toplumsal formasyon içerisinde devletin, ortaya çıkan sınıf çatışmalarını önleme işlevi bulunmaktadır. Fakat devlet bu sınıf çatışmaları içinde tamamen özerk bir yapıya sahip değildir, aksine bu sınıfsal yapı içerisinde iktisadi bakımdan en güçlü olan ve bu sayede siyasi bakımdan da en güçlü olan sınıfın devletidir. Buna ek olarak Engels’e göre devletin biçimi, içinde bulunduğu toplumun üretim biçimine göre şekillenmektedir. Belirli bir üretim biçimi, belirli tipte sosyal sınıflara, bu sınıfların çatışmalarına ve bu bağlamda kendine uygun bir toplumsal formasyona ve devlet biçimine yol açmaktadır. Engels’in ifadesiyle (Engels, 2011: 164);

Devlet, sınıf karşıtlıklarını frenleme gereksiniminden doğduğuna, ama aynı zamanda, bu sınıfların çatışması ortasında doğduğuna göre, kural olarak en güçlü sınıfın, iktisadi bakımdan egemen olan, ve bunun sayesinde, siyasal bakımdan da egemen sınıf durumuna gelen ve böylece ezilen sınıfı boyunduruk altına tutmak ve sömürmek için yeni araçlar kazanan sınıfın devletidir. İşte bundan ötürüdür ki, antik devlet, her şeyden önce, köleleri boyunduruk altında tutmak için, köle sahiplerinin devletiydi: tıpkı feodal devletin, serf ve angaryacı köylüleri boyunduruk altında tutmak için soyluların organı, ve modern temsili devletin de ücretli emeğin sermaye tarafından sömürülmesi aleti olması gibi.

Lenin’in devlete yönelik görüşlerine bakıldığında Marx ve Engels’in teorilerini takip ettiği görülmektedir. Lenin’e göre de devlet, sınıflı bir toplumsal formasyon içinde sınıf çatışmalarını önlemek için ortaya çıkan ve bu sınıfsal yapı içerisinde hâkim sınıfın baskı aygıtı olarak işlev gören bir yapıdır. Fakat Lenin, devletin, bir sınıfın

baskı aygıtı olması unsurunu organik bir bağ ile açıklamaktadır (Lenin, 2016: 20). Devletin varlık nedeni sınıf çelişkilerinin uyumsuzluğudur ve ister istemez egemen sınıfla organik bir bağa sahiptir ve bu bağ giderek güçlenen bir yapıya sahiptir. Öyle ki demokratikleşme bile egemen sınıf ile devlet arasındaki bu bağı koparamaz. Aksine devletin zamanla güçlenen kapitalist gruplarla olan bağları buna paralel olarak giderek güçlenmektedir (Lenin, 2016: 49).

Marksist literatür içerisinde Antonio Gramsci'nin devlet teorisi Marx, Engel ve Lenin'e göre daha farklı bir konumdadır. Marx'ın teorisinde sivil toplum altyapıyla yani ekonomik alan ile ilişkilendirilmekte ve devlet ise altyapı tarafından koşullanan ve belirlenen üstyapının parçası olarak ifade edilmektedir. Fakat Gramsci devleti, sivil toplum-devlet karşıtlığı üzerinden fiziksel ve düşünsel baskı aygıtı olarak ele almakta ve sivil toplumu üstyapı ile ilişkilendirmektedir. Gramsci'nin teorisinde devlet ya da politik toplum, sınıfsal bütünlüğün yeniden üretiminde baskı (zorlama, tahakküm) işlevini yerine getiren kurum ve aygıtların yer aldığı alanı oluşturmaktadır. Sivil toplum ise; *“bir toplumsal grubun bütün toplum üzerindeki siyasal ve kültürel hegemonyası”* şeklinde tanımlamakta ve ekonomik temelle dolayimli bir şekilde ilişkisi olan, toplumsal sınıflar arasındaki hegemonik savaşımın gerçekleştiği, devlet aygıtının kurumsal yapısı dışında kalan sınıf ilişkileri ve kurumlar örüntüsü olarak kurgulanmaktadır (Yetiş, 2009: 132-133). Gramsci'ye göre egemen sınıfın egemenliğini sürdürmesi ve meşru göstermesi sadece devletin baskı aygıtıyla gerçekleşemez. Egemen sınıf aynı zamanda tahakkümü altındaki kitlelerin rızasını da almak zorundadır (Carnoy, 2015: 93). Bu çerçevede Gramsci devlet teorisi literatüründe hegemonya kavramının ve üstyapının önemine dikkati çekmiştir.

Hegemonya kavramının iki farklı anlamı vardır. Bunlardan ilkinde hegemonya, egemen sınıf içerisinde yer alan fraksiyonlardan, önder fraksiyonun ahlaki ve entelektüel liderliği yoluyla yine egemen sınıf içerisindeki diğer fraksiyonların çıkar ve dünya görüşlerinden alınmış ortak unsurların bir araya getirildiği bir süreci ifade eder. İkinci anlamıyla hegemonya kavramı, egemen sınıfın kendi görüşünü topluma evrensel bir nitelik olarak yerleştirmek adına politik, entelektüel ve ahlaki liderliğini kullandığı ve ayrıca tahakkümü altındaki grupların çıkar ve gereksinimlerini biçimlendirdiği bir süreçtir. Bu anlamıyla hegemonya kavramı aynı zamanda egemen

ve bağımlı sınıflar arasındaki bir ilişki biçimi olarak tasvir edilmektedir (Carnoy, 2015: 96-97).

Gramsci'ye göre devlet, egemen sınıfın devletin sadece baskı aygıtını kullanarak egemenliğini sürdürdüğü bir araç değildir. Egemen sınıfın, egemenliğini sürdürmesi için aynı zamanda tahakkümü altındaki sınıf veya sınıf fraksiyonlarının rızasını da kazanmak durumundadır. Hegemonya unsuru bu noktada devreye girmektedir. Gramsci'ye göre egemen sınıfın tahakkümü altındaki sınıfların rızasını kazanmak ve bu sınıflar üzerinde hegemonyasını kurmak için, kendi değer ve normlarını, diğer toplumsal sınıfların çıkar ve gereksinimleriyle uyuşan değerler olarak kabul ettirmesi gerekmektedir. Bu çerçevede Gramsci'nin teorisinde devlet, sadece burjuvazinin baskı aygıtı olarak kurgulanmaz, aynı zamanda burjuvazinin norm ve değerlerini ve dolayısıyla hegemonyasını yaymakla ve korumakla görevli bir araç olarak kurgulanmaktadır. Daha önce de belirtildiği gibi Gramsci devleti, sivil toplum-politik toplum karşıtlığı üzerinden açıklamaktadır. Bu karşıtlık içerisinde politik toplum zora ya da baskıya dayalı bir nitelik sergilerken, sivil toplum hegemonyaya ve dolayısıyla oydaşmaya dayalı bir nitelik sergilemektedir. Burjuvazinin toplumsal yapı üzerinde hegemonyasını sağlaması aynı zamanda zor aygıtının da geri plana itilmesini ve gizlenmesini sağlamaktadır. Böylelikle devlet zor aygıtını saklayarak ve buna karşılık rızayı ön plana çıkararak toplumsal düzeni sağlamaktadır. Devletin zor aygıtı ise, ancak hegemonyanın tekrar sağlanmasına ve direnenlerin baskı altına alınmasına ihtiyaç duyulduğu zamanlarda görünür olmaktadır (Carnoy, 2015: 99-100).

Bob Jessop ise öncelikle devleti bir toplumsal ilişki olarak ele almaktadır (Jessop, 2008:455). Devlet iktisadi alandaki birikim stratejileri ile siyasal alandaki hegemonya projelerinin oluşturulmaya çalışıldığı stratejik bir alanı olarak değerlendirilmekte ve sınıfsal mücadeleden ziyade kuramsal olarak kurgulanmış proje ve stratejilerin mücadele alanı olarak ele alınmaktadır. Ona göre iktisadi ve siyasal alan birbirlerini koşullandıran iki mekanizmadır ve bu bağlamda birikim stratejileri ve hegemonya projeleri birbirlerini koşullandırarak bir ilişki biçimi olarak devlet ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda devlet strateji ve projelerin birbirlerini koşullandırmasından türeyen stratejik bir alan ve toplumsal ilişkidir (Jessop, 2008: 266-270, 277-280).

Bununla birlikte Jessop, devleti aynı zamanda kurumlar, organizasyonlar ve etkileşimler bütünlüğü olarak da ele almaktadır. Devlet, genel irade ya da kolektif

çıkar adına siyasal unsurlara bağıl şekilde alınan kararların uygulanması ve siyasal liderlik deneyimine gömülü kurumlar, organizasyonlar ve etkileşimlerin bütününl kompleksini ifade eder (Jessop, 2016: 33). Bununla birlikte Jessop’a göre kolektif çıkar ya da genel irade iddiası, devlet sisteminin temel özelliğini oluşturmakta ve onu siyasal hakimiyetten ve baskıdan ayırmaktadır (Jessop, 2008: 456-457). Jessop, devlete ilişkin tanımı şu şekilde yapmaktadır (Jessop, 2016: 80):

Devlet aygıtının çekirdeğini verili bir ülkesel alanda [Staatsgebiet], toplumsal olarak belirlenmiş işlevi, ortak çıkarlar, genel irade veya bu topraklar ile özdeşleştirilip tahayyül edilmiş siyasal bir topluluk [Staatsidee] adına toplumun üyeleri üzerinde kolektif olarak bağlayıcı olacak kararları tanımlayıp uygulamak olan [Staatsvolk] nispeten birleştirilmiş toplumsal olarak düzenlenmiş stratejik olarak seçilmiş topluma gömülü kurum ve örgütler [Staatgewalt] oluşturur.

Son olarak bir diğerk Marksist yazar Nicos Poulantzas’ın, Marksist yazında ciddi bir tartışma yaratan ve aynı zamanda değerk göre devlet kuramına bakmak gerekmektedir. Poulantzas devlet analizini kapitalist devlet üzerinden ortaya koymuştur. Bununla birlikte ilk dönem eserlerinde yapısalcı perspektifte bir devlet kuramı geliştirmiş fakat gelen eleştiriler doğrultusunda sonraki çalışmalarında analizini yeniden ele almış ve geliştirmiştir. Bu nedenle Poulantzas’ın devlet üzerine düşüncelerine bakmak için öncelikle yapısalcı perspektifte ele aldığı ilk dönem çalışmalarına bakılacak ve daha sonra geç dönem devlet kuramı incelenecektir.

Poulantzas’ın ilk dönem devlet kuramı çalışmalarında büyük oranda Althusser’in yapısalcı perspektifte Marksizm okumalarından etkilendiğı bilinmektedir. Bu sebeple Althusser’in yapısalcı Marksizm okumalarına kısaca değinmek gerekmektedir. Öncelikle Althusser’e göre tarihin öznesi ya da faili birey değildir. Bireyler içinde bulundukları toplumun ve yapısal ilişkilerin taşıyıcılarıdır. Buna karşılık tarihin öznesi üretim ilişkileri yani toplumsal sınıflardır. Tarih ise, ortaya çıkan sınıfların gelişmesi ve içinde bulundukları tarihsel dönemde hâkim olan üretim biçimi içinde birbirleriyle çatışmaları sonucu oluşmaktadır. Althusser, Marx’ın üretim biçimi kavramının; ekonomik, siyasal ve ideolojik yapılar olmak üzere üç yapıyı içerdiğini ileri sürmekte ve Marksizmin, toplumsal bütünü ekonomiye indirgeyen bakış açısını toptan reddetmese de, ekonominin tamamen belirleyici bir unsur olmadığını ifade etmektedir (Althusser, 2000: 25-27). Ona göre bir toplumsal formasyon, ekonomik yapı, siyasal yapı ve ideolojik yapılardan oluşmaktadır ve tarihin farklı dönemlerinde, tarihsel konjonktür gereğı farklı yapılar egemen yapı

haline gelebilmektedir. Dolayısıyla Althusser ekonomik yapının belirleyiciliğini kabul etmektedir fakat tarihin her döneminde egemen yapı olamayacağını öne sürmektedir. Ekonomik yapının belirleyiciliği, tarihsel süreç içinde hangi yapının egemen yapı olacağı noktasında kendini göstermektedir (Althusser, 2000: 26). Örneğin feodal üretim biçiminde ekonomik yapı belirleyici unsur iken din egemen unsurdur fakat kapitalist üretim döneminde ekonomi hem belirleyici hem de egemen unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.

Poulantzas, Althusser'in bu teorilerinden yararlanarak bir devlet teorisi geliştirmiştir. Poulantzas'ın erken dönem çalışmalarında devlet; biçimi ve işlevi toplumsal sınıf ilişkilerinin yapısı tarafından belirlenen ve ekonomik alandaki sınıf ilişkilerinin siyasal alandaki yansıması olarak, bu alandaki sınıfsal ilişkileri yeniden üreten bir yapı olarak ifade edilmektedir. Bu anlamda söz konusu devlet bir sınıf devleti olarak kavramsallaştırılmaktadır. Bu noktada Poulantzas, Althusser'in ifade ettiği siyasetin ve ekonominin birbirinden görece özerk alanlar olduğu tezine dayanarak, kapitalist sınıf devletinin mevcut yapısını koruması ve devam ettirmesi adına üretim alanındaki sınıf mücadelesinden görece özerk olması gerektiğini vurgulamaktadır (Poulantzas, 2014: 215-216). Fakat bu kavramsallaştırmada devlet, daha önce de belirtildiği gibi, ekonomik alandaki sınıf mücadelesinin bir anlamda siyasal alandaki yansımasıdır. Kapitalist devlet; üretim araçlarından koparılan doğrudan üreticilerin bu alandaki sınıfsal yapısını perde arkasına itmek, çelişkilerini gizlemek ve sınıf mücadelesini engellemek amacıyla, bireylerin hukuki-siyasal özneler olarak kurulmaları işlevini hukuki-siyasal üstyapı aracılığıyla yerine getirmektedir.

Poulantzas'ın devlet analizinde kapitalist üretim süreci, toplumdaki sınıfların oluşumuna ve tanımlanmasına yol açan unsurdur fakat devlet, işçileri ve kapitalistleri sınıfsal olarak yapılandıran yani bireyleri siyasal alanda sınıfsal bir kimliğe iten unsurdur. Bireyler siyasal alanda bir sınıfsal yapı içine itildikleri için ekonomik alandaki çetin sınıf çelişkileri önlenmektedir. Bu bağlamda kapitalist devlet ekonomik alandaki sınıfsal mücadeleyi, bu alandan nispeten özerk olan siyasal alana yansıtmakta ve kendi hukuki-siyasal aygıtları vasıtasıyla desteklemekte ve aynı zamanda kendisini rekabet halindeki sınıfların genel çıkarının temsilcisi olarak yansıtmaktadır (Poulantzas, 2014: 217-218). Burada “genel çıkar” ideolojik bir unsur olarak karşımıza

çıkılmaktadır, çünkü Poulantzas’a göre kapitalist devletin kendisini “genel çıkarın” temsilcisi olarak yansıtmamasının siyasi alandaki amacı, egemen sınıfın hegemonyasının devam ettirilmesi ve iktidarının sürdürülmesidir (Martin, 2013: 119-123). Poulantzas’ın ifadesiyle (Poulantzas, 2014: 220):

Halk’ın genel çıkarı nosyonu, yani aslında ideolojik olan ama kapitalist devletin kurumsal bir oyununu içeren bu nosyon, reel bir olguyu belirtir: Bu devlet, kendi yapısı adına egemenlik altındaki bazı sınıfların ekonomik çıkarlarının güvence altına alınmasına olanak vermektedir; egemen sınıfların kısa erimli bazı çıkarlarıyla muhtemelen karşıt, ama politik çıkarlarıyla, onların hegemonik egemenliğiyle uzlaşabilir çıkarlardır bunlar.

Poulantzas, siyasal alandaki söz konusu mücadeleyi “siyasal sınıf mücadelesi” olarak ifade etmekte ve bu mücadelenin egemen sınıfın veya sınıf fraksiyonlarının egemenliği altında devam ettiğini ileri sürmektedir. Bu süreci ise Gramsci’nin hegemonya ve Althusser’in ideolojik aygıtlar kavramlarıyla açıklamaktadır. Gramsci’nin kavramsallaştırmasında hegemonya ve iktidar birbirinden ayrı unsurlardır ve bir sınıfın egemen sınıf haline gelebilmesi için öncelikle hegemonyasını kurması ve ideolojik olarak öncü bir sınıf olması gerekmektedir (Carnoy, 2015: 132-133). Fakat Poulantzas bu görüşe karşı çıkarak ideolojinin sınıf mücadelesinin önemli bir parçası olduğu ve belirli bir sınıfın egemenliğinden ayrıştırılamayacağını ifade etmektedir. Ona göre (Poulantzas, 2014: 242);

Egemen ideoloji burada faillerin toplumsal yapıya pratik katılımını sağlayarak bu yapının sürdürülmesini -tutunum- ve bu da her şeyden önce sınıfın egemenliği ve sömürülmesi anlamına gelir. İdeolojinin toplumsal bir formasyonda temsiller, değerler, nosyonlar, inançlar, vb. bütünlüğünün egemenliğine girmesinin anlamı kesinlikle budur; sınıf egemenliği bunlar aracılığıyla sürer. Öyleyse ideolojiye egemen olan şey, egemen sınıfın ideolojisi olarak ifade edilen şeydir.

Kısacası kapitalist devlet Poulantzas’ın kendi ifadesi ile şu şekilde kavramsallaştırılmaktadır (Poulantzas, 2014: 217-218):

Kapitalist devletin fonksiyonlarını şöyle tanımlayabiliriz: egemen sınıfları politik olarak örgütleyerek, egemenlik altındaki sınıfları politik olarak örgütsüzleştirmek; egemen sınıfları sınıf olarak göstererek, egemenlik altındaki sınıfların sınıf olarak varlığını bağrından çıkarmak; egemen sınıflarla ilişkisini politik olarak örgütlenmiş sınıflarla ilişkisi olarak, egemenlik altındaki sınıflarla ilişkisini de halk-ulus ünitesinin temsilcisi olarak belirlemek. Kısacası bu devlet, sınıf “mücadelesi”ni tamamen bağrından çıkarmıştır ve bir egemen sınıflar devleti olarak vardır.

Poulantzas’ın yapısalcı devlet analizi ana hatlarıyla bu şekildedir ve devlet özellikle üretim sürecindeki sınıf ilişkileri tarafından belirlenen ideolojik rolü ön plana

çıkarılarak analiz edilmiştir. Fakat çalışması yayınlandıktan sonra, analizine yönelik çeşitli eleştirilerle karşılaşmış ve geç dönem çalışmalarında devlet olgusunu yeniden ele almıştır. Bu bağlamda Poulantzas geç dönem çalışmalarında analizini geliştirmiş ve devleti sınıf mücadelesi çerçevesinde yeniden formüle etmiştir. Devleti ve devlet aygıtlarının rolünü sınıf ilişkileri ve devletin egemen sınıflarla ilişkisi bağlamında ayrı ayrı ele almıştır. Sınıf ilişkileri bağlamında devlet aygıtlarının rolünü; toplumsal ilişkileri ve dolayısıyla sınıf ilişkilerini devam ettirmek olarak tanımlamaktadır. Bu süreçte devlet aygıtları sınıf egemenliğini onaylayan ve aynı zamanda bu egemenliği yoğunlaştıran ve böylelikle toplumsal formasyonun birliğini ve bütünlüğünü devam ettiren unsurdur. Diğer taraftan kapitalist toplumsal formasyon içinde sınıflar ekonomik unsurlarla ilişkileri bağlamında tanımlanmakta ve toplumsal sınıflar ve sınıf mücadelesi toplumsal yapıdaki ekonomik ve siyasal ilişkilerin bir parçasını oluşturmaktadır. Devlet aygıtları ise söz konusu sınıf ilişkilerinin yoğunlaştığı ve maddileştiği alanlardır (Poulantzas, 2006: 42-44). Bu bağlamda Poulantzas'ın geç dönem analizinde devletin kendisi; sınıf ilişkilerinin yoğunlaştığı alan olarak ve dolayısıyla bir ilişki olarak ele alınmaktadır. Devlet sınıf çatışması alanı olarak kavramsallaştırılır ve kendisi ekonomik alandaki ve devletin içindeki sınıf mücadeleleri aracılığıyla şekillenir.

Geç dönem analizinde devlet, daha önceki analizinde olduğu gibi, ekonomik yapıdan ayrıştırılmış bir unsur olarak ele alınmış fakat buradaki ayrıştırmayı görece özerk bir *görünüm* olarak ifade etmiştir. Poulantzas'a göre kapitalist devlet bu ayrıştırmayı, doğrudan üreticilerin üretim araçlarından koparılmalrı ve mülksüzleştirilmeleri yoluyla sağlamaktadır (Poulantzas, 2006: 53-54). Ekonomik alanda üretim araçlarından koparılan bireyin bu alandaki sınıf olgusu zayıflar ve kapitalist devlet, siyasal alanda bireylere verdiği oy hakkı ile ekonomik alandaki zayıflayan sınıf mücadelesini siyasal alanda demokrasi mücadelesine dönüştürmektedir. Diğer taraftan bireysel oy hakkı siyasal alanda bireylerin eşit olduğu bir izlenim uyandırmakta ve böylelikle ekonomik alandaki çatışmaların dağıtılmasını ve göz ardı edilmesini sağlamaktadır. Bu nedenle Poulantzas'ın analizinde bireysel oy hakkı önemli bir yere sahiptir. Bunun yanı sıra ekonomik alan ile siyasal alanının devlet aracılığıyla birbirinden ayrıştırılması süreci erken dönem çalışmasında da mevcuttur fakat geç dönem çalışmasında bu ayrıştırmayı dört aşamada

sınıflandırmıştır. Bunlar: kol emeği ve entelektüel emeğin bölünmesi, bireyselleştirme, hukuk ve ulus. Söz konusu dört aşama ekonomik alandaki sınıfsal yapının zayıflamasına ve çelişkilerin ve sınıfsal mücadelesinin siyasal alana taşınmasına hizmet etmektedir. Poulantzas’a göre sınıfsal mücadeleyi ve çatışmayı ekonomik alandan siyasal alana taşımak burjuvazinin sermaye birikimini gerçekleştirmek ve sermaye üzerindeki kontrolü için gerekli koşulları yaratan asli unsurdur (Carnoy, 2015: 146).

Poulantzas’ın erken dönem çalışmalarında da olduğu gibi burada da, ezilen sınıfların bölünmüş olarak kalması için devletin ekonomik yapıdan özerk ve tarafsız bir görünüme sahip olması gerekmektedir. Bu görünümün altında kapitalist devlet aynı zamanda iktidar blokunun çıkarlarını da temsil etmekte fakat bunu “genel çıkar” nosyonu ile gizlemektedir. Diğer taraftan ekonomik yapıdan görece özerk olan kapitalist devlet yine de, kapitalizmin farklı aşamalarında farklı ekonomik roller üstlenmektedir. Poulantzas geç dönem çalışmasında kapitalizmin farklı aşamalarını da analizine dâhil etmiş ve bu aşamalarda devletin ekonomik işlevini ortaya koymuştur. Ona göre kapitalizmin serbest rekabet aşamasında devlet, artı değer için genel koşulları yeniden üretmek noktasında devreye girmekte ve altyapı çalışmaları, fabrika mevzuatı, vergilendirme politikaları gibi unsurlarla bu süreci gerçekleştirmektedir. Fakat Poulantzas göre tekelleri kapitalizm aşamasında ekonomik alan, siyasal alan ve ideoloji arasındaki ilişki değişmekte ve daha muğlak bir hale gelmektedir. Bu aşama devlet doğrudan üretim ilişkilerine dâhil olmaktadır. Poulantzas “Devlet, İktidar, Sosyalizm” kitabında bu değişimi genel çerçevede şu şekilde açıklamaktadır (Poulantzas, 2006: 57):

(...) ekonomik işlevler üretim ilişkileri ve onların kapitalist özgüllüğü içinde eklemlenmiş ve temellendirilmiştir. Bunlar devletin kurumsal maddiliğinin ve ekonomiden görece ayrılığının, devletin çatısını aygıt olarak damgalayan birinci dayanağını oluşturmaktadırlar: Devletin sınıflarla ve sınıf mücadeleleriyle ilişkilerinin çözümlenmesinde mümkün olan yegâne hareket noktası olmaktadır. Devletin geçirdiği dönüşümlerin kendileri de, en başta, kapitalist üretim ilişkilerindeki dönüşümlere ve bunların yol açtığı devlet-ekonomi ayrışmasındaki dönüşümlere, buradan da, sınıf mücadelelerine göndermektedir.

Poulantzas’ın analizinde kapitalist devlet, bireyi iktidarın kaynağı olarak göstererek siyasal alanın mücadele alanı olmasını sağlar fakat aslında siyasal iktidar ekonomik güç üzerine kuruludur ve siyasal iktidarın dönüşümü diğer güç alanlarındaki değişimleri koşullandırdığı için birincil öneme sahiptir. Siyasal iktidar ise devlet

aygıtında yoğunlaşır ve cisimleşir. Son olarak geç dönem devlet analizinde Poulantzas kapitalizmin sürekli gelişen ve değişen bir olgu olduğunu ve bu nedenle kapitalist devletin de benzer şekilde değişeceğini vurgulamaktadır. Bundan dolayıdır ki devlete yönelik “genel teori” olabileceği fikrini reddetmektedir. Ona göre özgün üretim biçimleri vardır ve dolayısıyla bu üretim biçimleriyle bağlantılı farklı gelişim aşamaları ve farklı devlet teorileri olması gerekmektedir (Martin, 2013: 39).

Devletin tanımı, kökeni, işlevleri, yapısı, vb. konular çerçevesinde geliştirilen teorileri çoğaltılmak mümkündür. Daha önce de belirtildiği gibi devlet olgusu kamu yönetimi, siyaset bilimi, sosyoloji, antropoloji gibi farklı bilim dalları tarafından ele alınan ve tanımlanmaya çalışılan bir olgudur. Bunun yanı sıra tarihsel süreç içinde farklı üretim biçimleriyle birlikte toplumsal yapıda ve dolayısıyla devlet yapısında farklılıklar olması kavramın genel geçer bir tanımının varlığını zorlaştırmaktadır. Yukarıda, özellikle siyaset bilimi literatüründe öne çıkan devlet teorileri ele alınmış ve hem dönemsel hem de ideolojik perspektifler dolayısıyla farklı devlet analizleri ortaya konmuştur. Devlet toplumsal, siyasal, ekonomik ve ideolojik perspektiflerde ele alınabilecek ve bu nedenle farklı sonuçlara götürebilecek bir yapıdır. Ele aldığımız devlet teorilerinde de bu farklılıklar ortaya konmaya çalışılmıştır. Fakat Poulantzas’ın da belirttiği gibi kapitalizm çağa ayak uydurmak gayesiyle sürekli değişen ve dönüşen bir üretim biçimidir ve bu durum toplumsal yapıyı, devlet yapısını ve işlevlerini de dönüştürmektedir. Bu nedenledir ki devlet; durağan, genel geçer bir analizi yapılabilen bir olgu değildir. Kapitalizme paralel olarak sürekli değişmekte ve bu bağlamda yeni analizlere kapısı açık bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır.

2.2. MODERNİZM VE MODERN DEVLET

Geleneksel yaşamdan modern yaşama geçiş süreci toplumsal yapının her alanında meydana gelen ciddi değişim ve dönüşümlere sahne olmuştur. Modernizm olarak ifade edilen bu süreç literatürde olumlu-olumsuz, doğal-yapay, sürekli-sürekli gibi karşıt görüşlerle ele alınmaktadır. Fakat bu karşıt görüşlere rağmen, herkes tarafından radikal ve etki alanı geniş değişimleri barındıran bir süreç olarak kabul edilmektedir.

Modernizm süreci ile birlikte ekonomik, toplumsal, kültürel, düşünsel alanlarda ciddi değişimler meydana gelmiştir. Pek tabi söz konusu dönüşümler devlet yönetiminde de radikal değişimlere yol açmış ve bugün modern devlet olarak adlandırdığımız yapıyı meydana getirmiştir.

2.2.1. Modernizm

Modernizm ya da modernleşme süreci kabaca 16. yüzyıl ile 18. yüzyıl arasında belirli bir coğrafyada yani Avrupa’da ortaya çıkan değişim süreci olarak ifade edilmektedir. Daha spesifik belirtmek gerekirse Rönesans’tan sonra ortaya çıkan Aydınlanma çağı bu sürecin başlangıcı olarak kabul edilmekte ve 1750’lerden sonra İngiltere’deki Sanayi Devrimi ve 1789 Fransız Devrimi ile gelişen bir süreç olarak değerlendirilmektedir. Rönesans ile başlayan aklın ve bilimin egemenliği düsturu modernizmin itici gücü olmuştur. Çünkü modernleşme süreci geleneksel toplum yapısının dogmatik, tümdengelimci, sorgulanamaz düşünsel yapısını yıkmış, yerine merkezinde insanın olduğu, bilimsel bilgiye dayalı, pozitivist, rasyonel ve evrenselci bir dünya görüşü, düşünce ve ahlak anlayışı yerleştirmiştir (Ulusoy, 2016: 313). Bu bağlamda modernleşme aklın ve bilimin egemenliği dolayısıyla geleneksel yapının din ve metafizik temelli düşünce yapısına taban tabana zıt bir anlayış ortaya koymaktadır. Rönesans ve Aydınlanmanın getirdiği bu düşünsel değişim pek tabi toplumsal, siyasal, ekonomik ve hukuki yapılara da sirayet etmiş ve modernizm sürecinin hızla yayılmasına yol açmıştır.

Daha önce de ifade edildiği gibi modernleşme süreci farklı bilim insanları tarafından olumlu-olumsuz, yapay-doğal, sürekli-sürekli gibi farklı bakış açıları ile ele alınmıştır. Örneğin Karl Marx modernizmi “*katı olan her şeyin buharlaştığı bir evrenin parçası olmak*” şeklinde tanımlamıştır (Harvey, 2012: 24). Habermas ise bu süreci 18.yüzyılda başlayan bir proje olarak değerlendirmiş ve Aydınlanma düşünürlerinin “nesnel bilimi, evrensel ahlak ile hukuku ve kendi ayakları üzerinde duran sanatı, kendi iç mantıkları temelinde geliştirme” konusunda gösterdikleri düşünsel çaba olarak yorumlamıştır. Bu çabanın temel amacı ise, Habermes’a göre, özgür ve yaratıcı biçimde çalışan çok sayıda bireyin katkılarıyla oluşan bilgi birikiminin, insanlığın özgürleşmesi ve günlük yaşamın zenginleşmesi yolunda

kullanmaktır (Habermas'dan aktara Harvey, 2012: 25). Diğer taraftan bu sürecinin toplumsal yapıyı değiştiren ve yeni kurum ve yapıları ortaya çıkaran özelliğini ise Habermas şu sözlerle anlatmaktadır (Habermas, 1988: 2-3; Oktay, 2014: 246):

Modernleşme birbirini tamamlayan ve etkilerini giderek arttıran süreçlerin tamamını ifade eder. Bu anlamda kaynakların seferber edilmesini ve kapitalleştirilmesini, üretim güçlerinin gelişmesini, emek ve çalışma verimliliğinin yükseltilmesini içerir. Keza merkezi bir siyasi örgütün kurulmasını, ulusal kimliğin yaratılmasını gerektirir. Bunlara, siyasal katılımı, kent yaşamını ve kamunun eğitimi imkan dahiline sokan hakların yaygınlaştırılmasını eklemek gerekiyor. Sözü edilen değişimlerin altında da kuralların ve değerlerin laikleşmesi yatar.

Modernizmi proje olarak tasvir eden bir diğer düşünür Bryan Turner ise süreci şu şekilde ifade etmiştir (Turner, 1994: 123; Ulusoy, 2016: 316);

(...) modernite, benlik sosyal ilişkiler ve doğanın, detaylı bir kontrol ve düzenleme programına tabi olmasını içeren dünyanın hakimiyeti etiği tarafından; dünyanın kontrol edildiği ve düzenlendiği geniş bir rasyonalizasyon sürecinin kültürel, sosyal ve politik şartlarının bir sonucudur. Modernizasyon projesi ise rasyonalitenin bütüncül bir çerçeveye empoze edilmesidir.

Son olarak Giddens modernizmi değişim kavramı çerçevesinde yorumlamakta ve modernleşme sürecinin dört temel kuramsal boyutundan bahsetmektedir. Bunlar; kapitalizm, endüstriyalizm, askeri iktidar ve gözetlemedir. Kapitalizm rekabetçi emek ve ürün piyasaları bağlamında sermaye birikimi olarak tanımlanmakta, endüstriyalizm doğanın dönüştürülmesi olarak, askeri iktidar savaşın endüstrileşmesini kapsayan şiddet araçlarının denetimi olarak ve gözetleme ise enformasyonun ve toplumsal denetlemenin kontrolü olarak tanımlanmaktadır (Çötök, 2017: 199).

Her ne kadar literatürde farklı bakış açıları ile yapılan tanımlar ve yorumlar olsa da genel olarak bakıldığında modernleşme sürecinin değişim ve dönüşüm kavramlarıyla özdeşleştirildiği göze çarpmaktadır. Modernleşme süreci olumlansa da eleştirilse de her zaman toplumsal hayatın her alanında gerçekleşen değişimlerle ele alınmıştır. Bu değişimlerin başlıcaları şunlardır: bilimsel düşünce tarzının yaygınlaşması, tarıma dayalı üretim yapısından sanayinin ağırlık kazandığı üretim biçimine geçiş, bunun yansıması olarak tarım toplumundan sanayi toplumuna geçiş ve buna bağlı olarak nüfus dağılımının değişmesi ve kent nüfusunun artması ve pek tabii sanayi kentlerinin büyümesi sonucu kentleşmenin artması, sanayileşmenin bir diğer yansıması olarak da iş bölümünün artması. Bunların yanı sıra siyasi kurumların

artması ve siyasi meşruiyeti yeni bir biçime sokan demokratikleşme süreci (Coşkun, 2007: 131).

Modernleşme süreci değişim kavramının yanı sıra uzun süre devamlılık gösteren yapısıyla da dikkat çekmektedir. Modernizmin kökeni 16. ve 17. yüzyıllara kadar götürülebilse de sadece bu dönemle sınırlandırılacak bir olgu değildir. Belirtilen dönemde yaşanan düşünsel gelişim ve arkasından gelen toplumsal değişim 20. hatta 21. yüzyıla kadar uzanmaktadır. Bu uzun zamana yayılan ve süreklilik arz eden değişimin nedeni gerek toplumsal gerekse onun bir uzantısı olarak siyasal yaşamda yarattığı yeni kurumlardır. Bu sürecin yarattığı köktenci değişim toplumsal, siyasal ve ekonomik yaşamın her alanına sirayet etmiş ve domino taşları gibi her kurumu ve dolayısıyla toplumsal yapıyı dönüştürmüştür. Sürecin bu kadar uzun bir zaman dilimine yayılmasının başlıca sebebi budur.

2.2.2 Kapitalist Üretim Biçimi

Marksist teoride iktisadi alan üretici güçler ile üretim ilişkilerinin birleşiminden oluşmaktadır. Üretici güçler belli bir tarihsel dönemde üretim faaliyetlerinde kullanılan araç-gereç, yöntem ve teknolojiyi kapsamakla birlikte aynı zamanda emek gücünü de içinde barındırmaktadır (Bensussan ve Labica, 2016: 1012). Üretim ilişkileri ise yine verili bir tarihsel dönemde üretim araçlarına sahip olanlar ile üretim faaliyetini yürütenler arasındaki ilişkiyi yani sömürü biçimini tanımlamaktadır (Mooers, 1997: 35). Marksist teoriye göre mevcut iktisadi yapıyı oluşturan üretici güçler ile üretim ilişkileri, birbirlerini etkileyerek geliştiren iki unsurdur. Ancak gerek üretim araç-gereçleri gerek teknoloji gerekse insan emeği sürekli bir gelişme/yetkinleşme eğilimi içindedir. Bu sebeple Marx'a göre üretici güçler ile üretim ilişkileri arasındaki pozitif yöndeki etkileşim, belirli bir noktadan sonra, üretici güçlerde yaşanan gelişme ve yetkinleşme dolayısıyla uyumsuz bir hale gelecek ve gelişme yönündeki karşılıklı etkileşim birbirini engelleme noktasına varacaktır. Üretici güçlerdeki gelişme karşısında üretim ilişkilerinin aynı oranda gelişme gösterememesi iktisadi alanda bir çelişkinin doğmasına sebep olacak ve üretim ilişkilerinin gelişmesi zorunluluğu ortaya çıkacaktır. Üretici güçlerin gelişmesi ve bu gelişme dolayısıyla üretim ilişkilerinin gelişmesi ise yeni bir üretim biçimine geçişi

koşullandıracaktır. Marx “Ekonomi Politğin Eleştirisine Katkı” isimli kitabında bu durumu şu şekilde açıklamaktadır (Marx, 2011: 26):

Gelişmesinin belirli bir aşamasında, toplumun maddi üretici güçleri, o zamana kadar içinde hareket ettikleri mevcut üretim ilişkilerine ya da bunların hukuki ifadesinden başka bir şey olmayan mülkiyet ilişkilerine ters düşerler. Üretici güçlerin gelişmesinin biçimleri olan bu ilişkiler, onların engelleri haline gelirler. O zaman bir toplumsal devrim çağı başlar. İktisadi temeldeki değişme, kocaman üstyapıyı, büyük ya da az bir hızla altüst eder.

Bu bağlamda birinci bölümde ele alınan ve 14.-15. yüzyıllarda üretici güçlerde yaşanan gelişmeler, üretim ilişkilerinin değişimini koşullandırmış ve bu durum 16. yüzyılda kapitalizm olarak isimlendirilen yeni üretim biçiminin hâkim üretim biçimi haline gelmesiyle sonuçlanmıştır. Tarihsel süreç içerisinde belirli değişimlere uğramakla birlikte günümüzde hala varlığını sürdüren kapitalizm en genel haliyle; üretim araçlarının mülkiyetine sahip kapitalist sınıf ile üretim araçlarının mülkiyetinden soyutlanmış, emeğini satarak geçinen emekçi sınıftan oluşan ve emeğin ürettiği artı değerın kapitalist tarafından çekilmesi üzerine kurulu bir üretim biçimi olarak tanımlanmaktadır (Aslan, 2012: 25). Dolayısıyla geniş bir perspektifte insan emeğinin metalaştığı, özel mülkiyet ve kar elde etme amacının üretim sürecindeki kararlar için esas unsur haline geldiği bir sistem olarak ifade edilebilir. Nitekim kapitalist birikim rejiminin kökenleri; toprak, üretim araçları ve emek gücü de dâhil olmak üzere her şeyin metalaştığı ve meta üretiminin genelleştirilmesine ve dolaşımına dayalı bir sistem olduğu kabul edilmektedir (Bensussan ve Labica, 2016: 521).

Bu genel tanımlamanın yanı sıra kapitalizm çeşitli bilim insanları tarafından farklı şekillerde tanımlanmıştır. Örneğin Max Weber kapitalizmin Batıda ortaya çıkan iktisadi gelişmenin bir sonucu olduğunu belirtmekte ve tanımlamasını ise kazanç ve kar arzusunun işin ve üretimin rasyonel örgütlenmesi temeline dayanan işletmelerle gerçekleştirilmeye çalışıldığı iktisadi bir düzen olarak yapmaktadır (Weber, 2004: 118). Dolayısıyla Weber kapitalizmi olumlayan bir bakış açısı ile bu sürecin en genel anlamıyla akılcı bir üretim sistemi olduğunu ve özgür iş gücünün rasyonel örgütlenmesi olduğunu belirtmektedir.

Karl Marx ise kapitalizmi tanımlanırken, bir teknik olarak ve aynı zamanda işveren ve işçi arasındaki bir ilişki biçimi olarak üretim biçime vurgu yapmaktadır. Ona göre kapitalizm bir toplumsal ilişki biçimidir ve bu toplumsal ilişkiyi belirleyen

ise üretim biçimidir. Bununla birlikte üretim biçimi sadece iktisadi alanda uygulanan bir tekniği ifade etmemekte, aynı zamanda bu üretim tekniğinin yarattığı ilişki biçimini de kapsamaktadır. Dolayısıyla Marx için kapitalizm sadece meta üretim sistemiyle ifade edilmez. Kapitalizmi anlamamız için bunun aynı zamanda iş gücünün meta konumuna geldiği ve herhangi bir mübadele nesnesi gibi pazarda alınıp satıldığı bir sistem olduğunu kavramamız gerekmektedir (Dobb, 2007: 8). Bu bağlamda kapitalist sistemin karakteristik özelliği, işçinin gözünde de kendi emek gücünün kendisine ait bir meta biçimini alması ve emeğin ücretli emeğe dönüşmesidir (Marx, 2015a: 172-173). Buradan hareketle Marx, bir ekonomik sistemde üretim araçlarına sahip olan, onları tekelleştiren sermaye sahipleri ve onların da karşısında ise üretim sürecinde istihdam edilmek üzere emeğini belli bir ücret karşılığında arz eden işçiler söz konusu ise orada kapitalist üretim biçiminin varlığından söz edilebildiğini belirtmektedir (Alptekin, 2015: 233-235).

Maurice Dobb da Marx'ın kavramsallaştırmasından hareketle kapitalizmi emek gücünün meta konumuna geldiği bir sistem olarak tanımlamaktadır. Dobb'a göre kapitalist üretim biçimi sadece pazar için üretim sistemi olmasıyla sınırlandırılmamalıdır. Kapitalizm aynı zamanda emeğin herhangi bir değişim unsuru gibi alınıp satıldığı bir ekonomik sistemi ifade etmektedir. Ona göre söz konusu bu ekonomik sistemin oluşmasının ön koşulu ise üretim araçlarının mülkiyetinin, toplumun azınlıktaki bir kesiminin elinde toplanması ve bu sebeple, tek geçim kaynağı emeğini satmak olan bir sınıfın ortaya çıkmasıdır (Yayla, 2019: 111).

Giddens ise kapitalizmi sermayedar ile emek arasındaki ilişkiye vurgu yaparak açıklamaktadır. Bu ilişki bağlamında *“kapitalizm, özel sermaye mülkiyeti ile mülksüz ücretli emek arasındaki ilişki merkezinde yoğunlaşmış bir meta üretim sistemidir; (...)*” şeklinde tanımlanmakta ve kapitalist sınıf sisteminin ana eksenini bu ilişki biçimine oturtmaktadır (Giddens, 2018: 60).

Wallerstein ise kapitalizmin mübadele süreciyle ya da sermaye-emek arasındaki ilişkiyle sınırlandırılarak anlaşılamayacağını, bu ilişki örneklerine kapitalizm öncesi tarihte de rastlandığını belirtmektedir. Buna karşılık sermayenin birikimine bakılmasının kapitalizmi daha doğru bir çerçeveye oturtacağını ifade etmektedir. Wallerstein'e göre (Wallerstein, 2016: 15-20);

Kapitalizm her şeyden önce tarihsel bir toplumsal sistemdir.” “Tarihsel kapitalizm adını verdiğimiz tarihsel toplumsal sistemin ayırt edici özelliği, bu

tarihsel sistemde sermayenin çok özel bir yolla kullanıma girmesidir. Bu kullanımda başlıca amaç ya da niyet, sermayenin kendini büyütmesidir. Sistemde, geçmiş birikimler yalnızca daha fazla sermaye biriktirmek için kullanıldığı ölçüde 'sermaye'dir.' "(...) tarihsel kapitalizm, temel iktisadi etkinlik içinde geçerli olan ya da ağır basan iktisadi amacın ya da 'yasa'nın sınırsız sermaye birikimi olduğu o somut, zamanla sınırlı, mekânla sınırlı, tümleşik üretim etkinlikleri yeridir.

Bu tanımlamaya göre kapitalizmin ayırt edici unsuru, içinde bulunduğu sistemin, sermayenin sonsuz birikimine öncelik vermesidir. Bu bağlamda ne zaman ki siyasi, ekonomik, yönetsel yapılar bu süreci destekleyecek biçimde yapılandırılır ve böylece sermayenin sonsuz birikimini destekleyecek kurumsallaşmaya ulaşırsa, işte o zaman kapitalist sistemin varlığından söz edilebilir.

Son olarak Ellen Meiksins Wood kapitalizmi şu şekilde tanımlamaktadır (Wood, 2003: 10-11):

Kapitalizm, mal ve hizmetlerin hayatın en temel gereksinimlerine varana dek kâr amacı taşıyan değişim için üretildiği, insan emek gücünün bile piyasada satılan bir meta değeri içerdiği dolayısıyla bütün ekonomik aktörlerin piyasaya bağımlı olduğu bir sistemdir. Bu, yalnızca emek güçlerini bir ücret karşılığında satmak zorunda olan işçiler için değil, ama aynı zamanda emek gücü de dâhil olmak üzere girdileri satın alma ve üretilen ürünlerin kar elde etmek amacıyla satılmasında piyasaya bağımlı olan kapitalistler için de geçerlidir. Kapitalizm diğer toplumsal biçimlerden, üreticilerin (örneğin toprağın doğrudan, piyasa dışılığın söz konusu olduğu köylülerden farkla) üretim araçlarının elde edilmesinde piyasaya bağımlı olmalarıyla ayrılır (...). Piyasaya bağımlılıkla ayırt edilen bu sistem, rekabet ve kâr maksimizasyonuna ilişkin gerekliliklerin yaşamın temel kuralları olduğuna işaret eder. (...) Kapitalizm, toplumsal işin büyük kısmının ama her şeyden önce yaşam ve bizzat emek için gereken araçların elde edilmesi sürecinin, emek güçlerini ücret karşılığı satmak zorunda olan mülksüz emekçiler tarafından yerine getirildiği bir sistemdir.

Bu bağlamda Wood kapitalizmi kar elde etme amacı ve özellikle piyasaya bağımlılıkla ilişkilendirmektedir. Ona göre söz konusu ekonomik sistemi diğer sistemlerden ayıran temel özellik hem işçinin hem de işverenin piyasa olan bağımlılığıdır. Bunun sebebi ise kapitalist üretimin biçiminde iktisadi alan ile siyasi alanın birbirinden ayrı olan yapısında gizlidir. Söz konusu iki alanın birbirinden ayrılması, artık sızdırmanın salt iktisadi unsurlarla mümkün olmasını ve dolayısıyla piyasa bağımlılığı ortaya çıkarmıştır.

Kapitalizm üzerine yapılan tanımlamalara bakıldığında, söz konusu üretim biçimin belli karakteristik özellikleri göze çarpmaktadır. Bunlardan ilki üretim araçlarının toplumun belli bir kesiminin elinde toplanması ve bunun sonucunda üretim araçları mülkiyetinden koparılmış bir sınıfın ortaya çıkmasıdır. Marx'ın ilkel birikim

olarak ifade ettiği tarihsel dönem, doğrudan üreticilerin üretim araçlarından koparıldıkları ve ellerindeki tek geçim aracının kendi emekleri olarak kaldığı süreci ifade etmektedir. Özellikler feodalizmin çözölme sürecini ve mutlak monarşiler dönemini kapsayan bu sürecin sonunda toplum, üretim araçlarına sahip olanlar ile üretim araçları mülkiyetinden yoksun kalan ve dolayısıyla kendi emeğini satarak geçinmek durumunda kalan iki sınıfı ayrılmıştır. Marx’a göre “*ilk günahın teolojide oynadığı rolün aşağı yukarı aynısını, ekonomi politikte ilk birikim oynar.*” Çünkü ona göre (Marx, 2015a: 686, 688-689);

Gelişmekte olan kapitalist sınıfın ilerlemesine aracılık eden bütün köklü dönüşümler, ama hepsinden önemlisi, büyük insan kitlelerinin geçim araçlarından birdenbire ve zorla koparılıp özgür ve korunmasız proleterler olarak emek piyasasına fırlatıldığı anlar, ilk birikim tarihinin çığır açıcılarıdır. Kır üreticisinin, köylünün topraktan yoksun bırakılması, bütün sürecin temelini oluşturur.

Bu bağlamda ilkel birikim süreci, üretim araçlarının mülkiyetinden koparılmış, tek geçim aracı olarak elinde sadece kendi işgücü kalmış bir sınıfın ortaya çıkmasını koşullandırmıştır. Böylelikle kapitalizmin önemli bir özelliğini oluşturan ücretli emek unsuru ortaya çıkmıştır. Ancak şunu belirtmek gerekir ki ücretli emek unsurunun kapitalist sistemdeki özgülüğü, onun sermaye üreten emek olmasında gizlidir. Marx’a göre ücretli emek denilen olgu farklı üretim biçimlerinde de görölmektedir. Ancak ücretli emeğin sermaye üreten emek olması kapitalist sisteme özgü bir durumdur (Mooers, 1997: 37).

Sermaye ve sermaye birikimi unsurları da kapitalist üretim biçiminin karakteristik özellikleri arasındadır. Marx’a göre para ve meta salt varlıklarıyla sermaye olarak değerlendirilmemelidir. Bu unsurların sermayeye dönüştürölmeleri yani üretim sürecinde kullanılmaları gerekmektedir. Ancak o zaman para, üretim ve geçim araçları sermaye olarak değerlendirilebilmektedir. Bununla birlikte emeğin de sermayeye dönüşmesi, piyasada herhangi bir mübadele nesnesi gibi alıp satılabilir bir hale gelmesi ve emeğin işçinin gözünde de metalaşması gerekmektedir. Üretim ve geçim araçlarının ve emeğin sermayeleşmesi kapitalist sistemin temel özelliklerini oluşturmaktadır. Marx’ın ifadesiyle (Marx, 2015a: 687);

Üretim ve geçim araçları nasıl başından beri sermaye değölse, para ve meta da değildir. Bunların sermayeye dönüştürölmesi gerekir. Ne var ki, bu dönüşmenin kendisi ancak belli koşullar altında olabilir: birbirlerinden tamamiyla farklı iki meta sahibi karşı karşıya gelmeli ve bunlar arasında ilişki kurulmalıdır; bir yandan, sahip oldukları değörleri toplamını başkalarının emek güçlerini satın

olarak arttırmaya can atan para, üretim ve geçim aracı sahipleri, öte yandan, kendi emek güçlerini satan ve dolayısıyla emek satıcısı olan özgür işçiler yer almalıdır. (...) Meta piyasasındaki bu kutuplaşma ile birlikte kapitalist üretimin temel koşulları yerine gelmiş olur.

Sermaye birikimi ve bu birikim sürekli hale getirilmesi ise kapitalist üretim biçiminin temel amacını oluşturmaktadır. Kapitalizm bu amacı kar oranını devamlı arttırmak suretiyle yerine getirmektedir. Bu ise temelde karın esas kaynağı olan işgücünden elde edilen artı değerle sağlanmaktadır (Gürel ve Yörük, 2018: 210). Dolayısıyla emek sömürüsü, bu sömürü ile elde edilen kar ve sermaye birikim söz konusu üretim biçiminin karakteristik özelliklerini oluşturmaktadır.

Son olarak kapitalizmin belki de en temel özelliği, bu üretim biçiminde iktisadi alan ile siyasal alanın birbirinden ayrı yapısıdır. Kapitalizmden önceki üretim biçimlerine bakıldığında iktisadi alan ile siyasal alanın eklektik bir yapıya sahip olduğu ve iktisadi alanın siyasi ve askeri unsurlarla desteklendiği görülmektedir. Bu üretim biçimlerinde emek sömürüsü çoğunlukla siyasi ve askeri unsurlar aracılığıyla mümkün hale gelmektedir. Ancak kapitalist üretim biçimine bakıldığında siyasi alan ile iktisadi alanın birbirinden ayrıldığı ve emek sömürüsünün salt iktisadi unsurlarla gerçekleştirildiği bir yapı görülmektedir. Wood'un da belirttiği gibi kapitalizm piyasaya bağımlılıkla ayrıt edilmektedir, bu bağlamda artı değer, söz konusu bağımlılık dolayısıyla salt iktisadi yöntemlerle elde edilmektedir.

Karl Marx iktisadi alanın yani altyapının, siyasi, hukuki, entelektüel, vs. gibi yani iktisadi alanın dışında kalan tüm alanları koşullandırıldığını belirtmektedir (Marx, 2011: 39).

Varlıklarının toplumsal üretiminde, insanlar, aralarında, zorunlu, kendi iradelerine bağlı olmayan belirli ilişkiler kurarlar; bu üretim ilişkileri, onların maddi üretici güçlerinin belirli bir gelişme derecesiyle örtüşür. Bu üretim ilişkilerinin tümü, toplumun iktisadi yapısını, belirli toplumsal bilinç biçimleriyle örtüşen bir hukuki ve siyasal üstyapının üzerinde yükseldiği somut temeli oluşturur. Maddi yaşamın üretim tarzı, genel olarak toplumsal, siyasal ve entelektüel yaşam sürecini koşullandırır.

Dolayısıyla kapitalist üretim biçiminin kendi yapısına uygun düşen toplumsal, siyasal, yönetsel, entelektüel, vs. alanları koşullandırıldığı söylenebilmektedir.

2.2.3. Modern Devlet Yapısı

Modern devlet, modernleşme süreci ve üretim biçimindeki değişimlerin siyasi alandaki yansıması olarak karşımıza çıkmaktadır. Toplumsal yapıdaki rasyonelleşme temelli değişim süreci devlet yapısının ve kurumlarının da aynı düstur çerçevesinde değişimini gerekli kılmıştır. Bu çerçevede bakıldığında modern devlet feodal toplumsal yapının siyasi ve coğrafi parçalanmışlığının ve iktidarın çoklu yer ve kaynaklar üzerinde kurulduğu toplum yapısının merkezileşme yoluyla aşılması sonucu ortaya çıkan siyasi egemenlik biçimi olarak ifade edilebilir.

Sosyal bilimlerdeki birçok unsur gibi modern devlet de farklı özellikleri ön plana çıkarılarak tanımlanmaya çalışılan ve bu nedenle farklı tanımlamaları bulunan bir olgudur. Literatüre baktığımızda, genellikle, modern devletin geleneksel devlet yapısıyla karşılaştırılarak ve ayırt edici unsurları ön plana çıkarılarak tanımlanmaya çalışıldığı görülmektedir. Bu bağlamda modern devlet, genel itibariyle, meşru şiddet tekeli elinde bulundurması, merkezileşmiş ve rasyonelleşmiş bürokratik yapısı, egemenliğin kutsal sayılan unsurlardan sıyrılarak rasyonel temellere oturtulması ve sınırlarının belirliliği unsurları üzerinden tanımlanmaktadır. Fakat bu genel özellikleriyle birlikte yapılan tanımlamalarda farklı unsurlarının ön plana çıkartıldığı görülmektedir.

Modern devlet üzerine yapılan tanımlamaların en bilineni ve genel olarak kabul edileni Max Weber'in tanımlamasıdır. Weber modern devletin ancak kullanımındaki kendine özgü somut araçları açısından tanımlanabileceğini belirtmekte ve bu bağlamda devleti temel işlevlerinin yasama, yönetim, adalet, güvenlik ve askeri idare olduğu, en önemli aracının ise şiddet araçlarını tekeline alması dolayısıyla zor erki olan bir yapı şeklinde değerlendirmektedir (Weber, 2012: 270-274). Burada meşru şiddet tekeli modern devletin tek aracı değildir fakat devlete özgü bir araç olması noktasında farklılaşmaktadır. Modern devlet öncesi yapılara bakıldığında elbette ki şiddet kullanımı siyasi iktidarın bir aracı durumundadır fakat yine de bu yapılarda düzenli ordu ya da askeri destek söz konusu değildi ve hatta şiddet araçlarının devletin tekeline olması durumu bile bulunmuyordu. Modern devlet ise şiddet araçlarının tekeline olması ve kesinleşmiş sınırlar içinde meşru fiziksel şiddet kullanım hakkına sahip olması açısından kendisinden önceki siyasi yapılanmalardan farklılık

göstermektedir. Benzer şekilde Hall ve Ikenberry de modern devleti şiddet araçları ve bu araçların meşru kullanımı üzerinden bir değerlendirmede bulunmaktadırlar. Onlara göre modern devlet kurumlar bütününden oluşmaktadır ve bu kurumlar ise şiddet ve zor araçları aracılığıyla çalışmaktadır (Hall ve Ikenberry, 2000: 11-12). Modern devlet zor ve şiddet araçlarını kendi tekeline alarak bir taraftan şiddet unsurunun toplumsal ilişkilerden arındırılmasına hizmet ederken, diğer taraftan fiziksel güç kullanma hakkını devlete özgü meşru bir hak haline getirmektedir. Böylelikle hem rızayı hem de baskıyı aynı anda oluşturabilmektedir.

Modern devletin şiddet araçlarına sahip olması ve meşru fiziksel şiddet kullanımını elinde bulundurması unsurlarına yapılan vurguların yanı sıra farklı özellikleri ile de tanımlama çabaları mevcuttur. Bu bağlamda, örneğin Gianfranco Poggi modern devleti yönetim yapısı üzerinden tanımlamaktadır. Poggi'ye göre modern devlet (Poggi, 2001b: 15);

(...) devlet dairelerindeki memurların sürekli ve talimatlara uygun çalışmaları yoluyla yönetimi sağlamak için oluşturulmuş karmaşık kurumsal düzenlemelerdir. Bu dairelerin toplamı olan devlet belli sınırlar dâhilindeki bir toplumda yönetim işini üstlenir. Hem hukuken hem de mümkün olduğunca fiilen yönetime ilişkin tüm güç ve olanaklar tekelindedir. İlke olarak salt yönetimle ilgilenir. Yönetime bakış açısı ise, kendi özel çıkarları ve davranış kuralları çerçevesindedir.

Zygmunt Bauman ise modern devleti, bahçeci bir devlet olarak isimlendirmektedir. Ona göre modern devlet, egemenliğindeki insanları, aklın yasalarıyla uyumlu, düzenli bir topluma dönüştürmek için onları kapsamlı bir şekilde incelemeyi misyon edinmiş, kutsal bir cihat gücü olarak ortaya çıkmıştır. Rasyonel temeller üzerine kurulmuş bir toplumsal yapı ise modern devletin nihai amacını oluşturmaktadır (Bauman, 2003: 34). Wallerstein ise modern devleti egemenlik kavramı üzerinden tanımlamaktadır. Wallerstein modern devleti “kendine özgü bir yaratık” olarak tanımlamakta ve onun kendine özgü yönünün ise egemenlik olduğunu, bu kavramın modern anlamda 16.yy’dan itibaren kullanılmaya başlamasıyla açıklamaktadır. Ona göre egemenlik, devletin hem içeriye hem de dışarıya yönelik hak iddialarını barındırması nedeniyle çifte bir anlama sahiptir ve dolayısıyla devletlerarası sistemle ilgili bir iddiayı da barındırmaktadır. Bu doğrultuda modern devletin egemenlik unsurunun devletlerarası sistemde bir karşılık bulması, onu

geleneksel yapılardan ayırmakta ve “kendine özgü bir yaratık” yapmaktadır (Wallerstein, 2000: 71-72).

Bu tanımlamalara rağmen modern devlet olgusunun, kendine özgü araçlarıyla ve geleneksel devlet yapısından farklılaşan özellikleriyle ele alınması daha anlaşılır olmaktadır. Nitekim birçok düşünür de modern devlet olgusunu ele alırken geleneksel devlet yapısından farklı özelliklerine vurgu yaparak tanımlamaya çalışmaktadır. Literatüre bakıldığında şiddet araçlarının tekelinde olması, meşru fiziksel şiddet kullanma hakkına sahip olması, sınırlarının belirliliği, egemenlik, hukukilik/anayasallık, kişisel olmayan iktidar yapısı, rasyonelleştirilmiş bürokrasi, yurttaşlık, vergilendirme ve meşruiyet unsurları modern devletin kendinden önceki yapılardan farklılaşan özellikleri olarak sayılmaktadır (Pierson, 2004: 6).

Modern devletin ayırt edici özelliklerinden ilki egemenlik anlayışıdır. Egemenlik kavramının ortaya çıkışı ve modern devletin doğuşu yakın tarihlere denk gelmekte ve bu nedenle egemenlik kavramının modern devlet ile birlikte 16. yüzyılda ortaya çıktığı iddia edilmektedir. Etimolojik kökenine bakıldığında üstün güç/iktidar anlamına gelen egemenlik kavramı ilk defa Jean Bodin tarafından, “Devletin Altı Kitabı” isimli eserinde “yurttaşlar üzerindeki en yüksek, en mutlak ve en sürekli güç” olarak tanımlanmaktadır (Erdal, 2010: 90). Modern devletin niteliği olarak kullanılan egemenlik, iç egemenlik ve dış egemenlik olarak ikiye ayrılmaktadır. İç egemenlik; ülkesel sınırları belli bir insan topluluğu üzerinde yasa koyma ve zor kullanma tekelini ifade ederken, dış egemenlik söz konusu insan topluluğunu diğer devletler karşısında temsil etme hakkını ifade etmektedir (Mısıır, 2015: 56).

Modernizm öncesi devlet yapılarına bakıldığında egemenliğin kaynağı ilahi bir güç olarak tasvir edilmekte ve siyasi iktidarı elinde bulunduran kişinin bu hakkı ilahi bir güçten aldığına ve onu temsil ettiğine inanılmaktaydı. Modernizmin rasyonel yapısı egemenlik unsuruna da sirayet etmiş ve kaynağını akılcılaştırmıştır. Artık modern devlet yapılarında egemenliğin kaynağı ilahi bir güç ya da kilise değil halk olarak kabul edilmiştir. Bununla birlikte modern devletlerde egemenlik sürekli, bölünemez ve mutlak bir güç olarak tanımlanmaktadır. Dolayısıyla bir kişiye bağlı değildir ve pek tabi bir kişinin ömrü ile de sınırlı değildir. Kendinden önceki yapıların aksine burada egemenlik devlete ait bir özelliktir ve bu nedenle mutlak, bölünemez ve süreklilik arz eden bir gücü tanımlamaktadır.

Modern devletin unsurlarından bir diğeri de kendi sınırları içinde yaşayan bireylere “yurttaş” statüsü vermesidir. Yurttaşlık modern devlet yapısıyla birlikte ortaya çıkan bir olgu olmamakla birlikte geleneksel yapılardaki yurttaş/tebaa kavramından farklı bir statüyü ifade etmektedir. Geleneksel devlet yapılarında tebaa olarak isimlendirilen halk, devlet ve hükümdar için var olmaktadır. İktidar ve egemenliğin hükümdarda vücut bulması gibi tebaa da devlet dolayısıyla hükümdar için vardı ve haklarından ziyade yükümlülükleri ön plandaydı. Buna ek olarak özellikle Orta Çağ Avrupası’nda bireylerin aidiyetleri, Evrensel Kilise, İmparatorluk, krallık, feodal lord, yerel kilise, kent ya da kasaba, lonca ya da meslek birlikleri üzerinden tanımlanmaktaydı (Üstel, 2015: 125). Fakat modern devlet yapısıyla birlikte tebaa kavramının yerini halk, kul kavramının yerini ise yurttaşlık kavramının aldığı ve içeriğinin değiştiği görülmektedir. Christopher Pierson modern anlamıyla yurttaşlık kavramının hak ve yetki ile görev ve yükümlülük unsurlarının bir karışımını olduğunu ifade etmektedir. Dolayısıyla yurttaşlık, siyasi bir topluluk için kişilere eşit hak ve ödevler, özgürlükler ve sınırlamalar, güçler ve sorumluluklar yükleyen bir statüyü ifade etmektedir. Diğer taraftan Pierson’a göre yurttaşlık statüsü, bir taraftan bireyi devlet karşısında güçlendirmekte, diğer taraftan ise devlet otoritesini ve yükümlülüklerini güçlendirmekte ve bu bağlamda çift taraflı bir etki meydana getirmektedir (Pierson, 2004: 21-23).

Bu tanımın yeterli olmadığını savunan Brubaker yurttaşlık kavramını daha geniş bir perspektifte ele almaktadır. Ona göre yurttaş olmanın resmi sınırlaması; ortak haklar ve ortak yükümlülüklerle sivil eşitliğin kurulması, siyasi hakların kurumsallaşması; yurttaşlar ile yabancılar arasındaki ayrımın hem ideolojik hem de yasal olarak vurgulanması; yurttaş ve ulus olmak arasındaki bağın ulusal egemen öğretisiyle bütünleşmesi; yurttaş ve devlet arasında doğrudan ilişkilerin ikame edilmesiyle belirlenmektedir (Pierson, 2004: 106).

Her iki tanımda da görüldüğü gibi modern devlette yurttaşlık sadece sorumlulukları değil hak, özgürlük, eşitlik gibi unsurları da içinde barındıran bu bağlamda bireye iktidar karşısında statü kazandıran bir kavrama karşılık gelmektedir. Bununla birlikte modern yurttaşlık kavramının üç belirleyici özelliğinden bahsedilebilmektedir. Bunlardan ilki; yurttaşlığı siyasi bir topluluğun üyesi olarak tanımlanmasıdır. Birey yurttaşlık kavramıyla edindiği statü sayesinde bir yandan hak

ve imtiyazlara diğer taraftan görev ve sorumluluklara sahip olmuştur. İkinci olarak yurttaşlık kavramının bireye tanıdığı hak ve imtiyazlar bireyi, üyesi olduğu siyasal topluluk içinde pozitif yasal bir statüye taşımaktadır. Modern devletin hukukilik/anayasallık özelliği ile birlikte ele alınabilecek olarak bu unsur bireye devlet karşısında bir güç kazandırmakta, devlet dahil herkese karşı ileri sürülebilecek haklar tanımaktadır. Diğer taraf yurttaşlığın bireye görev ve sorumluluklar yüklemesi, kavramın üçüncü özelliğine işaret etmektedir. Yurttaşlık statüsüyle birey hak ve imtiyazlara sahip olmakla birlikte, kendisinden beklenen ve yasal olarak talep edilebilecek görev ve sorumlulukları da yerine getirmekle yükümlü hale gelmektedir. Son olarak modern yurttaşlığın yarattığı medeni eşitlik kavramın dördüncü özelliğine işaret etmektedir. Brubaker'in yukarıdaki tanımlamasında da görüleceği gibi, yurttaşlık "*ortak haklar ve ortak yükümlülükler yaratan medeni eşitliğin kurulması*"nı sağlamaktadır. Daha önce de belirtildiği gibi geleneksel devletlerde birey kul olarak görülürdü ve yurttaşlık istisnai, belli kişilere tanınan bir karaktere sahipti. Fakat modern devletle birlikte söz konusu ayırım ortadan kalkmış ve devletin sınırları dâhilinde yaşayan ve devletin yasaları çerçevesinde giren herkes eşit yurttaşlar haline gelmiştir. Buna ek olarak modern yurttaşlık kavramı içerme ve dışlama mekanizmalarının eşzamanlı birlikteliğini de barındırmaktadır. Yurttaşlığın eşitlik içeren statüsü ve evrensellik unsuru, "*yurttaşı, bütün somut belirlenimlerin ötesinde ve berisinde, tikel kimliği ve niteliği olmayan soyut bir birey şeklinde tanımlar*" (Balibar'dan aktaran Üstel, 2015: 126). Bu bağlamda evrensel yurttaşlık, tarihsel süreç içinde bir taraftan çeşitli tanınma ve yeniden dağıtım mücadeleleri sonucu farklı toplumsal kesimleri kapsayacak biçimde genişlerken, diğer taraftan da bazı toplulukların ve onların üyelerinin sistemli bir biçimde dışlanmasına dayanacaktır (Isın ve Turner'dan aktaran Üstel, 2015: 126).

Modern devlet unsurlarının hepsi birbiriyle bağlantılı ve birbirlerini tamamlayıcı niteliktedirler. Egemenlik ve yurttaşlık unsurları ile bağlantılı olarak belirtilebilecek bir diğer yapısal özellik, devletin vergi uygulama unsurudur. Genel olarak vergilendirme yetkisi, devletlerin ülkesi üzerindeki egemenliğine dayanarak vergi alma konusunda sahip olduğu hukuki ve fiili gücü olarak tanımlanabilir. (Kargı, 2017: 62). Devletin kendi sınırları içinde yaşayan halktan vergi toplaması yeni bir uygulama değildir ancak ele alınan diğer unsurlar gibi vergilendirme de modernizm

dinamikleri içinde birtakım değişiklere uğramıştır. Geleneksel yapılarda yönetici ile onun tebaası arasındaki ilişki karşılıklı yardımlaşma çerçevesinde kurulmakta, yönetici sığınma ve koruma karşılığında tebaasından katkı almaktaydı. Bu bağlamda vergi uygulaması karşılıklı yükümlölük ilişkisi çerçevesinde yürütölmekteydi (Dönmez ve Kaya, 2014: 104). Bununla birlikte geleneksel devlet yapılarında hükümdarın, yerel güç odaklarına vergi toplama hakkı verdiği bilinmekte, bu durum ise vergilendirmenin genellik ve eşitlikten uzak bir uygulama olarak yürütöldüğüne işaret etmektedir. Fakat modern devlete geçişle birlikte vergilendirme uygulamasının da değiştığı görölmektedir. Poggi bu değişimin sebeplerini devletin etkinliklerinin kapsamının artmasına bağlamaktadır (Poggi, 2016b: 118).

Devletin kapsamı ve masrafları giderek artan etkinlikleri, artık kişilerden bağış alarak, kimi makamları satışa çıkararak, savaş ve sömürgecilikten kazanılan kaynaklardan hisse satarak ya da kişisel varlıklardan harcayarak değil, yurttaşların gelir ve harcamalarından aldığı vergilerle zenginleşen bir devlet bütçesinden karşılanmaktadır.

Benzer şekilde Schumpeter de devletin finansman ihtiyacının ortaya çıkmasının vergi uygulamasını etkilediğini belirtmekte ve bunun yanı sıra modern devlete geçiş sürecini de açıklamada önemli bir rol oynadığını ifade etmektedir. Ona göre; devletin finansman ihtiyacının ortaya çıkmasıyla bu ihtiyacın toplumdan vergi talep etme yöntemiyle karşılanması, orta çağ hayat tarzının çözölerek modern yaşam biçimlerine evrilmesi sürecini açıklamada anahtar rol oynamaktadır (Schumpeter, 1991; Dönmez ve Mutlu, 2014: 102). Devlet, yurttaş statüsüne taşıdığı bireye bir taraftan hak ve imtiyazlar verirken diğler taraftan görev ve sorumluluklar da yüklemektedir. Bu görev ve sorumluluklar arasında vergilendirme unsuru devlet bütçesinin en önemli kaynağını oluşturmaktadır. Modern devletin yapısal özellikleri vergilendirmenin hem uygulanabilirliğini arttırmış hem de yurttaşlar nezdinde kabul edilebilirliğini kolaylaştırmıştır. Örneğin devletin zor erki, rasyonelleştirilmiş ve merkezileşmiş bürokratik yapısı ve hukukilik özelliğı bir taraftan verginin devlet sınırları içinde her yerde uygulanabilirliğini sağlarken, diğler taraftan yurttaşlar nezdinde eşit bir şekilde uygulandığını göstermektedir. Buna ek olarak söz konusu unsurlar vergilendirme kapasitesini arttırmakla birlikte yerel güç odaklarının da ortadan kalkmasına ve merkezileşmenin sağlanmasına aracılık etmiştir (Aybudak, 2007: 234).

Modern devlet yapısını geleneksel devlet yapılarından ayıran sınırlarının belirliliği unsuru, iki veya daha fazla devleti ayıran ve birleştiren ve coğrafi olarak belirlenmiş bir çizgi olarak ifade edilebilir. Geleneksel devletlerde, modern devletlerdeki gibi sınırlara değil sınır boyların rastlanmaktadır. Sınır boyu dediğimiz kavram ise iki şekilde kullanılmaktadır. Bunlardan ilki; başka bir devlet ile birleşik olsun ya da olmasın, devletin merkezi siyasi otoritesinin dağınık ya da zayıf olduğu, merkezin dışında, çeper bölgelerdeki bir alanı ifade eder. Bu anlamıyla sınır boyu bir devletin yerleşik alanları ile yerleşik olmayan alanları arasındaki bir bölünme şeklidir. Sınır boyu kavramının ikinci kullanımı ise iki ya da daha fazla devlet arasında belirli bir bölünme türü şeklindedir. Giddens geleneksel yapılardaki sınır boyu unsurunu şu şekilde ifade etmektedir (Giddens, 2008: 74):

Modern olmayan devletlerde surlarla çevrili sınırlar, merkezi otoritenin düzenli denetiminin çok dışında kalan sınır boylarıdır; devlet büyüdüğü, bu durum daha da belirginlik kazanır. Surlar ne Roma'da ne de Çin'de terimin bugün kullanıldığı anlamıyla "ulusal egemenlik" in sınırlarına tekabül etmez, daha ziyade "derinlemesine" bir savunma sisteminin dış uzantısını oluştururlar.

Fakat buna karşın modern devlet yapılanmalarına bakıldığında, devletlerin sınırlarının kesin olarak belirli olduğu, iki veya daha fazla devleti birbirinden ayıran kesinleşmiş sınırlar olduğu ve aynı zamanda devletin ulusal egemenlik alanını yansıttığı görülmektedir.

Rasyonelleştirilmiş bürokratik yapıya sahip olması modern devleti kendinden önceki yapılardan ayıran bir diğer özelliktir. Modern devletin bürokratik özelliği siyasi anlamda merkezileşme olarak da ifade edilmektedir. Daha önce de belirtildiği gibi modern devlet, feodal parçalanmışlığın coğrafi ve siyasi merkezileşme yoluyla aşılması sonucu ortaya çıkan bir yapıdır. Merkezileşmenin coğrafi yansımaları sınırların belirginleşmesi yansıtırken, siyasi merkezileşmeyi güçlü bürokratik yapı yansıtmaktadır. Aslında siyasi merkezileşme feodal yapıdaki öğelerin yerel özerkliklerine bir tepki olarak ve siyasetin denetlenmesi ihtiyacına bir yanıt olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu anlamda Weber bürokrasiyi modern devletin özü olarak tanımlamaktadır. Fakat burada modern öncesi dönemde bürokratik bir yapının bulunmadığı düşünülmemelidir. Modern devletin bürokratik yapısının ayırt edici unsurları; kişisellikten arındırılmış, kurallara göre işleyen ve dolayısıyla rasyonel temellere dayanan bir yapıya sahip olmasıdır. Bürokrasinin varlığı kurallara, araçlara, amaçlara ve gerçekçiliğe dayandığından dolayı rasyonel bir özeliğe sahiptir.

Rasyonelleşmiş, akla ve bilime dayalı yönetim biçiminin modernleşmenin ve modern devletin geleneksel yapılardan ayrıldığı temel nokta olması ve bu bağlamda bürokrasinin de rasyonel temellere oturtulmasını gerekli kılmıştır ve yine bu sebeplerden dolayıdır ki egemenliğini derinleştirmek isteyen modern devlet, sınırları içinde her yerde bürokratikleşme eğilimi göstermiştir. Huntington, rasyonel bürokratik yapının modern devleti, kendinden önceki yapılara kıyasla birçok konuda avantajlı hale getirdiğini belirtmektedir. Modern devletin bürokratik özelliği, feodal devletteki dağılmış iktidar yapısına nazaran, daha güçlü bir otoriteye sahip olmasına yol açmıştır. Rasyonel bürokrasi büyük oranda sosyal ve siyasal mobiliteye sahiptir. Fakat buna karşılık feodal yapılara bakıldığında ciddi bir tabakalaşma görülmekte, çok nadir olarak bir insan bir basamaktan diğerine geçiş yapabilmektedir. Rasyonel bürokrasi yapısı gereği devlet fonksiyonlarının ayrılığına, uzmanlaşmaya ve iktidarın yoğunlaşmasına doğru yönelirken, feodal devlet, iktidarın bölünmesi ve fonksiyonların birleşmesi eğilimi göstermektedir (Coşkun, 2007: 140). Modern devlet, örgütsel yapısı nedeniyle içinde bulunduğu toplumsal ve fiziki çevreye aşırı nüfuz etmiş bir yapı sergilemektedir. Bu bağlamda modern toplumların en belirgin siyasi görüntülerinden biri, her alana yayılan kamusal örgütlenme yapısıdır (Oktay, 2014: 265).

Modern devletin ayırt edici özelliklerine bakıldığında her özelliğin rasyonel temellere dayandığı ve birbirleri ile bağlantılı olduğu görülmektedir. Bu özellikleri arasında anayasallık ya da hukukilik ve yasal-ussal meşruiyet unsurları birbiri ile iç içe kavramlardır. Geleneksel toplumlara bakıldığında iktidarın, meşruiyetinin ve hukukun dayanaklarının tanrısal veya geleneksel olduğu görülmektedir. Siyasi iktidar egemenliğini tanrıya ya da kan bağına dayandırmakta ve meşruiyetini de bu dayanaktan almakta idi. Benzer şekilde hukuki kurallar da dini ya da geleneksel unsurlara dayanmaktaydı. Modernizminle birlikte toplumsal yapıda meydana gelen rasyonelleşme eğilimi devlet yapısını değiştirdiği gibi iktidar yapısının da değişmesini gerekli kılmıştır. Bu bağlamda geleneksel toplumlarda iktidarın kaynağı tanrısal ya da geleneksel özellikler taşıırken, modern devlette bu durum değişmiş ve rasyonel temellere oturtulmuştur. Siyasi iktidar kişisellikten çıkarken bu iktidarın dayandığı meşruiyet ise insanlar tarafından sorgulanabilir hale gelmiştir. Devlet yapısının, iktidarın ve meşruiyetin aklileştirilmesi beraberinde hukukun da dinin egemenliğinden

kopmasını ve rasyonelleştirilmesinin getirmiştir. Böylelikle doğal hukuk anlayışı yerini; sınırları belli, öngörülebilir, yazılı ve devletin kendi koyduğu kurallarının bir toplamı olan pozitif hukuk anlayışına bırakmıştır (Saygılı, 2010: 89). Modern devlette hukuk ve dolayısıyla kanunlar toplumsal kontrolün bütün biçimlerinden soyutlanmış, hukuka ayrı ve tek bir statü verilmiştir. Kaynağını beşerî ve dünyevi unsurlardan alan hukuk anlayışıyla birlikte devlet, hukuki kurallarla sınırlandırılmış ve içerdiği erklerin keyfi davranma imkânları asgariye indirilmiştir (Oktay, 2014: 266). Dolayısıyla modern devlette sadece vatandaşların hukuk kurallarına itaati talep edilmemekte, devletin de bu kurallara itaat etmesi ve saygı göstermesi beklenmektedir (Durgun, 2000: 112).

Son olarak modern devletin belki de en çok bahsedilen ve geleneksel yapılardan ayrılan özelliği meşru fiziksel güç ve şiddet kullanma tekeline ya da daha genel bir ifade ile zor işlevine/erkine sahip olmasıdır. Bu özellik çoğunlukla Weber'in modern devlet anlayışı üzerinden açıklanmaktadır. Weber siyasal bir topluluk olarak devletin üç temel ögesi olduğunu belirtmektedir. Bunlar; bürokratikleşme olarak ifade edilen düzenli bir yönetim örgütlenmesi, bu yönetim örgütlenmesinin meşru şiddet ve güç kullanma tekeli eli elerinde bulundurması ve sınır unsuruna atıfta bulunan söz konusu şiddet kullanma tekelinin belirli bir coğrafya üzerinde geçerli olmasıdır (Weber, 2012: 268). Weber'e göre modern devlet özellikle kendine özgü araçları vasıtasıyla tanımlanabilmektedir. Bu bağlamda meşru fiziksel güç ve şiddet kullanma tekeli ile devlet en kapsamlı ve en etkili yaptırım gücüne sahip olmaktadır (Weber, 2004: 132). Söz konusu unsur elbette ki modern devletin tek aracı değildir, fakat düzenli bir askeri güce sahip olması ve bunun yanında toplumsal şiddeti önleyici hukuki yaptırımların varlığı modern devleti kendinden önceki yapılardan ayırmaktadır. Diğer taraftan meşru fiziksel güç ve şiddet kullanma unsurunun meşruluğu şiddet unsurunun toplumsal ilişkilerden çıkarılması ile açıklanmaktadır. Geleneksel yapılarda şiddet kullanımı toplumsal ilişkilerin ve günlük yaşamın olağan ve yaygın bir unsuru iken, modern devlet ile birlikte şiddet ve güç kullanma tekeli devlete özgü bir araç haline getirilerek toplumsal ilişkilerden çıkarılmıştır. Böylelikle toplumsal yaşamdaki çatışmaların ve uyuşmazlıkların tek elden çözülmesi ve iç barışın sağlanması gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla devlet toplumsal barışı sağlama, çatışma ve uyuşmazlıkları şiddet unsuruna başvurmayla gerek kalmayacak şekilde çözüme

kavuşturması karşılığında fiziksel güç ve şiddet kullanma tekelini meşru bir zemine oturtarak kullanmaktadır (Sancar, 2000: 28). Benzer şekilde Hobbescu kuram da şiddet araçları üzerinde egemen yapının tekel sahibi olmasını toplumun genel çıkarı ve dolayısıyla kamu yararı ile açıklamaktadır. Egemen yapının şiddet ve güç kullanma tekeli, toplumsal ve bireysel güvenliğin sağlanması noktasında gerekli görülmektedir (Barbak, 2018: 310).

Yukarıda bahsedilen unsurlar modern devletin tanımlanması noktasında kendine özgü özellikleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Mithat Sancar da söz konusu özellikleri baz alarak modern devleti tanımlamaktadır. Fakat Sancar bu özelliklerin de kendi içinde bir sınıflandırmaya tabi tutulabileceğini ifade etmektedir. Ona göre modern devletin özelliklerinin ilk sınıflandırmasını egemenlik, yasal/akılcı meşruluk ve rasyonelleştirilmiş bürokratik yapı oluşturmaktadır. Bu bağlamda ilk sınıflandırmadaki özelliklerin yönetsel anlamda modern devleti geleneksel yapılardan ayıran unsurlar olduğu söylenebilir. İkinci sınıflandırmada ise gözetim, denetim özelliği ve şiddet tekeli yer almaktadır (Akbaş, 2014). Bu özelliklerin ise toplumsal denetimin sağlanması noktasında modern devleti farklılaştıran unsurlar olduğu ifade edilebilir.

2.3. MODERN DEVLET VE KAPİTALİZM İLİŞKİSİ

Kapitalizm hem iktisadi bir yapı olarak hem de bu iktisadi yapının etkileri neticesinde oluşan toplumsal ve yönetsel bir sistem olarak farklı incelemelere ve tartışmalara konu olmuştur. Bununla birlikte tarihsel süreç içerisinde çeşitli yapısal krizlere girmesi, her kriz sonrasında gediklerini kapatarak kendini yeniden yapılandırması ve içinde bulunduğu toplumsal, siyasal ve yönetsel yapıyı da değiştirmesi kapitalizm üzerine yapılan çalışmaların çeşitliliğine ve sürekliliğine neden olan bir diğer noktadır. Sadece iktisadi bir sistem olmayıp aynı zamanda kendi yapısına uygun bir kapitalist toplum yaratması hasebiyle, kapitalizm üzerine yapılan çalışmaların yelpazesi oldukça geniştir. Çalışmanın bu kısmında kapitalist üretim biçimi ve modern devletin aynı tarihsel süreçte ortaya çıkmaları hasebiyle iki olgu arasındaki nedensellik ilişkisi ele alınacaktır. Sonrasında ise altyapı-üstyapı ilişkisi çerçevesinde devletin kapitalizmin ihtiyaçlarına cevap veren bir aygıt olduğu görüşü

dolayısıyla, modern devletin araçları ve kapitalist birikim rejimi arasındaki ilişki çözümlenmeye çalışılacaktır.

2.3.1. Modern Devlet ile Kapitalizm Arasındaki Nedensellik İlişkisi

Modern devletin ortaya çıkışı ile kapitalizmin ilk oluşum aşamasının tarihsel olarak yakın dönemlere tekabül etmesi aralarındaki ilişkinin de sorgulanmasını beraberinde getirmektedir. Bu konuya ilişkin olarak temelde üç görüş bulunmaktadır. Bunlardan ilkinde modern devletin ve kapitalizmin ortaya çıkışının aynı tarihsel süreçte gerçekleştiği ve fakat aralarında neden-sonuç çerçevesinde bir ilişki olmaktan ziyade tarihsel süreç içerisinde iki taraflı bir etkileşimin söz konusu olduğu ifade edilmektedir. Modern devletin ortaya çıkış süreci ile kapitalizmin yayılmaya başladığı dönemi ilişkilendirme ve buna paralel olarak modernizm, burjuvazi ve kapitalizm kavramlarının birbirini tanımlayan ve tamamlayan unsurlar olarak kullanılmasına karşı çıkan Ellen Meiksins Wood'a göre modern devlet ve kapitalizm aynı tarihsel süreçte ortaya çıkmakla birlikte aralarında neden-sonuç ilişkisi bulunmamaktadır. Yazara göre modern devlet, ortaya çıktığı tarihsel süreçteki toplumsal ilişkilerin, parçalı egemenlik ve merkezileşen monarşiler arasındaki gerilimin bir sonucudur ve dolayısıyla kapitalizmle birebir ilişkisi bulunmamaktadır: *"'modern' devlet, 'modern' ülke ve egemenlik kavramlarıyla birlikte, kapitalizmle ilgisi bulunmayan toplumsal ilişkilerden, parçalı egemenlikler ve merkezileşen monarşiler arasındaki gerilimler içinden türedi"* (Wood, 2003: 186). Wood, iki olgunun tarihsel olarak birbirlerine denk düştüğüne ilişkin görüşlerini ise şu ifadesiyle ortaya koymaktadır: *"Kapitalizmin, bizzat kapitalizm tarafından yaratılmayan erken modern Avrupa devletinin farklı yapısında geliştiği ya da daha kesin olarak söylersek kapitalizmin devlet oluşum süreciyle birlikte geliştiği tabii ki doğrudur"* (Wood, 2003: 182). Bu bağlamda Wood, iktisadi alanın siyasal alanı belirlediği noktasında marksizme katılmaktadır fakat modern devletin ve kapitalizm ilk oluşum aşamalarında bu durumun belirleyici olmadığını, sadece tarihsel olarak aynı zamana denk geldiklerini belirtmektedir. Wallerstein ise tarihsel yakınlık ve iki olgunun aralarındaki ilişki noktasında kesin bir yargıda bulunmamakla birlikte her iki görüşünde savunulabileceğini belirtmektedir. Ona göre; Batı Avrupa'da mutlak monarşinin

yükselişi ve Avrupa dünya ekonomisinin doğuşu eş zamanlıdır. Fakat bu iki unsur arasındaki neden-sonuç ilişkisi belirsizdir ve bu sebeple her ikisi de savunulabilir. Bir taraftan, ticaretin genişlemesi ve kapitalist tarımın yükselişi olmasaydı, genişletilmiş bürokratik devlet yapılarının finanse edebilecek ekonomik temel var olmayacaktı. Ancak diğer taraftan, devlet yapılarının kendileri yeni kapitalist ekonomik sistemin başlıca dayanağını oluşturmaktaydılar. Dolayısıyla karşılıklı bir etkinin varlığı söz konusu olmakla birlikte, bu olgulardan hangisinin neden hangisinin sonuç olduğu gibi bir yargıyı kesin olarak ortaya koymamaktadır. Diğer taraftan, özellikle kapitalizmin olgunlaşmasından ve yayılmasından sonraki süreçte devlet yapılarına olan etkisinin göz ardı edilemeyeceğini de kabul etmektedir. Bu durumu ise Braudel'e atıfla şu şekilde ifade etmektedir: *“İsteyip istemediklerine bakılmaksızın, (devletler) yüzyılın en büyük girişimcileridir. Dahası, tüccarların vazgeçilmez müşterileridir”* (Wallerstein, 1974: 133).

İkinci görüşe göre modern devletin ortaya çıkması iktisadi alanda üretim biçiminin değişmesini koştullandırmış ve kapitalizmin oluşumu modern devletle birlikte toplumsal yapıda ortaya çıkan değişimlerle olanaklı hale gelmiştir. Bu görüşü savunan çalışmalarda, çoğunlukla, kapitalizmin belirleyici olmadığı varsayımını temellendirmek için pre-kapitalist toplumlara atıfta bulunmaktadır. Samir Amin, Pierre Clastres, Max Horkheimer gibi düşünürler, özellikle pre-kapitalist toplumlarda siyasal olanın belirleyiciliğine vurgu yaparak ekonominin her zaman belirleyici olmadığını ifade etmektedirler. Örneğin, bu görüşü destekleyen Samir Amin'e göre erken modern devlet olarak ifade edilen mutlakiyetçi devlet uygulamaları ve aynı tarihsel sürece denk gelen ideolojik gelişmeler kapitalizmin ortaya çıkmasında itici güç olmuştur. Amir'in kendi ifadesiyle; *“ancien regime'in yeni devletinin uygulamaları ile ideoloji alanındaki gelişmelerin aynı zamanda ortaya çıkması, ön kapitalist yayılmayı kamçıladi”* (Amin, 2003: 466-467). Amin'in görüşüyle benzer bir şekilde Pierre Clastres de her zaman ekonomik yapının belirleyici olmadığını, özellikle kapitalizm öncesi toplumlarda siyasal olanın belirleyiciliğine dikkat çekmektedir. Fakat Clastres bu kavramsallaştırmasını daha genel perspektifte, marksizmin ekonomik yapının belirleyiciliğine yaptığı vurguya bir eleştiri olarak getiriyor ve iddiasını şu sözlerle temellendirmektedir (Clastres, 1991: 162-163):

(...) maddi yaşam koşulları değiştiği halde yapı aynen korunuyor; neolitik devrim insan topluluklarının maddi yaşamını büyük ölçüde etkilemek ve kuşkusuz

kolaylaştırmakla birlikte, toplumun düzenini mekanik bir biçimde değiştirmiş değildir. Başka bir deyişle, ilkel toplumlar açısından Marxçılar'ın iktisadi altyapı dedikleri düzeydeki değişim, ona bağlı yansımasını, yani siyasal üstyapıyı kesinlikle belirlemez, çünkü siyasal üstyapı, kendi maddi temelinden bağımsız gibidir.

Burada Clastres açıkça, modern devletin kapitalizmi koşullandığını ifade etmese de Marksist altyapı üstyapı ilişkisini tersine çevirmekte ve siyasal olanın belirleyiciliğini vurgulamaktadır. Horkheimer ise kapitalizmde iktisadi alanın önemini kabul etmekle birlikte, bunun genelleştirilemeyeceğini savunmaktadır. Ona göre kapitalist süreçte, altyapı olarak ifade edilen ekonomik yapı daha önemli bir hale gelmiştir ve fakat bu tarihsel sürecin getirdiği bir durumdur (Jay, 1973: 48-49).

Son olarak üçüncü görüşte ise modern devletin ortaya çıkışında kapitalist birikim rejiminin etkili olduğu savunulmaktadır. Bu görüşe göre kapitalist birikim rejimi tarihsel süreçte itici roledir ve ortaya çıkması ile birlikte toplumsal, siyasal, yönetsel ve iktisadi alanlarda değişimi beraberinde getirmiş, dolayısıyla modern devletin oluşması noktasında itici bir güce sahip olmuştur.

Marksist teoride devletin ne olduğundan ziyade hangi işlevleri yerine getirdiği başlangıç noktası olarak kabul edilmekte ve modern devlet bu çerçevede kavramsallaştırılmaktadır. Marx ve Engels'e göre bir ekonomik sistemde toplumsal artı değer artı ürün formunda birikmesi toplumsal sınıfların ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Böyle bir toplumsal yapıda sınıflar arası eşitsizliğin gelişmesi ile birlikte, artı değeri üretenler ile artı değer üzerinde sahiplik ve kontrol iddiasında bulunanlar arasında, tarihsel olarak özgül sınıf ilişkileri ortaya çıkmaktadır. Sınıflı bir toplum bir kez ortaya çıktığında ise üretim ilişkileri hâkim üretim biçiminin doğasını tanımlayan belirleyici unsur halini alır. Söz konusu hâkim üretim biçimi, mülk sahibi sınıfların çıkarlarına hizmet eden, başta devlet olmak üzere diğer siyasal ve ideolojik kurumların da içinde bulunduğu üst yapıyı ortaya çıkarır (Berberoğlu, 2009: 15). Dolayısıyla Marksist teoride modern devletin doğuşu ve gelişimi, kapitalist sömürü ve birikim mekanizmasının düzenli bir şekilde işleyebilmesi için, toplumun içinde bulunduğu siyasal çevrenin yeniden yapılandırıldığı bir süreç olarak ele alınmaktadır (Poggi, 2016a: 129). Bu bağlamda Engels devleti ekonomik sömürünün ortaya çıktığı aynı tarihsel süreçte doğan bir kurum olarak görür ve işlevinin bu iktisadi sömürü sisteminde ortaya çıkan sınıflar arasındaki mücadeleyi baskı ve imtiyazlarla

düzenlemek ve böylelikle egemen sınıfın kesintisiz hâkimiyetinin devamını sağlamak, bununla birlikte hâkim üretim sisteminin altını oymadan sınıf çatışmasını azaltmak olarak tanımlamaktadır (Jessop, 2002-2003). Marx'ta ise iktisadi bir sistem olarak kapitalizmin kendi yapısına uygun bir yönetsel yapıyı koşullandırması unsuru şu ifadelerinden anlaşılmaktadır (Marx, 2011: 25):

Maddi yaşamın üretim tarzı, genel olarak, toplumsal, siyasal ve entelektüel yaşam sürecini koşullandırır. Tarihte toplumun ve devletin bütün ilişkilerini, bütün dinsel ve hukuki sistemleri, ortaya atılan bütün teorik görüşleri, ancak bunlarla örtüşen çağlardaki maddi yaşam koşulları anlaşılırsa ve bu birinciler, maddi koşullardan tümdengelim yoluyla çıkarılırsa, anlamak olanaklıdır.

Diğer bir ifadesinde Marx, üretim araçlarına sahip olanlar ile doğrudan üreticiler arasındaki ilişki biçimi olarak tanımladığı üretim ilişkilerini, buna uygun düşen özel devlet biçiminin gizli temelini açığa vurduğunu belirtmektedir: “Tüm toplumsal yapının en iç sırrını, örtülü temelini ve dolayısıyla aynı zamanda egemenlik-bağımlılık ilişkisinin siyasal biçimini, kasacası, her bir durumdaki özgül devlet biçimini bulduğumuz yer, her zaman, üretimin koşullarının sahipleri ile dolaysız üreticiler arasındaki dolaysız ilişkidir (...)” (Marx, 2015b: 777).

Marx ve Engels'in bu yorumları, litaretürde Marksist teori olarak ifade edilen ve temelde altyapı-üstyapı kavramsallaştırmasına dayanarak kapitalist sistemin analiz edildiği çalışmalarında temellenmektedir. Marx ve Engels'in kavramsallaştırmasına göre toplumsal yapı genel çerçevede; iktisadi alanı betimlemek için kullanılan altyapı ve siyasi, kültürel, yönetsel, ideolojik vb. yapıları betimlemek için kullanılan üstyapı unsurlarından oluşmaktadır. Bu analiz çerçevesinde altyapı olarak ifade edilen iktisadi alan, bu alanı belirleyen üretim biçimi ve bu üretim biçimi neticesinde ortaya çıkan üretim ilişkileri, üstyapıyı, yani toplumsal ilişkileri, kültürü, ideolojiyi, yönetsel yapıları ve devlet kurumlarını belirlemektedir. Fakat bu analizde ayırt edilmesi gereken nokta ekonomik ilişkilerin tek belirleyici olmadığı, tarihi, toplumsal, kültürel, geleneksel unsurların da bu süreçte rol oynadığı ve fakat son kerte de belirleyici unsurun ekonomi olduğudur. Nitekim Engels, bu noktayı özellikle vurgulamakta ve kendi analizlerinin böyle anlaşılmaması gerektiğini, böyle bir yanlış anlaşılmanın analizlerinin de yanlış yorumlanmasına neden olacağını belirtmektedir. Bu bağlamda Engels ekonominin belirleyiciliğini şu şekilde ifade etmektedir (Engels, 2018: 35-36):

Toplum tarihinin belirleyici ana etkeni saydığımız ekonomik ilişkilerden, belli bir toplumdaki insanların kendi geçim araçlarını üretmek ve (iş bölümünün var

olduğu ölçüde) ürünleri değişme tarzını anlıyoruz. Bundan ötürü o ilişkiler bütün üretim ve ulaştırma tekniğini kapsar. Bizim anlayışımıza göre bu teknik, ürünlerin değişim ve ayrıca, bölüşüm tarzını, bu nedenle, sosyal toplumun çözülmesinden sonra, sınıflara bölünmeyi, dolayısıyla egemenlik ve kulluk ilişkilerini, sonuç olarak devleti, politikayı, hukuku vb. de belirler. (...) Politik, hukuksal, felsefî, dinsel, yazınsal, sanatsal vb. gelişme ekonomik gelişmeye dayanır. Ama bütün bunlar birbirleri üzerinde olduğu gibi ekonomik temel üzerinde de etkide bulunurlar. Bundan, ekonomik durum nedendir ve yalnızca o etkendir, oysa başka her şey ancak edilgin sonuçtur, sonucu çıkarılmamalıdır. Tersine her zaman en sonunda kendi ağırlığını koyan ekonomik zorunluluk temeli üzerinde bir etkileşim vardır.

Althusser de Engels'in ifadesine benzer şekilde ekonomik yapının belirleyici olduğunu fakat her zaman egemen unsur olmadığını savunmaktadır. Althusser, üretim biçimi matrisinin derinlemesine ve içten birleştiriliş üç yapıyı; ekonomik, siyasal ve ideolojik yapıları içerdiğini belirtmektedir. Ona göre ekonomik yapı her zaman için "son tahlilde belirleyici" olsa da söz konusu yapılardan herhangi biri belirli bir üretim biçiminde egemen yapı haline gelebilir. Dolayısıyla belirli bir toplumsal formasyonda siyasal, ekonomik ya da ideolojik yapı egemen yapı haline gelebilir. Fakat söz konusu üç yapı arasında hangisinin egemen yapı haline geleceğini her zaman için ekonomik yapı belirler (Althusser ve Balibar, 1979: 320). Marx, Engels ve Althusser'in ifadelerinden de anlaşılacağı üzere modern devletin ortaya çıkışını ve bununla birlikte yapısını belirleyen temel unsur ekonomik yapıdır. Fakat ekonomik yapının yanı sıra, o ekonomik yapının ortaya çıktığı toplumsal, siyasal, geleneksel vb. unsurlar da etkilidir. Ekonomi temelli bu yaklaşımı savunan Gianfranco Poggi de modern devleti kapitalizm için bir gereklilik olarak ifade etmektedir (Poggi, 2016a: 129):

Modern devletin doğuşu ve gelişimi, toplumun içinde bulunduğu siyasal çevrenin, kapitalist sömürü ve birikim mekanizmasının düzenli bir şekilde işleyebilmesi (bu işleyişe uyabilmesi, hatta mümkün olduğu kadar aracı olması) için yeniden yapılandırılması olarak anlaşılır.

Bu ifadeden de anlaşılacağı gibi Poggi'ye göre modern devletin ortaya çıkışı, kapitalist üretim sisteminin gerekliliklerine bir yanıt niteliğindedir.

Marksist teori olarak da ifade edilen bu görüşünün temel dayanağı iktisadi yapının belirleyici olduğu ve üretim biçiminin, üstyapıyı yani kendisi dışında kalan tüm alanları belirleyici bir etkiye sahip olduğu düşüncesi oluşturmaktadır. Yine bu görüşe göre üstyapının bir parçası olan devlet, iktisadi alanın koşullandırması doğrultusunda şekillenmekte ve bu bağlamda sahip olduğu araçlar ve işlevler temelde üretim biçiminin ihtiyaçlarına cevap verebilecek niteliklere sahip olmaktadır. Bu

mantıksal düzlemde gidildiğinde modern devletin kendine özgü araçlarının da kapitalist birikim rejiminin ihtiyaçlarına cevap verebilecek niteliklere sahip olduğu düşünülmektedir. Dolayısıyla modern devlet – kapitalizm ilişkisi ve bu ilişki de kapitalizmin ihtiyaçları doğrultusunda modern devletin ayırt edici unsurlarını ayrıntılandırmak çalışmanın genel seyri için daha anlaşılır olacaktır.

2.3.2. Modern Devletin Araçları ve Kapitalizm İlişkisi

Avrupa’da Ortaçağın sonu ile Sanayi Devrimi arasındaki süreç, feodalizmin yıkıldığı ve modern devletin ortaya çıktığı süreç olarak karşımıza çıkmakla birlikte aynı zamanda sermaye birikimi ve piyasa ekonomisi koşullarını hazırlayan ilk/erken kapitalizm aşamasının da geliştiği bir süreçtir. Bu dönemde yeni oluşmaya başlayan burjuvazi, tarımsal ve feodal bir düzenden ticaretin ve sanayinin yaygın olduğu bir sisteme geçilebilmesi adına güçlü, etkin ve merkezi bir devlete gereksinim duymaktadır. İşte bu süreçte ortaya çıkan güçlü, etkin ve merkezi devletin egemenlik unsuru bir taraftan kendi sınırları içinde yasa koyma ve zor kullanma yetkisini tanımlarken diğer taraftan kendi sınırlarının ve bu sınırlar içindeki insanların diğer devletler karşısındaki temsilini de tanımlamaktadır. Wallerstein, kapitalist birikim rejimi açısından modern devletin egemenlik unsurunun yedi alanda otorite iddiasına sahip olduğunu belirtmekte ve söz konusu yedi alanı şu şekilde sıralamaktadır:

- Devletler malların, sermayenin ve emeğin kendi sınırlarından geçip geçmeyeceğine, bu unsurların hangi koşullarda kendi sınırlarından geçebileceğine dair sınırlar koyar,
- Kendi sınırları içinde mülkiyet haklarına dair kararlar oluşturur,
- İstihdama ve çalışanların ücretlerine yönelik kurallar koyar,
- Şirketlerin ve firmaların hangi maliyetleri içselleştirmeleri gerektiğine yönelik kurallar koyar,
- Ne tür ekonomik etkinliklerin ne derece tekelleşebileceğine dair karar verir,
- Vergi uygular,
- Kendi sınırları içinde faaliyette bulunan firmaların ve şirketlerin etkilenebileceği koşulların ortaya çıkması durumunda diğer devletlerin

kararlarını etkilemek için dışarıdan güç kullanabilir (Wallerstein, 2014: 88; Kotan, 2016: 16).

Egemenliğin devlete ait olma unsuru ve yasa koyma ve zor kullanma yetkisi, temelde burjuvazinin ellerindeki mal ve mülklerin korunması ya da sağlama alınması ile ilgilidir. Feodalizmden kapitalizme geçişle birlikte ortaya çıkan özel mülkiyet unsuru, bir hükümdara ve dolayısıyla onun keyfiliğine ait olan egemenlik anlayışının rasyonel temellere oturtulmasını, kişiden ziyade kuruma atfedilmesini gerektirmektedir. Böylelikle özel mülkiyetin bir kişinin keyfi uygulamalarından korunması ve egemen devletin güvencesinde olması sağlanmaktadır. Bu noktada ayrıca modern devletin sınırlarının belirliliği unsuruna da değinmek gerekmektedir. Çünkü egemenlik unsuru ancak sınırları belirli bir devlet yapısında işlevsel hale gelmektedir. Modern devletin sınırlarının belirliliği devlet otoritesinin, yasa koyma ve zor kullanma tekelinin sınırlarını belirlemekle birlikte aynı zamanda diğer devletlere karşı da bireyleri koruma, kendi sınırları içinde ticaret kurallarını belirleme, sermaye dolaşımına izin verip vermeme gibi yetkileri de temellendirmekte ve böylelikle egemenlik unsurunu daha rasyonel bir zemine oturtmaktadır.

Diğer taraftan Wallerstein'ın egemenlik unsuru ile birlikte devletlerin otorite iddiasında bulunduğu alanlara bakıldığında kapitalist sistemin işleyişini, gelişimini ve sermaye hareketini kolaylaştırabilecek ve bunun yanı sıra burjuvazinin hem işçi sınıfına karşı hem de diğer devletlere karşı korunmasını sağlayabilecek kimi özellikleri barındırdığı görülmektedir. Gerek kapitalizm olgunlaşması ve yayılması için gerekse modern devletin bu doğrultuda şekillenmesi için egemenlik temel ayırt edici unsur olarak karşımıza çıkmakta bununla birlikte modern devletin diğer özelliklerinin de temel dayanağını oluşturmaktadır. Nitekim Bartolini de egemenliğe vurgu yapmakta ve modern devletin oluşumunda kapitalizmin etkisini şu şekilde ifade etmektedir: *“Egemenlik başta olmak üzere devleti anlamlı kılan ve devleti kendisinden önceki siyasal formlardan ayıran unsurların da belirginleşmesinde kapitalizm önemli bir katalizör olmuştur”* (Bartolini, 2005: 79; Özlük ve Doğan, 2009: 3).

Modern devlet ile kapitalizm ilişkisi için önemli olan bir diğer unsur zor kullanma tekeline, genel bir ifadeyle zor erkine sahip olmasıdır. Giddens kapitalizmi, şiddetten arındırılmış temel ekonomik ilişkiler alanı olarak tanımlamaktadır (Giddens,

2008: 213). Kapitalizmin temel özelliklerinden biri artı değerin salt ekonomik unsurlarla çekilmesidir. Geleneksel devlet yapılarında iktisadi artı değerin çekilmesinde ekonomik unsurlardan ziyade siyasi unsurlar ve zor kullanma söz konusuydu ve şiddet araçlarının sahipliği, yargı yetkisinde olduğu gibi, ademi merkezi bir yapı sergilemekte, genel olarak toprak ve arazi sahiplerinden oluşan egemen sınıfa devredilmekteydi. Böylelikle egemen sınıf baskıya, siyasi ve askeri güce dayanarak artı değeri elde etmekteydi. Fakat kapitalizm ile birlikte ekonomik ve siyasal alanın birbirinden ayrıldığı ve ekonomik alanın şiddetten arındırıldığı bir yapı ortaya çıkmıştır. Bu toplumsal yapıda sermayedar, artı değeri siyasal alandan ayrılmış/ayrıştırılmış iktisadi alandan çeker ve bu alanda kapitalist ve emekçi arasında “özgür iradeleri” ile kurulan ücret ilişkisi, siyasal alandan bağımsız olarak kurulur (Aslan, 2012: 37). Salt ekonomik ilişkilerin yürütüldüğü bir alan olarak iktisadi alanın güvenliği ise siyasi alandaki yasa koyma ve zor kolları tekeli ile sağlanmaktadır. Modern devlet söz konusu unsurları ile bir taraftan kendi sınırları içinde düzeni ve güvenliği sağlarken diğer taraftan oluşturduğu zor aygıtları ile ülke içindeki ayrıcalıklı sınıfın çıkarlarını diğer devletlere karşı korumaktadır. Dolayısıyla egemenlik alanı içindeki sermayenin koruyuculuğunu hem içerideki hem de dışarıdaki tehlikelere karşı koruma noktasında hayati bir işleve sahiptir. İç güvenliğin sağlanması noktasında polis erkinin, dış güvenliğin sağlanması noktasında ise ordunun kapitalizm açısından önemini vurgulayan Wallerstein, polis güçlerini büyük ölçüde iç düzenin ayakta tutulması için, orduyu ise belli bir ülkedeki üreticilere, başka ülkelerde bulunan rakiplerinin kendi devlet çıkarlarının koruyuculuğu için sağlanan mekanizmalar olarak bakmaktadır (Wallerstein, 2016: 49). Böylelikle kapitalizm ve dolayısıyla burjuva sınıfı zor kullanma tekeli aracılığıyla devletin sınırları içinde kendi çıkarlarını etkileyebilecek bir durumun ortaya çıkmasını önledikleri gibi, diğer devletlerden kaynaklanabilecek sorunları aşmak için de aynı unsuru yani zor erkini kullanmaktadırlar.

Zor erki aynı zamanda; modern devletin fiziksel güç ve şiddet kullanma tekeli, yasaların ihlali noktasında cezalandırmayı, gözetlemeyi, denetim altına almayı, işçi sınıfını disipline etmeyi ve böylelikle mevcut toplumsal düzenin korunmasını sağlamayan geniş bir içeriği barındırmaktadır. Devlet egemenlik unsuruna dayanarak ve sorumluluk ve görevlerini yerine getirme amacını ön plana

çıkarak güç kullanma ve zorlama tekeline almış ve adalet ve şiddetin tatbikini modern paradigma üzerinden ussallaştırarak meşrulaştırmıştır (Ulusoy, 2016: 323). Bu bağlamda zor erki modern devletin belki de en önemli ve ayırt edici unsuru olarak karşımıza çıkmakta ve kapitalist birikim rejiminin devamlılığı için de önemli bir yere sahip olmaktadır. Nitekim David Harvey de meşru fiziksel güç ve şiddet unsurunun önemini şu şekilde ifade etmektedir: *“kurumlaşmış şiddet üzerinde tekele sahip zorlayıcı bir otorite sistemi olarak kurulmuş olan devlet, bir hakim sınıfın iradesini, sadece karşıtlarına değil, kapitalist modernitenin her zaman eğilimli olduğu anarşik gelgit, değişim ve belirsizliğe de dayatmak için kullanabileceği (...) bir kurucu ilke oluşturur”* (Harvey, 2012: 129). Harvey’in de belirttiği gibi kapitalist toplumsal yapı değişimi, belirsizliği ve sınıflar arasın farklılıktan dolayı halk hareketlerini kendi içinde barındıran bir yapı sergilemektedir. Modern devlet kendine özgü araçları arasında önemli bir yere sahip olan zor erki ile kapitalizmin bu anarşik yapısını en aza indirme ve mevcut düzeni koruma işlevini yerine getirmektedir. Dolayısıyla kapitalizmde devlet; halk hareketlerini bastırmak için zor erkine başvurur, özel mülkiyete dayanan ve salt kar elde etme amacına yönelik toplum düzenini korumak için bir dizi yasal düzenleme gerçekleştirir, kapitalist düzeni tehlikeye sokanları etkisizleştirmek ve cezalandırmak için polis gücünü, mahkemeleri, hapishaneleri kullanır. Bu bağlamda egemen üretim ilişkilerinin bekçisi olarak devlet, egemen sınıflar lehine kapitalist sistemin devam etmesini sağlamakla ve korumakla görevlidir (Eroğlu, 2014: 79-80). Benzer şekilde Wood da *“kapitalizmin ekonomik zorunlulukları, birikimin koşullarını yaratmak, sürdürmek ve kapitalist mülkiyet sistemini korumak amacıyla ekonomi dışı düzenleme ve baskı güçlerinin desteğine daima ihtiyaç duyar”* ifadesiyle zor erkinin önemini vurgulamaktadır (Wood, 2003: 191-192).

Zor erki ile benzer şekilde yasa koyma gücü ve anayasallık unsuru da kapitalizmin gelişmesi ve burjuva sınıfının çıkarlarının korunması noktasında katalizör rolü görmektedir. Egemenlik unsuru temelinde modern devletler kendi sınırları içinde yasa koyma ve uygulama hakkını da merkezileştirmiş ve kişilikten arındırmıştır. Geleneksel devlet yapılarındaki parçalanmışlığın ve bu parçalanmışlığa koşut olarak yasa koyma ve uygulama erkinin de yerel unsurlara devredildiği yapı kökten değişmiş ve hem kişilikten uzaklaştırılmış hem de merkezileştirilmiştir. Bu

bağlamda modern devletin egemenlik ve merkezilik unsurları kendi sınırları içinde hukuk yetkisini kullanma tekeli ile doğrudan bağlantılıdır. Modern devlet yapısının merkezi bir karar mercii tarafından alınan kararların uygulandığı rasyonel bir hale bürünmesi kapitalizmin olgunlaşması ve yayılması açısından birkaç unsuru beraberinde getirmektedir. Öncelikle pozitif hukukun varlığı, kişilikten arındırılmış olması ve genel çıkarın gözetilmesi düsturu nedeniyle ve uygulanması noktasında da merkezi bir hal almasından dolayı ki bu durum da yine modern devletin rasyonel bürokratik yapısıyla temellenmektedir, vatandaşlar nezdinde sorgulanmasını güçleştirmekte ve kabul edilebilirliğini arttırmaktadır. Bununla birlikte, kapitalizmle birlikte görünürde ekonomik ve siyasal alanların birbirinden ayırdığı bir toplumsal yapı ortaya çıkmıştır. İşte bu iki alanın birbirinden ayrı görünen yapısı siyasal alanda ya da hukuki alanda alınan kararların bir sınıfın çıkarı olarak algılanmasını önlemekle birlikte gerekçelerinin de “genel çıkar” amacı arkasında gizlenmesini kolaylaştırmaktadır. Diğer taraftan bakıldığında modern devletin yasa koyma ve uygulama erki, burjuva sınıfı ile işçi sınıfı arasındaki ilişkinin düzenlenmesi noktasında burjuva sınıfı lehine ve dolayısıyla sermaye birikiminin artırılması amacına hizmet edecek şekilde oluşturulmuştur. Bunlara ek olarak devlet sınırları içinde sermayenin hareketinin düzenlenmesi, diğer devletlerdeki rakip üreticilerin kendi sınırları içinde ve kendi üreticilerinin lehine hareketlerinin sınırlandırılması noktalarından egemenlik unsuru ile temellendirilen yasa koyma ve uygulama erki önemli bir katalizör olmuştur. Wallerstein modern devletin yargı gücünü, devlet iktidarı için en temel öge olarak belirtmekte ve devletin yargı gücü aracılığıyla kendi sınırları içinde mal, para-sermaye ve işgücü hareketleri üzerindeki yetkisini vurgulamaktadır. Yargı gücünün devlet tekelinde olması, devletlere kendi sınırlarında ve dolayısıyla kendi yargı alanlarındaki toplumsal üretim ilişkilerinin tabi olacağı kuralları belirleme yetkisi vermektedir (Wallerstein, 2016: 43-44). Anayasallık ise iktidarın sınırlandırılması noktasında karşımıza çıkmaktadır. Anayasallık unsuru ile haklar emniyet altına alınmış ve geleneksel yapıdaki yasama-yürütme-yargı erkinin tek kişide toplandığı yapı yerine, kuvvetler ayrılığının benimsendiği ve dolayısıyla hükümdarın/iktidarın yetkilerinin sınırlandırıldığı siyasal yapı ile birlikte özel mülkiyet güvence altına alınmıştır. Kapitalizmin olgunlaşması ve yayılması açısından temel işlevi kapitalist burjuva sınıfının çıkarlarını korumak, sermaye birikiminin önünü

açmak ve biriktirilen sermayenin korunmasını sağlamak olan modern devlet, koyduğu yasal düzenlemelerle hem sistemin devamını sağlamış hem de sermayenin koruyuculuğunu üstlenmiştir.

Modern devletin vergilendirme unsuru ile kapitalizm arasındaki ilişki, diğer unsurlara nazaran daha somut bir niteliğe sahiptir. Modern devlet bölümünde de bahsedildiği gibi devletin kendi sınırları dahilindeki bireylere vergi uygulaması geleneksel devlet yapılarında da görülen bir uygulamadır. Fakat modern devlet yapılarından farklı olarak geleneksel devlet yapılarında vergi uygulama hakkının yerel unsurlara devredildiği ve sistematik olmayan bir niteliğe sahip olduğu görülmektedir. On sekizinci yüzyıla kadar vergi acil durumlarda başvuru, mümkün olduğu kadar çabuk elde edilen kamu varlıklarından, özellikle mülklerden sağlanan gelirle ve gönüllü katkılarla yerine konması gereken bir uygulama niteliğindedir. Modern devlet ile birlikte vergilendirmenin de devlet tekeline alındığı ve merkezi devlet yapısı ve bürokrasi aracılığıyla eşit olarak uygulandığı ve yine keyfilikten uzak rasyonel bir hal aldığı görülmektedir. Bu bağlamda Wallerstein, modern dönemdeki vergi uygulamalarını modern devletin bütün özelliklerini taşıyacak şekilde; sistematik, sürekli, yasal, yaygın ve bürokratik bir hal aldığını ve tarihsel kapitalizm boyunca sürekli artış göstererek kapitalist birikim süreci için önemli bir kazanç kaynağı olduğunu belirtmektedir. Kapitalist birikim rejimi açısından vergilendirme unsurunun iki işlevi bulunmaktadır. Devlet vergilendirme yoluyla bir yandan sermaye biriktiriyor ve biriken sermayeyi, sermaye transferi yoluyla kapitaliste aktarabiliyorken, diğer taraftan kapitalistin, yatırım yapmaktan kaçındığı ve fakat sermaye birikiminin sürekliliği için gerekli olan büyük altyapı yatırımlarının maliyetlerini karşılayabilmektedir (Mısır, 2011: 72). Wallerstein vergilerden elde edilen kazançlarla gerçekleştirilen altyapı yatırımlarının, toplumsal bir yarar sağladığını fakat temelde kapitalistin ihtiyacına cevap verdiğini belirtmektedir. Gerçekleştirilen altyapı yatırımlarının eşitlikçi bir vergilendirme sisteminden ödendiğini fakat bu unsurlar sayesinde elde edilen karın kapitalistin payına düştüğünü bu bağlamda karın bireyselleştirildiğini, rizikonun ise toplumsallaştırıldığını belirtmektedir (Wallerstein, 2016: 47-49).

Modern devletin yurttaşlık unsuru ise kapitalist birikim rejiminin sınıf eşitsizlikleri, bu eşitsizliğin, işçi sınıfı aleyhine korunması ve güçlendirilmesi ile

ilişkilendirilmektedir. Anthony Giddens, “sınıf eşitsizliklerinin bölücü etkileri ile yurttaşlık haklarının birleştirici anlamları arasında dengeleyici bir tutum” (Giddens, 1996: 208) olduğunu belirtmektedir. Thomas Humphrey Marshall ise Giddens’in bu ifadesini İngiltere üzerinden açıklamaktadır. Marshall, İngiltere’de modern vatandaşlığın/yurttaşlığın temel kurumlarının kapitalizmin yükselişi ile eşzamanlı olarak ortaya çıktığını belirtmekte ve “eşitlik ilkesi üzerine inşa edilmiş ve daha sonra kullanılan hakların genişlemesiyle güçlenen” yurttaşlık kurumunun kapitalist toplumun sınıf eşitsizlikleri ile tutarlı olduğunu ve hatta bu eşitsizliğin korunmasına ve güçlendirilmesine katkı sağladığını öne sürmektedir. Marshall bu durumun nedenini şu şekilde açıklamaktadır (Marshall, 2006: 22; Üstel, 2015: 127-128):

Bunun nedeni ise, erken dönem yurttaşlık kurumunun sadece rekabetçi piyasa ekonomisinin vazgeçilmez ögesi olan medeni haklar üzerine inşa edilmiş olmasıydı. Bireysel statünün bir parçası olarak değerlendirebileceğimiz medeni haklar, bireye, ekonomik mücadele süreci içinde bağımsız bir özne olarak hareket etme şansı tanımış ve bireyin kendini koruma gücü olduğu varsayımından yola çıkarak, birey için bir sosyal koruma mekanizması öngörmüştür.

Yurttaşlık bir taraftan bireyi hak, imtiyaz ve özgürlüklere sahip olduğu bir konuma taşıırken diğer taraftan kapitalist karşısında korumasız bırakmıştır. Özgür idare ile sözleşme yapma özgürlüğü bireye tanınmış fakat söz konusu sözleşme koşullarının kapitalistin ihtiyaçlarını yansıtacak şekilde düzenlenmesi sınıf eşitsizliklerini derinleştirmiştir.

Modern devlet, Marx ve Engels’e göre, egemen sınıfın yani burjuvazinin bütün işlerinin yürütüldüğü bir kuruldur (Marx ve Engels, 2014: 52). Egemen sınıf çıkarları bağlamında yürütülen işlevler ise modern devletin yukarıda sayılan unsurları aracılığıyla olanaklı hale gelmektedir. Özellikle egemenlik, hukukilik ve zor erkinin gerek modern devletin yukarıda ele alınan diğer unsurlarının işlevsel hale gelebilmesi gerekse kapitalist birikim rejiminin sürdürülmesi adına önemli bir yere sahip olduğu görülmektedir. Bununla birlikte modern devlet yapısının ayırt edici unsurlarının tamamı birlikte ele alındığında, aslında bu unsurların birbirlerine bağlı, tamamlayıcı niteliklere sahip olduğu ve söz konusu özelliklerin kapitalist birikim rejiminin devamlılığı için bütüncül bir yapıya sahip olduğu görülmektedir. Giddens modern devletin unsurlarını ve bu unsurların kapitalizm için gerekliliğini şu şekilde açıklamaktadır (Giddens, 2008: 199-200):

Toprağın ve ürünlerin metalaştırılması [...] mutlak devletin somutlaşması ile ilgili birkaç unsuru gerektirir. Bunlardan taahhüt edilmiş hakların genişleyen sahasına izin veren ve koruyan garantilenmiş, merkezileşmiş bir yasal düzenin ortaya çıkması, devlet gücüyle koordine edilen ve yaptırımı sağlanan parasal sistemin gelişmesi, yine ise merkezi olarak örgütlenen vergilendirme sisteminin oluşturulması.

Wallerstein, bu unsurlara ek olarak “sermayenin sonsuz birikimi için gerekli olan kısmi tekel durumuna dönük olarak da modern devletin merkezileşmiş hukuk düzenine ve kurumsallaşmış yaptırım gücüne ihtiyaç olduğu” nu belirtmektedir (Wallerstein, 2004: 48-49; Kara, 2013: 160).

2.4. MODERN DEVLETİN BASKI AYGITLARI VE KAPİTALİZM

Kapitalist birikim rejimi ve devlete ilişkin çalışmalara bakıldığında, özellikle marksizm çerçevesinde cevap aranılan temel iki soru olduğu görülmektedir. Bunlardan ilki; “devlet neden kapitalist sınıf çıkarına hizmet eder?” ve ikinci soru ise; “devlet kapitalist sistemi devam ettirmek ve genişletmek için nasıl çalışır?” (Ergil, 1976: 25). Bu çalışma çerçevesinde cevap aranılan temel sorular ise aslında ikinci soru ile bağlantılıdır: Devlet kapitalist sınıf çıkarına hizmet ederken baskı aygıtlarının rolü nedir? Kapitalist birikim rejiminin değişmesine paralel olarak devletin ve baskı aygıtlarının işlevi nasıl değişmiştir? Günümüzde baskı aygıtlarının işlevleri nelerdir? Tüm bu soruların cevabı, aslında ilk iki soru ile bağlantılı olarak yanıtlanabilecek niteliktedir. Bu sebeple öncelikle Marksist perspektifte devlete dair cevap aranılan soruların ele alınması ve sonrasında devletin baskı aygıtlarının rolüne ilişkin sorulara değinmek gerekmektedir.

“Devlet neden kapitalist sınıf çıkarına hizmet eder?” Bu soru devlet ve kapitalizme ilişkin çalışmalarda temel teşkil etmekte ve marksist teorinin temel argümanı olan altyapı-üstyapı ilişkisi çerçevesinde yanıt aranmaktadır. Marx bir toplumsal formasyonun analizini üretici güçler ve üretim ilişkilerinden meydana gelen iktisadi yapı ve bu yapı tarafından biçimlendirilen üstyapı çerçevesinde yapmaktadır. Marx’a göre bir toplumsal formasyonda iktisadi yapı, hukuk, siyaset, yönetim, eğitim, kültür, vs. gibi genel olarak kendisi dışında kalan diğer bütün yapıları etkilemekte/şekillendirmektedir (Marx, 2015b: 777). Üstyapı unsurları arasında en önemlisini ve etkilisini oluşturan devlet de temelde iktisadi yapı tarafından, yani

üretim biçiminin yapısı doğrultusunda ve onun ihtiyaçlarına cevap verebilecek şekilde biçimlenmektedir. Bu doğrultuda üstyapının bir parçası olan modern devlet, kapitalist üretim biçiminin bir sonucu olarak karşımıza çıkmakta ve içinde barındırdığı üretim biçiminin devamını sağlamak adına çeşitli işlevler yerine getirmektedir. Dolayısıyla kapitalizmin bir sonucu olan modern devlet, söz konusu sistemin devamlılığının sağlanması adına ve egemen sınıfın çıkarları doğrultusunda hareket etmektedir.

Devletin, kapitalist sınıf çıkarına hizmet ettiği argümanı, birtakım fikir ayrılıklarına rağmen, çeşitli bilim insanları tarafından da kabul edilen bir olgudur. Bu konuya ilişkin Marx'ın en iyi bilinen ve en çok referans gösterilen ifadesi Komünist Manifesto 'da yer almaktadır. Ona göre; *“modern devlet iktidarı, tüm burjuva sınıfın ortak işlerini yürüten bir komiteden başka bir şey değildir”* (Marx ve Engels, 2014: 52). Dolayısıyla modern devlet, içinde bulunduğu iktisadi yapının ve bu yapı içindeki egemen sınıf ya da sınıf fraksiyonlarının kendi amaçları doğrultusunda kullandıkları bir araç olarak tasvir edilmektedir. Ancak Marx, devletin aynı zamanda toplumun üstünde ve onun karşısında konumlandığını da belirtmekte ve böyle bir konumlandırmanın temelde egemen sınıfın veya sınıf fraksiyonlarının amaçlarını gerçekleştirilmesi adına bir gereklilik olarak ortaya çıktığını ifade etmektedir. Bu durum Alman İdeolojisi isimli kitabında şu şekilde ifade edilmektedir (Marx ve Engels, 2017: 65):

Özel mülkiyetin topluluktan ayrılıp kopmasıyla birlikte devlet, burjuva toplumunun yanı sıra ve burjuva toplumunun dışında, tamamen ayrı bir varlık haline geldi. Ancak, bu devlet burjuvazinin hem içsel hem de dışsal amaçları nedeniyle, kendi mülklerini ve çıkarlarını karşılıklı olarak güvence altına almak için benimsemek zorunda kaldığı örgütlenme biçiminden başka bir şey değildir.

Marx'ın bu ifadesi aynı zamanda modern devletin belli bir oranda özerkliğe sahip olduğunu da örtük olarak ifade etmekte, ancak yine de egemen sınıfın amaçlarının öncelikli olarak gözetildiği de kabul edilmektedir. Benzer şekilde Engels de Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni isimli kitabında modern devleti egemen sınıfın bir aracı olarak değerlendirmektedir (Engels, 2011: 205).

Devlet, sınıf karşıtlıklarını frenleme gereksinmesinden doğduğuna, ama aynı zamanda, bu sınıfların çatışması ortasında doğduğuna göre, kural olarak en güçlü sınıfın, ekonomik bakımdan egemen olan, ve bunun sayesinde, siyasal bakımdan da egemen sınıf durumuna gelen ve böylece ezilen sınıfı boyunduruk altında tutmak ve sömürmek için yeni araçlar kazanan sınıfın devletidir.

Lenin'e bakıldığında ise Marx ve Engels'in görüşlerine katıldığı ve devleti egemen sınıfın baskı organı olarak kavramsallaştırdığı görülmektedir. Lenin ifadesiyle devlet *"(...) bir sınıfın egemenlik organıdır, bir sınıfın bir başkasını ezmesini sağlayan organıdır; sınıflar arasındaki çatışmayı yumuşatarak bu baskıyı yasallaştıran ve ona süreklilik kazandıran "düzen" in kurulmasıdır"* (Lenin, 2016: 20). Braudel ise konuya üretim biçimi açısından yaklaşmakta ancak temelde Marx ve Engels'in görüşleriyle benzer bir noktaya ulaşmaktadır. Ona göre kapitalist üretim biçimi ancak devlet ile özdeş hale geldiğinde, devlet olduğunda zafere ulaşabilecektir (Braudel, 2017: 62). Çünkü söz konusu üretim biçimi, yarattığı sömürü ilişkilerini sürdürme ve yeniden üretme işlevini devlet aygıtları sayesinde sağlayabilmektedir.

Devletin iktisadi yapının bir yansıması olduğu ve bu iktisadi yapı dolayısıyla egemen konuma gelen sınıf ya da sınıf fraksiyonunun ihtiyaçları ve amaçları çerçevesinde birtakım işlevler yerine getirdiği görüşü, çeşitli düzeylerdeki fikir ayrılıklarına rağmen, ana düşünce bağlamında kabul edilen bir olgudur. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki, genel olarak altyapı-üstyapı teorisi üzerine temellendirilen bu görüşte devlet salt edilgen bir konumda değildir. Altyapının belirleyici konumda olduğu temelde kabul edilse de bu, üstyapının etkisiz olduğu ve sadece belirlenen konumda olduğu anlamına gelmemektedir. Altyapı temel belirleyici etken olmakla birlikte üstyapı ile karşılıklı etkileşim içindedir. Dolayısıyla söz konusu iki yapı arasında karşılıklı bir ilişki bulunmaktadır, ancak altyapı son kertede hangi yapının etken konumda olacağını belirleyebilecek bir ağırlığa sahiptir. Altyapı üstyapı ilişkisi bağlamındaki bu ayrım Engels tarafından Tarihsel Materyalizm Üzerine Mektuplar (1890-1894) isimli kitabında özellikle vurgulanmıştır (Engels, 2018: 13-14).

(...) materyalist tarih anlayışına göre, tarihte en sonunda belirleyici etken, gerçek yaşamın üretimi ve yeniden üretimidir. Marx da ben de bundan daha çoğunu asla ileri sürmedik. Bundan ötürü, herhangi bir kimse bunu ekonomik etken biricik belirleyici etkendir diyerek bozarsa, bu önermeyi, anlamsız, soyut, saçma bir söze dönüştürüyor demektir. Ekonomik durum temeldir ama, üstyapının çeşitli öğeleri -sınıfsavaşımının politik biçimleri ve sonuçları, örneğin başarılı bir çarpışmadan sonra yenen sınıfın koyduğu anayasalar vb., hukuksal biçimler, özellikle de bu gerçek savaşımın onlara katılanların beyinlerindeki yansımaları, politik, hukuksal, felsefi teoriler, dinsel görüşler ve daha sonra bunların dogma sistemlerine gelişmeleri- de tarihsel savaşımın gidişinde etkilerini gösterirler ve birçok durumda özellikle onların biçimini belirlerler. Bütün bu öğeler arasında bir etkileşim vardır; bu etkileşimde bütün sonsuz ilinekler (accident) (yani, iç bağlaşımları bizim kendisini yokmuş gibi savsayabileceğimiz kadar uzak veya kanıtlanmasa o kadar olanaksız şeyler ve olaylar) çokluğu ortasında, ekonomik devrim sonunda kendisini kesinlikle

olurlamak zorundadır. Yoksa teorinin herhangi bir tarih dönemine uygulanması, birinci dereceden basit bir denklemin çözümünden daha kolay olurdu.

Bu bağlamda üstyapının da altyapı üzerinde belirli bir etkiye sahip olduğu ve aralarında karşılıklı bir ilişkinin olduğu dikkate alınmalıdır. Buradan çıkan bir diğer sonuç, üstyapının belirli bir özerkliğe sahip olduğu görüşüdür. Üstyapının belirli bir özerkliğe sahip olduğu görüşü Marksist perspektifte genel olarak kabul edile bir olgu olmakla birlikte, bu özerkliğin altyapıyı aşacak bir niteliğe varmadığı da ayrıca belirtilmektedir (Ergil, 1976: 26).

Dolayısıyla devletin neden kapitalist sınıf çıkarına hizmet ettiği sorusu, aslında devletin bir üstyapı aygıtı olarak altyapı tarafından koşullandırılmasından ileri gelmektedir. Üretim biçimi tarafından koşullandırılan devlet, mevcut yapının devamını sağlamak ve böylelikle kendi varlığının devamını sağlamak adına, söz konusu sistemin gerekliliklerini yerine getirmektedir. Kapitalist üretim biçimi, sürekliliğini sağlamak adına üretici güçlerin ve üretim ilişkilerinin yeniden üretimini gözetmektedir. Devletin varlığı ve sürekliliği de içinde bulunduğu üretim biçiminin devamlılığına bağlı olması nedeniyle, bu üretim biçiminin amaçları çerçevesinde işlevler yerine getirmektedir. Burjuva sınıfı ise kapitalist sistem dolayısıyla egemen konuma gelmekte ve bu egemen konumunu sürdürmek adına mevcut üretim biçiminin devamlılığını ve yeniden üretimini gözetmektedir. Bu bağlamda hem devletin hem de burjuva sınıfının varlığı kapitalist üretim biçiminin sürekliliğine bağlıdır. Bu durum burjuva sınıfın ve devletin aynı amaç çerçevesinde hareket etmesi sonucunu doğurmakta ve devletin egemen sınıfın çıkarları çerçevesinde işlevler yerine getirmesine neden olmaktadır.

Devletin kapitalist sınıf çıkarına hizmet eden bir aygıt olduğunun kabulü, bu aygıtın içinde bulunduğu kapitalist sistemi devam ettirmek ve genişletmek için nasıl çalıştığı sorusunu doğurmaktadır. Eğer devlet kapitalist sınıf çıkarına hizmet ediyorsa, bu aynı zamanda kendi işlevlerinin sistemin devamını sağlayacak şekilde düzenlenmesi anlamına da gelmektedir. Bununla birlikte altyapı-üstyapı ilişkisi çerçevesinde devletin, temelde iktisadi yapı tarafından koşullanan bir unsur olduğunun kabulü ise, öncelikle söz konusu iktisadi yapının sürekliliğinin sağlanması için neye ihtiyaç duyduğunun tespitini gerektirmektedir. Kapitalist sistem açısından bakıldığında, bu üretim biçiminin varlığını sürdürebilmek ve genişletebilmek için

temelde üretici güçlerin ve üretim ilişkilerinin yeniden üretimine gereksinim duyduğu görülmektedir. Üretici güçlerin yeniden üretimi hem üretim araçlarının hem de emek gücünün yeniden üretimi ile sağlanmaktadır. Üretim ilişkilerinin yeniden üretimi ise mevcut sömürü sisteminin sürdürülmesi anlamına gelmektedir ki bu çoğunlukla devletin aygıtları tarafından yerine getirilmektedir. Klasik Marksizm bu noktada özellikle devletin baskı işlevine vurgu yapmaktadır. Engels'e göre bir düzen unsuru olarak ortaya çıkan devlet, yurttaşlarını egemenliği altında tutmak ve mevcut düzeni sürdürmek adına öncelikli olarak kamu güvenlik gücüne gereksinim duymaktadır. Polis örgütü, asker kadroları, tutukevleri ve mahkemeler söz konusu baskı işlevini yerine getiren ögeler olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak Engels bu unsurların ağırlığının ve etkinlik düzeyinin içinde bulunduğu toplumsal yapıdaki çelişkilerin derinliğine göre değişiklik gösterebileceğini de vurgulamaktadır (Ergil, 1976: 24). Marx ise özellikle hukuki niteliğe vurgu yaparak, yasaların iktisadi ilişkileri açığa vurmaktan, sözcüklerle ifade etmekten başka bir şey olmadığını belirtmektedir. Kendi ifadesiyle; *“İster siyasi, ister medeni olsun kanunlar, ekonomik ilişkilerin iradesini, isteğini ilan etmekten, kelimelerle ifade etmekten daha fazla bir şey yapmaz”* (Marx, 1966: 91). Marksizm-Leninizm görüşüne göre ise devlet, sadece yönetme işiyle uğraşan ve bunun için de diğer insanların iradesini zor yoluyla baskı altına alan bir unsurun gerekliliğini duyan ayrıcalıklı bir insan grubunun ortaya çıkması sonucu doğmuştur. Bu bağlamda devlet öncelikli olarak baskı işleviyle ilişkilendirilmekte ve *“tarih bize gösteriyor ki, insanları baskı altına almanın özel bir aygıtı olarak devlet, toplumun sınıflara bölündüğü, bir grup insanın ötekilerin emeğine sürekli el koyduğu, bir grup insanın ötekileri sömürdüğü yerde ve zamanda ortaya çıkmıştır”* şeklinde ifade edilmektedir (Lenin, 2015: 20). Dolayısıyla devletin mevcut sistemi devam ettirmek adına birtakım işlevleri yerine getirdiği kabul edilmekte ve özellikle baskı unsuruna vurgu yapılmaktadır.

Yukarıdaki bu görüşlere göre kapitalist sistemde devlet, mevcut üretim biçiminin devamını sağlamak ve toplumsal düzeni korumak adına özellikle baskı işleviyle ön plana çıkmaktadır. Ancak daha sonraki devlet çalışmalarına bakıldığında devletin sadece baskı işlevini değil aynı zamanda ideoloji ve ekonomi işlevlerini de yerine getirdiği tespit edilmiştir. Özellikle Gramsci, Poulantzas ve Althusser'in devlet çözümlemelerinde karşımıza çıkan bu ayrım, devletin işlevlerinin sınıflandırılması

noktasında aydınlatıcı olmuştur. Öncelikle Gramsci'nin devlet çözümlemesine bakıldığında, kapitalist sistem içinde yöneten sınıfların yönetilen sınıfların rızasını nasıl sağladığına odaklandığı görülmektedir. Ona göre ne devletin baskı unsuru ne de üretimin biçiminin mantığı, ortaya çıkan mevcut düzenin yönetilen sınıflar tarafından kabulünü ya da Gramsci'nin deyimiyle rızasını açıklamaya yetmez. Bu sebeple Gramsci yönetilen sınıfların mevcut düzeni nasıl kabul ettiklerini anlamak için öncelikle üstyapı unsurlarını ayrıntılandırmıştır. Gramsci üstyapıyı kendi içinde 'sivil toplum' ve 'politik toplum' olmak üzere iki düzeye ayırmıştır. Bu iki düzeyden 'sivil toplum' özel alanı, 'politik toplum' ise devleti ifade etmektedir. Üstyapının bu düzeylerinin işlevini ise şu şekilde ifade etmektedir; *"bu iki düzey, bir yandan egemen grubun toplum üzerinde uyguladığı "hegemonya"¹⁰ işlevine; diğer yandan da, devlet ve hukuksal iktidar yoluyla uygulanan "doğrudan egemenlik" ya da "komuta" işlevine karşılık gelir"* (Carnoy, 2001: 255). Bu noktadan hareketle Gramsci, toplumsal düzenin ve egemen sınıfın egemenlik durumunun devamlılığının özellikle yönetilen sınıflar üzerinde hegemonyasını oluşturmasıyla mümkün olacağını belirtmektedir. Ona göre üretim biçimi dolayısıyla ortaya çıkan sistemin devamlılığı devletin baskı aygıtlarının yanı sıra, egemen sınıfın dünya görüşünün ya da ideolojisinin bağımlı sınıflar tarafından kabulüyle mümkün hale gelmektedir. Bununla birlikte, hegemonyanın sadece sivil toplumda değil devlet aygıtları tarafından da yerine getirildiğini belirtmekte ve böylelikle devleti hem baskı unsuru hem de egemen ideolojiyi yönetilen sınıflara empoze eden bir araç olarak çözümlemektedir. Mevcut sistemin devamlılığı adına egemen sınıfın ideolojisinin diğer sınıflar tarafından da kabul edildiği düşüncesi aslında Marx ve Engels tarafından da dile getirilmiştir. Onlara göre; *"toplumun maddi egemen gücü olan sınıf, aynı zamanda egemen fikri güçtür. Maddi üretim araçlarını elinde bulunduran sınıf, bu sayede aynı zamanda zihinsel üretim araçlarının da üzerinde denetim kurar; böylelikle zihinsel üretim araçlarından yoksun olanların düşüncelerini de, genel olarak, kendine tabi kılar"* (Marx ve Engels, 2017: 52). Dolayısıyla egemen sınıfın ideolojisi, zihinsel üretim araçlarını ellerinde

¹⁰ Hegemonya kavramı Gramsci'nin çözümlemelerinde farklı içeriklerle karşımıza çıkmaktadır. Ancak devlet çözümlemesi açısından hegemonya yöneten ve yönetilen sınıflar arasındaki rıza ilişkisi bağlamında kullanılmaktadır. Buna göre hegemonya, egemen sınıfın kendi dünya görüşünü kapsayıcı ve evrensel olarak yerleştirmek için siyasal, ahlaki ve entelektüel liderliğini kullanmaya, ayrıca bağımlı grupların çıkar ve gereksinimlerini biçimlendirmeye yönelik başarılı girişimlerini içerir.

bulundurmaları dolayısıyla, aynı zamanda diğer sınıfların da kabul ettiği bir dünya görüşü haline gelmektedir. Gramsci bu görüşü daha ayrıntılı bir devlet çözümlemesi içine yerleştirmekte ve tespitlerinden hareketle devleti şu şekilde tanımlamaktadır: *“Devlet, kendisi aracılığıyla yönetici sınıfın, egemenliği yalnızca haklı gösterip koruduğu değil, ama yönetimi altında tuttuklarının etkin rızasını da kazanabildiği pratik ve teorik etkinliklerin karmaşık bütünlüğüdür”* (Carnoy, 2001: 100). Bu bağlamda devlet, Gramsci’nin çokça bilinen ifadesiyle devlet= politik toplum + sivil toplum şeklinde formüle edilmektedir. Devletin bu şekilde kavramsallaştırılması bir taraftan hegemonyanın zorlama/baskı unsuruyla korunduğunu (zor zırhıyla korunan hegemonya) diğer taraftan rızanın ise tahakkümü yani zoru meşru hale getirdiğini göstermektedir (Gramsci, 1986: 186). Gramsci’nin devlete ilişkin çözümlemelerine bakıldığında, hakim üretim biçimi dolayısıyla ortaya çıkan toplumsal yapının devamlılığının hem devletin baskı aygıtlarıyla hem de hakim ideolojinin toplumsal sınıflar tarafından kabul edilmesiyle mümkün hale geleceği ve bu bağlamda devletin söz konusu iki işlevi de yerine getirdiği görülmektedir.

Poulantzas’ın devlet çözümlemesine bakıldığında ise devletin işlevlerinin üçlü bir sınıflandırmaya tabi tutulduğu görülmektedir. Bunlar siyasal işlev, ideolojik işlev ve ekonomik işlev olarak sıralanmaktadır. Devlet ise, Poulantzas’ın kuramında görece özerk bir sınıf aygıtı olarak formüle edilmekte ve toplumsal formasyonların düzeyleri arasında tutunumu ya da birliği sağlama küresel rolü çerçevesinde ele alınmaktadır (Poulantzas, 2012: 11-12). Bu bağlamda devletin temel amacı, kapitalist sistem dolayısıyla toplumsal yapıda var olan sınıfsal çelişkileri yatıştırmak ve böylelikle toplumsal bütünlüğü/düzeni sağlamaktır. Devlet, söz konusu bu genel amacını siyasal işlev çatısı altında gerçekleştirmekte ve kendisini bu düzeyin görünümü altında sunmaktadır. Poulantzas’ın sınıflandırdığı ideolojik ve ekonomik işlevler ise temelde siyasal düzeyin altına eklemlenmekte yani bir nevi bu düzeyin arkasında yürütülmektedir. Başka bir deyişle kapitalist sistemde devlet, siyasal işleviyle görünür olmakta, bu işlevle kendini ilişkilendirmekte ancak diğer taraftan bu görünüm arkasında sistemin gerektirdiği ideolojik ve ekonomik işlevleri de yerine getirmektedir. Bununla birlikte her ne kadar ekonomik indirgemeci yaklaşımı ve araçsal devlet kuramını eleştirse de, Poulantzas’ın kendi devlet çözümlemesinde her iki yaklaşıma da dolaylı olarak yakınlaştığı söylenebilir. Şöyle ki Poulantzas, devletin

salt iktisadi yapı tarafından belirlenen ve egemen sınıfın bir aracı olarak kavramsallaştırılan anlayışa karşı çıkmaktadır. Ona göre devlet öncelikle görece özerk bir yapıdır ve bu sebeple ne salt iktisadi yapı tarafından şekillenmektedir ne de egemen sınıfın elindeki bir araç konumundadır. Ancak kendi çözümlemesine bakıldığında, özellikle siyasal işleviyle görünür olan devletin bu düzeyinin temelde iktisadi düzey tarafından belirlendiği vurgulanmakta ve bu bağlamda iktisadi düzeyin belirleyiciliği dolaylı da olsa kabul edilmektedir (Poulantzas, 2014: 215-218). Diğer taraftan Poulantzas, devletin yerine getirdiği işlevlerin içinde bulunduğu mevcut iktisadi yapının gerekleri doğrultusunda koşullandığını belirtmekte ve bu işlevlerin temelde egemen sınıfın çıkarlarıyla uyuşmasının ise yine bu sistem dolayısıyla ortaya çıkan bir sonuç olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca görece özerk bir yapı olarak kavramsallaştırılan devletin bu özerkliğinin sınırlı olduğunu ve bu sınırlılığın ise iktisadi düzey tarafından belirlendiğini vurgulamaktadır. Bu bağlamda Poulantzas'ın devleti, her ne kadar görece özerk bir yapı olarak kavramsallaştırılsa da temelde, iktisadi düzey tarafından belirlenen ve en nihayetinde egemen sınıfın çıkarlarına hizmet eden bir aygıt durumundadır. Dolayısıyla kapitalist sistemde devlet, mevcut sistemin devamını gözetken bir uğraktır ve bu amaç doğrultusunda siyasal, ideolojik ve ekonomik işlevler yerine getirmektedir. Bu bağlamda Poulantzas, Gramsci'den farklı olarak devletin aynı zamanda ekonomik işlevi de yerine getirdiğini iddia etmektedir.

Althusser'in kuramına bakıldığında ise, devlet çözümlemesinin ve devletin araçlarının daha ayrıntılı ve sistematik bir sınıflandırmaya tabi tutulduğu görülmektedir. Althusser, devlet çözümlemesine öncelikle üretim biçimi noktasından yaklaşmaktadır ve Marx'ın izinden giderek, egemen üretim biçiminin koşullandırmasıyla oluşan bir toplumsal formasyonun sürekliliğinin sağlanmasının, söz konusu egemen üretim biçiminin yeniden üretimine bağlı olduğunu savunmaktadır. Egemen üretim biçiminin yeniden üretimi ise temelde iki unsurun yani üretici güçlerin ve üretim ilişkilerinin yeniden üretiminin sağlanmasıyla gerçekleşmektedir. Althusser bu noktadan sonra üretici güçlerin ve üretim ilişkilerinin yeniden üretiminin nasıl sağlandığı noktasına değinmiştir. Ona göre üretici güçlerin yeniden üretimi, üretim araçlarının ve emek gücünün yeniden üretimiyle mümkün hale gelebilmektedir. Üretim araçlarının yeniden üretimi, temelde bu sürecin maddi koşullarının yeniden üretimiyle gerçekleşmektedir. Emek gücünün yeniden üretimine

bakıldığında ise bu sürecin maddi boyutunu ücret oluştururken, beşeri ayağını eğitim süreci oluşturmaktadır. Diğer taraftan üretim biçiminin ikinci ayağını oluşturan üretim ilişkilerinin yeniden üretimine bakıldığında ise çoğunlukla hukuki, siyasi ve ideolojik üstyapı aracılığıyla yani Althusser'in kendi kavramsallaştırmasıyla, devletin ideolojik aygıtları (DİA) ve devletin baskı aygıtları (DBA) aracılığıyla gerçekleştiği belirtilmektedir. Bu bağlamda devlet, kapitalist sistemi devam ettirme ve genişletme işlevini Althusser'in belirttiği DİA'lar ve DBA'lar aracılığıyla yerine getirmektedir.

Althusser bu temel ayrımı yaptıktan sonra, söz konusu aygıtları kendi içinde ayırmıştır. Bu bağlamda devletin baskı aygıtları, hükümet, idare organları, ordu, polis, mahkemeler ve tutukevlerinden oluşmaktadır. Devletin ideolojik aygıtları ise; öğretimsel aygıt, aile aygıtı, dini aygıt, hukuk aygıtı¹¹, siyasal aygıt, sendikal aygıt, haberleşme aygıtı ve kültürel aygıtlar şeklinde sıralanmaktadır (Althusser, 2000: 40). Althusser'e göre egemen üretim biçiminin varlığını sürdürebilmesi için gerekli olan üretim ilişkilerinin yeniden üretimi, büyük oranda devletin baskı ve ideolojik aygıtlarının birlikte çalışmasıyla mümkün olabilmektedir (Althusser, 2000: 38). Dolayısıyla ideoloji ve baskı aygıtları belli bir ilişkisellik içinde mevcut sömürü sisteminin yeniden üretimini sağlamaktadırlar. Bu tespitin ardından Althusser devletin ideolojik aygıtları ve devletin baskı aygıtı arasındaki temel farklara değinmektedir

Öncelikle devletin bir tek baskı aygıtı bulunmaktadır ve özellikle kamu alanında yer almaktadır. Devletin ideolojik aygıtları ise yukarıda da belirtildiği gibi çok sayıdadır ve çoğunlukla özel alanda yer almaktadır. Ancak şunu belirtmek gerekir ki buradaki kamu-özel ayrımı burjuva hukukundan kaynaklanan bir ayrım olarak karşımıza çıkmaktadır ve ideolojik aygıtların özel alanda faaliyetlerini sürdürmesi, devletin dışında yer aldıkları anlamına gelmemektedir. Althusser'in ifadesiyle; *“devletin alanı bu ayrımın dışında kalır, çünkü devlet alanı “hukuk üstü”dür: Yönetici sınıfın devleti olan devlet ne kamusal ne de özeldir, tam tersine her türlü kamusal ve özel ayrımının ön-koşuludur”* (Althusser, 2000: 34). Dolayısıyla her ne kadar, ideolojik aygıtlar özel alanla ilişkilendirilse de temelde devletin aygıtları olarak faaliyetlerini sürdürmektedirler.

¹¹ Hukuk aygıtı Althusser'e göre hem devletin baskı aygıtı hem de ideolojik aygıtlar arasında yer almaktadır.

Devletin ideolojik aygıtları ile devletin baskı aygıtı arasındaki diğer fark işleyiş yöntemleri noktasında karşımıza çıkmaktadır. Althusser'e göre devletin baskı aygıtı zor kullanarak faaliyetlerini yürütürken, devletin ideolojik aygıtları ideolojiyi kullanmaktadırlar. Ancak bu söz konusu aygıtların salt baskı ya da salt ideoloji kullandıkları anlamına gelmemekte, burada yalnızca bir öncelik-sonralık ayrımı söz konusu olmaktadır. Nitekim Althusser'e (2000: 25-27) göre sadece baskı unsurunu ya da sadece ideoloji unsurunu kullanan bir devlet aygıtı bulunmamaktadır. Şöyle ki devletin baskı aygıtı, zor kullanma yöntemine öncelik verirken, ideoloji unsurunu da kullanmaktadır ancak ideoloji, devletin baskı aygıtı için ikincil bir konumdur. Benzer şekilde devletin ideolojik aygıtları da öncelikli olarak ideoloji unsurunu kullanmaktadırlar, baskı unsuru ise ikincil bir işlev olarak arka planda varlığını sürdürmektedir. Dolayısıyla devletin ideolojik aygıtları ve devletin baskı aygıtı, hem zor unsuru hem de ideoloji unsuru ile faaliyetlerini yürütmektedirler (Althusser, 2000: 35).

Mevcut sömürü ilişkilerinin yeniden üretimi söz konusu bu aygıtların birlikte çalışmasıyla mümkün olmaktadır. Bu bağlamda devletin ideolojik aygıtları ve devletin baskı aygıtları belli bir ilişkisellik içinde işlevlerini yerine getirmektedirler. Devletin ideolojik aygıtları, mevcut sömürü ilişkisini, egemen ideolojinin topluma belletilmesi yoluyla sürdürülmesini sağlamaktadırlar. Aslında Althusser'in ideoloji aygıtları olarak sınıflandırdığı ve temelde hâkim ideolojinin toplumsal sınıflar tarafından kabul edilmesini ya da benimsenmesi sağlama işlevi, temelde Gramsci'nin hegemonya kavramıyla ilişkilidir. Daha önce de ele alındığı gibi Gramsci'ye göre mevcut üretim biçiminin ve egemen sınıfın varlığını sürdürebilesinin temel koşullarından biri, bu sınıfın, toplumsal sınıflar üzerinde hegemonyasını oluşturmaktır. Yani egemen sınıfın benimsediği dünya görüşü de denilebilecek olan ideolojinin, toplumun diğer sınıfları tarafından da kabul edilmesi ve böylelikle toplumsal rızanın oluşturulmasıdır. İşte Althusser, bu işlevin devletin ideolojik aygıtları aracılığıyla gerçekleştirileceğini belirtmektedir.

Devletin baskı aygıtına gelince, temel işlevi mevcut üretim ilişkilerinin yeniden üretiminin siyasal koşullarını, baskı unsuru aracılığıyla yerine getirmektir. Burada baskının salt fiziki baskı olması gerekmez, fiziki baskı tehdidi de bu işlevin yerine getirilmesini sağlamaktadır. Althusser, çoğunlukla siyasal alanda varlığını

sürdüren baskı aygıtının, aynı zamanda ideoloji aygıtlarının işlevlerini yerine getirmesi adına gerekli koşulları sağladığını da belirtmektedir (Althusser, 2000: 39).

Devlet aygıtı yalnızca kendi yeniden-üretimine önemli bir ölçüde (kapitalist devlette siyasal hanedanlar, askeri hanedanlar vb. vardır) katkıda bulunmaz, fakat devlet aygıtı aynı zamanda ve özellikle, baskı yoluyla (en sert fiziksel güçten basit idari yasak ve emirlere, açık ya da gizli sansüre vb. kadar) DİA'ların işleyişlerinin siyasal koşullarını sağlar.

Bu bağlamda baskı aygıtı bir taraftan, üretim ilişkilerinin yeniden üretiminin siyasal koşullarının yerine getirirken, diğer taraftan ideolojik aygıtların bu aşamadaki işlevlerini yerine getirebilmeleri adına, bir nevi “kalkan” görevi görerek, gerekli koşulları sağlamaktadırlar.

Dolayısıyla hem Gramsci'nin hem Poulantzas'ın hem de Althusser'in devlet çözümlemelerine bakıldığında, üç düşünürün de devletin işlevlerini zorlama/baskı, hegemonya/rıza/ideoloji ve ekonomik işlevler şeklinde sıraladıkları ve ekonomik işlevin altyapıyı oluşturduğu, diğer işlevlerin ise üstyapıda gerçekleştiği görülmektedir. Söz konusu üç düşünürün devlet çözümlemelerinde birtakım farklılıklar olmasına rağmen, her birinin devleti, kapitalist sistemi devam ettirmek adına yerine getirdiği işlevler noktasında benzer bir sınıflandırmaya tabi tuttuğu görülmektedir. Bu bağlamda ikinci soruya geri dönecek olursak, kapitalist sistem içerisinde devlet öncelikle üretici güçlerin ve üretim ilişkilerinin devam ettirilmesi işlevlerini yerine getirmektedir. Bu işlevler ise devletin baskı aygıtları ve devletin ideolojik aygıtları aracılığıyla gerçekleşmektedir. Bu bağlamda ideoloji, kapitalist sömürü sistemi de denilebilecek olan üretim ilişkilerinin kabulü ve yeniden üretimi adına toplumsal rızanın sağlanması işlevini yerine getirmektedir. Baskı aygıtı ise, hem siyasal koşulların yeniden üretimi hem de ideolojik aygıtların işlerlik kazanması adına gerekli koşulları sağlamaktadır.

Her ne kadar ideoloji her üç düşünürün çözümlemelerinde önemli bir yere sahip olsa da, klasik Marksist devlet teorisinin baskı unsurlarına olan vurgusu göz ardı edilmemekte, baskı unsurunun bir nevi, devlet teorisinin özünü oluşturduğu kabul edilmektedir. Nitekim Althusser bunu şu şekilde belirtmektedir İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları isimli kitabındaki ifadesiyle bunu belirtmektedir (Althusser, 2000: 28):

Proleterya karşı burjuvazi ve yandaşlarının yürüttüğü sınıf mücadelesinde, “yönetici sınıfların hizmetinde” baskı aracılığıyla

müdahale ve yürütme gücü olarak devlet demek olan devlet aygıtı, gerçekten bütünüyle devleti ve gerçekten bütünüyle temel “işlevini” tanımlar.

Kapitalist sistemin devamlılığı adına hem baskı aygıtının hem de ideolojik aygıtların belli bir ilişkisellik içinde çalışmaları gerekse de, ağırlığın baskı aygıtında olduğu görülmekte ve diğer işlevlerin yerine getirilmesinin öncelikli koşulunu oluşturmaktadır. İdeolojik aygıtlar, toplumsal rızanın sağlanması ve egemen sınıfın hegemonyasını oluşturmaya aşamasında önemli bir yere sahip olmakla birlikte bu, Poulantzas’ın ifadesiyle ileri bir aşamayı göstermektedir. Poulantzas’a göre, hegemonyanın oluşturulması, devletin baskı aygıtı ve devletin ideolojik aygıtlarının tam anlamıyla ele geçirilmesinden ve dönüştürülmesinde sonraki ileri bir aşamayı anlatmaktadır (Martin 2013: 305-306). Dolayısıyla devletin baskı aygıtı, hem üretim ilişkilerinin hem de ideolojik unsurların işlevleri açısından öncelikli konumdadır.

Konuya farklı bir noktadan, modern devletin ayırt edici unsurları açısından bakıldığında da, söz konusu unsurların çoğunlukla baskı ve zor aygıtı olduğu ya da bu aygıtlarla yakın ilişki içinde işlevsellik kazanan unsurlar olduğu görülmektedir. Nitekim Mithat Sancar’ın modern devlet çözümlemesinde de, fiziksel şiddet üzerindeki tekelin, modern devletin bütün işlevlerini en ince ayrıntıya kadar belirlediği ifade edilmektedir (Sancar, 2006). Perry Anderson da, her ne kadar ideoloji önemli bir unsur olsa da zor kuvvetinin önemini teslim etmek gerektiğini vurgulamaktadır (Selçuk, 2007: 28-30). Benzer şekilde, konunun başında da belirtildiği gibi klasik Marksist devlet teorisi de öncelikli olarak baskı aygıtının önemine vurgu yapmaktadır.

Bu bağlamda alt başlıklarda, kapitalist üretim biçiminin sürekliliği ve genişlemesi adına düzenli ordu, polis örgütü, idare, hukuk ve tutukevleri şeklinde sıralanan devletin baskı aygıtları ele alınacaktır. Her ne kadar devletin baskı aygıtları bir bütün olarak değerlendirilse de ve merkezi erk tarafından yönetildiği bilinse de, söz konusu aygıtların kendi içinde sınıflandırılması mümkün gözükmemektedir. Bu doğrultuda düzenli ordu ve polis örgütü zoru doğrudan uygulamaya elverişli/yetkili alanlar/aygıtlar olarak sınıflandırılabilir. Bu iki aygıt, idare ve hukuk tarafından kendilerine verilen yetki, görev ve sorumluluklar çerçevesinde toplumsal alanda bizzat görünür durumdadırlar ve bir nevi toplumsal düzenin oluşturmada ve korunmasında, kamu ve ülke güvenliğinin sağlanmasında ilk uygulayıcı

konumundadırlar. Bu sebeple düzenli ordu ve polis örgütünün doğrudan zor aygıtları olarak sınıflandırılması uygun görünmektedir.

Dolaylı zor aygıtları ise idare ve hukuk olarak sınıflandırılabilir. Bu aygıtların öncelikli işlevi egemenlik düsturu altında genel olarak baskı aygıtının meşruiyetinin sağlanması, yetki, görev ve sorumlulukların belirlenmesi ve mevcut koşullara uygun olarak söz konusu yetki, görev ve sorumluluklarda değişiklik yapılması ve hangi durumlarda doğrudan zor aygıtlarının toplumsal alanda daha fazla görünür olacağını, hangi durumlarda daha az görünür olacağını belirlemektir. Ancak dolaylı zor aygıtlarının öncelikli görevi, baskı aygıtlarının meşruiyetinin sağlanması ve böylelikle uygulanan zorun toplumsal alanda kabul edilebilirliğini arttırmaktır.

Son olarak tutukevleri ise cezalandırma aygıtı olarak sınıflandırılmaktadır. Tutukevleri doğrudan ve dolaylı baskı aygıtlarının tamamlayıcı ögesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Her ne kadar tutukevleri, kendi tarihsel süreçleri içerisinde farklı işlevler yerine getirmiş olsa da, modern devletle birlikte bugünkü işlevine bürünmüş ve diğer baskı aygıtlarının son uğrağı, tamamlayıcı ögesi görevini yerine getirmektedirler.

Bu sınıflandırma çerçevesinde devletin baskı aygıtları, kendi merkezi birliği saklı tutulmak kaydıyla, yerine getirdiği işlevler bağlamında doğrudan zor aygıtları, dolaylı zor aygıtları ve cezalandırma aygıtları olarak sınıflandırılmıştır. Öte yandan unutulmaması gereken nokta, söz konusu sınıflandırmada ve bu sınıflandırma çerçevesinde yapılan çalışmada bu aygıtların işlevleri ele alınmaktadır. Ancak diğer taraftan baskı aygıtlarının ideolojik aygıtların uygulanmasını sağlama işlevi de ön kabul olarak saklı tutulmaktadır. Buradaki amacımız öncelikle bu aygıtların özellikle üretim biçimi çerçevesinde yerine getirdiği işlevlerin tespiti şeklindedir.

2.4.1. Doğrudan Zor Aygıtları: Düzenli Ordu ve Polis

Kapitalist birikim rejimi süreklilik gerektiren ve bu sürekliliği kar üzerine temellendiren bir sistemdir. Bu dinamik sistemdeki karın sürekliliği unsuru üretim sürecinin sürekliliğiyle, üretim sürecinin sürekliliği ise (temel kar kaynağının emeğin ürettiği artı değer olması dolayısıyla) emeğin denetimi ile sağlanmaktadır. Bu sebeple, tarihsel açıdan emek süreçleri aslında emeğin denetim süreçleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Kapitalizmde, iktisadi ve siyasi alanlarında birbirinden ayrılması

dolayısıyla emeğin denetimi temelde iktisadi alanda gerçekleşmektedir. Sürekli üretme ve çalışmanın salık verildiği kapitalizmde, üretimin hiçbir durumda aksamamasına özen gösterilmekte, aksamanın engellenmesi ise çalışma etiği üzerinden oluşturulan bir disiplinle sağlanmaya çalışılmaktadır. Bu bağlamda Bauman'ın da belirttiği gibi çalışma etiğine eşlik eden bir disiplin etiği geliştirilmiştir (Bauman, 1999: 16). İktisadi alandaki bu disiplin sisteminin dışında ise, bu sisteme ayak uyduramayanların/uydurmayanların denetimi ve bunun yanı sıra iktisadi alanda çözülemeyen sınıf çelişkilerinin bastırılması şiddet yoluyla sağlanmaktadır. Bu bağlamda ekonomi dışı zor olarak da ifade edilen şiddet unsunun kapitalizmdeki içeriye yönelik işlevi, alt tabakalara ve çoğunlukla proletaryaya yönelik önleyici veya somut baskı yöntemleri uygulamaktır (Fulberth, 2018: 163). Benzer şekilde Onur Ender Aslan kapitalist birikim rejiminin devamlılığı adına devletin koruma, şiddet ve yeniden üretme şeklinde temel üç işlev yerine getirdiğini belirtmekte ve bu işlevler arasında içeriye yönelik şiddetin, iktisadi alanda ortaya çıkan ve bastırılmayan sınıf çelişkilerini bastırmayı ve böylelikle emeği disipline etmeyi amaçlandığını ifade etmektedir (Aslan, 2012: 40-41).

Bu bağlamda, içeriye yönelik şiddetin temel aracı olan polise ilişkin çalışmalara bakıldığında, modern anlamıyla polis teşkilatının 19. yüzyılın ilk yarısında İngiltere'de ortaya çıktığı ve temelde toplumsal düzensizlikle ilişkilendirilen yeni proleter sınıfın denetim altına alınmasıyla görevlendirildiği bilinmektedir (Neocleous, 2013: 58-59). Özellikle kapitalizmin olgunlaşma aşamasına tekabül eden ve ciddi toplumsal dönüşümlerin yaşandığı bu süreçte, yeni oluşan/oluşturulan ücretli emeğin varlığı, hem üretilmesi gereken zenginliğin hem de özellikle kentlerde ortaya çıkan toplumsal düzensizliğin temel kaynağı olarak belirmiş ve bu sebeple bir taraftan disipline edilmesi, diğer taraftan ise emek piyasasında dolaşıma sokulması gereken unsurlar olarak değerlendirilmiştir. Adam Smith suçun, özellikle yoksulların içinde bulunduğu koşullar başta olmak üzere, toplumdaki hâkim sosyo-ekonomik koşulların bir ürünü olduğuna inanıyordu (Neocleous, 2013: 69). İşte kapitalizmin bu ilk aşamasında, üretim araçlarından koparılan ve emeğini satarak geçinmek durumunda kalan, geleneksel devletin serfleri bu yeni düzenin yoksul proleterleri haline geldiler ve yoksulluk toplumsal düzeni bozan bir unsur olarak sınıflandırılmaya başlandı. Şimdi hâkim sosyo-ekonomik düzen, herhangi bir işte çalışmayan/çalışamayan yoksul

bireyleri ayak takımı olarak addetmeye ve suç kategorisinde sınıflandırmaya başladı. Polis teşkilatı ise temelde, yoksulluğun idaresi ve toplumsal düzenin sağlanması düsturuyla modern anlamda belirdi. Mark Neocleous'un da ifade ettiği gibi polisi "emek gücünü bir ücret karşılığında satan modern işgücünün inşasına yönelik projenin parçası olarak anlamak gerekir." Bu bağlamda polis, bu dönemde bir taraftan ücretli emekçileri emek piyasasında dolaşıma sevk etmeye yönelirken, diğer taraftan başıboş olarak addedilen ve düzeni bozma ihtimali olan bireyleri zararsız hale getirmeye ve bu bireyleri de aktif işgücü biçimine sokmayı hedeflemiştir. Dolayısıyla kapitalizmin bu ilk aşamasında ve hâkim sistem haline geldiği dönemde polis teşkilatının dolaşıma sokulan işi, işin dolaşıma sokulması yani işçi sınıfının oluşturulması olmuştur (Neocleous, 2013: 65).

Kapitalizm hem iktisadi hem de toplumsal sistem olarak hâkim yapı haline gelmesinden sonra ise işçi sınıfının denetimi iktisadi alanda, üretim sürecine kanalize bir şekilde sürdürülmeye başlanmıştır. Marx'ın bu durumu Kapital'de şu şekilde belirtmektedir (Marx, 2015a: 707):

Bu üretim tarzı tam bir gelişme düzeyine ulaşır ulaşmaz, işleyişi ile her türlü direnci kırar; göreceli bir nüfus fazlasının sürekli varlığı, emek arz ve talebi yasasını ve dolayısıyla ücreti sermayenin değerlendirme ihtiyaçlarına uygun sınırlar içinde tutar ve iktisadi ilişkilerin sessiz baskısı kapitalistin işçi üzerindeki kesin egemenliğini tamamlar. Gerçi, iktisat dışı, dolaysız zora yine başvurulur, ama yalnızca istisnai olarak. İşlerin normal akışı sırasında işçi, "üretimin doğal yasaları"na, yani kapitalist üretimin kendi mekanizması ile yaratılan, güvence altına alınan ve ebedileştirilen sermaye bağımlılığına terk edilir.

Dolayısıyla kapitalizm hem iktisadi hem de toplumsal bir sistem olarak hâkim yapı haline geldikten sonra, emeğin denetimi iktisadi alanda gerçekleşmeye başlamış, siyasal zor yani şiddet ise çoğunlukla iktisadi alanda sınıf çelişkilerinin ortaya çıkması, bu çelişkilerin bastırılması ve işçi sınıfının denetim altında tutulması noktasında devreye giren, bu ve benzeri durumların dışında ise saklı tutulan bir unsur haline gelmiştir. John O'Neil'in de belirttiği gibi (O'Neil, 2008: 241);

İdare ne zaman emek ile sermaye arasında müzakere etmeyi başaramasa, emek tarihsel mücadelesine geri döner, sermaye de kanun ve düzeni sağlamaları için polisten, gerekiyorsa da ordudan yardım ister. Ancak her nasılsa, istisnai durumlarda kullanılmak üzere yasal gücün saklı tutulması hem devletin hem de sermayenin çıkarıdır.

Dışarıya yönelik şiddet ise kapitalist birikim rejimi açısından, başka toprakların pazar alanı olarak ya da stratejik bölge olması açısından ele geçirilmesi noktasında

işlev görmektedir (Fulberth, 2018: 163). Sermaye birikimini sürdürmek adına kapitalist sınıfın emperyalist amaçlarının ortaya çıkması durumunda, devlet dışarıya karşı şiddet kullanabilir ve başka toprakları ele geçirebilir. Diğer taraftan ise, başka ülkelerin bezer amaçlarının ortaya çıkması ihtimaline karşı, ülke kapitalizminin korunması adına devlet her an dışarıya karşı şiddet kullanabilir (Aslan, 2012: 41). Bu bağlamda dışarıya yönelik şiddetin temel aracı olan düzenli ordulara bakıldığında, bu orduların Westphalia Anlamasından sonra ortaya çıktığı görülmektedir. 1648 yılında imzalanan Westphalia Anlaşması, devletlerarası sistemde, her devletin eşit ve iç işlerinde özgür olduğu bir düzeni hâkim hale getirmiştir. Bu düzen içerisinde her devlet, sahip olduğu topraklar üzerinde mutlak hakka sahipti ve bir devletin bir başka devletin iç işlerine müdahale etmek gibi bir hakkı söz konusu değildi. Dolayısıyla Westphalia Anlaşması, hem devletlerin otorite iddiasını yoğunlaştırmış hem de devletlerin bu otoriteyi koruma adına yeni yapıları oluşturmalarını zorunlu hale getirmiştir. Bu bağlamda, modern anlamda düzenli orduların oluşturulması söz konusu olmuştur. Benzer şekilde Foucault da bu sürece işaret ederek, 16. ve 17. yüzyıllarda devletlerarasındaki ilişkilerin çekişme temelinden rekabet temeline kaydığını ve bununla bağlantılı olarak devlet gücü kavramının ortaya çıktığını belirtmektedir. Foucault'a göre bu yeni devletlerarası sistemde temel ihtiyaç, devletlerarası belli bir güç ilişkisinin ve dinamiğinin muhafaza edilmesi, sürekli hale getirilmesi ve geliştirilmesidir. Bu doğrultuda, söz edilen bu güç dinamiğinden hareketle kendini tanımlayacak olan politik aklı hayata geçirmek amacı, diplomatik ve askeri düzenek ile polis olmak üzere iki büyük bütünün oluşturulmasını gerekli kılmıştır (Foucault, 2016: 255). Bununla birlikte düzenli ordunun oluşturulması ve kapitalizm arasında karşılıklı bir ilişkinin varlığından da söz edilmektedir. Düzenli orduların oluşturulması, devletlerin bu orduları finanse etme ihtiyacını ve dolayısıyla zenginliğin oluşturulmasını ve sürekliliğini gerektirmiştir. Uluslararası sistem içerisinde devletler, kendi mevcut konumlarını korumak için hem güçlü bir ordunun varlığına hem de bu güçlü orduyu finanse edebilecek düzeyde bir iktisadi sistemin koşullarını muhafaza etmek durumunda kalmıştır. Bu bağlamda bir taraftan düzenli ordunun varlığı kapitalist birikim rejiminin sürekliliğini gerekli kılarken, diğer taraftan kapitalist birikim rejiminin sürekliliği ve gelişimi güçlü bir ordunun varlığını gerekli kılmıştır.

Doğrudan zor araçları olarak sınıflandırılan polis teşkilatı ve düzenli ordu, gerek kapitalizmin olgunlaşma aşamasında gerekse hâkim iktisadi sistem haline geldikten sonra, işçi sınıfının denetiminin sağlanması, iktisadi alanda ortaya çıkan çelişkilerin bastırılması, ülke içindeki kapitalist sınıfın korunması, başka alanların pazar alanı ya da stratejik bölge olarak ele geçirilmesi gibi çeşitli ve kapitalizm açısından hayati öneme sahip işlevleri yerine getirmektedir. Wallerstein şiddet unsurunun kapitalist sistem açısından işlevini şu şekilde ifade etmektedir (Wallerstein, 2016: 49-50):

Polis güçleri büyük ölçüde iç düzenin (başka bir deyişle, işçilerin, kendilerine ayrılan rolleri ve karşılıkları kabullenmesinin) ayakta tutulmasına göre hesaplanırken, ordular da belli bir ülkedeki üreticilere, başka ülkelerde bulunan rakiplerinin kendi devlet çarklarının koruyuculuğuna başvurma konusundaki olanaklarını doğrudan etkileme yetisi sağlayan mekanizmalar.

Bununla birlikte, Arslan'ın genel olarak şiddet başlığı altında sıraladığı bu işlevler, kapitalist birikim rejimin çeşitli aşamalarında yoğunluğu değişmekle birlikte her an kullanılmak üzere saklı tutulmaktadır.

2.4.2. Dolaylı Zor Aygıtları: İdare ve Hukuk

Marx Felsefenin Sefaleti isimli kitabında şu şekilde bir ifade kullanmaktadır: “İster siyasi, ister medeni olsun kanunlar, ekonomik ilişkilerin iradesini, isteğini ilan etmekten, kelimelerle ifade etmekten daha fazla bir şey yapmaz” (Marx, 1966: 91). Aslında bu ifade, bizim dolaylı zor aygıtları olarak sınıflandırdığımız hukuki ve idari yapının kapitalist birikim rejimi açısından önemini net bir şekilde ifade etmektedir. Kapitalizm hem genel varlık koşullarının oluşturulması ve olgunlaşması hem de sürdürülmesi ve gerektiği zamanlarda yeniden düzenlenmesi adına devlete ve bu devlet yapısının hukuki ve idari düzenlemelerine ihtiyaç duymaktadır. Siyasi ve iktisadi alanın birbirinden ayrı yapısı, iktisadi alanın siyasi alan tarafından desteklenmesini, korunmasını ve gerektiği zamanlarda yeniden düzenlenmesini zorunlu kılmaktadır. Ellen Meiksins Wood, kapitalist sistemdeki iktisadi alan ile siyasi alan arasındaki bu ilişkiyi ayrıntılı bir şekilde ifade etmektedir (Wood, 2016: 46-47):

Kapitalizmdeki siyasal alanın bir özelliği vardır; kapitalist sömürüyü destekleyen baskıcı güç doğrudan artı değere al koyanlarca uygulanmaz ya da üretici, el koyucu efendiye siyasi ve hukuki olarak bağımlı değildir. Her ne kadar sermaye ile emek arasında görünüşteki değiş tokuş özgürlüğü ve eşitliği, baskılama

“anın” el koyuş “anından” ayrılığı anlamına gelse de, baskıcı bir güç ve egemenlik yapısı gereklidir. Mutlak özel mülkiyet, üretici ile sömüren arasındaki bağlayıcı sözleşme ilişkileri, meta değış tokuş süreci, bütün bunlar yasal koşulları, baskıcı mekanizmaları ve devletin asayiş sağlama işlevlerini gerektirir. Tarihsel olarak da kapitalizmin temelindeki artı değere el koyuş süreçleri için devlet yaşamsal önemde olmuştur. Bu nedenle iktisadi ile siyasal alanların farklılaşmasına rağmen iktisadi alan, sıkıca siyasal alana dayanır. (...) Mutlak mülkiyet, sözleşme ilişkileri ve bunları ayakta tutan yasal düzen, kapitalist üretim ilişkilerinin kanuni koşullarıdır; bunlar üretici ile artı değere el koyan arasındaki yeni otorite, egemenlik ve bağımlılık ilişkileridir.

Bu noktada nasıl ki doğrudan zor aygıtları iktisadi alanda ortaya çıkan ve bastırılmayan çelişkilerin bastırılması noktasında işlev görüyorsa, dolaylı zor aygıtları ise kapitalizmin ihtiyaç duyduğu ve hatta temelini oluşturan özel mülkiyetin güvence altına alınması, işçi ve işveren arasındaki sözleşmeye dayalı ilişkilerin kapitalist lehine yasalaştırılması, temelde artı değeri arttırma amacı taşıyan çalışma koşullarının yasalar yoluyla düzenlenmesi ve yeni oluşan toplumsal yapının korunması adına çeşitli düzenlemeler yapılması, yani genel bir ifadeyle kapitalist ilişkilerin sorunsuz bir şekilde yürütülmesi için gerekli olan düzenlemelerin yapılması noktasında işlev görmektedir. Wood kapitalist birikim rejimi ve hukuki ve idari yapı arasındaki ilişkiyi şu şekilde özetlemektedir (Wood, 2003: 192):

Aslında kapitalizm bazı açılardan, toplumsal düzenlemelerinde siyasal olarak organize olmuş ve yasal olarak belirlenmiş istikrara, düzenliliğe ve önceden kestirilebilirliğe diğer herhangi bir toplumsal biçimden daha fazla ihtiyaç duyar. (...) Kapitalizm temel toplumsal ilişkilerini -sermaye ile emek ya da sermaye ile diğer sermayeler arasındaki ilişkileri- sağlamlaştırmak için özellikle yasal olarak belirlenmiş ve siyasal olarak yetkilendirilmiş düzenlere güvenir.

Diğer taraftan Arslan ise hukuki düzenin, kapitalizmin genel varlık koşulları olan özel mülkiyet ve piyasa düzeninin oluşturulmasını ve korunması noktasında işlev gördüğünü belirtmektedir. Ona göre hukuki düzen, bir taraftan özel mülkiyeti koruyarak, doğrudan üreticinin üretim araçlarından soyutlanmasını sağlamakta, diğer taraftan piyasa düzenini koruyarak ve gerektiği zamanlarda düzenleyerek meta değışim sürecini güvence altına almaktadır (Aslan, 2012: 40). Dolayısıyla kapitalist sistem hem genel varlık koşulları olan özel mülkiyet ve piyasa düzeninin sağlanması ve korunması hem de toplumsal, ekonomik ve siyasal alanlarda istikrar, düzen ve öngörülebilirliğin sağlanması noktasında devlete ve bu devletin hukuki ve idari düzenlemelerine ihtiyaç duymaktadır.

Modern devlet ve bu devletin hukuki yapısı hem özel mülkiyetin güvence altına alınmasını hem de kapitalist birikim rejiminin ihtiyaç duyduğu düzenlemelerin yapılmasını mümkün kılmıştır. Örneğin 18. yüzyıl İngiltere'sinde yerel mülk sahiplerinden oluşan Sulh Yargıçları'nın baktığı mülke karşı işlenen suçlarda ölüm cezası gerektirenlerin sayısındaki artış, hukukun kapitalist ilişkilerin gerekliliklerine göre düzenlendiğinin en açık ifadesi olarak değerlendirilmektedir. Nitekim Thompson'un belirttiği gibi *“On sekizinci yüzyılda emek nasıl giderek daha özgür hale gelmişse, aynı şekilde emeğin ürünü de tamamen farklı bir şey, toprak sahibinin ya da işverenin mülkü olarak görülmeye ve darağacı tehdidi ile korunmaya başlamıştır”* (Mooers, 1997: 202-203).

Diğer taraftan toplumsal üretim ilişkilerinin tabi olacağı kuralların saptanması, piyasa düzeninin korunması, işçi ve işveren arasındaki sözleşmeye dayalı ilişkilerin ve çalışma koşullarının düzenlenmesi yine dolaylı zor aygıtları aracılığıyla gerçekleşmekte ve gerektiğinde yeniden düzenlenmekte, böylelikle birikim rejiminin ihtiyaç duydu iktisadi yapı ve işgücü oluşturulmaktadır. Örneğin kapitalizmin ilk aşamasında devletler, işçilerin bir iş türünden bir diğerine geçmesini engelleyecek geleneksel kısıtlamaları kaldıran yasal düzenlemeler getirerek, iş gücünün daha çok metalaşmasını sağlamaya çalışmışlardır. Benzer şekilde sadece çalışma saatlerinin uzatılması gibi basit görünen bir düzenlemeyle, temelde emek üzerinden elde edilen artı değer arttırılmasının yolu açılmıştır. Bu doğrultuda Wallerstein, hukuki düzenlemeler ile birikim rejimi arasındaki ilişkiyi şu şekilde ifade etmektedir (Wallerstein, 2016: 46-47):

Devletler üretim ilişkilerini kendi denetimine almıştır. Belirli zora dayalı çalıştırma biçimlerini (kölelik, kamusal çalışma yükümlülükleri, onaylı hizmet anlaşması, vb.) önce yasalaştırıp sonra yasadışı kılmışlardır. Ücretli çalışma sözleşmelerinin tabi olduğu, güvenceleri ve karşılıklı yükümlülüklerin üst ve alt sınırlarını da kapsayan kurallar koymuştur. (...) Devletin aldığı tüm bu kararlar, sermaye birikimiyle ilgili iktisadi sonuçlara doğrudan gönderme yapılarak alınmıştır.

Son olarak modern devletin kişiler üstü hukuki yapısının, kapitalist birikim rejimi açısından yerine getirdiği bir diğer işlev ise, toplumsal alandaki sınıfsal yapıyı gizlemesi ve birikim rejiminin ihtiyaçları doğrultusunda gerçekleştirilen düzenlemelerin meşru olarak kabul edilmesini sağlamaktır. Pozitif hukukun, herhangi bir kişi ya da sınıfla doğrudan bağlantılı gözükmeyen yapısı ve kendini genel çıkarın

temsilcisi/gözetici olarak sunması, doğrudan ya da dolaylı olarak iktisadi alana yönelik olarak gerçekleştirilen düzenlemelerin toplum nezdinde kabul edilebilirliğini ve meşruluğunu sağlamaktadır. Poulantzas'ın ifadesiyle (Poulantzas, 1978: 131; Bank, 2012: 34-35);

Devletin, ulusun ortak çıkarlarının bir temsilcisi olacak biçimde kendini sunması, gerçekte farklı sosyal sınıflara bölünmüş ve dolayısıyla farklı çıkarlara sahip sınıfların gizlenmesine yardımcı olur. Devletin bu işlevine dayanan modern yasal sistemin karakteristik soyutluğunu, genelliğini ve resmiliğini sunan ve öznelere merkezi iktidarla olan ilişkilerini düzenleyen genel hukuk kurallarıdır.

2.4.3. Cezalandırma Aygıtı: Tutukevleri

Doğrudan ve dolaylı zor aygıtları, kapitalist birikim rejiminin genel varlık koşullarının oluşturulması ve sonraki süreçte korunması, gerekli işgücünün yaratılması ve disipline edilmesi, sermayenin lehine üretim ilişkilerinin düzenlenmesi ve meşruluğunun sağlanması noktalarında işlev görürken, cezalandırma aygıtı, bu aygıtlar aracılığıyla sağlanması beklenen toplumsal düzenin sağlanamaması noktasında, genel olarak toplumsal düzeni tehlikeye atan, birikim rejimi özelinde ise kendisinden beklenen disiplin ve üretim düsturunu yerine getirmeyen bireylerin disiplin ve denetimlerinin sağlandığı mekanizma olarak karşımıza çıkmaktadır. Kapitalist birikim rejimi salt emek gücü talep etmemekte, sıkı çalışmanın iyileştirici yanının ve kapitalist çalışma ahlakının benimsendiği bir işgücüne ihtiyaç duymaktadır. Foucault'un da belirttiği gibi, işgücünün kaynağı olan insan bedeni ve sahip olduğu üretim gücü, 18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyıl başına tekabül eden dönem itibarıyla, doğrudan doğruya siyasi ve ekonomik müdahalelerinin nesnesi haline gelmiş ve temel amaç hem üretken hem de tabi kılınmış işgücünün yaratılması olmuştur. Ona göre, kapitalist birikim rejimi açısından insan bedeni ancak bu şekilde yararlı bir güç haline gelebilmektedir (Foucault, 2015: 14). Bu bağlamda, kapitalizmin çalışmayı ve dolayısıyla üretimi yüceltme düsturu, bu iki eylemi gerçekleştirilmeyen bireylerin denetiminin sağlanması ve disiplin altına alınmasını beraberinde getirmiştir. Başlangıçta salgın hastalıkların önlenmesi amacını taşıyan kapatılma olgusu, sonraki süreçte akıl hastaları, eşcinseller, engelliler ve hırsızları da kapsayacak şekilde genişletilmiştir. Buradaki temel ölçüt ise çalışmama hali olmuştur. Çeşitli gerekçelerle çalışmayan/çalışmayı reddeden bireyin ekonomik bir artı sağlaması söz konusu

olmayacağından dolayı, topluma zarar veren bireyler olarak sınıflandırılmaya başlanmıştır. Bu süreçte ortaya çıkan tımarhane, hapishane gibi kurumlar ise, kapitalist üretim bandına girmeyen söz konusu bu bireylerin gözetlenmesi ve denetim altına alınmasını sağlamak amacını taşımaktadır (Foucault, 2006: 83-133; Yücedağ, 2017: 165). Bu bağlamda modern devlet ile birlikte hem ceza anlayışında hem de cezalandırma yöntemlerinde ciddi bir değişikliğe işaret eden kapatma/hapsetme, bu yeni dönemin disipline etme, denetleme ve dolayısıyla cezalandırma yöntemi olarak ortaya çıkmıştır.

Ceza hukuku ve devletin yaptırım usullerindeki bu değişiklik ve kamusal iyileştirme kurumlarının yaygınlaşması Giddens'a göre 16. ve 17. yüzyıllarda başlamıştır. Birkaç binanın birleştirilmesiyle oluşturulan ve 1657'de kurulan Paris'teki General Hospital / Umumi Hastane ilk örnekler arasında yer almaktadır. Ancak Giddens, söz konusu kamusal iyileştirme kurumlarının bu süreçte kapsamlı olmadığını ve özellikle çalışma evlerinin kurulmasıyla birlikte geniş ölçüde yerlerini terk ettiğini belirtmektedir (Giddens, 2008: 140-141). Rusche ve Kirchheimer'e ise bu zorunlu çalışma cezası ya da çalışma evlerinin, manifaktürel ticari ekonominin gelişmesiyle ortaya çıktığını ancak kapitalist birik rejiminin serbest bir emek gücü piyasasına ihtiyaç duyduğu noktada, zorunlu çalışma cezasının, cezalandırma mekanizmalarındaki yerinin azalmaya başladığını ve yerine ıslaha yönelik hapsetme/kapatma cezalarının geçtiğini belirtmektedir (Foucault, 2017: 61-62). Bu bağlamda cezalandırma rejimleri ile üretim biçimi ilişkilendiren Rusche ve Kirchheimer, emek gücü ihtiyacının ve niteliğinin cezalandırmayı biçimlendirdiğini belirtmektedir. Hapsetme/ kapatmayı belli noktalarda üretim biçimiyle ilişkilendiren Foucault da söz konusu cezalandırma yönteminin ve kurumlarının etkin bir yöntem olarak kullanılmaya başlanmasını şu şekilde ele almaktadır (Foucault, 2015: 13):

Etkin bir önlem olarak kapatmaya ancak kapitalizm el emeği, işsizlik gibi sorunlarla karşı karşıya geldiğinde ve on yedinci yüzyıl Avrupa toplumları (Fransa, İngiltere, Almanya, vb.) büyük isyanlarla tanıştığında başvurmuştur. İsyanları bastırmak için bir ordu göndermek, insanları katletmek, yakıp yıkmak gibi eski yöntemler, aynı zamanda büyük toprak sahiplerinin vergi toplamasını da engelleyen genel bir ekonomik felakete yol açacak önlemler haline geldiğinde daha ekonomik ve etkili bir önlem ve cezalandırma tekniği olarak hapishaneye başvurulmuştur; çünkü hapishaneler nüfusun tehlikeli bir bölümünü feci ekonomik sonuçlara yol açmadan elemeye imkân tanımıştır.

Marksist yazarlar cezalandırmayı hem üretim biçimi açısından hem de siyasi işlevi üzerinden ele almaktadırlar. Öncelikle siyasi açıdan cezalandırma, devlet gücünün ya da egemen sınıfın sürekliliğinin sağlanması adına baskı unsuru olarak işlev görmektedir. Diğer taraftan ise üretim biçiminin ekonomik gereksinimlerinin cezalandırma üzerinde etkili olduğu savunulmaktadır. Her ne kadar farklı bakış açıları bulunsa da genel itibariyle cezalar, mülkiyet ilişkilerinin belirli düzenlemeler aracılığıyla, egemen sınıfın alt sınıflar üzerindeki sosyo-ekonomik faaliyetlerini korumak ve sürdürmek amacıyla uygulanmaktadır. Marx'a göre kurumsal yapılar ve dolayısıyla hukuk, kapitalist birikim rejiminin sürdürülmesi ve üretim ilişkileri çerçevesinde şekillenmekte, bu bağlamda cezanın da, toplumsal emeğin dengelenmesi işlevini yerine getirdiği ifade edilebilmektedir. Bu doğrultuda cezaların şiddeti işgücünün değeriyle ilişkilendirilmekte, işgücünün az olması ve değerinin fazla olması durumunda cezaların şiddetinin daha düşük, işgücünün bol olması durumunda ise cezaların şiddetinin arttığı kabul edilmektedir. Dolayısıyla Marx, cezaların tarihsel süreç içinde değişimini, işgücüne duyulan ihtiyacın artmasıyla bağlantılı olarak, zamanla insanların daha hafif cezalarla karşı karşıya kaldığı bir ilişki çerçevesinde değerlendirdiği anlaşılmaktadır (Türkmen, 2017: 716-717).

Tüm bunların ışığında devletin baskı aygıtları genel başlığı altında ele alınan ordu, polis, hukuk, idare ve cezaevleri birbirini tamamlar nitelikte işlevleriyle, kapitalist birikim rejiminin sorunsuz bir şekilde ilerlemesine hizmet etmektedir. Cem Eroğlu'nun belirttiği gibi (Eroğlu, 2014: 79-80);

Kapitalizmde devlet; küçük üreticilerin aleyhine toprak mülkiyetini geliştirir; fabrikalarda çalışmaktan başka çaresi kalmayan proleter yığınlar yaratır; "tehlikeli" solcu siyaset biçimlerini yasaklar; yabancı ülkeleri sömürgeleştirir; kendi kapitalistlerinin çıkarı için emperyalist siyaset izler; artı-ürünün bir bölümünü doğrudan doğruya kapitalist sınıfa aktarır; eski sahiplerine muazzam karşılıklar ödeyerek iflas etmiş işletmeleri devletleştirir; karlı işletmeleri özel mülkiyete devreder; grev hakkını yasaklar, sınırlar, düzenler; (...); halk hareketlerini ezmek için askeri güçlerini kullanır; özel mülkiyete dayanan ve tüm varlığıyla özel kara yönelen bir toplum düzeninin her yönünü korumak için bir dizi yasal düzenleme yapar; kapitalist düzeni tehlikeye sokan herkesi izlemek, etkisizleştirmek, cezalandırmak için polis gücü, mahkemeler, hapishaneler kullanır, vs."

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TARİHSEL SÜREÇTE KAPİTALİZM, DEVLET VE ZOR ERKİ

16. yüzyılda ortaya çıkan kapitalist iktisadi sistem, sürekli gelişim ve değişim ile anılmakla birlikte, içinde barındırdığı çelişkilerle ve bu çelişkilerin zaman zaman derinleşmesi neticesinde ortaya çıkan krizleriyle de karakterize edilmektedir. Gerek üretim araçlarında gerekse üretim yönteminde ortaya çıkan gelişmeler fakat buna karşılık örneğin kurumsal yapıların ya da sınıfsal ilişkilerin bu değişimlerin gerisinde kalması ve bununla bağlantılı olarak çelişkilerin derinleşmesi kapitalizmin krizlerinin temel sebebini oluşturmaktadır. Daha net bir ifadeyle iktisadi alanda ortaya çıkan gelişmelere karşın, siyasal, hukuki ya da toplumsal alanların bu gelişmelerin gerisinde kalması, kapitalizmin içinde barındırdığı çelişkileri derinleştirmekte ve bu süreç kriz dönemleriyle ve sonrasında yeniden yapılanma süreçleriyle sonlanmaktadır. Kapitalist birikim rejiminin tarihinde kriz dönemleri ve arkasından gelen yeniden yapılanma süreçleri, söz konusu iktisadi sistemin karakteristik bir özelliği haline gelmekle birlikte, kendi içinde dönemleştirilmesini de sağlamaktadır. Bu sebeple kapitalizme ilişkin dönemleştirme çalışmalarında kriz dönemleri ve yeniden yapılanma süreçleri belirleyici olmaktadır. Dolayısıyla bu çalışmada söz konusu kriz ve yeniden yapılanma süreçleri, kapitalizm tarihinin sınıflandırılmasında temel unsur olarak kullanılacaktır.

3.1. “İLK BİRİKİM”: ERKEN KAPİTALİZM

Kapitalizm tarihine bakıldığında her ne kadar 16.yüzyıl başlangıç süreci olarak ifade edilse de, bir üretim biçimi olarak hâkim sistem haline geldiği tarih 19.yüzyıl ortalarına rastlamaktadır. 16. yüzyıl ile 19. yüzyıl arasındaki süreç ise kapitalizmin ilk ortaya çıktığı ve hâkim sistem haline gelene kadar ki süreci yani ilk/erken birikim aşamasını ifade etmektedir. Aslında bu süreç, kapitalist unsurların olgunlaşma aşaması olarak da ifade edilebilir. Örneğin işçi sınıfının oluşması, bununla bağlantılı olarak yeni bir pazarın (işgücü pazarı) ortaya çıkması, yeni bir üretim biçiminin ve anlayışının yerleşmesi, burjuvazinin ortaya çıkması ve bir güç haline gelmesi, modern devlet yapısının oluşması vs. gibi aşamaları içermektedir. Nitekim Michel Beaud

“kapitalizme doğru uzun yürüyüş” olarak isimlendirdiği bu dönemi şu şekilde belirtmektedir (Beaud, 2015: 19-20):

Burjuvazinin oluşması (ticaret ve bankacılık), ulusallığın kendini dayatması ve modern devletlerin biçimlenmesi, uluslararası ticaretin ve egemenliğin dünya ölçeğinde genişlemesi, üretim ve taşımacılık, alanlarındaki teknik gelişmeler, yeni üretim yöntemlerinin devreye sokulması ve yeni zihniyetlerin ortaya çıkması gibi iç içe geçiş süreçlerdir.

Dolayısıyla söz konusu dönem, kapitalist unsurların ortaya çıktığı, geliştiği, yaygınlaştığı ve artık kurumsallaşması yani hâkim sistem haline gelmesiyle karakterize edilmektedir.

Kapitalist üretimin başlangıç noktasını aynı tür metanın üretimi amacıyla çok sayıda işçinin aynı zamanda, aynı üretim mekânında, aynı sermayedarın yani kapitalistin yönetimi altında faaliyet yürütmesi oluşturmaktadır. Dolayısıyla Marx’ın ifadesiyle kapitalizm, “*emek sürecinin kapsamını genişlettiği ve nicel açıdan daha yüksek düzeyde ürün sağladığı yerde başlar*” (Marx, 2015a: 314). Bu bağlamda el birliği biçimi kapitalizmde uygulanan ilk üretim biçimi olarak karşımıza çıkmaktadır. Elbirliği üretim biçimi; çalışanların küçük atölyelerde bir araya geldiği, aynı ya da farklı ancak temelde birbiriyle bağlantılı işlerin yapıldığı, zanaat üretim araçlarının kullanıldığı ve kas gücüne dayalı bir sistemi belirtmektedir (Marx, 2015a: 317). Elbirliği üretim biçiminin geliştirilmesi ve iş bölümünün sürece dahil edilmesiyle birlikte manifaktür olarak adlandırılan ve 16. yüzyıl ortalarından 18. yüzyıl ortalarına kadar sürecek olan egemen üretim biçimi hayata geçirilmiştir. Manifaktür üretim biçiminin elbirliği üretim biçiminden temel farkı yapılacak işin parçalara ayrılması ve bu bağlamda iş bölümünün sürece dâhil edilmesi oluşturmaktadır. Üretim yine atölyelerde bir araya gelen işçiler tarafından, zanaat üretim araçlarıyla ve kas gücüne dayalı olarak gerçekleştirilmektedir. Marx’a göre manifaktür temelde iki farklı şekilde gerçekleşmektedir. Bunlardan ilkinde tek bir tür ürünün üretim sürecinin parçalara ayrılması ve bu parça-işlemlerin gerçekleştirilebilmesi adına bağımsız ve farklı alanlardaki zanaatların/zanaatçıların birleşmesi sonucu olmaktadır. Diğerinde ise, tek bir zanaatın parçalara ayrılması ve bu alandaki zanaatçıların bir araya gelerek üretim sürecini oluşturmasıyla gerçekleşmektedir (Marx, 2015a: 329). Ancak burada önemli olan nokta temelde zanaat üretiminin yine zanaat üretim araçlarıyla yürütülüyor olması oluşturmaktadır. İş bölümünün daha kapsamlı şekilde sürece dâhil edilmesi ise ayırt edici unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Manifaktür üretim biçimine geçilmesiyle

birlikte üretim daha düzenli, standart ve sürekli hale gelmiş, dolayısıyla üretkenlikte belli bir artış yaşanmıştır. Bu süreçte üretimin atölyelerde yapılıyor olması, işim parçalara ayrılması ve iş bölümünün işverenin denetiminde olmasından dolayı sermayenin yönetime gücünü kısmen de olsa ele geçirdiği söylenebilmektedir. Sermaye bu sistemde işin nasıl bölüneceğine, kimin hangi işi yapacağına karar verebilmekte ancak emeğin çalışma hızına müdahale edememektedir dolayısıyla yönetme gücünü kısmen ele geçirebilmektedir.

Hem elbirliği hem de manifaktür üretim biçiminde sermaye ancak çalışma saatlerini arttırarak ya da iş bölümünü devreye sokarak verimlilik ve dolayısıyla kar artışı sağlayabilmekte, bu bağlamda kar, mutlak artık değerin çekilmesiyle elde edilmektedir. Bununla birlikte yine her iki yöntemde de temel değişim emeğin yoğunlaştırılması şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Üretim araçlarından ziyade üretim sürecinde yapılan değişikliklerle emeğin yoğunlaşması ve verimliliğin artması sağlanmaktadır (Marx, 2015a: 331). Diğer taraftan üretimin nispeten küçük atölyelerde gerçekleşiyor olması işçi sınıfının parçalı bir yapıya sahip olmasına sebep olmakta ve dolayısıyla emek-sermaye ilişkilerinde sermayeyi avantajlı konuma yani işçi sınıfı ile kolay mücadele edebilir hale getirmektedir. Bunun yanın sıra hem ücretli emek sınıfının ve dolayısıyla sınıf bilincinin yeni oluşuyor olması, hem de devletin sermaye lehine baskıcı bir anlayışla hareket ediyor olması işçi sınıfını parçalı yani örgütsüz ve nispeten zayıf bir yapıya sahip olmasına neden olmaktadır.

Tüm bunlar ele alındığında, kapitalizmin ilk/erken birikim aşamasının üretim biçimi, kas gücüne dayalı, zanaat üretim araçlarının kullanıldığı, üretimin sermayenin denetimindeki atölyelerde gerçekleştiği ve elde edilen karın ise mutlak artık değer üzerinden sağlandığı bir sistem olarak ifade edilebilmektedir.

3.2. 1850-1914 DÖNEMİ KAPİTALİZM VE LİBERAL DEVLET

3.2.1. Liberal Kapitalizm: *Laissez Faire*

Manifaktür üretim biçimi 18. yüzyılın ortalarına kadar hâkim üretim biçimi olarak varlığını sürdürmüştür. 18. yüzyılın ortalarından 19. yüzyılın ortalarına kadar geçen süre ise Sanayi Devrimi ile başlayan, üretimde makineleşmenin yaşandığı ve

buna bağılı olarak iktisadi, toplumsal, yönetsel, vb. gibi alanlarda köklü değişikliklerin baş gösterdiği bir zaman dilimine işaret etmektedir. Sanayi Devrimi üretim alanında, önce su ve buhar gücüyle sonrasında ise teknik gelişmeler neticesinde taş kömürüne dayalı makinelerin üretim alanında kullanılmaya başlanması ve fabrika üretim biçimine geçilmesiyle karakterize edilmektedir. Temelde iktisadi alanda ortaya çıkan ve dolayısıyla sosyo-ekonomik bir dönüşüm olan Sanayi Devrimi, yaşamın hemen hemen her köşesine sirayet eden ve zamanla tüm dünyayı değiştiren bir süreç olarak değerlendirilmektedir. Nitekim Hobsbawm söz konusu süreci “*insanlık tarihi boyunca, yazılı kaynaklarda kaydedilmiş en esaslı dönüşüm*” olarak nitelendirmektedir (Kocka, 2018: 127).

Sanayi Devrimi¹² birkaç karakteristik özelliği neticesinde köklü değişikliklere sebep olmuştur. Bunlardan ilkinin, üretim alanında makinenin kullanılmaya başlaması ve bu doğrultuda fabrika üretim biçimine geçilmesi oluşturmaktadır. Makineleşmeyle birlikte üretim aracı olarak zanaat aletlerinin yerini makinelerin, üretim mekanı olarak atölyenin yerini ise fabrikaların aldığı görülmektedir. İkinci olarak geleneksel güç kaynağı olan insan ve hayvandan sağlanan kas gücünün yerini ise önce su daha sonra ise buhar gücü almaktadır. Bu iki unsurla bağlantılı olarak tarımsal ürünlerin yerini ise pamuktan üretilen tekstil ürünleri almaktadır. Makineleşmenin ve bu bağlamda fabrika üretim biçimine geçişin bir diğer sonucu yeni bir pazarın, iş gücü pazarının ortaya çıkması oluşturmaktadır. Feodal dönemin serfleri ve zanaatçıları, manifaktür üretim biçimiyle olgunlaşmaya başlayan ve fabrika üretim biçimiyle tam bir pazar haline dönüşen, belli bir ücret karşılığında emeğini satmak durumunda kalan insanlardan oluşan iş gücü pazarlarını oluşturmuşlardır. Bu bağlamda hem yeni bir malın yani emeğin hem de yeni bir pazarın yani iş gücü pazarının oluşması bu döneme rastlamaktadır. Bu gelişmenin bir diğer sonucu, toplumsal yapıda iki yeni sınıfın yani proleterlerin ve burjuvaların ortaya çıkması oluşturmaktadır (Fulberth, 2018: 149-150). Tüm bu unsurlar, Sanayi Devriminin ortaya çıkmasıyla başlayan, birbiriyle

¹² Sanayi Devrimi temelde iki aşamalı olarak ele alınmaktadır. İlk aşama tekstil ürünlerinin üretimi ve önce su sonrasında ise buhar gücünün kullanılmasıyla karakterize edilmektedir. 19. İlk yarısında başlayan ikinci aşaması ise demir yolları inşası, kömür, demir ve sonrasında çelikle bağlantılı madencilik faaliyetleri ve makine sanayiinin öncü sanayi kolları olarak öne çıkmasıyla ayırt edilmektedir. Ancak burada Sanayi Devriminin bir bütün olarak ortaya çıkardığı değişimler ele alınmakta dolayısıyla söz konusu aşamalar ayrı ayrı sınıflandırılmamaktadır.

bağlantılı, birbirini tetikleyen ve sonunda tüm toplumsal yapıyı etkileyen unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

İngiltere’de ortaya çıkan Sanayi Devrimi ve fabrika üretim biçimi, 19. yüzyılın ortalarına kadar, eski zanaat üretim biçimi, eve iş verme, elde üretim, manifaktür gibi geleneksel üretim biçimleriyle birlikte varlığını sürdürmüştür. 19. yüzyılın ortalarından sonra ise artık hâkim üretim biçimi haline gelmiştir.

Kapitalizmin ortaya çıkmasından 19.yüzyıl ortalarına kadar geçen dönem, kapitalist sistemin iktisadi, hukuki ve siyasal koşullarının oluşması ve bu bağlamda kurumsallaşma süreci ilk/erken birikim aşaması olarak ifade edilmektedir. 19.yüzyıl ortaları ile 1. Dünya Savaşı arasındaki dönem ise kapitalizmin kurumsallaşmasından ve hâkim üretim biçimi haline gelmesinden sonraki ilk aşama olarak sınıflandırılmakta ve hızlı sanayileşme ve bu bağlamda hızlı toplumsal dönüşümle karakterize edilmektedir. Sanayileşmiş ülkelerin tamamında kapsamlı üretim ve üretim araçlarının genişletilmiş düzeyde yeniden üretimini temel alan bir iktisadi sistem geçerli olmuştur. Bu dönemde sermaye birikiminin ilk alanı kömür, çelik ve makine kimya gibi temel üretim malları iken ikinci alanı ise tüketim mallarıyla açıklanmaktadır. Söz konusu bu süreç rekabete dayalı iktisadi liberalizm olarak belirtilmektedir.

Kapitalist birikim rejiminin bu süreçteki özelliklerine bakacak olursak, öncelikle üretim araçlarında makineleşmenin yaşandığı, yaygınlaştığı ve bu gelişme doğrultusunda fabrika üretim biçimine geçildiği görülmektedir. Üretim biçimindeki bu köklü değişiklikle birlikte artık üretimin daha verimli hale gelmesi ve bu bağlamda standart kitle üretimine geçilmesi söz konusu olmaktadır. Fabrika üretim biçiminde, yine bir önceki dönemle benzer şekilde, mutlak artık değer temel kar kaynağını oluşturmakta ancak bunun yanı sıra göreceli artık değerın çekilmesi de mümkün hale gelmektedir. Sermaye bir tarafta iş günü ve saatlerini uzatarak mutlak artık değer elde etmeye diğer taraftan makineler aracılığıyla emeği yoğunlaştırmaya, verimliliği arttırmaya ve böylelikle göreceli artık değer elde etmeye yönelmektedir. Bununla birlikte söz konusu süreçte sömürgelerin sömürülmesi dolayısıyla sağlanan kar da bir diğer kar elde etme yöntemi olarak belirtilmektedir.

Sermaye açısından bu dönem, rekabeti sınırlamak ve hatta mümkün mertebe bertaraf etmek amacıyla birleşmelerin ve bu bağlamda tekelleşmenin ağırlık kazandığı bir süreci yansıtmaktadır (Kocka, 2018: 139). Aynı iş kolundan ya da farklı iş

kollarından sermayedarların ya kendi istekleriyle ya da devletin yönlendirmesiyle tekeller, karteller, tröstler, vs. yoluyla birleşmesi sermayenin bu dönemdeki en belirgin özellikleri arasında yer almaktadır. Örneğin 1908 yılında Birleşik Devletler’de yedi tröst, 1638 şirkete sahip ya da denetler haldeydi. 1900 yılından sonra ise tekstil üretiminin %50’si, cam sanayiinin %54’ü, gıdanın %62’si, demir ve çeliğin %84’ü tröstler tarafından temsil edilmekteydi. Benzer şekilde Almanya’da elektrik enerjisi alanındaki AEG, 1911 yılında yaklaşık 200 şirketi denetler durumdaydı. İngiltere’de ise birleşmeler ve bu bağlamda yoğunlaşma bankacılık sektöründe belirginleşmiştir. Örneğin 1880 yılında 250 olan özel banka sayısı, 1913 yılına gelindiğinde 43’e düşmüştür (Beaud, 215-216). Söz konusu birleşmeler hem sermayenin yoğunlaşması hem de sanayi ve banka sermayesinin iç içe geçmesi neticesinde finans-kapitalin ortaya çıkmasını da yansıtmaktadır. Nitekim Lenin bu süreci; *“üretimin yoğunlaşması, bunun sonucu olarak, tekeller; sanayi ve bankaların kaynaşması ya da iç içe girmesi -işte mali- sermayenin oluşum tarihi ve bu kavramın özü”* şeklinde ifade etmektedir (Lenin 2014: 74).

İş gücü açısından bakıldığında makineleşmenin ve fabrika üretim biçimine geçmenin emeği birkaç farklı açıdan etkilediği görülmektedir. Öncelikle fabrika üretim biçiminde yetişkin erkeklerin yanı sıra kadın ve çocukların da üretim sürecine dâhil olduğu görülmektedir. Bunun en önemli sebebi üretim sürecinde makineleşme dolayısıyla kas gücüne olan ihtiyacın azalması gösterilmektedir. Manifaktürde işçi zanaat üretim araçlarıyla kas gücüne dayalı olarak üretim gerçekleştirmekteydi ve bu durum işçi sınıfını çoğunlukla yetişkin erkeklerle sınırlamaktaydı. Ancak üretimde makineleşmenin yaşanmasıyla birlikte iş gücünün fiziksel durumu önem arz etmemeye başlamış ve dolayısıyla kadın ve çocukların da üretim sürecine dahil edilmesi söz konusu olmuştur. Örneğin 1839 yılında Britanya’daki 419.590 fabrika işçisinden 192.887’si on sekiz yaşında altındaydı¹³; 242.296’sı kadınlardan oluşuyordu ve bunların ise neredeyse yarısı on sekiz yaşın altındaydı. Pamuk fabrikalarında toplam işçi sayısının %56,25’i, yün fabrikalarında %69,50’si, keten eğirme fabrikalarında %70,50’si ve ipek fabrikalarında ise %70,50’si kadınlardan

¹³ Söz konusu dönemde çocukların üretim sürecine katılma yaşı 13 olarak belirlenmiştir, ancak daha küçük yaşta çalıştırılmaları da mümkündür. Gazeteye verilen ilanlarda “13 yaş ve üzeri görünmeleri” gibi ifadeler kullanılıyor ve bu bağlamda yaşı küçük olmasına rağmen erken gelişmiş çocuklar da küçük yaşta ucuz iş gücü olarak üretim sürecine dâhil ediliyorlardı. (Marx, 2015a: 380.)

oluşmaktaydı (Engels, 2013: 158-159). Diğer taraftan manifaktürde iş gücü zanaat üretim araçları ve kas gücüyle üretim yapmakta ve üretim süreci işçinin hareketiyle başlamaktaydı. Fabrika üretim biçiminde ise emek makinenin hareketine uyum sağlamakta, bir nevi makineye hizmet etmek durumundadır. Üretim süreci makinenin hareketiyle başlamakta ve emek makinenin bir eklentisi olarak sürece dâhil olmaktadır (Marx, 2015a: 378, 404). Bu durum bir taraftan emeğin kolay ikame edilebilir hale gelmesine yani değersizleşmesine sebep olurken, diğer taraftan kadın ve çocukların da sürece dâhil edilebilmesi nedeniyle muazzam boyutlarda yedek ve ucuz iş gücü anlamına gelmektedir.

İkinci olarak üretim sürecinde makinelerin kullanılmaya başlanması, iş akışının/hızının ve bu bağlamda işçinin verimliliğinin makineler aracılığıyla kontrol edilebilmesini kolaylaştırmaktadır. Yukarıda da belirtildiği gibi manifaktür üretim biçiminde üretim süreci işçinin hareketiyle başlamakta ve emeğin verimliliği ise kendi kontrolünde seyretmektedir. Ancak fabrika üretim biçiminde makinenin bir eklentisi haline gelen emek, çalışma hızını ve verimliliğini makineyle uyumlu hale getirmek durumundadır, yani bir nevi etken durumdayken edilgen duruma gelmektedir. Dolayısıyla iş akışının ve verimlilik düzeyinin makineler aracılığıyla sermayenin kontrolüne geçmesi mümkün hale gelmektedir.

Fabrika üretim biçiminin emek üzerindeki bir diğer etkisi, oluşturulan fabrika içi düzenlemeler, disiplin kuralları ve cezalandırma sistemiyle kapitalist çalışma ahlakının empoze edilmesi oluşturmaktadır. Gerek fabrikalarda çalıştırılan iş gücü sayısının muazzam bir şekilde artması gerekse bu iş gücünün topraklarından kovulan köylüler, terhis edilmiş askerler, kadınlar, çocuklar gibi çok farklı ve uyumsuz unsurlardan meydana gelmesi sonucu, ortak çalışmaya yatkın olmayan işçi sınıfının sermaye tarafından üretim sürecine ve disiplinine entegre edilmesi amacıyla oldukça katı kuralları içinde barındıran fabrika düzenlemeleri hayata geçirilmektedir (Beaud, 2015: 105).

Bu deneyimsiz, ortak çalışmaya yatkın olmayan personeli, fabrika sahibi eğitmek, hazırlamak ve özellikle de disipline sokmak durumundaydı. Onları hareketlerinde düzenli ve kesin bir parçası haline geldikleri ağaç ve metal gibi bir kalıba sokuyordu. Küçük atölyelerde geçerli sallapatılık yerini çok katı kurallara bırakıyordu. İşçilerin girişi, yemek zamanı çıkışları çan sesiyle oluyordu. Fabrikanın içinde herkesin yeri ve yapacağı iş kesin olarak belirleniyor ve hep aynı işi yapıyorlardı; her biri, onları itaate zorlayan, ceza ya

da işten atılma tehdidi altında, bazen dayak bile atan bir ustabaşının gözetiminde düzenli ve aralıksız çalışmak zorundaydı.

Bu bağlamda fabrika üretim biçimiyle ve fabrika içi düzenlemelerle, bir taraftan üretime müdahale mümkün hale gelmekte diğer taraftan ise sermayenin emek üzerindeki egemenliği ciddi oranda artmaktadır. Marx fabrika içi düzenlemelerin için şu ifadeyi kullanmaktadır (Marx, 2015a: 405-406):

Sermayenin, (...) çalıştırdığı işçiler üzerindeki otokrasisini kuran fabrika yönetmeliği, büyük boyutlu el birliğinin ve emek araçlarının, özellikle makinelerin, ortak kullanımının emek sürecinde gerekli kıldığı toplumsal düzenlemenin kapitalistçe bir karikatüründen başka bir şey değildir. Köle güdücülerinin kırbaçlarının yerini gözcülerin ceza kitabı aldı.

Son olarak fabrika üretim biçiminin emek açısından belki de en önemli etkisi sınıf bilincinin oluşması ve örgütlenmenin mümkün hale gelmesi oluşturmaktadır. İlk/erken birikim aşaması feodal toplumun serflerinin kapitalist sistemin proleterlerine dönüşmesi sürecini yansıtan ve nispeten az sayıda işçinin atölyelerde toplandığı bir aşamaya işaret etmektedir. Bu sebeple ilk/erken birikim aşaması hem işçi sınıfının hem de işçi sınıfı bilincinin oluşması açısından, doğal olarak, güdük kalmış bir süreci yansıtmaktadır. Ancak fabrika üretim biçiminde gerek işçi sınıfı bilincinin artık oluşmuş olmasından gerekse çok sayıda işçinin aynı mekânda bir araya gelmesinden dolayı sınıf bilinci ve örgütlenmesi mümkün hale gelmektedir. Nitekim bu süreçte fabrikalarda çalışan işçi sayıları, sendikalaşma, işçi sınıfı hareketleri, grevler, vs. bunun en önemli kanıtını oluşturmaktadır. Örneğin, 1881 yılında İngiltere’de sanayi işçilerinin sayısı 5,7 milyon iken, 1911’de 8,6 milyona ulaşmıştır. Birleşik Devletler’de 1870’te sadece fabrikalarda çalışanların sayısı 2 milyon iken, bu rakam 1899’da 4,5 milyona, 1909 yılında 6,2 milyona ve 1919 yılında ise 8,4 milyona ulaşmıştır. Benzer şekilde Almanya ve Fransa’da da işçi sayılarının ciddi oranda arttığı görülmektedir. İşçi sınıfının sayısındaki muazzam artışa paralel olarak sendikalaşma oranları da artış göstermiştir. Örneğin İngiltere’de 1876 yılında 1,1 milyon, 1900 yılında 2,2 milyon, 1913’te ise 4,1 milyon sendikalı işçi bulunmaktaydı. Fransa’da 1885 yılında 419.000 olan sendikalı işçi sayısı 1905 yılında 750.000’e ulaşmıştı. Almanya’da 1890 yılında 300.000, 1900’lerin başında 680.000 ve 1913’te ise 2,5 milyon sendika üyesi işçi bulunmaktaydı (Beaud, 2015: 201). İşçi sınıfın sınıf bilincine ulaşması ve sendikalaşması, çalışma saatlerinin düzenlenmesi, genel oy hakkı, seçme ve seçilme hakkı gibi taleplerin etrafında şekillenen birçok grev ve eylemin de temel

nedenini oluşturmaktaydı. Dolayısıyla fabrika üretim biçimi işçi sınıfının örgütlenmesi ve sınıf bilincine ulaşması noktasında belirleyici bir unsur olmaktadır.

Kapitalizmin bu sürecinde emek-sermaye ilişkisi ise bireysel iş sözleşmeleri çerçevesinde kurulmuş ve devlet -en azından başlangıçta- ne söz konusu iş ilişkisinin düzenlenmesi noktasında ne de emeğin yeniden üretim sürecinde yer almaktadır. Bu bağlamda emeğin sermayeyle olan ilişkisi ve yeniden üretim süreci piyasaya bırakılmaktadır. Söz konusu aşamada sermayenin, gerek devletin iktisadi alana müdahale etmemesi, gerek fabrika üretim biçiminin üretimin ve emeğin kontrol edilebilmesine olanak vermesi gerekse de fabrika içi düzenlemelerin işçi sınıfı üzerinde oluşturduğu baskı sayesinde emek üzerindeki egemenliğinin arttığı söylenebilmektedir. Ancak buna karşılık üretim biçiminin çok sayıda işçiyi aynı mekânda bir araya getirmesi emeğin örgütlenmesini ve dolayısıyla sendikalaşmayı da beraberinde getirmektedir. Her ne kadar sermaye söz konusu süreçte emek üzerindeki egemenliğini arttırmış olsa da, emeğin örgütlenerek çeşitli hak ve taleplerde bulunmaya başlaması, sermayenin emek ile olan mücadelesini zorlaştırmaktadır. Bir önceki manifaktür aşamasında işçi sınıfıyla mücadele edebilen ya da görmezden gelen sermaye, bu aşamada artık işçi sınıfını dikkate almak durumunda kalmakta ve hatta devletin müdahalesine ihtiyaç duymaktadır.

3.2.2. Liberal Devlet ve İktisadi Sistem Bağlamında İşlevleri

Her ne kadar kapitalizmin ilk/erken birikim aşamasından sonraki süreci, literatürde yaygın birikim rejimi, örgütlenmiş kapitalizm, emperyalizm aşaması gibi çeşitli tanımlamalarla ele alınıyor olsa da, bu dönemin devlet yapısının liberal devlet olarak sınıflandırılması genel kabul gören bir yaklaşımdır. Devlet bu aşamada kendisini iktisadi alanın dışında konumlandırmakta ve gerek piyasa koşullarının düzenlenmesini gerek emeğin yeniden üretimini ve gerekse de emek-sermaye ilişkilerini piyasaya bırakmaktadır. Bu bağlamda iktisadi alanın kendisini düzenleyebileceği hâkim anlayış olarak karşımıza çıkmaktadır.

Devlet kapitalizmin ilk/erken birikim aşamasında, yeni oluşmakta olan üretim biçiminin siyasal ve hukuki koşullarını oluşturmak ve korumak işlevlerini yerine getirmektedir. Bir taraftan iktisadi ve siyasal alanların birbirinden ayrılması diğer

tarafından ise özel mülkiyet ve meta değişim koşullarının hukuki altyapısının oluşturulması devletin öncelikli işlevleri arasında yer almaktadır. Kapitalizmin kurumsallaşmasından sonraki ilk aşamasında ise çoğunlukla temel altyapı yatırımları ve bayındırlık faaliyetleri gibi alanlarda faaliyetlerde bulunmaktadır. Tüm bu süreç içerisinde gerek emek-sermaye ilişkisinde gerekse de emeğin yeniden üretimi noktasında devlet yer almamakta ve süreci tamamıyla piyasaya bırakmaktadır. Bu sürecin devlet anlayışını temsil eden liberal devlet, iktisadi alana müdahalede bulunmayan ve bu bağlamda piyasa çalışma koşullarının adil dengesinin sağlanması noktasında istekli olmayan bir yapı sergilemektedir (Eser, Memişoğlu ve Özdamar, 2011: 201). Piyasanın kendisine müdahale edilmeden, serbest kalarak dengeyi bulacağı düşüncesi dolayısıyla devletin piyasadan uzak durması hâkim anlayış haline gelmektedir.

Bu süreçte devlet çoğunlukla bir düzenleme ve koruma mekanizması olarak işlev görmektedir. Ulusal sermayenin hem uluslararası rekabete hem de içeride oluşan çelişiklere karşı korunması devletin temel amacını oluşturmakta ve bu amaç doğrultusunda kullandığı öncelikli araçlar ise yasal düzenlemeler ve şiddet unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır. Devlet ulusal sermayenin uluslararası rekabete karşı korunması ve egemenliğinin sağlanması adına bir taraftan koruyucu tedbirler ve gümrük uygulamalarıyla iç pazarı güvence altına almaya çalışmakta, diğer taraftan ise ulusal sermayenin egemenliğini askeri yöntemler kullanarak sağlamaya çalışmaktadır. Bunun yanı sıra, yukarıda da belirtildiği gibi, ulusal sermayenin yeniden üretimi noktasında ise özellikle gelir getirmeyen büyük altyapı yatırımlarını üstlenerek sürece dâhil olmaktadır.

Başlangıçta emek ve sermaye arasındaki ilişkinin piyasaya bırakılması ve devletin bu alanda yer almaması anlayışının hâkim olduğu daha önce belirtilmişti. Ancak ilerleyen süreçte gerek ağır çalışma koşulları ve uzun çalışma saatleri nedeniyle emeğin fiziksel varlığının tehlikeye girmesi gerekse sınıf mücadelesinin derinleşmesi, devletin bu alana müdahalesini gerektirmiştir. Emeğin fiziksel varlığının tehlikeye girmesine karşı devlet, hem çeşitli yasal düzenlemelerle çalışma koşullarının düzenlenmesini hem de toplumsal yeniden üretim araçlarının (okullar, sosyal güvenlik sistemine ilişkin yasaların hazırlanması, kadın ve çocuklara yönelik çalışma hayatının düzenlenmesi vs.) oluşturulmaya başlanmasıyla karşılık vermektedir. Sınıf

mücadelesinin sönümlenmesi ise özellikle işçi sınıfına karşı uygulanan şiddet unsuruyla sağlanmaya çalışılmaktadır. Bu dönemde devlet, sermaye lehine, özellikle zor araçları aracılığıyla işçi sınıfını bastırmanın ve böylelikle sınıf çelişkisinin sönümlemenin bir aracı haline gelmektedir. Bu bağlamda şiddet işlevi ön plana çıkmaktadır (Aslan, 2012: 65-67).

Bu süreçte devletin genel olarak yerine getirdiği işlevler şu şekilde sıralanabilir (Fulberth, 2018: 185):

- Yasalar aracılığıyla pazarların güvenceye alınması,
- Korumaya yönelik tedbirler ve gümrük uygulamalarıyla iç pazarın güvence altına alınması,
- Hem hegemonya hem de savunma aracı olarak işlev görme,
- Toplumsal yeniden üretimin sağlanması amacıyla çeşitli işlevleri yerine getirme (okullar, çocuk işçiliğin kontrol altına alınması, işyeri güvencesine ilişkin yasalar, kadın işçilere yönelik belirli sağlık koşullarının hazırlanması),
- Gelir getirmeyen altyapı çalışmalarının gerçekleştirilmesi,
- Bilimsel ve teknolojik araştırmaların desteklenmesi,
- Satın alıcı olarak işlev görme (silahlanma)

Kısaca söz konusu süreçte devletin işlevleri; ulusal pazarların korunması adına içeride ve dışarıda şiddet unsurunu ön plana çıkarmak, çeşitli yasal düzenlemelerle ulusal pazarın ve pazar ilişkilerini güvence altına almak, sermayenin tekelleşme sürecini korumacı gümrük tedbirleriyle desteklemek, gelir getirmeyen altyapı yatırımlarıyla sermayenin yeniden üretimine katkıda bulunmak, toplumsal yeniden üretimin sağlanması adına düzenlemeler yapmak, sınıf çelişkilerini sermayenin lehine bastırmak adına şiddet unsurunu ön plana çıkarmak şeklinde sıralanabilmektedir.

3.2.3. Liberal Devlet ve Zor Erki

Kapitalist sistem, içinde bulunduğu aşamanın gerekleri doğrultusunda üretici güçlerin ve üretim ilişkilerinin varlığına ve yeniden üretimine ihtiyaç duymaktadır. İlk/erken birikim aşamasında bu durum, geleneksel üretici güçlerin ve üretim

ilişkilerinin lağvedilmesi ve yeni iktisadi sistemin unsurlarının yaratılması, kurumsallaştırılması ve korunması şeklinde tezahür etmektedir. Sanayileşme sonrasında ise bir taraftan artık kurumsallaşan kapitalist sistemin varlık koşullarının korunması diğer taraftan ise mevcut sömürü ilişkilerinin sürdürülmesi adına sınıfsal çelişkilerin sönümlenmesi gerekliliği ortaya çıkmaktadır.

Söz konusu dönemde iktisadi sistem, piyasaya müdahalede bulunmayan ancak özel mülkiyet sistemi, ücretli işgücü, sözleşmeye dayalı üretim ilişkileri gibi gerekli koşulların yaratılması ve sonrasında korunması bağlamında zor yönü ön planda olan bir devlet yapısına ihtiyaç duymaktadır. Bu bağlam ilk/erken birikim aşamasında ve sanayileşme sonrası süreçte devlet, piyasayı kendi haline bırakan ancak gerek ücretli emek sisteminin oluşturulması gerekse de emeğin, yeni oluşmakta olan üretim sisteminin gerektirdiği çalışma ve disiplin anlayışına uymasının sağlanması adına özellikle zor araçları yoluyla kapitalist sistemin unsurlarının yaratılmasının ve korunmasının arkasındaki en önemli etken olarak karşımıza çıkmaktadır.

Devletin gerek şiddet yönünün gerekse de kapitalist sistem ve burjuva sınıfı adına gerçekleştirdiği hukuki ve idari düzenlemelerin en belirgin şekilde görüldüğü noktalar, işçi direnişlerine ve hak mücadelelerine verilen karşılıklarda tespit edilebilmektedir. Kapitalist sistem ilk ortaya çıktığı andan itibaren ama özellikle sanayileşme sonrası süreçte, hem ücretli emek sisteminin yeni oluşuyor olmasından, hem köylerinden kovulan köylülerin kötü yaşam koşulları ve yoksulluklarından, hem de ağır çalışma sisteminden dolayı çok sayıda direniş, isyana ve grevlere sahne olmuştur.

Kapitalizmin ilk ortaya çıktığı 16.yüzyıl yeni oluşmakta olan işçi sınıfı için hem bir sefalet hem de yeni iktisadi düzenin ihtiyacına uygun bir yapıya ve disipline bürünmeleri için ciddi cezalara ve hatta işkencelere maruz kaldığı bir aşamayı yansıtmaktadır. Topraklarından zorla koparılan ve iş bulmak için kentlere göç eden işçiler, alışıktıkları düzenin dışında bir yapıyla karşılaşmaları ve manifaktür sisteminin hepsine yetecek iş imkânı yaratamaması nedeniyle dilencilik, serserilik ya da hırsızlığa yönelmişlerdir. Bununla bağlantılı olarak yeni iktisadi sistemin yarattığı yoksulluk ve dolayısıyla serserilik, 16.yüzyıl boyunca ciddi cezaların ve işkencelerin temel nedeni haline gelmiştir. Örneğin söz konusu dönemde İngiltere’de çalışamayacak durumda olanlar dilencilik belgesi alabiliyorlardı ancak fiziksel olarak

çalışabilecek durumda olmalarına karşılık serserilik yapanlar kırbaç ve hapis cezasına çarptırılıyor, sonrasında ise “yeniden işe koyulmaya” yemin etmek durumunda bırakılmaktaydılar. İkinci defa serserilik suçundan yakalanmaları durumunda kırbaçlanma ve kulağının bir kısmının kesilmesi cezası, üçüncüsünde ise toplum düşmanı addedilerek idam söz konusu olmaktaydı. 1547 yılında çıkarılan bir başka yasada ise, bir kişinin işten kaçması durumunda, o kişiyi aylak olarak ihbar edene ve yakalatana köle olarak verilmesi karara bağlanmaktaydı. I. James döneminde ortalıkta başıboş dolaşan ve dilenen biri haydut ve serseri ilan edilir, bir suç işlemeleri durumunda kırbaç ve 6 ay hapis cezası, ikinci defa yakalanmaları durumunda 2 yıl hapis cezası almaları söz konusu olmaktaydı (Marx, 2015a: 704-706). Bunun yanı sıra yine 16.yüzyılda *workhouse*¹⁴ ismi verilen zorla çalıştırma evleri kurulmuştur. Fransa’da ise, yeni koşulların yarattığı yoksulluk ve sefalet nedeniyle çıkan isyanlara karşı, 1539 yılında, işçilerin birlikte hareket etmelerinin yolunu açan koalisyonların yasaklanması söz konusu olmaktaydı (Beaud, 2015: 24). Dolayısıyla bu dönem yeni oluşan ücretli emeğin zapt ve disipline edilmesi gereken bir süreci yansıtmaktadır. Temel amacı ise, köylülerin yeni düzene, zorla da olsa uyum sağlamaları ve kapitalist sisteme uygun işgücü haline gelmeleri oluşturmaktadır. Bu amaç içinse öncelikli olarak devletin zor yanını temsil eden polis kullanılmaktaydı. Yeni düzen içinde, dilenci ve aylak olarak isimlendirilen yoksul köylüler, emeklerini ortaya koyarak zenginliğin üretilmesine yanaşmayan işçiler olarak görülmekteydi. Polis erki ise söz konusu yeni işçi sınıfını disipline etme yolunda ilk araç olarak karşımıza çıkmaktadır. Mark Neocleous bu süreçte polis erkinin işlevini şu şekilde özetlemektedir (Neocleous, 2013: 62-64):

Bu zaptiye'nin birinci amacı, Foucault'nun iddia ettiği gibi, üretkenliği önemsemeden, kişileri bir takım büyük hapis programları veya “büyük kapatılmalar” ile kilit altında tutmak değildi. Esas amaç, muktadir bedenlere sahip dilenci ve aylakları, emeklerini piyasaya sunar hale getirerek, kapatma kurumunun dışında iş görecektir olan emek gücüne şekil vermektir. Bu, feodal emek gücünün “zorla topraksızlaştırıldığı, yurdundan sürüldüğü, işsiz güçsüz takımı haline getirildiği ve daha sonra da ücretli emek sistemi için elzem olan disiplini edinmesi için kırbaçlandığı, dağlandığı ve iğrençlik seviyesinde terör güdümlü yasalarla işkenceye maruz kaldığı” süreci.

¹⁴ Tarihi 14.yüzyıla kadar götürülebilecek olan çalışma evleri (workhouse), 16.yüzyıl İngiltere’inde, kendilerini geçindirme imkânı olmayan, yoksulluktan mustarip bireylere çalışma ve barınma olanağı sağlama amacıyla faaliyette bulunmuşlardır. Ancak temelde yeni iktisadi sistemin içine kanalizasyon olmayan, olmak istemeyen bireylerin istenilen çalışma disiplinini edinmelerini sağlamak amacıyla taşımaktadırlar (Brain, 18.08.2020).

İlk/erken birikim aşaması, yeni oluşmakta olan ve sefalet içinde yaşamak durumunda kalan işçi sınıfının, kapitalist iktisadi düzenin ihtiyaç duyduğu gerekli emeğe dönüştürülmesi, biçimlendirilmesi, disipline edilmesi ve böylelikle uygun hale sokulması ereğinin devletin baskı aygıtı aracılığıyla gerçekleştirildiği bir süreci yansıtmaktadır. Her ne kadar kapitalist birikim rejiminin temel özelliklerinden biri olan, iktisadi ve siyasi alanların birbirinde ayrılması ve iktisadi zorun emeği kontrol altında tutmak adına öncelikli olarak kullanılması anlayışı hakim olsa da, söz konusu aşamada baskı aygıtı iktisadi sistem adına gerekli koşulların oluşturulması noktasında ön planda yer almaktadır. Marx baskı aygıtı ve kapitalist sistem açısından gerekliliğini şu şekilde ele almaktadır (Marx, 2015a: 707):

Doğum halindeki burjuvazi, ücretleri “düzenlemek”, yani kar yapma ihtiyaçlarının gerekli kıldığı sınırlar içinde tutmak, iş gününü uzatmak ve bizzat işçinin kendisini normal bir bağlılık derecesinde tutmak için devlet zoruna ihtiyaç duyar ve bunu kullanır. Bu, “ilk birikim”in temel bir unsurudur.

Sanayileşmenin başlamasından 1. Dünya Savaşı’na kadar ki dönem ise hem çok ciddi işçi isyanlarına hem de çok sert devlet müdahalelerine sahne olmaktaydı. Üretimde makineleşmenin başlaması ve fabrika üretim biçimine geçilmesiyle birlikte, gerek işçi sınıfının sayısal olarak artması, gerek çok sayıda işçinin aynı mekânda bir araya gelmesi, gerekse de sınıf bilincinin artık oluşmaya başlaması nedeniyle grev ve isyanların sayısında ve şiddetinde artış görülmektedir. Manifaktür üretim biçiminde bir taraftan sınıf bilincinin oluşmamış olması diğer taraftan ise sayısal olarak yeterli düzeyde bir araya gelemeyen işçi sınıfı, sermaye açısından kolaylıkla baş edilebilir bir unsur olarak görülmekteydi. Ancak sanayileşme sonrasındaki süreç, sermaye tarafından işçi sınıfının dikkate alınması gereken bir unsur olduğunun anlaşıldığı bir sürece işaret etmektedir.

Söz konusu dönemde fabrika üretim biçimiyle birlikte, kapitalist sisteme dâhil olan emekçi sayısında ciddi bir artış görülmektedir. Fabrika üretim biçimine geçilmesiyle birlikte, sisteme dâhil olan işçi sayılarındaki artış, işçi sınıfının hem aynı kaderi paylaştıkları, aynı sınıfa dahil olduklarına yönelik kolektif bilincin oluşmasını, hem de bir güç haline gelmesini sağlamaktadır (Aytaç, 2003).

İşçi sınıfının kolektif bir güç haline gelmesi ve burjuva sınıfına karşı ilk muhalefeti, sanayileşmenin ilk yıllarda, makinelerin tahrip edilmesi yoluyla

gerçekleşmiştir (Engels, 2013: 219). İşçi sınıfı, ilk olarak, kapitalist sistemin yarattığı sefalet ve yoksulluk durumuna, burjuva sınıfının kendisinden ziyade üretim araçlarını tahrip ederek karşı çıkma yolunu seçmiştir. Bu bağlamda 18. yüzyılın ortaları ve 19. yüzyılın ilk çeyreğine kadar ki dönem neredeyse tüm Avrupa’da makinelere karşı gerçekleştirilen işçi ayaklanmalarına sahne olmuştur. 1758 yılında Everett, su gücüyle çalışan ilk yün kırpma makinesi yapmış ve bu makinenin kullanılmaya başlanması dolayısıyla işlerinden olan 100.000 kişi, söz konusu makineyi yakarak tepkilerini göstermişlerdir. Daha sonra Luddite ya da Ludizm olarak isimlendirilecek olan, bu ve benzeri kitlesel makine yıkıcılığı eylemleri belirtilen dönemde sıklıkla tekrarlanmıştır. Söz konusu işçi sınıfı eylemlerinin üretim araçlarından ziyade mevcut sömürü ilişkisini yaratan burjuva sınıfına karşı yöneltilmesi ise zaman almıştır. Marx’ın ifadesiyle (Marx, 2015a: 409);

İşçinin makine ile bunun kapitalistçe kullanımı arasındaki farkı görmesi ve dolayısıyla saldırılarını maddi üretim araçlarının kendilerine değil, bunların toplumsal sömürü aracı olarak kullanılmalarına yöneltmeyi öğrenmesi, zaman ve deneyim gerektirdi.

Devletin, üretim araçlarına ve dolayısıyla sermayeye karşı gerçekleştirilen eylemlere verdiği yanıt ise, bir taraftan hukuki yasaklar ve cezalarla diğer taraftan ise gerçekleştirilen eylemlere baskı aygıtlarıyla müdahale etmesi yoluyla olmaktaydı. İngiltere’de 1769 tarihinde çıkarılan bir yasa ile bilinçli şekilde makineleri ve makinelerin bulunduğu işyerlerini/binaları tahrip etmek ağır suç sayılmakta ve ölüm cezası öngörülmekteydi. 1799 tarihli bir başka yasa ise, temelde çalışma şartlarının iyileştirilmesi amacıyla oluşturulan işçi örgütlenmelerini yasaklamayı içermekteydi. Benzer dönemde Fransa’da, Le Chapelier yasasıyla (1791) işçilerin örgütlenmesi yasaklanmakta, işçilerin ve zanaatkârların her türlü ortak toplantılarının ayaklanma sayılarak cezalandırılması karara bağlanmaktaydı. Diğer taraftan ludizm hareketlerine en sert şekilde müdahale edilmekteydi. Örneğin, 1779 tarihinde Lancaster’de, 1796 yılında ise Yorkshire’de çıkan ludizm hareketleri askeri birlikler aracılığıyla bastırılmıştır (Beaud, 2015: 96-106). Bu bağlamda devlet ve baskı aygıtı, hem mevcut sistemin devamı hem de emek-sermaye çelişkilerinin bastırılması noktasında en ön safhada yer almaktaydı.

İngiltere’de işçi sınıfının kendi çıkarlarını korumak adına bir araya gelmelerini yasaklayan kurallar, 1824’te çıkarılan bir yasayla kaldırılmış, 1842’de ise serbest

dernek kurma hakkı tanınmıştır (Engels, 2013: 220). Her ne kadar işçi sınıfı bu sürece kadar gizli oluşumlarla örgütlenmeyi başarmışsa da, örgütlenme yasağının kalkması ve dernek kurmak hakkının tanınması, hareketin güçlenmesinin ve yayılmasının önünü açmıştır. Bununla birlikte sınıf bilincinin giderek daha kesin ve yaygın biçimde oluşması, özellikle sanayileşme sonrasındaki süreçte, isyan, grev, luddizm, vs. gibi birçok işçi sınıfı hareketinin ortaya çıkmasına önyak olmuştur. Engels'in İngiltere özelinde kaleme aldığı bu pasaj söz konusu süreçteki işçi sınıfı eylemlerinin hangi boyutlarda olduğunu göstermektedir (Engels, 2013: 227):

Grevlerin inanılmayacak kadar sık olması, sosyal savaşın tüm İngiltere'de hangi boyutlara ulaştığını göstermektedir. Gerçekten de grevsiz geçen tek bir gün bile yoktur. Kimi zaman kesintilere, kimi zamansa ücretlerin artırılması yönündeki teklifinin reddedilmesine karşı, kimi zaman grev kırıcılarının işe alınması ya da suiistimallerin devam etmesin, kimi zamanda yeni makinelere ve bunun gibi yüzlerce nedene karşı grevler yapıldı.

Diğer taraftan fabrika yönetim sistemiyle, emeğin işe başlama ve bitiş saatleri, mola süreleri, yemek araları, sigara içme yasağı gibi belli yasaklar ve belirlenen kurallara uyulmaması durumunda verilecek cezalar ile emek disipline edilmeye çalışılmaktadır. Fabrika yönetim sistemi, ağır çalışma koşullarının ve uzun çalışma saatlerinin yanı sıra disiplin ve ceza yönetmeliğiyle emeğe uygulanan baskının en sert biçimini yansıtmakta, bu bağlamda sermayenin çalışanlar üzerinde otokrasisini kurduğu bir sistemi olarak değerlendirilmektedir. Her ne kadar ceza sistemi eninde sonunda para cezası ya da ücret kesintisi şeklinde olsa da, Marx'ın deyimiyle, fabrika üretim biçiminde “köle güdücülerinin kırbaçlarının yerini gözcülerin ceza kitabı aldı” (Marx, 2015a: 406). Benzer şekilde Engels fabrika yöntemi sisteminin emeğe zulmeden yapısını şu şekilde açıklamaktadır (Engels 2013: 188-189):

Burjuvazinin proleteriyayı zincirlerle mahkum ettiği kölelik, hiçbir yerde fabrika sisteminde olduğu açıklıkta ortaya çıkmaz. Burada hukuki ve fiili her türlü özgürlük sona erer. İşçi, sabah beş buçukta fabrikada olmalıdır, birkaç dakika geç geldi diye kendisine ceza kesilir; eğer on dakika geç gelirse kahvaltı saatine dek içeri alınmaz ve on iki saatlik işgünüünün sadece iki buçuk saatini kaçırdığı halde günlük ücretinin dörtte biri kesilir. Verilen emirlere göre yemek yemek, su içmek ve uyumak zorundadır. En doğal ihtiyaçlarını karşılayabilmesi için kendisine mümkün olan en kısa süre verilir. (...) Hükmedici bir zil sesi onu yatağından, kahvaltısından, akşam yemeğinden kaldırır.

Her ne kadar fabrika yönetim sistemi, sermayenin kendi kurallarının yer aldığı bir sistem olarak değerlendirilse de, mevcut devlet yapısı ve hukuki kurallar, söz konusu sistemin acımasızlıklarına göz yuman ve hatta destekleyen nitelikte bir tavır

sergilemektedir. Nitekim fabrika yönetim sistemine karşı gelişen sermaye karşıtı durumlarda, hukuki yapıların sermaye lehine bir duruş sergilediği çeşitli olaylarda görülmektedir. Örneğin, 1844 yılında Kennedy fabrikasında işçilerin işi bırakması üzerine, fabrika sahibi aynı odada bulunan iki işçinin aynı anda işi bırakamayacağına ilişkin Fabrika Yasası gereği işçileri mahkemeye vermiş ve mahkeme, işçinin kendi özgür iradesiyle ve kendi isteğiyle bu işe girdiği için belirtilen kurallara da uymak zorunda olduğu gerekçesiyle fabrika sahibini haklı bulmuştur (Engels 2013: 189). Bir başka örnekte 1866 yılında, 2 yıllığına metal fabrikasına giren bir işçinin, fabrika sahibiyle tartışması sonucu işten ayrılmasıyla başlamıştır. Fabrika sahibiyle tartışan işçinin, işten ayrılması sonucu, fabrikatör sözleşmeye aykırı olduğu gerekçesiyle işçiye mahkemeye vermiş ve mahkeme 2 ay hapis cezası vermiştir.¹⁵ İşçinin cezası tamamlandıktan sonra, fabrika sahibi tekrar işe dönmesini istemiş ancak işçi kabul etmemiştir. Fabrikatörün işçiye tekrar dava açması sonucu, işçi yeniden ceza almıştır (Marx, 2015a: 406). Hukuki eşitlik ilkesine aykırı bu ve benzeri kararlara söz konusu dönem içinde çokça rastlanmaktadır.

Fabrika üretim biçiminin ağır koşulları, disiplin ve ceza sistemi, işçi sınıfının içinde bulunduğu yoksulluk, sefalet ve baskı durumu ve bunları yanı sıra devletin bu sömürü düzenine müdahale etmeyen, aksine destekleyen tavrı söz konusu süreçte işçi sınıfı eylemlerinin sayısındaki artışın nedenlerini oluşturmaktadır. Bunun yanı sıra, sendikalı işçi sayısındaki artışın da söz konusu işçi sınıfı hareketlerinin artmasında önemli bir etkisi olduğu söylenebilmektedir. İşçilerin genel olarak talepleri ise çalışma saatlerinin düzenlenmesi, koşulların iyileştirilmesi, genel oy hakkının tanınması, vs. gibi unsurlardan oluşmaktaydı. Yerinde gerekçeleri ve talepleriyle işçi sınıfı hareketleri, söz konusu süreçte dört kapitalist ülkede de görülmekteydi. Örneğin İngiltere’de 1838-1848 yılları arasında varlığını sürdüren ve gerek sınıf bilincinin gerekse eylem repertuvarının oluşmasında önemli etkileri olan Çartizm¹⁶ hareketi

¹⁵ Bu noktada şunu da belirtmek gerekir ki söz konusu dönemde fabrika sahibiyle işçi arasında yapılan sözleşmelerde, fabrikatörün sözleşmeyi ihlal etmesi durumunda süreç ancak özel hukuk alanına taşınabilmekte ve bu bağlamda en fazla para cezasıyla sonuçlanmaktadır. Buna karşın işçinin sözleşmeyi ihlal etmesi durumunda, örnekten de anlaşılacağı gibi, fabrikatör ceza davası açabilmektedir.

¹⁶ Çartizm hareketi, burjuvaziye ve burjuvaziye korumayı amaç edinen politik yapıya karşı muhalefetin yoğunlaşması olarak ifade edilen ve ülke çapına yayılmış ilk hareket olarak ifade edilmektedir. Temel talepler ise, genel oy hakkının tanınması, gizli oy kullanma sisteminin yürürlüğe girmesi, oy kullanmada mülkiyet koşulunun kaldırılması, yoksul kimselerin de parlamentoya girmesinin sağlanması adına

yaşanmış, sonrasında ise grevler sürmeye devam etmiştir. Söz konusu dönem içinde gerçekleştirilen eylemlerde, birçok kişi tutuklanmış ve mahkûm edilmiştir. Örneğin Newport Maden işçilerinin 1838 yılında düzenlediği genel grev şiddetle bastırılmış ve yaklaşık 500 işçi tutuklanmıştır (Işıklı, 1972: 21-22; Kozak, 1992: 72). İşçi sınıfı eylemlerinin çok sık yaşanması, iktisadi ve toplumsal alanlarda sorunlara yol açması ve yasaklamaların söz konusu eylemleri arttığının ve şiddetlendirdiğinin anlaşılmasıyla birlikte 1867 yılında genel oy hakkının tanınması söz konusu olmuştur. Bu kazanım, işçi sınıfı mücadelesini daha örgütlü bir hale getirmiş ve 1868 yılında Trade Union Congress'in (İşçi Sendikaları Kongresi) kurulmasının yolunu açmıştır. Böylelikle, işçi sınıfını görmezden gelen, mücadelesini şiddet unsurlarıyla bastırmaya yönelik burjuvazinin, söz konusu hareketi ve sınıfı dikkate aldığı ve bir güç olarak kabul ettiği noktaya gelinmiştir.

Benzer şekilde Fransa da sanayileşmeyle birlikte yoğun işçi sınıfı mücadelelerine ve bu mücadelelerin devletin baskı ve yasal unsurları aracılığıyla şiddetli şekilde bastırdığı bir süreç sahne olmuştur. Örneğin 1834 yılına Lyon ipek işçilerinin ayaklanması, daha sonra “Transnonain Sokağı Katliamı” olarak adlandırılacak şekilde şiddetler bastırılmış ve on iki kişinin ölümüyle sonuçlanmıştır. Sonrasında ise derneklerin denetiminin arttırılmasına yönelik hukuki kurallar getirilmiştir (Uslu, 2014: 17).

Benzer işçi sınıfı ayaklanmaları sonraki süreçte de ama özellikle kriz dönemlerinde sıklıkla yaşanmış ve neredeyse her seferinde devlet tarafından uygulanan şiddetle sonlandırılmış, bunun yanı sıra getirilen yasaklarla söz konusu hareketlerin önüne geçilmeye çalışılmıştır. Örneğin 1881-1886 yılları arasında Birleşik Devletler ‘de üç binden fazla greve yaklaşık bir milyon işçi katılmıştır. Bu grevler arasında özellikle demiryolu işçilerinin 1884-1886 yıllarındaki grevi ve bunun yanı sıra 1886 yılında Chicago’da iş süresinin sekiz saate indirilmesi için yapılan greve yaklaşık 80.000 işçi katılmıştır. Ne var ki söz konusu grevlere devletin müdahalesi sert olmuş ve yüzlerce işçi yaşamını yitirmiş, işçi önderleri tutuklanmış, cezalandırılmış ya da idam edilmiştir. 1893 yılındaki maden işçilerinin grevi ve 1894 yılındaki Pullman grevleri de zor yoluyla bastırılmış ve grev yöneticileri hapse atılmıştır. Benzer

parlamento üyelerini ödenek verilmesi gibi unsurlardan oluşmaktadır (Engels 2013: 230-233; Beaud 2015: 162).

şekilde Fransa’da da 1884’te Anzin, 1886’da Decazeville, 1895’te Roanne dokumacılarının ve ayrıca Carmaux cam işçilerinin, 1899’da Creusot işçilerinin, 1900’de liman işçilerinin, 1902’de maden işlerinin, 1910 yılında demir yolu işçilerinin grevleri patlak vermiş ve her grev şiddet yoluyla bastırılmıştır. Bunun yanı sıra caydırıcılığı arttırmak adına yargıtay 1907 yılında işverenin greve katılmış işçiyi çalıştırmak zorunda olmadığını karara bağlamıştır (Beaud, 2015: 203-208).

Bu ve benzeri işçi sınıfı hareketlerine, şiddetli devlet müdahalelerine, caydırıcı yasaklara ve hukuki kurallara söz konusu süreçte, dört kapitalist ülke başta olmak üzere Avrupa’nın genelinde oldukça sık rastlanmaktadır. Bu bağlamda zor aygıtı, sadece ilk/erken birikim aşamasında değil, sanayileşme sonrası süreçte de kapitalist birikim rejiminin ve burjuva sınıfının arkasındaki en önemli güç olmuştur.

Genel olarak değerlendirmek gerekirse, Sanayi Devrimi ve kapitalizm, sömürünün en yoğun, en yaygın ve en acımasız şekilde gerçekleştirildiği bir toplumsal sistem olarak tarihteki yerini almıştır. Buhar motorunun icadı ve sonrasında gelen sanayileşme ile birlikte üretimde makineleşmeye gidilmiş, üretimin verimliliği artmış ve büyük fabrikalar kurulmuştur. Ancak bu durum, feodal yapının gerilemesiyle birlikte tarımla uğraşan köylülerin topraklarına el konulmasına, toprakların çevrilerek kapitalist üretim aracına dönüştürülmesine neden olmuştur. Pek çok insan, tarımdan uzaklaştırılarak işsizliğe ve açlığa mahkûm edilmiş, neredeyse zorla fabrikalarda çalıştırılmıştır (Beaud, 2018: 168). Fabrika üretim biçimi ise bu açlık ve sefalet durumuna, uzun ve sağlıksız çalışma koşullarının, fabrika içi düzenlemelerle gelen disiplin, ceza ve baskının eklenmesine neden olmuştur.

Kapitalist üretim biçiminin hâkim hale gelmesiyle birlikte toplum, sermaye sahibi kapitalistler ve proleterler şeklinde iki sınıfa bölünmüştür. Bujuvazinin doymak bilmeyen kazanma hırsı, işçilerin her geçen gün daha kötü koşullarda ve daha az maliyetlerle çalıştırılması taleplerini arttırmış, bunun yanı sıra işçi sayısının çok, işin ise az olması ücretlerin aşağı çekilerek, çalışma saatlerinin uzatılmasını beraberinde getirmiştir. Dolayısıyla 19. yüzyılın sonlarında, işçilerin yaşama ve çalışma koşulları son derece ağırlaşmıştır. Buna ek olarak işçiler sigorta, emeklilik, yıllık ve haftalık izin, tazminat, iş güvencesi ve iş güvenliği gibi haklardan da yoksun bırakılmıştır (Gençoğlu, 2012: 104). Söz konusu çalışma koşulları ve sefalet durumu işçi sınıfını ve

sınıf bilincini her geçen gün güçlendirmiş ve isyan, grev, ayaklanma, vs. gibi eylemleri yaşanmasına ve giderek güçlenmesi sonucunu doğurmuştur.

Başlangıçta, işçi sınıfını bir güç olarak görmeyen ve dikkate almamayı tercih eden ve bunun yanı sıra devletin ise ne piyasaya ne emeğin yeniden üretimine ne de emek-sermaye ilişkilerine müdahale etmemesini tercih eden burjuvazi, işçi sınıfı hareketlerinin güçlenmesiyle birlikte, bir taraftan proletaryayı bir güç olarak görmeye başlamış diğer taraftan ise bu sınıfı bastırmak ve kontrol altına almak için devlete ve özellikle zor erkine ihtiyaç duymuştur.

Ceza unsuru açısından ise 17.yüzyıl, ceza sisteminin değişiminin başlangıç noktasını oluşturmaktadır. 17.yüzyıl öncesi süreçte kırbaç, damga, uzuvların kesilmesi gibi daha çok bedene yönelik cezalar yerini ıslaha ve kapatmaya yönelik cezalar almıştır. Bu bağlamda 17. yüzyılda Hollanda’da bedensel cezalandırma yerine toplumsal ıslaha yönelik olarak ortaya çıkan Amsterdam hapishaneleri, modern cezaevlerinin başlangıç noktasını oluşturmaktadır. Böylece hürriyeti bağlayıcı cezanın esas olarak kabul edileceği dönem kademeli olarak başlamıştır. (Demirbaş, 2000: 236). Bu döneme kadar hapishaneler yalnızca tutuklunun duruşma günlerini beklediği yerler olarak kullanılmaktaydı. Ancak 1800’lü yıllarda hapishanelerin aşırı derecede kalabalık ve kötü yönetilmesi, insan onuruna aykırı bedensel cezaların uygulanması ve suçların artması nedeniyle cezaevlerinde reform ihtiyacı doğmuş ve ilk reformlar yapılmıştır. Bu reformlar ise bedensel cezaların yerine ıslah etmeye yönelik ceza anlayışının getirilmesi olmuştur (Artuk, Gökçen ve Yenidünya, 2013: 681). Elbette ki ceza sistemindeki değişiklikler ile kapitalist birikim rejiminin hâkim hale gelmesi arasındaki tarihsel yakınlık göz önüne alındığında, kapatmanın sadece daha insani koşullarda bir sistem oluşturulması için kullanılmadığı görülmektedir. Belirtilen dönem hem nispeten yeni oluşmakta olan ücretli emeğin kontrol altında tutulması, disipline edilmesi ve yeni iktisadi düzenin ihtiyaç duyduğu forma getirilmesi, hem de bedensel olarak sağlıklı, çok sayıda ve ucuz iş gücüne ihtiyaç duyulduğu bir aşamaya tekabül etmektedir. Dolayısıyla geleneksel denilebilecek olan bedensel cezalar potansiyel işgücünü çalışamaz hale getirmekle birlikte, kazanılması istenen kapitalist ahlak ve disiplinin empoze edilmesini zorlaştırmaktadır. Buna karşılık kapatmanın uygulandığı ceza sistemi emeği hem disipline etme hem de kontrol etme noktasında işlev görmüştür. Bu bağlamda ceza sistemi, bir taraftan işçi sınıfını bastırma ve

disipline etme noktasında caydırıcı bir mekanizma işlevi görürken diğer tarafta toplumun geri kalan kısmının kapitalist iş ahlakına adapte olmasını dolaylı olarak sağlamaktadır.

3.3. 1914-1945 MÜDAHALECİ KAPİTALİZME DOĞRU

1914-1945, zamansal açıdan kısa bir süreç gibi görünüyorsa da dünya tarihini açısından belki de en kanlı dönem olarak değerlendirilmektedir. Öyle ki Eric Hobsbawm Kısa 20. Yüzyıl isimli kitabında 1914-1945 arası dönemi “felaket çağı” olarak adlandırmaktadır (Hobsbawm, 2015: 25). Belirtilen dönem iki dünya savaşının ve yanı sıra bölgesel çatışmaların ortaya çıktığı, tüm dünyayı etkileyen bir ekonomik krizin patlak verdiği, faşist ve otoriter yönetimlerin iktidara geldiği karmaşık bir sürece işaret etmekte, sadece bu unsurlarla bile felaket çağı ismini ziyadesiyle hak etmektedir.

Ulusal ve uluslararası birçok parametreyi içinde barındırması, siyasi ve iktisadi açıdan hem ciddi bunalımların hem de köklü değişimlerin meydana gelmesi, bu sürecin değerlendirilmesini zorlaştırmaktadır. Ancak diğer taraftan hem kapitalist sistemi hem kapitalizmin kendisi dışındaki iktisadi-siyasi yapılara karşı tavrını hem de en genel haliyle dünya tarihini değiştirmiş olması açısından, söz konusu süreç göz ardı edilemeyecek etkileriyle ön plana çıkmaktadır. Söz konusu dönem içinde yaşanan gelişmelere genel olarak bakılacak olursa, Georg Fülbert bu gelişmeleri şu şekilde sıralamaktadır (Fulberh, 2018: 203-204):

- 1914-1918 ve 1939-1945 yıllarında yaşanan iki dünya savaşı,
- 1. Dünya Savaşı’ndan sonra barış sürecine (1918-1923) uyum sağlama noktasında ortaya çıkan ve Almanya’da hiper enflasyona yol açan, mevcut parasal mülkiyeti yok eden siyasi ve ekonomik krizler,
- 1924-1928 yılları arasında Orta ve Batı Avrupa’da yaşanan kısa süreli istikrar,
- ABD’de 1929’a kadar süren uzun süreli ekonomik patlama,
- 1929-1933 yılları arasında yaşanan dünya ekonomik krizi,
- 2. Dünya Savaşı öncesi yaşanan askeri çatışmalar,

- 1922 yılında İtalya’da, 1933 yılında ise Almanya’da ortaya çıkan faşist diktatörlükler ve İspanya, Portekiz ve Bulgaristan’da kurulan askeri ve sivil diktatörlükler,
- Alman faşizminin, uygarlık tarihinin tüm ahlaki sınırlarını yıkan Yahudi katliamını başlatması,
- İkinci sanayi devriminin, elektro ve yakıtla çalışan motor teknolojisiyle ortaya çıkması,
- Hem 1. hem de 2. Dünya Savaşı’ndan önce bir taraftan ekonomik krizin aşılması diğer taraftan ise yeni enerji teknolojisinin yaygınlaşması adına sermaye ve devlet ilişkilerinin iç içe geçmesi,
- Yeni bir sosyalist devletin, Sovyet Rusya’nın ortaya çıkması ve kapitalizmin coğrafi alanını daraltması.

Tüm bu unsurlar ele alınan 31 yıllık sürecin ne kadar karmaşık, yoğun ve yıkıcı olduğu göstermektedir.

3.3.1 I. Dünya Savaşı’ndan Büyük Buhran’a

1.Dünya Savaşı ve sonrasındaki süreç kapitalist sistemin gediklerinin açılmaya başladığı, uluslararası iktisadi dengelerin giderek bozulduğu ve hem krizin hem de refahın bir arada yaşandığı karmaşık bir döneme işaret etmektedir. Kapitalist sistemde böylesine köklü bir değişime neden olan krizin nedenleri ancak 1. Dünya Savaşı’nın sonuçlarıyla anlaşılabilir.

Kapitalist sistem açısından 1. Dünya Savaşı’nın en önemli sonucu İngiltere’nin iktisadi gücünü yitirmesi ve buna paralel olarak Amerika Birleşik Devletleri’nin sistemin yeni hegemonik lideri olma yolunda hızla ilerlemesi oluşturmaktadır (Beaud, 2018: 231). Bilindiği gibi ABD hem coğrafi olarak hem de zamansal açıdan uzun bir süre kendini savaşın dışında tutabilmiş ve ancak 1917 yılında savaşa dâhil olmuştur. ABD’nin savaşa son yılında dâhil olması, bir taraftan bu sürece kadar iktisadi gelişimini sürdürebilmesini sağlarken diğer taraftan başından beri savaşın içinde yer alan diğer ülkeler kadar yıkıcı etkilerle karşılaşmamasını sağlamıştır. Söz konusu avantajlar ABD’yi diğer ülkeler karşısından iktisadi açıdan daha güçlü hale getirmiştir. Nitekim ABD bu iktisadi gücü sayesinde, savaş sonrası süreçte diğer ülkelere borç

verir konuma gelmiş ve bu durum onun aynı zamanda kapitalist sistemin yeni hegemonik lideri olma yolunda ilerlemesine neden olmuştur. Aşağıdaki tablodan da (Tablo 1. Birinci Dünya Savaşı Sonrasında Amerika Birleşik Devletleri'nin Borç Verdiği Ülkeler ve Geri Ödemeleri) görüleceği gibi savaş sonrasında ABD, İngiltere'nin de aralarında bulunduğu 15 Avrupa ülkesine borç vermiştir. Savaş sonrasında birçok Avrupa ülkesi, savaşın yarattığı tahribatın ve borç yükünün altında kalırken, ABD hem iktisadi gelişimine devam etmiş hem de söz konusu borçların geri ödemeleri sayesinde güçlenmeye devam etmiştir. Bu durum ise ABD ve Avrupa ülkeleri arasındaki makasın giderek açılmasına ve uluslararası iktisadi dengelerin bozulmasına neden olmuştur.

Tablo 1: Birinci Dünya Savaşı Sonrasında Amerika Birleşik Devletleri'nin Borç Verdiği Ülkeler ve Geri Ödemeleri (Milyon Dolar)

Borçlular	Anapara	Faiz	Toplam Borç	Geri Ödeme Tarihi
Avusturya	24	1	25	1930 (Mayıs)
Belçika	377	41	418	1945 (Ağustos)
Çekoslovakya	92	23	115	1925 (Ekim)
Estonya	12	2	14	1925 (Ekim)
Finlandiya	8	1	9	1923 (Mayıs)
Fransa	3,341	684	4,025	1926 (Nisan)
İngiltere	4,075	525	4,600	1923 (Haziran)
Yunanistan	15	3	18	1929 (Mayıs)
Macaristan	2		2	1924 (Nisan)
İtalya	1,648	394	2,042	1925 (Kasım)
Yugoslavya	51	12	63	1926 (Mayıs)
Letonya	5	1	6	1925 (Eylül)
Litvanya	5	1	6	1924 (Eylül)
Polonya	160	19	179	1924 (Kasım)
Romanya	36	8	42	1925 (Aralık)
Toplam	9,851	1,715	11,563	

Kaynak: Sönmez'den aktaran Bakırtaş ve Tekinşen, 2004: 86.

1. Dünya Savaşı'nın Avrupa ülkeleri açısından yarattığı sonuçlar ise ABD'ye göre oldukça yıkıcı nitelikler sergilemektedir. Savaşa katılan hemen her ülke iktisadi, toplumsal ve psikolojik bir yıkımla karşı karşıya kalmış, savaş sonrasında temel amaç ise bu yıkıntıları kaldırmak ve söz konusu yapıları yeniden inşa etmek olmuştur. Bunun yanı sıra savaş tazminatları ve borç ödemeleri bir diğer yıpranma noktasını oluşturmaktadır. Özellikle Almanya'nın savaş tazminatları, ülkenin iktisadi yapısını oldukça kırılgan bir hale getirmiş ve kimi yazarlara göre Alman milliyetçiliğinin alevlenmesinin nedenlerinden biri olmuştur.

Tablo 2: Birinci Dünya Savaşı Sonrası Savaş Tazminatları ve Borç Ödemeleri (Milyon Dolar)

Tazminat Ödenen ve Savaş Alacaklısı Ülkeler	Almanya'nın Ülkelere Göre Tazminat Düzeyleri	Almanya'dan Savaş Alacakları	Avusturya- Macaristan ve Bulgaristan' tan Savaş Alacakları	Toplam Borç	Savaş Borcu Ödemeleri
ABD	16.700	433.400	-	451.100	-
İngiltere	121.000	71.300	200	192.500	326.200
Fransa	273.000	500	200	272.700	109.400
İtalya	58.700	100	1.400	60.200	31.300
Belçika	126.200		100	126.300	7.200
Yugoslavya	34.200		2.300	36.500	1.500
Yunanistan	21.000		10.000	31.000	1.700
Romanya	5.600		200	5.800	1.800

Kaynak: Sönmez'den aktaran Bakırtaş ve Tekinşen, 2004: 88.

1. Dünya Savaşı'nın yarattığı bir diğer etki, savaş psikolojisi nedeniyle ülkelerin üretim alanını askeri materyallerin üretimine yöneltmiş olması olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu süreçte birçok ülke, yeni bir savaşın patlak verme ihtimaline karşı, üretimde ağırlıklı olarak askeri araç gereçleri üretmeye yönelerek savaş endüstrisine ağırlık vermiş, dolayısıyla tarımsal üretimde düşüş ortaya çıkmıştır. Bununla bağlantılı olarak, iktisadi alana devletin müdahale etmeme anlayışında da bir

değişim meydana söz konusu olmuştur. Hemen her devlet, yeni bir savaş durumuna karşı, bağımsızlıklarını ve güvenliklerini korumak amacıyla üretime müdahale etmeye yönelmiş, işlevleri olası bir savaşın ihtiyaçlarına göre genişletilmiş ya da daha dinamik hale getirilmiştir. Devletin işlevlerindeki bu yönelim, devletin ve iktisadi yapının askerileştirilmesine neden olmuştur (Fulberth, 2018: 208). Bu doğrultuda devletin işlevlerinin aşağıda belirtilen alanlarda arttığı görülmektedir.

- Askeri endüstriye yönelik yatırımlar yapmak ya da yaptırmak,
- Kamusal altyapı faaliyetleri gerçekleştirmek,
- Talep yaratmak,
- Gelir dağılımına müdahale etmek,
- Kamu İktisadi Teşebbüsleri kurmak (Fulberth, 2018: 224)

Bunların yanı sıra, savaş sonrasında kapitalizmin küreselleşme dinamiğinde bir durgunluk söz konusu olmuştur. Bu durgunluğun temelde üç nedeni bulunmaktadır. Bunlardan ilkinin, 1. Dünya Savaşı sonrası ortaya çıkan yeni ulus devletlerin iktisadi ve siyasi bağımsızlıklarını sağlamak amacıyla korumacı politikalara yönelmeleri oluşturmaktadır. İkinci neden, Avrupa ülkelerinin savaş sonrası iktisadi yapılarının oldukça kırılgan bir hale gelmiş olması ve toparlanma sürecine devam ediyor olmaları oluşturmaktadır. Son unsur ise hemen her ülkenin, savaş sonrası ulusal çıkarlarını ön plana koymaya yönelmiş olmaları şeklinde karşımıza çıkmaktadır (Hobsbawm, 2015: 116-117). Tüm bu sebepler, devletlerin koruyucu politikalara ağırlık vermelerine ve zaten var olan gümrük duvarlarını daha da yükseltmelerine neden olmuş, bu bağlamda uluslararası iktisadi yapı giderek istikrarsız hale gelerek, kapitalist sistemin küreselleşme dinamiğinde durulma meydana getirmiştir.

Ele alınan bu süreçte meydana gelen ve özellikle Büyük Buhran döneminde kapitalist sistemi etkileyen bir diğer gelişme ise 1917 yılında gerçekleşen Ekim Devrimi'yle Rusya'da sosyalist bir sistemin ortaya çıkması şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Her ne kadar Ekim Devrimi Büyük Buhran'a kadar ciddi bir tehdit olarak algılanmasa da, kapitalist sistemi coğrafi açıdan sınırlaması ve bunun yanı sıra alternatif bir iktisadi sistemin mümkün olabileceğinin kanıtı olması sebepleriyle sarsıcı bir etki yaratmıştır. Ancak yine de kapitalizm açısından Sovyet Rusya'nın bir

tehdit niteliğine sahip olduğu ve aynı zamanda krizden çıkış için gerekli olan alternatif seçeneği barındırdığının anlaşılması Büyük Buhran döneminde söz konusu olmuştur.

Tüm bu unsurlar birlikte değerlendirildiğinde, 1. Dünya Savaşı'nın sebep olduğu etkilerin, uluslararası iktisadi yapıyı dengesiz bir noktaya getirdiği, ABD ve diğer Avrupa ülkeleri arasındaki makasın giderek açılmasına yol açtığı, devletlerin özellikle iktisadi açıdan kendi coğrafi alanlarına çekilme ihtiyacı duyduğu bir konjonktür ortaya çıkmaktadır. Avrupa devletleri için savaş sonrası iktisadi durgunluk ve toparlanma süreci 1920'lerin ortalarına kadar devam etmiş ve bu süreçten sonra savaş öncesi duruma geçiş eğilimi ortaya çıkmıştır. Ancak yine de bu toparlanma, beklenildiği kadar etkili ve uzun soluklu olmamıştır. İktisadi yapının zayıf olmasının yanı sıra işsizlik oranlarının yükselmesi, özellikle Avrupa ülkelerini toparlanma sürecini daha zorlu hale getirmiştir. 1924 ile 1929 arasındaki yıllarda işsizlik oranları Almanya, İsveç ve İngiltere'de %10-12'nin, Norveç ve Danimarka'da %17-18'in altına neredeyse hiç düşmemiştir. Dolayısıyla 1929 Büyük Buhranına kadar birçok ülke zaten iktisadi açıdan zor bir aşamadan geçmekteydi ve kriz bu durumu daha da ağır hale getirmiştir. ABD açısından ise aynı süreç bir refah dönemi halini almış ve ABD iktisadi bir güç konumuna yükselmiştir. Örneğin ele alınan süreçte işsizlik oranları %4 civarında seyretmekteydi ve bu bağlamda tam istihdama yakın tek ülke konumundaydı (Hobsbawm, 2015: 119). Dış yatırım oranları 1913 yılında 3,5 milyar dolarken, 1919 yılında bu oran 6,5 milyar dolara yükselmiştir. Bu unsurlarla bağlantılı olarak altın rezervleri de ABD'de toplanmaya başlamış ve 1913'te 0,7 milyar dolar olan altın rezervi, 1921 yılında 2,5 milyar dolara yükselmiştir. Milli geliri ise 1914 yılında 33 milyar dolar iken 1918 yılında 61 milyar dolara çıkmıştır (Beaud, 2018: 236). Söz konusu unsurlara ek olarak ABD, bazı sektörlerde üretim yönteminde değişikliğe gitmiş ve taylorizm olarak bilinen üretim sürecinin bilimsel örgütlenmesini ve fordizm olarak bilinen üretim bandı sistemini hayata geçirmiştir. Üretimin yöntemindeki bu değişim, verimlilikte ciddi bir artış sağlamış¹⁷ ve ABD'yi iktisadi açıdan daha da güçlü hale getirmiştir.

Tüm bunlar değerlendirildiğinde Büyük Buhran öncesi uluslararası iktisadi konjonktürün oldukça dengesiz ve istikrarsız olduğu görülmektedir. 1929 yılına

¹⁷ 1913 yılında 200.000 araba üretilirken, bu rakam 1915 yılında 500.000, 1919 yılında 1 milyon, 1923 yılında 2 milyon ve 1929 yılında ise 5 milyona kadar yükselmiştir (Beaud, 2018: 246-248).

gelindiğinde New York borsasında yaşanan ani düşüş ile Büyük Buhran olarak isimlendirilen ekonomik bunalım patlak vermiş ve iktisadi yapı daha önce görülmedik bir biçimde altüst olmuştur. Sözü edilen konjonktüre ek olarak Büyük Buhran'ın sebepleri şu şekilde sıralanabilir:

- 1920'li yıllarda tarım ürünlerine olan talep gerilemiş ve bu durum tarım ürünlerinin fiyatlarının düşmesi ve dolayısıyla köylülerin gelirlerinde azalmaya neden olmuştur.
- Üretimde makineleşmenin artmasıyla birlikte, sanayi alanındaki istihdam düzeyi düşmüş ve işsizlik sorunu ortaya çıkmıştır.
- Hem köylü gelirlerinde azalmanın yaşanması hem de işsizlik oranlarının giderek artması iç pazardaki üretim fazlasına yönelik talebin azalmasına neden olmuştur.
- Çalışan kesimin geliri, üretimdeki verimlik artışına karşın azalma eğilimi göstermiştir.
- Bu konjonktürde, bir taraftan biriken sermaye spekülasyon alanlara kaydırılmış, diğer taraftan ise yatırımlarda düşüş ortaya çıkmıştır.

Bu unsurlar ve ABD'nin 1920'li yıllardaki uzun süreli ekonomik büyümesi, Büyük Buhran'ın nedenleri olarak karşımıza çıkmaktadır (Fulberth, 2018: 210-212).

3.3.2 1929 Büyük Buhran'ı ve Kapitalist Sisteme Etkileri

1929 yılında New York borsasındaki ani bir çöküşle patlak veren iktisadi bunalım, kısa bir süre içinde, kapitalist sisteme entegre hemen her ülkeyi etkisi altına almıştır. Nitekim söz konusu krizi bu kadar yıkıcı hale getiren oldukça geniş bir alanı etkisi altına almış olmasından ileri gelmektedir. Bunun nedeni ise yine ABD ile bağlantılı olarak açıklanmaktadır.

Öncelikle krizin patlak verdiği ve bu süreçten en çok etkilenen ülkelerden biri olan ABD'ye bakılacak olursa, 1929-1931 yılları arasında sanayi üretiminin üçte bir oranında azaldığı görülmektedir. Örneği, Amerikan elektrik şirketi Westinghouse, 1929-1933 döneminde hisselerinin üçte ikisini kaybetmiş ve net geliri 2 yıl gibi kısa bir sürede %76 oranında azalmıştır. Bunun yanı sıra ABD'de temel malların, hammaddelerin ve gıda ürünlerinin üretiminde yaşanan kriz, söz konusu ürünlerin

fiyatlarının denetimsiz bir şekilde düşmesine neden olmuştur (Hobsbawm, 2015: 120-121). Krizin etkisini ağır şekilde yaşayan ABD’de, ulusal paranın ve pazarın korunması amacıyla koruyucu politikalar hayata geçirilmiş ve 1930 yılında Hawley-Smoot gümrük tarifesi yasalaşarak uygulama konmuştur. Böylelikle 1929 yılında 4,4 milyar dolar olan ithalat, 1932 yılında 1,3 milyar dolara; 1929 yılında 5 milyar dolar olan ihracat ise 1932’de 1,6 milyar dolara gerilemiştir (Beaud, 2018: 252). Oransal olarak bakıldığında ise 1929-1932 yılları arasında ABD’nin ithalat ve ihracat yaklaşık olarak %70 oranında gerilediği görülmektedir (Hobsbawm, 2013: 129). Dolayısıyla ABD, krizi en ağır şekilde yaşayan ülkelerin başında gelmekte, ancak aynı zamanda izlediği politikalarla bu krizin evrensel nitelik kazanması ve giderek derinleşmesinin de nedeni olarak karşımıza çıkmaktadır.

Daha önce de belirtildiği gibi 1929 krizi hemen her ülkeyi etkisi altına almıştır. Bunun temel sebebi ise, yukarıda belirtildiği şekliyle, ABD’nin kriz sonrasında dışa kapalı bir iktisadi politikaya yönelmiş olması olarak açıklanmaktadır. Bunalımla birlikte Amerikan pazarında besin ürünlerine ve hammaddeye olan talep azalmış, bu durum Amerikan pazarına söz konusu ürünleri ihraç eden ve ekonomileri bu ihraç ürünlerine bağlı olan ülkelerin krize sürüklenmesine neden olmuştur. Bu ülkeler, 1931 yılında Milletler Cemiyeti tarafından oluşturulan listede bulunan ve dış ticareti birkaç ürüne bağlı olan Arjantin, Kolombiya, Avusturalya, Bolivya, Malaya, Brezilya, Balkan Ülkeleri, Kanada, Hindistan, Şili, Küba, Peru, Mısır, Ekvador, Filandiya, Meksika, Macaristan, Endonezya, Paraguay, Yeni Zelanda, Uruguay, ve Venezuela olarak sıralanmaktadır (Hobsbawm, 2013: 121). Bu yirmi iki ülke, ABD’nin ihraç ürünlerine yönelik talebinin azalması sonucu krize sürüklenmiştir. Diğer taraftan, 1. Dünya Savaşı sonrası ABD tarafından Avrupa’ya verilen kredilerin geri ödeme süresinin uzatılmaması, krizin Avrupa’yı da etkisi altına almasına neden olmuştur. Her iki unsur 1929 bunalımının etki alanının giderek genişlemesi ve derinleşmesinin nedenini oluşturmaktadır.

Büyük Buhran’ın etki alanının genişlemesine paralel olarak, kapitalist sistemi derinden sarsan bir hale gelmesi de yine Amerika’yla bağlantılı olarak açıklanabilmektedir. 1. Dünya Savaşı öncesi kapitalist sistemin lideri konumunda olan İngiltere, bu sistemin devamı ve küresel düzeydeki istikrarı için belirleyici rol oynamaktaydı ve uluslararası ticaretin sürekliliğini gözetmekteydi. Ancak kapitalist

sistemin yeni hegemonik lideri konumundaki ABD, özellikle Büyük Buhran döneminde, böyle bir politika izlememiş, izlemeye yanaşmamış ve dahası kendine yeterli bir iktisadi yapıya sahip olması dolayısıyla, dünyanın geri kalanına ihtiyaç duymamıştır. Bu durum dünya ticaretinin zayıflamasına ve iktisadi yapıları uluslararası ticarete bağlı olan ülkelerin krizin girdabına girmesine neden olmuştur. Öyle ki 1929-1932 yılları arasındaki döneme bakıldığında uluslararası ticaretin %60 oranında gerilediği görülmektedir. Söz konusu konjonktür, devletleri, kendi ulusal paralarını ve piyasalarını korumayı amaçlayan politikalara yönlendirmiş ve zaten var olan gümrük duvarlarının daha da yükselmesine, dolayısıyla uluslararası ticaretin giderek düşmesine sebep olmuştur.

Krizin girdabına kapılmış hemen her ülke benzer bir yaklaşım sergilemiş ve benzeri bir tabloyla karşı karşıya kalmıştır: Ulusal paranın ve iç pazarın korunması amacıyla gümrük duvarlarının yükseltilmesi, ithalat ve ihracatta gerileme, bunlara bağlı olarak kitlesel ve uzun süreli işsizliğin ortaya çıkması. İktisadi yapıdaki herhangi bir aksaklık bir başka unsuru tetiklemiş ve krizin giderek derinleşmesine neden olmuştur. Bu süreçte ortaya çıkan ve belki de en tehdit edici unsur olarak değerlendirilebilecek gelişme ise kitlesel ve uzun süreli işsizlik olmuştur. 1932-1933 yılları arasında -ki bu dönem bunalımın en yoğun olduğu süreç olarak ifade edilmektedir- Amerikan işgücünün %27'si, İngiliz ve Belçikalı işgücünün %22-23'ü, Danimarkalı işgücünün %32'si, Avusturyalı işgücünün %29'u, Alman işgücünün yaklaşık olarak %44'ü, Norveçli işgücünün %31'i işsiz kalmıştır (Hobsbawm, 2013: 122). İngiltere'de 1930'lu yıllarda işsizliğin yaklaşık olarak 3 milyona yükseldiği görülmektedir. Almanya'da ise daha dramatik bir oran söz konusudur, 1929 yılında 2,5 milyon olan işsizlik rakamının 1932 yılına gelindiğinde 6 milyona ulaştığı görülmektedir (Beaud, 2018: 257; Beaud, 2018: 276).

Kitlesel ve uzun süreli işsizlik, sadece iktisadi bir sorun değil aynı zamanda ve daha önemli olarak siyasi, toplumsal bir sorunu ortaya çıkarmıştır. İşsizliğin uzun süre devam etmesi toplumsal huzursuzluğu ve karmaşayı ortaya çıkarmış ve hükümetleri, hatta rejimleri tehdit eder bir pozisyon almıştır. Öyle ki, özellikle batılı hükümetler iktisadi bunalımdan ziyade toplumsal karmaşaya ağırlık vermek durumunda kalmış, aksi halde mevcut konjonktürün, solun ya da sağın radikalleşmesiyle sonuçlanacağını ön görmüşlerdir. Nitekim Hobsbawm'ın da belirttiği gibi, sağda ya da solda olması

fark etmeksizin, “büyük felaket sırasında iktidarda olan her talihsiz hükümetin başına aynı şey geldi”. İktisadi ve toplumsal huzursuzluk, hükümetlerin ya da rejimlerin değişmesini beraberinde getirmiştir. Öyle ki, 1930 ve 1931 yılları arasında on iki ülkede hükümet ya da rejim değişmiş ve bunları onu askeri darbe sonucunda olmuştur. Bununla birlikte, bu bunalım sürecinin en talihsiz ve korkutucu gelişmesi ortaya çıkmış ve sağın radikalleşmesi sonucu, 1933 yılında Almanya’da, ulusalcı, savaş yanlısı ve saldırgan faşizm dönemi başlamıştır (Hobsbawm, 2013: 138).

3.3.3. Müdahaleci Kapitalizme Doğru

1. Dünya Savaşı ve sonrasındaki toparlanma süreci, 1929 Büyük Buhranı ve 2. Dünya Savaşı; ardı ardına yaşanan bu üç gelişme kapitalist sistemi daha önce eşine rastlanmamış bir bunalımın içine sürüklemiş ve hemen her ülke bu süreçten payını almıştır. Söz konusu dönemin sadece iktisadi açıdan değil, aynı zamanda toplumsal ve siyasal açıdan da yıkıcı bir nitelik sergilemesi ve kimi yerlerde hükümetleri, hatta rejimleri kökten bir şekilde değiştirmesi bunalımın, liberal kapitalizmin temel dayanak noktası olan laissez faire anlayışıyla düzelebileceğine olan inancı sarsmış ve alternatif yöntemlerin gündeme gelmesine neden olmuştur. Özellikle Almanya, İtalya gibi faşist rejimlerin ve Sovyet Rusya gibi sosyalist bir iktisadi-siyasi yapının varlığı, kapitalist sistemi bir taraftan ciddi bir tehdidin içine sürüklerken diğer taraftan kendini yeniden yapılandırması ve yapısal dengesizliklerini gidermesi yönünde tetikleyici bir etkiye sebep olmuştur.

Bu bağlamda uluslararası konjonktürde üç alternatif yöntem ön plana çıkmıştır: Marksist komünizm, faşizm ve Hobsbawm’ın tabiriyle “*komünist olmayan işçi hareketlerinin ılımlı sosyal demokrasisi ile bir tür gayri resmi evlilik ya da sürekli bir gizli ilişkiyle yeniden biçimlenen bir kapitalizm*” (Hobsbawm, 2013: 142), ki bu seçenek daha sonra sistemi yeniden düzenleyip işlerlik kazandırabilecek olan müdahaleci kapitalizmdir.

Bu seçenekler arasında en korkutucu olanı ve fakat aynı zamanda radikal sağa doğru ciddi bir eğilimin ortaya çıkması nedeniyle göz ardı edilemeyecek olanı faşist rejim olarak karşımıza çıkmaktadır. Liberalizm, bu dönem içinde zaten kan kaybına uğruyordu ancak özellikle 1933 yılında Adolf Hitler’in iktidara gelmesiyle birlikte bu

gerilemenin hız kazandığı görülmektedir. Öyle ki 1920’lerde otuz beş civarında seçilmiş anayasal hükümet var iken, 1938 yılında bu türden 17 devlet vardı. 1944 yılına gelindiğinde ise küresel çapta altmış dört devletten ancak on ikisi bu durumdaydı (Hobsbawm, 2013: 147-148).

Radikal sağa yönelik bu eğilimin sebepleri aslında liberal kapitalizmin içine düştüğü çelişkilerle aynı nedenlerden kaynaklanmaktaydı: Yığın halinde üretimin varlığı ancak bu üretim için yeterli talebin oluşturulamaması nedeniyle ortaya çıkan uzun süreli ekonomik bunalım, bu sürecin yarattığı ve uzun bir zaman dilimine yayılan kitlesel işsizlik, gelir dağılımının adaletsizliği ve bu unsurların birleşimi sonucunda yaşanan toplumsal gerilim. Özellikle uzun süreli kitlesel işsizliğin varlığı hem toplumsal gerilimlerin hem de işçi sınıfının tüketim döngüsüne dâhil edilememesi dolayısıyla iktisadi bunalımın temel sebebi haline gelmiştir. Otoriter ve faşist rejimlerin, özellikle kitlesel işsizlikle baş edebilirliği ve bunun yanı sıra dönemin milliyetçi tavrı sağa eğilimi güçlendirmiştir.

Bu anlamda Alman faşizmi en çarpıcı örneği oluşturmaktadır. Her ne kadar 1929 krizi hemen her ülkeyi ciddi bir bunalımın içine sürüklemiş olsa da, Almanya’da 1933-1939 yılları arasında üretim düzeyi yaklaşık olarak iki kat artarak 1929 yılındaki seviyenin %26 üstüne çıkmıştı. Adolf Hitler’in iktidara geldiği 1933 yılında işsizlik sayısı 5,5 milyon iken, bu rakam 1935 yılında 2 milyona, 1937 yılında 1 milyonun altına, 1938 yılında ise 400 bine gerilemiştir (Beaud, 2018: 279). Ancak şunu da belirtmek gerekir ki Hitler Almanyası’nda işsizliğin bu derece düşmüş olması izlenen politikalarla ve çıkarılan yasalarla yakından ilişkilidir. 1933-1939 yılları arasında çıkarılan çeşitli yasalarla çalışan/çalışabilecek olan nüfus yelpazesi oldukça daraltılmıştır. Yahudiler işten atılmış, kadınlar istihdam dışı bırakılmış, zorunlu askerlik yasası çıkarılmış ve üniversitelere kayıt yaptırma şartı olarak askerliği tamamlamış olma koşulu getirilmiştir. 1938 tarihli “Göering Kararnamesi” ile zorunlu iş düzeni getirilmiş, ayrıca bu dönemde her türlü direniş yasa dışı ilan edilerek cezalandırılmıştır. Öyle ki 1944 yılına kadar 87 bin işçi, işyeri kurallarını ihlal ettiği gerekçesiyle hapse atılmış, bunların 5.336’sı 1943 yılında öldürülmüştür (Durmuş, 2016: 34-35). Dolayısıyla yaratılan korku ortamıyla, çalışma koşulları kötü olsa dahi işten çıkmalar önlenmiş, çalışabilir nüfus yelpazesi daraltılmış ve bunlarla bağlantılı olarak istihdam oranı düşürülmüştür.

Şiddet erkinin ön planda olduğu bir rejim olması sebebiyle oldukça korkutucu bir hal alsa da, özellikle Almanya örneğinde radikal sağın en azından belli başlı iktisadi sorunları çözüyor olması ya da öyle gözükmesi, bu yöne eğilimi arttırmıştır. Ancak diğer taraftan, uluslararası konjonktürde, radikal sağa doğru söz konusu eğilim tedirginlik yaratmış ve aslında bir alternatif olarak görülmemiş, hatta yayılmasının önlenmesi gereken bir rejim olarak değerlendirilmiştir.

1917 Ekim Devrimi'yle Rusya'da kurulan sosyalist devlet ikinci seçeneği oluşturmaktaydı. Her ne kadar tarihsel açıdan 1. Dünya Savaşı'nın sonunda kurulmuş olsa da, sosyalist sistemin kapitalizme ciddi bir alternatif olduğu ve aynı zamanda içinde bulunulan çelişkilerden bir çıkış seçeneği sunduğu ancak Büyük Buhran döneminde anlaşılmıştır. Sovyet Rusya'nın Büyük Buhran'dan en az etkilenen ve hatta bu süreçte büyümeye devam eden bir yapı sergilemesiyle, sosyalist sistem krizden çıkış yolu arayan ülkeler için bir alternatif halini almaya başlamış ve bu bağlamda kapitalizmi tehdit etmeye başlamıştır. Öyle ki Sovyet Rusya, bu süreçte büyümeye devam etmiş (Tablo 3. Seçilmiş Batı Ülkeleri ve Sovyetler Birliği'nin Büyüme Oranları) ve hızlı bir sanayileşme sürecine girmiştir. 1929 ile 1940 yılları arasındaki sürece bakıldığında sanayi üretiminin yaklaşık üç kat arttığı görülmektedir. 1929 yılında dünya imalat ürünlerinin üretimi %5 iken, bu oranın 1938'de %18'e yükseldiği görülmektedir. Bunların yanı sıra, krizin girdabına yakalanmış hemen her ülkenin en temel sorunu haline gelmiş olan kitlesel işsizlik sorunu, Sovyet sisteminde mevcut bulunmamaktaydı (Hobsbawm, 2015: 127).

Tablo 3: Seçilmiş Batı Ülkeleri ve Sovyetler Birliği'nin Yıllık Büyüme Oranları

Seçilmiş Ülkeler	1923-1925	1925-1938
Sovyetler Birliği	-2,8	5,4
Macaristan	-0,1	3,8
Almanya	-0,5	3,6
İsviçre	0,8	2,8
İngiltere	-0,2	1,5
İtalya	0,7	1,1
Fransa	2,1	0,4
Amerika Birleşik Devletleri	2,1	0,4

Kaynak: Jack, 1983: 196; Bakırtaş ve Tekinşen, 2004: 91

Kapitalizmin çelişkilerinden çıkış yolu bulunamaması ve Sovyet Rusya'nın krize başışıklığı, iktisadi yapısının incelenmesini beraberinde getirmiştir. Bu bağlamda Sovyet Rusya'nın iktisadi yapısının temelinde 5 yıllık kalkınma planlarının bulunduğu ve dolayısıyla devletin sisteme entegre edildiği planlı ekonomiye sahip olduğu görülmüştür. Söz konusu bu iktisadi yapı, liberal kapitalizmin devleti dışarıda bırakan yapısının sorgulanmasına sebep olmuş ve dolayısıyla krizden çıkış yolunun devletin iktisadi işlevlerinin arttırılarak gerçekleştirilebileceğine olan inancı arttırmıştır (Jack, 1983: 196; Bakırtaş ve Tekinşen, 2004: 91).

Kapitalist sistemi devirmek, alternatif iktisadi sistemlerin de başarılı olduğunu ve bunun yanı sıra adil gelir dağılımının hayata geçirilebileceğini göstermek amacıyla ortaya çıkan sosyalist sistem, iktisadi politikalarıyla kendi karışının çıkış yolu haline gelmiştir. Bu bağlamda dönemin en büyük ironisi, kapitalizmi yıkmak için yola çıkan sosyalizmin, kapitalizme krizden kurtuluş yolunu göstermesi oluşturmaktadır. Hobsbawm'ın tespitiyle (Hobsbawm, 2015: 10);

Bu garip yüzyılın ironilerinden biri, kapitalizmi küresel düzeyde yıkmayı hedefleyen Ekim Devrimi'nin en kalıcı sonuçlarının kendi zıddını hem savaşta hem de barışta, 2. Dünya Savaşı'ndan sonra ona kendisini reformdan geçirmesi için gerekli dürtüyü ve kaygıyı sağlayarak, ekonomik planlamayı popüler hale getirerek ve bazı reform prosedürleri kazandırarak kurtarmış olmasıydı.

Bu bağlamda Üçüncü alternatif hem faşizm hem de komünizm dalgasından sıyrılabilme adına, komünizmin planlı ekonomi ve devletin işlevlerinin arttırılması yönündeki politikalarının, krizden çıkış yolu olarak kullanılmasıyla hayata geçirilen müdahaleci kapitalizm oluşturmaktadır. Liberal kapitalizmin içine düştüğü çelişkilerden devletin iktisadi alana müdahil olmasıyla aşılabileceğine olan inancın, mevcut örnekler de göz önünde bulundurulduğunda, arttığı görülmüş ve bu bağlamda devletin işlevleri ön plana çıkmaya başlamıştır. Bununla birlikte tam anlamıyla müdahaleci kapitalizme geçiş ancak 2. Dünya Savaşı sonunda gerçekleşmiştir.

1914-1945 dönemi genel olarak değerlendirildiğinde, 1. Dünya Savaşı ile başlayan ve ardı arkası kesilmeyen gelişmelerin, liberal kapitalizmin çelişkilerini giderek derinleştirdiği ve sonunda kendini reforme etmesinin kaçınılmaz bir hal aldığı görülmektedir. 1. Dünya Savaşı sonrasında ABD'nin kapitalist sistemin yeni hegomonik lideri haline gelmesi ve fakat uluslararası iktisadi yapının dengesini gözetmeyen bir politika yürütmesi dengelerin giderek bozulmasına sebep olmuş,

bunun yanı sıra kapitalizmin talep yaratıcı politikalarının sınırlılığı sistemin çelişkilerinin artmasına ve sonunda krizin patlak vermesine neden olmuştur. ABD’de ortaya çıkmış olmasına rağmen, kriz kısa sürede tüm kapitalist sisteme yayılmış ve evrensel bir niteliğe bürünmüştür. Mevcut kapitalist anlayışıyla krizin aşılammaması ise, alternatif eğilimlerin güç kazanmasına ve bu bağlamda radikal sağın bir seçenek haline gelmesine neden olmuştur. Diğer taraftan kapitalist sistemin zıddını oluşturan sosyalist sistemin, bu kriz sürecinde en az yara alan sistem olması, liberal kapitalizmin yeniden yapılandırılmasının kaçınılmaz olduğu inancını ortaya çıkarmıştır.

Büyük resme bakıldığında, tüm bu gelişmeler, birbirini tetikleye ve güçlendiren bir neden-sonuç ilişkisi içinde meydana gelmiştir. Nitekim Eric Hobsbawm, 1914-1945 dönemini değerlendirirken, özellikle Büyük Buhran’ın bu neden-sonuç ilişkisinin en önemli noktası olduğunu belirtmektedir. Ona göre; *“bu ekonomik kriz olmasaydı kesinlikle Hitler olmayacaktı. Neredeyse kesinlikle Roosevelt olmayacaktı. Büyük bir ihtimalle Sovyet Sistemi ciddi bir ekonomik rakip ve dünya kapitalizmine bir alternatif olarak görülmeyecekti”* (Hobsbawm, 2015: 113).

Dolayısıyla 1914-1945 dönemi, içinde barındırdığı gelişmelerle bağlantılı olarak liberal kapitalizmin çelişkilerinin giderek derinleşmesi sonucu, ortaya çıkan üç alternatiften kendine en yakın olan müdahaleci kapitalizme geçişle sonlanmışır.

3.3.4. Devlet Zorunun Yükselişi

1914-1945 dönemi, devletin zor araçlarının en ön safhada yer aldığı bir sürece işaret etmektedir. Bu durum, dönemin doğasından ve içinde barındırdığı gelişmelerden ileri gelmektedir. 1. ve 2. Dünya Savaşı, bölgesel çatışmalar, milliyetçilik akımı, iktisadi bunalım temelli toplumsal gerilimler, vs. gibi gelişmelerin tamamı devletin zor aygıtlarının ön plan çıkmasını gerektirmiş ve bazı durumlarda ise zor aygıtlarının kullanılmasını “meşru” hale getirmiştir. Dönemin doğası, zorun en yüksek, en acımasız aşamaya gelmesinin nedenini oluşturmuş ve aynı zamanda, toplumsal tabanda meşru görünmesini sağlamıştır.

Yine 1914’te itibaren ele alınacak olursa, meydana gelen 1. Dünya Savaşı devletlerin, ulusal bağımsızlığın korunması amacıyla zor aygıtlarını ön plana çıkarmalarına sebep olmuştur. Öyle ki 1. Dünya Savaşı sonunda, savaş ya da çatışma

durumunun tekrarlanması ihtimaline karşı devlet, askeri teçhizatların üretimine ağırlık vermiş ve çoğunluklu sanayilerini bu ürünlerin üretimine yönlendirmeye başlamıştır. Bu doğrultuda devletler, üretimi askeri ürünlere yönlendirmek amacıyla müdahalelerle bulunmuş ve birçok yerde iktisadi yapılar savaş endüstrisine doğru evrilmiştir. Özellikle ulusal bağımsızlığın korunması amacı, devleti bu amaç doğrultusunda hareket etmeye ve gerekli gördüğü durumlarda üretim alanına müdahale etmeye itmiştir. Savaş endüstrisine yönelik bu eğilim 2. Dünya Savaşı sonuna kadar devam etmiş ancak bunalım sürecinde birtakım kısıtlamalar, yasaklamalar ve cezalar getirilerek işten ayrılmalara ya da iş disiplinine uyumsuzluğun önüne yine zor yoluyla geçilmeye çalışılmıştır.

İkinci olarak 1929 Büyük Buhran'ı sebebiyle ortaya çıkan kitlesel işsizlik ve diğer yandan uluslararası konjonktürde radikal sağa doğru yaşanan eğilim toplumsal gerilimlerin artmasına sebep olmuştur. Bu durum devletin zor aygıtının ağırlık kazanması sonucunu doğran bir diğer etkeni oluşturmuştur.

Ele alınan dönemde, ulusal bağımsızlığın korunması amacıyla savaş sanayine yönelim hızla artmış ancak aynı zamanda yine aynı gerekçeyle devletin zor aygıtları da daha doğrudan kendini gösterir olmuştur. Örneğin Nazi Almanyası'nda 1938 yılında çıkarılan "Göering Kararnamesi" ile yaklaşık 1,9 milyon işçi zorunlu çalışma düzenine tabi tutulmuştur¹⁸. Benzer bir uygulama 1940 yılında İngiltere'de gerçekleştirilmiş ve zorunlu istihdam ile 1945 yılına kadar yaklaşık 1 milyon erkek ve 80 bin kadın istihdam edilmiştir. Bu yasanın çiğnenmesi ise suç kabul edilmiştir. ABD'de ise 1940 yılında, askeri sektörlerde istihdam edilen işgücü oranı %1,8'den %39,2'ye çıkmıştır (Durmuş, 2016: 33-35).

Diğer taraftan çalışma koşullarına ve emekçi sınıfın haklarına karşı da devlet zorunun ön planda olduğu yaptırımlar uygulanmıştır. Örneğin İngiltere'de 1927 tarihli bir yasa ile sendikal haklar sınırlanmış, memurların Trade Union Council'e üyelikleri yasaklanmış ve grev hakkına yönelik önemli kısıtlamalar getirilmiştir (Beaud, 2018: 257). Benzer şekilde ABD'de 1941 yılında silah endüstrisinde grev yasaklanmış ve

¹⁸ Benzer şekilde Türkiye'de de 1940 yılında hükümete geniş yetkiler veren Milli Korunma Kanunu çıkarılmıştır. Bu kanuna göre devlet iktisadi alana, üretim hedeflerinden ürünlerin fiyatlarının belirlenmesine kadar olacak şekilde geniş bir yelpazede müdahale etme olanağı elde etmiş yanı sıra zorunlu çalışma, izin günleri, çalışma saatleri, işten ayrılmanın yasaklanması gibi hususlarda da düzenlemeler/yasaklamalar getirebilme olanağına sahip olmuştur (Keyder, 2014: 141-142).

işçi sınıfına verilen haklar askıya alınmıştır. Nazi Almanyası'nda bu yasaklar ileri boyuta taşınmış ve her türlü direniş yasa dışı ilan edilirken, işyeri kurallarına uyulmaması da suç sayılmıştır. İtalya'da ise Mussolini, grevleri yasaklamakla kalmamış, hükümete yönelik her türlü eleştiriyi suç saymıştır (Durmuş, 2016: 41). Bununla birlikte savaş sanayi alanındaki çalışma koşulları, hemen her yerde giderek ağırlaştırılmıştır. Çalışma süreleri uzatılmış, işin askeri disiplin altında gerçekleştirilmesi sağlanmaya çalışılmış, işten ayrılmalara ya da itaatsizlikler cezalandırılmıştır.

Kısacası bu dönemde devletin zor erki kendini gizleme ihtiyacı duymamış aksine sahnenin önünde yer almıştır. Özellikle ulusal bağımsızlık gerekçesinin verdiği güç ve “meşruluk” ile çoğunlukla demokratik unsurların göz ardı ederek işlevlerini yerine getirmiştir. Her ne kadar temel gerekçe ulusal bağımsızlık olarak belirtilse de, dönemin sağladığı bu gerekçe, kimi hükümetlerde otoriterizm ve daha ileri bir aşama olarak faşizme evrilmiş bununla birlikte demokratik hukuk devleti olduğu vurgusunu kaybetmemiş olan hükümetlerde dahi şiddet erkinin öncelikli işlev olarak kullanılmasının yolunu açmıştır.

3.4. 1945-1973 MÜDAHALECI KAPİTALİZM VE SOSYAL REFAH DEVLETİ

Uzun ve yıkıcı bir savaş dönemi ve bu esnada yaşanan ciddi ekonomik bunalım sonrası kapitalizm kendini yeniden yapılandırmış ve tarihteki en yüksek iktisadi büyüme oranlarının görüldüğü, toplumsal refahın arttığı uzun bir barış dönemine geçilmiştir. 1914-1945 döneminin “felaket çağı” olarak anılmasının aksine, 1945-1973 dönemi, söz konusu özellikleri itibarıyla literatürde kapitalizmin “altın çağı” olarak adlandırılmaktadır (Fulberth, 2018: 233).

3.4.1. Müdahaleci Kapitalist Sistem

Müdahaleci kapitalizm olarak adlandırılan 1945 sonrası iktisadi yapı, özellikle üretim yönteminde ve örgütlenmesinde ortaya çıkan değişimlerle ve devletin iktisadi alandaki artan işlevleriyle karakterize edilmektedir. Kapitalizmin bu evresi hem üretim

biçimini hem de bu üretim biçiminin yarattığı sosyo-kültürel değişimleri niteleyen, Gramsci'den türetilen fordizm kavramıyla anılmaktadır. Öncelikle fordizm, hem üretim biçimindeki değişimi hem bunun toplumsal yansımalarını belirten ve bu sebeple farklı tanımları içinde barındıran bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Gramsci fordizmi sadece bir üretim biçimi değişikliği olarak değil, aynı zamanda yarattığı toplumsal etkileri de göz önüne alarak eleştirel bir tanımlamaya gitmektedir (Kumar, 1995: 68; Saklı, 2013: 109-110): “*Kapitalist medeniyette yeni bir dönemi başlatan, planlı ekonomiye geçişe damgasını vuran, yalnızca üretimi değil bireyi de planlayan, yeni bir işçi (ve insan) tipi yaratmak için hayatının en mahrem alanlarını işgal eden ve bir montaj hattı ile sınırlı kalmayan yaklaşımdır.*”

Fordizmin, farklı unsurlar göz önüne alınarak yapılan tanımlamalarını Taymaz şu şekilde toparlamaktadır (Şimşek, 2017: 41):

En temel düzlemde Fordizm emek sürecinin örgün bir örgütlenme biçimi anlamında kullanılıyor. Bu düzlemde Fordizm, montaj-hattına dayalı emek örgütlenme biçimini tanımlıyor. Bu tanım örtük olarak kitlesel üretim=özel amaçlı makineler=niteliksiz işgücü=işin en küçük parçalarına kadar ayrılması=karar ve icranın ayrılması eşitliklerini varsaymaktadır. İkinci düzlemde Fordizm, Fordist üretimin egemen olduğu sektörleri tanımlamaktadır. Otomobil sektörü Fordist olarak nitelendiğinde bu tanım kullanılmaktadır. Üçüncü düzlemde Fordizm kitlesel üretim ve tüketime dayanan bir birikim rejimi anlamına gelmektedir. Son olarak Fordizm, Fordist gelişme tarzını tanımlamaktadır.

Fordizm, her ne kadar 1945 sonrasının üretim biçimini nitelendirse de David Harvey'e göre sembolik başlangıç yılı 1914'e kadar geri götürülebilmektedir (Harvey, 2012: 145). Taylorist iş örgütlenmesine göre planlanan kitlesel üretimin, Hery Ford tarafından otomobil fabrikalarından ilk kez uygulanmasıyla hayata geçirilmiştir (Hirsch, 2011: 121). Aslında fordizm, Frederick Winslow Taylor tarafında 1911 yılında yayınlanan “*Bilimsel Yönetimin İlkeleri*” kitabında belirtilen işin örgütlenmesine ilişkin yöntemlerin, geliştirilerek montaj hattında uygulanmasına dayanmaktadır. Taylor söz konusu kitabında emek üretkenliğinin, iş sürecindeki hareketlerin ayrıştırılması ve bu ayrıştırma sonucunda belirlenen işlerin zaman ve hareketlere göre katı standartlara uygun şekilde düzenlenmesiyle, nasıl radikal bir şekilde arttırılabileceğini belirtmektedir (Harvey, 2012: 145). Taylor'a göre emeğe yönelik kontrolün artması, verimliliğin artmasını sağlayacak ve böylelikle görece değerin yükselmesi hedefine ulaşılabilir. Bu hedef kapsamında yapılması gerekenler ise şu şekilde sıralanmaktadır:

- İşin analiz edilmesi amacıyla yetenekli 10-15 çalışan bulunmalıdır.
- İş sürecinde her bir işçinin yapması gereken temel hareket sıralamaları ve kullanılması gereken araç-gereçler belirlenmelidir.
- Belirlenen temel hareketler için gerekli olan süreler belirlenmeli ve en basit olanları tercih edilmelidir.
- Yararsız, kötü tasarlanmış hareketler iş akışından çıkarılmalıdır.
- Son olarak belirlenen hareketler ve araç gereçler birbirini izleyen süreçler olarak bütünleştirilmelidir (Beaud, 2018: 210).

Bu bağlamda Taylor'un belirlediği iş organizasyonu yöntemleriyle üretim süreci ilk kez zihinsel ve bedensel işler olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Sonrasında ise bütün işler en küçük ve basit parçalar bölünmekte ve emeğe yalnızca işin kendisi tarafından yapılması gereken küçük bir kısmı dikte edilmektedir. Dolayısıyla emek, işin küçük bir kısmını yapmakla sınırlandırılmaktadır. Bu bağlamda taylorizm, 20. yüzyılın başından itibaren ölçeği giderek büyüyen işletmelerde emeğin denetimini sağlamak amacıyla geliştirilen bilimsel yöntemler ile somutlaşmaktadır.

Montaj hattı¹⁹ ise üretimde standartlaşmaya ve rutinleşmeye dayanmaktadır. Montaj hattı aracılığıyla farklı üretim birimleri arasındaki dağınıklığın dengelenmesi ve verimliliğin artırılması hedeflenmektedir. Bu bağlamda fordizm, taylorizmin otomobil fabrikalarında uygulanmasıyla karakterize edilen, yarı otomatik montaj hattı üretim biçimi olarak karşımıza çıkmaktadır. Emeği mekanizasyonunun, işin yoğunluğunun ve zihinsel ve bedensel iş ayrımının keskinleştiği bir üretim biçimini ifade etmektedir (Aslan 2012: 91). Dolayısıyla, fordist üretim biçiminin temelini oluşturan unsur, taylorist yöntemlerin standart tüketim mallarının yoğun ve kitlesel üretim sürecinde egemen hale gelmesiyle karakterize edilmektedir. David Harvey'e göre fordizmi taylorizmden ayıran ve bu bağlamda Henry Ford'a özgü olan vizyonuydu: *"kitle üretiminin, kitle tüketimi, emekgücünün yeniden üretimden yeni bir sistem, emeğin denetiminde ve yönetiminde yeni bir politika, yeni bir estetik ve*

¹⁹ Akan bant sistemi olarak da isimlendirilen montaj hattı, ilk kez et ürünlerinin üretim aşamasında verimlilik sağlamak amacıyla Chicago'da geliştirilmiştir. 18. yüzyıl sonlarında ise Amerikalı Oliver Evans tarafından değirmende kullanılan sistem, sonrasında elektrikle birlikte otomobillerin kitlesel üretiminde kullanılmaya başlanmıştır. Henry Ford'un, akan bant sistemini Ford fabrikalarında kullanmaya başlaması ve taylorist yöntemleri bu sistem üzerinde hayata geçirmiş olması sebebiyle söz konusu üretim biçimi fordizm olarak anılmaya başlanmıştır (Fulberth, 2018: 176).

psikoloji, kısacası, rasyonelleştirilmiş, modernist, popülist yeni tür bir demokratik toplum demek olduğunu açıkça görmesiydi” (Harvey, 2012: 148).

Üretim aşamalarının parçalara ayrılması ve merkezi bir şekilde planlanması, kalifiye işçilerden ziyade montaj hattı işçilerine gereksinimi ortaya çıkarmaktadır. Bu doğrultuda fordist yöntem, emek yoğun bir üretim sürecine dayandırılmakta ve emek verimliliğinde artış sağlanmaktadır. Emek verimliliğindeki ve dolayısıyla kitlesel üretimdeki artış ise iktisadi büyümeyle sonuçlanmaktadır. Bununla birlikte, fordist anlayışın temel ilkesini oluşturan “*kitlesel tüketim için kitlesel üretim*” düsturunun işlenmesi adına, ücretlerin artması ve çalışma sürelerinin kısalması sağlanmaktadır. Sonuç olarak ortaya çıkan kitlesel refah, sermaye birikiminin de ana unsuru oluşturmaktadır (Hirsch, 2011: 121; Şimşek, 2017: 42-43).

Fordist üretimde büyük entegre (bütünleşmiş) fabrikalar bulunmaktadır. Yapılacak işler parçalara ayrılmakta ve merkezden düzenlenerek kontrol sağlanmaktadır. Yani fordist üretim biçiminde iş bölümü rasyonel hale getirilerek üretkenlik arttırılmaktadır. Bob Jessop bu üretim biçimini şu şekilde özetlemektedir (Jessop, 2009: 104):

İstikrarlı bir makroekonomik büyüme tarzı olarak fordizm, katı, ideal-tipik anlamında seri üretime dayalı hareketli bir büyüme döngüsünü, ölçek ekonomilerine dayalı olarak artan üretkenliği, üretkenlikle bağlantılı olarak artan geliri, artan ücretlere göre artan kitlesel talebi, tam kapasite kullanımına dayalı olarak artan karları ve gelişmiş seri üretim araçlarına ve tekniklerine artan yatırımı içerir.

Üretim biçimindeki bu değişiklik birçok açıdan önemli sonuçlara yol açmıştır. İlk kitlesel bir üretime geçilmiştir. Emek verimliliğinin artması sürekli büyüyen bir ekonomiye ve ücret artışlarına yol açmıştır. Dolayısıyla kitlesel tüketim de artmıştır. Bununla birlikte iş yoğunluğunun artması görece artık değer çekme yönteminin başat hale gelmesini de beraberinde getirmiştir. Kapitalizmin, fordizmle karakterize olan bu yeni süreci, gerek iktisadi büyüme oranlarındaki artışla gerekse de toplumsal refah düzeylerindeki yükselişle, kapitalist tarihin “altın çağı” olarak nitelendirilmektedir. Nitekim 1950’ler ile 1970’ler arasındaki süreçte dünya genelinde mamul mal çıktısı 4 kat artmış, imal edilmiş ürünlerin ticareti ise 10 kat artmıştır (Hobsbawm, 2015: 350). Dünya sanayi ve ticaret oranlarının da daha önce gelinmemiş düzeylere çıktığı görülmektedir. Bunun yanı sıra, 1914-1945 döneminin en önemli sorunlarında biri olan kitlesel ve uzun süreli işsizlik ise bu süreçte ortadan kalmış, 1960’lı yıllarda

Avrupa'daki işsizlik oranı yaklaşık %1,5 seviyelerine inmiştir (Hobsbawm, 2015: 358). Son olarak kitlesel üretime geçiş aynı zamanda kitlesel tüketiminin de gerekliliğini ortaya çıkarmış ve refah devleti uygulamalarına geçilmesinde etkili bir unsur haline gelmiştir.

Tablo 4: Dünya Sanayi ve Ticaretinin Yıllık Ortalama Büyüme Oranları

Dönem	Dünya Sanayii	Dünya Ticareti
1860-1870 dönemi	2,9	5,5
1870-1900 dönemi	3,7	3,2
1900-1913 dönemi	4,2	3,7
1913-1929 dönemi	2,7	0,7
1929-1938 dönemi	2,0	-1,15
1938-1948 dönemi	4,1	0,0
1948-1971 dönemi	5,6	7,3

Kaynak: Beaud, 2018: 296.

Kapitalizmin bu döneminde emeğe yönelik kontrolün arttığı görülmektedir. İşin en küçük parçalara kadar ayrılması ve emeğe yapacağı işin dikte edilmesi, bunun yanı sıra yine fabrika yönetim sistemi emeğe yönelik kontrolü arttırmaktadır. Makine sistemi emeğin kendi iş ritmi üzerindeki kontrolünü kaybetmesine dolayısıyla mekanizasyonuna sebep olmaktadır. Ayrıca işin belli bir kısmını yapması bir taraftan emeğin homojen bir hal almasına sebep olurken diğer taraftan ise yapılan işe karşı aidiyetini sınırlandırmakta ve sorumluluğunu ortadan kaldırmaktadır. Söz konusu süreçte emek ve sermaye arasındaki ilişkilerin toplu sözleşmelerle düzenlendiği görülmektedir. Bir önceki aşamada bireysel sözleşmelere dayalı olarak kurulan emek-sermaye ilişkileri artık, 20. yüzyılın ilk çeyreğinde kurumsallaşan toplu sözleşmelerle kurulmaya başlanmış ve devlet bir düzenleyici olarak söz konusu süreçte yer almıştır.

3.4.2. Devletin Artan İşlevi: Müdahaleci Sosyal Refah Devleti

Bob Jessop, kapitalist sistemde devletin işlevini ya da sorumluluğunu kısaca belirtmektedir (Jessop, 2009: 56):

(...) sadece kurgusal bir meta olarak emek gücünün yeniden üretimi ve sermayenin değerli kılınmasının belirli anahtar koşullarının güvence altına

alınmasından ibaret değildir; aynı zamanda toplumsal olarak bölünmüş, çoğulcu bir toplumsal formasyonun toplumsal yapışmasının sürdürülmesine dönük genel politik bir sorumluluğu da üstlenmiştir.

Jessop'un bu ifadesinden de anlaşılacağı gibi devlet, toplumsal formasyon içerisindeki unsurlar arasında uyumun ve dengenin sağlanması işlevini yerine getirmektedir. Liberal kapitalizmin işlerliğini kaybettiği ve toplum formasyon içerisindeki unsurlar arasında uyumun altüst olduğu 1914-1945 dönemi, kapitalist sistemin devamlılığının sağlanması adına devletin gerekliliğini ortaya koymakta ve Jessop'un belirttiği gibi *“çoğulcu bir toplumsal formasyonun toplumsal yapışmasının sürdürülmesine dönük genel politik sorumluluğu”* ön plana çıkarmaktadır. Her ne kadar liberal kapitalist sistem, devlet müdahalesi olmadan kendini toparlamaya çalışmış olsa da, en nihayetinde devletin bir düzenleyici olarak sisteme müdahalelerde bulunmasının gerekliliği kabul görmüştür. Müdahaleci kapitalist sistem olarak isimlendirilen bu yeni iktisadi yapıda devlet, özellikle piyasa mekanizmasının düzenlenmesinde, emeğin ve sermayenin yeniden üretiminde ve emek-sermaye ilişkilerinde piyasaya doğrudan müdahalede bulunarak kapitalist sistemin destekçisi işlevini üstlenmektedir. Söz konusu devlet yapısı literatürde, sosyal (refah) devlet, müdahaleci devlet, Keynesçi ulusal refah devleti, fordist devlet, fordist güvenlik devleti gibi çeşitli isimlerle anılmaktadır. Bu çalışmada sosyal refah devleti olarak isimlendirilecektir.

Kapitalizmin bu aşamasında sosyal refah devleti, makroekonomi politikaları temelinde piyasayı düzenlemekte, nitelikli işgücü için gerekli sağlık sistemi ve sosyal güvenlik hizmetlerinin yanı sıra eğitim politikalarının düzenlenmesine de önem vermektedir. Bunun yanı sıra sermaye ve emek arasındaki ilişkinin düzenlenmesi adına sendika, iş sözleşmesi, çalışma saatleri ve ücret gibi alanlarda da hukuki gelişmeler ortaya çıkmıştır. Bu dönem itibarıyla devletin işlevleri şu şekilde özetlenmektedir (Hirsch, 2011: 125):

- İşgücü piyasasında yoğun talebin yönetilmesi ve ücret ilişkisinin düzenlenmesi,
- Üretimin temel girdileri için altyapı harcamalarının arttırılması,
- Kitlesele üretim düzeyinde kitlesele tüketimi arttırmak için sosyal harcamalar yapılması,

- İşçiler ve işverenler arasındaki ilişkileri düzenlemek için hukuki alt yapının oluşturulması,
- Gelir dağılımındaki bozulma ve yaşanan gelir eşitsizliğinin yol açacağı sosyal dışlanmayı engellemek ve sosyal çatışmanın önüne geçmek.

Bob Jessop, söz konusu devleti, keynesyen politikaların hayata geçirilmesi neticesinde devletin işlevlerinin artmasından dolayı Keynesçi Ulusal Refah Devleti olarak tanımlamakta ve işlevlerini ise aşağıdaki şekilde sınıflandırmaktadır.

Tablo 5: Keynesçi Ulusal Refah Devleti (KURD)

Ayırt edici ekonomik politikalar dizisi	Tam istihdam, talep yönetimi, kitle üretimi ve tüketimini desteklemek için altyapı sağlanması.	Keynesçi
Ayırt edici toplumsal politikalar dizisi	Toplu görüşme ve devlet kitle üretimi normlarını genelleştirmeye yardımcı olur. Refah haklarının yayılması	Ulusal
Birincil ölçek (eğer varsa)	Merkezi dağıtım kadar yerel dağıtımla da ekonomik ve toplumsal politika belirlenmesinde ulusal ölçeğin göreceli birinciliği	Refah
Piyasa başarısızlığını tazmin etmek için birincil araçlar	Piyasa ve devlet bir 'karma ekonomi' oluşturur. Devletin piyasa başarısızlıklarını tazmin etmesi beklenir.	Devlet

Kaynak: Jessop, 2009: 107.

Aslında bu süreçte devlet tüm toplumsal yaşamı düzenleyici ve bu bağlamda etkin müdahaleci bir yapı sergilemektedir. Öncelikle emeğin yeni üretiminde temel aktör olarak yer almaktadır. Eğitim, sağlık, sosyal güvenlik, ulaşım, toplu konut, vs. uygulamaları ve çeşitli kamu hizmetleri aracılığıyla ile emeğin yeniden üretimini sağlama noktasında temel aktör olarak yer almıştır. Bunun yanı sıra sermaye birikiminin sürdürülmesi ve sermayenin yeniden üretiminin sağlanması adına temel altyapı yatırımlarını gerçekleştirmiş, hammadde ve yatırım mallarının doğrudan üretimini üstlenmiş ve bunun için iktisadi işletmeler kurmuştur. Özel işletmeleri devletleştirmiş ve yeni işletmelerin kurulması yoluyla piyasada bir kapitalist gibi yer almıştır. Emek ve sermaye arasındaki çelişkileri ise toplu sözleşmenin kurumsallaştırılması aracılığıyla yumuşatmaya çalışmıştır. Tüm bu unsurları ve

işlevleri dolayısıyla sosyal refah devleti kendinden önceki yapılara oranla ciddi oranda genişlemiştir.

Devlet bütün bunların yanı sıra içinde bulunduğu birikim süreci için daha genel bir rol üstlenmekte ve buna göre şekillenmektedir. Öncelikle mevcut emek sürecinde ölçek ekonomisinin verili kilit rolünden ötürü ve üretimin arz yönlü doğasından dolayı devletin daha geniş kapsamlı ayarlama yapabilmesi için sanayinin ihtiyaçlarını asgariye indirme rolünü yerine getirmiştir. Özellikle ücret ilişkisini ve işgücü piyasaları politikalarını yönetmede ve toplam talebi yönlendirmede ya da arz ve talebi dengelemede yardımcı olmuştur. Aynı şekilde, kitlesel üretim ve kitlesel tüketimin istikrarını sağlamada ve yurttaşlık hakları kavramının genişleyen anlamını karşılama genel rolünün yanı sıra, devlet, kolektif tüketimi destekleyici ve kontrol edici yaklaşımı sayesinde emek gücünün toplumsallaşmasına ve toplumsal yeniden üretimin maliyetlerinin düşmesine yardımcı olmuştur (Jessop, 2009: 118).

Farklı şekillerde tanımlansa da refah devleti kavramı ile ifade edilen öncelikli konu devletin amacına odaklanmaktadır. Bu amaç, sosyal politika önlemleri olarak aynı ülkede yaşayan insanlar arasındaki sosyal refah düzeyi farklılıklarını ortadan kaldırmaktır. Ayrıca, refah devleti, olumsuz ekonomik ve sosyal koşullarda yaşayan bireyleri çeşitli düzenlemeler ve uygulamalar yoluyla korumayı hedeflemektedir ve yine bu koruma sosyal politikalar yoluyla gerçekleştirilmektedir (Özdemir, 2007: 21). Soysal'a göre ise bir devlet klasik ve genel olarak vatandaşlarının refahını düşünen ve minimum yaşam standardı sağlamayı bir görev olarak bilen devlet olarak tanımlanabilir (Soysal, 2007: 229).

Refah devleti, kapitalizm sonucu ortaya çıkan işsizliğin artması, toplumsal sınıflar arasındaki farklılaşmanın keskin bir nitelik kazanması ve güven probleminin ortaya çıkması sonucunda artan siyasal haklar neticesinde devletin sürece müdahale etmesi gerekliliğinden hareketle gelişmiştir. Refah devleti, vatandaşlarının asgari refah düzeyini korumak için hem kişilere hem de ailelere asgari bir gelir garantisi vermektedir. Refah devletinin bu tavrı, toplumsal güvenlik imkânı sağlamış, toplumsal tehlikelere karşı bireyi ve aileyi güvenceye almış ve statü ya da rol farkı gözetmeksizin her vatandaşın sağlık, barınma ve eğitim gibi haklardan faydalanmasını ve bu alanların belirli bir standartlık kazanmasını sağlamıştır (Süleymanoğlu, 2016: 277).

Refah devleti toplumsal faydayı ve ortak çıkarları önemsemesi ile birlikte piyasa dinamikleri üzerine kurulmuş bir devlet biçimidir (Eser, Memişoğlu ve Özdamar, 2011: 203). Genel bir bakış açısı ile refah devleti piyasa mekanizmaları ve özel mülkiyet esasına göre oluşturulan bir devlet biçimidir ve devlet bu amaçla kamu

kaynaklarını etkin bir şekilde kullanır. Bazı durumlarda devlet kendi eliyle sosyal hizmetler yürütürken, bazı durumlarda aracı kurumlardan yardım almaktadır (Kurşun ve Rakıcı, 2016: 135-156).

Batı Topluluklarında 1945-1970 arası dönemde refah devleti uygulamaları, özellikle sosyal güvenlik sistemi benimsenmiştir. Aşağıdaki tabloda ülkelere göre refah devletinin temellerinin atıldığı yıllar görülmektedir.

Tablo 6: Ülkelere Göre Refah Devletinin Temellerinin Atıldığı Yıllar

Sosyal Hizmet Konuları	Almanya	İngiltere	İsveç	Fransa	İtalya	ABD	Kanada
İş Kazaları	1884	1906	1901	1946	1898	1930	1930
Hastalık Sigortası	1883	1911	1910	1939	1943	-	1971
Emeklilik Ödemeleri	1889	1908	1913	1910	1919	1935	1927
İşsizlik Sigortası	1927	1911	1934	1967	1919	1935	1940
Aile Yardımları	1954	1945	1947	1932	1936	-	1944
Sağlık Sigortası Hizmetleri	1880	1948	1962	1945	1945	-	1972

Kaynak: Süleymanoğlu, 2016: 277.

Tüm bu unsurlara bakıldığında kapitalizmin bu süreci, kitle üretimi ve kitle tüketiminin arttığı, refah seviyesinin yükseldiği, uzun bir barış ortamının sağlandığı bir sürece işaret etmektedir. 1929 bunalımından sonra devletin piyasaya aktif olarak katılması gerektiği anlayışı bağlamında, söz konusu süreçte devlet gerek sermaye birikiminin sağlanması gerek emek-sermaye ilişkilerinin düzenlenmesi gerekse de hem emeğin hem de sermayenin yeniden üretiminin sağlanması noktasında ve bunlara ek olarak tüketimin sürekliliğinin de güvence altına alınması adına aktif olarak sürece dâhil olduğu bir dönem olarak karakterize edilebilir.

3.4.3. Sosyal Refah Devletinin Perde Arkasındaki Zor Aygıtı

Sosyal Refah Devlet uygulamalarının en temel unsurları sınıf mücadelesini yatıştırmak, emek ve sermaye arasında var olan asimetrik güç ilişkisini dengeleye

getirmek ve böylelikle toplumsal alanda yıkıcı sonuçlara yol açabilecek mücadelelerin üstesinden gelmek şeklinde belirlemektedir (Offe, 1984: 98; Güler, 2017: 93). Nitekim Sosyal Refah Devleti anlayışının kurumsallaştığı 1945 sonrası süreçte uygulanan politikalarla söz konusu çelişkinin sınırlandırıldığı ve özellikle işçi sınıfının çıkarlarının da gözetildiği, çalışma yaşamasına ilişkin haklarının anayasalarla güvence altına alındığı ve hatta çeşitli tavizlerin verildiği görülmektedir. İşçi sınıfının bu aşamada kazandığı olanaklar genel itibariyle aşağıdaki şekilde sıralanabilmektedir (Fulberth, 2018: 180-181):

- Çalışma sürelerinin makul seviyelere çekilmesi,
- Reel ücretlerin arttırılması,
- Sendikalar aracılığıyla karar mercilerinde yer alma,
- İşyeri yöneticilerinin işçiler için alacağı kararlarda sendika onayı almaları,
- İşçi ve işveren arasında yapılan sözleşmelerin devlet güvencesine tabi tutulması,
- İşçi sınıfının yararını gözeten, işyeri güvencesi gibi kurumsal düzenlemelerin yapılması,
- Ücret kaybını telafi edecek şekilde, ihtiyarlık sigortası, hastalık sigortası gibi devlet garantilerinin sağlanması.

Elbette ki elde edilen bu avantajlar ve sağlanan olanaklar sosyal refah devleti uygulamalarının bir getirisi olsa da, aynı zamanda kapitalizmin krizinden alınan derslerin bir yansıması olarak da değerlendirilebilmektedir. 1929 bunalımının temel sebebi olan arz-talep dengesizliği, işçi sınıfının tüketim döngüsünün dışında kalmasının bir sonucu olarak değerlendirilmiştir. Bununla birlikte 1914-1945 arasındaki süreçte derinleşen sınıfsal çelişkiler, toplumsal mücadelelere dönüşmüş ve bu durum krizin derinleşmesine neden olmuştur. Kapitalizmin bu yeni aşamasında ise her iki sorunu çözebilecek politikalar hayata geçirilmiştir. İşçi sınıfının çalışma saatlerinin geriye çekilmesi ve ücretlerin arttırılması uygulamalarıyla, nüfusun çoğunluğunu oluşturan bu kesimin tüketim döngüsüne sokulması amaçlanmıştır. Bunun yanı sıra toplumsal çatışmaların tekrarının yaşanmaması adına çeşitli sosyal politikalar devreye sokulmuştur. Bu bağlamda sosyal refah devleti uygulamaları, bir taraftan bu devlet anlayışının gereği şeklinde değerlendirilebileceği gibi diğer taraftan

mevcut kapitalist sistemin yeni bir krize sürüklenmesinin önüne çekil setler şeklinde de değerlendirilebilmektedir.

Diğer taraftan bu dönem, işçi sendikalarının en yüksek örgütlenme düzeyine ulaştığı ve bu bağlamda ciddi bir güç haline geldiği aşamaya işaret etmektedir. İşçi sınıfı, bu süreçte, şimdiki adıyla Avrupa Birliği ülkelerinde ve Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütüne (OECD) üye olan ülkelerin çoğunda, sendikalar ve işçi partileri aracılığıyla, en güçlü örgütlenme seviyesine ulaşmıştır. Öyle ki, bu dönemde işçi sınıfının demokratik bir tavır içinde temsil ettikleri güç ve söz konusu güçte doğabilecek potansiyel, iktidar partileri için bir koşul haline gelmiş ve neredeyse her parti işçi sınıfının desteğini alabilmek adına çeşitli sosyal politikalar uygulamak durumunda kalmıştır (Talas, 1990; Güler, 2017: 94).

Bu bağlamda, ele alınan süreç devletin baskı aygıtlarının geri planda olduğu ve çoğunlukla sınıfsal dengenin sağlanması amacıyla işçi sınıfı adına da çeşitli düzenlemelerin gerçekleştirildiği bir aşamaya işaret etmektedir. Sosyal Refah Devleti, kendinden önceki yapıların aksine, şiddet ve baskı unsuru sahnenin arka tarafına alan ve daha çok uyum politikalarıyla toplumsal düzeni sağlamaya çalışan bir yapı sergilemiştir.

Bununla birlikte, yine sosyal refah devletini kendinden önceki yapılardan ayıran bir diğer unsur, toplumsal düzenin sağlanması noktasında ordunun yerine polis kurumuna yer vermesidir. Bilindiği gibi kapitalizmin önceki dönemlerinde, sınıfsal ve toplumsal çatışmaların bastırılması işlevi çoğunlukla ordu aracılığıyla yerine getirilmekteydi ancak bu yeni aşama polisin bu işlevi kendi üzerine aldığı görülmektedir.

Her ne kadar sosyal refah devleti uygulanan politikalar aracılığıyla işçi sınıfı ve sermaye arasındaki asimetriyi gidermeye ve böylelikle toplumsal düzeni sağlamaya yönelmiş olsa da, özellikle üretim biçiminin sebep olduğu mental ve fiziksel yorgunluk ve bunun yanı sıra ücret, çalışma saatleri, çalışma koşulları gibi hususlarda ortaya çıkan anlaşmazlıklar sınıfsal çatışmaların tekrar ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Fordist üretim biçiminin niteliksiz, işçiyi tek tipleştiren, metal ve fiziksel olarak yoran ve hatta sinir sistemini tahrip eden ritmi ve bunun giderek ağırlaşması işçi sınıfını isyan noktasına getirmiş ve özellikle 1960'ların sonları ve 1970'lerin başında işe gitmeme oranlarının artmasına ve bunun yanı sıra grevlerin patlak vermesine sebep olmuştur.

Örneğin işe gitmeme oranları 1966-1972 yılları arasında Fransa'daki demir-çelik ve maden sanayinde %6,5 ile %9,5 oranında değişmektedir. Renault fabrikasında bu oran 1970-1975 yılları arasında %4'ten %8,5'e yükselmiştir. ABD'de Chrysler'da 1970-1975 yılları arasında %7,6'dan %9,7'ye yükselmiştir (Beaud 2015: 306). Özellikle aynı işin haftalarca aynı ritimde yapmanın vermiş olduğu mental yorgunluk, bu oranların artmasının temel sebebini oluşturmaktadır.

Bunun yanı sıra 1960'ların sonları 1970'lerin başında Fransa'da ortaya çıkan gençlik hareketi genel greve dönüşmüş, İtalya'da "kızgın sonbahar" olarak isimlendirilen grev ortaya çıkmış, Büyük Britanya'da sendikal hareketler sonunda hükümet devrilmiş, Almanya'da maden sektörünün başını çektiği "Eylül grevleri" patlak vermiştir (Fulberth, 2018: 182-183). Özellikle "başkaldırı yılı" olarak isimlendirilen 1968 yılında başlayan gençlik hareketleri, sonrasında işçi sınıfı hareketlerinin de tetiklenmesini beraberinde getirmiş ve neredeyse tüm Avrupa'da yeni bir grev dalgası ortaya çıkmıştır (Bulut, 2011: 126-127). Örneğin Fransa Cleon'daki Renault fabrikasında 15 Mayıs 1968'de başlayan greve 11.000 kişi katılmış, 16 Mayıs 1968 tarihinde diğer Renault fabrikalarına sıçramış ve toplam 35.000 kişi greve katılmıştır. 22 Mayıs 1968'de ise greve katılan kişi sayısı 8 milyona ulaşmıştır (Internationalism.org). Fransa'da ortaya çıkan söz konusu olaylar diğer Avrupa ülkelerine de yayılmış ve zaten tahammülsüzlük düzeyi artan işçi sınıfının isyanına neden olmuştur. Toplumsal çelişkileri, uyguladığı politikalar ve hukuki düzenlemelerle giderme yoluna giden sosyal refah devlet ise, bu grevler karşısından zor yanını tekrar sahneye çıkarmış ve eylemleri polis örgütü yoluyla bastırma ve zapturapt altına alma yoluyla gitmiştir (Internationalism.org)

Genel olarak değerlendirildiğinde sosyal refah devleti, çoğunlukla zor yönünü geri planda tutan, işçi ve işveren arasındaki çelişkileri sosyal politikalar yoluyla ve işçi sınıfı lehine gidermeye çalışan bir tavır sergilemektedir. Bu bağlamda baskı aygıtından ziyade ideoloji aygıtını ön planda tuttuğu söylenebilmektedir. Ancak, özellikle ekonomik krize doğru giden yolda ortaya çıkan grev dalgası, zorun tekrar ön plana çıkmasıyla sonuçlanmıştır.

3.4.4. Refahın Sonuna Doğru: Müdahaleci Kapitalizmin Krizi

Kapitalist sistem, krizler ve yeniden yapılanma süreçleriyle karakterize edilmektedir. 1960’larda hissedilmeye başlanan ve 1973 Petrol kriziyle kırılma noktasına ulaşan bunalım süreci, kapitalist birikim rejiminin bir kez daha kendini yapılandırmasıyla ve yeni bir biçim almasıyla sonuçlanmıştır.

Her ne kadar 1973 Petrol Kriziyle kırılma noktasına ulaşmış olsa da kapitalizmin bunalım dönemi 1960’lı yıllarda çeşitli unsurlarda kendini göstermiştir. Öncelikle kitlesel üretim için kitlesel tüketim düşüncesine dayanan mevcut üretim biçimi kendi içsel sınırlarına dayanmış ve kapitalist ülkelerin iç pazarları doyum noktasına ulaşmıştır. Bu bağlamda kriz, aşırı birikim krizi olarak da isimlendirilmektedir (Aslan, 2012: 158).

Diğer taraftan yapılacak işlerin aşırı derecede parçalanması yöntemi, başlangıçta emek verimliliğini yükseltmiş ve bununla bağlantılı olarak görece değeri arttırmış olsa da, bu yöntem aynı zamanda emek üretkenliğini sınırlamış ve zaman kayıplarını arttırmıştır. Bunun yanı sıra yarı montaj hattı üretim biçiminde emeğin sürekli olarak aynı ritimde ve aynı nitelikte işi yapıyor olması, işçinin fiziksel ve ruhsal sağlığını olumsuz etkilemeye başlamış ve bir süre sonra işçi isyanlarına sebep olmuştur. Ortaya çıkan bu işçi isyanlarını Beaud şu şekilde ifade ediyor: *“Niteliksiz, parçalanmış, tekrara dayanan çalışmanın reddi; “dayanılmaz çalışma hızına”, sinir sistemini tahrip edip, insanı çatlatan veya kazaların artıran zincirleme çalışmanın ritmine karşı büyüyen isyan”* (Beaud, 2015: 306). Üretim biçiminin bu özelliği işçi isyanlarının ve grevlerin temel sebebini oluşturmuş ve kapitalizmin bunalımının itici gücü haline gelmiştir. Emek sürecindeki söz konusu bunalım zamanla tüm toplumsal boyutlara yayılmıştır.

Tıpkı üretim biçimi gibi emeğin de ruhsal ve fiziksel sınırlarına ulaşmış olması ve verimlikte düşüşün yaşanması, ücretlerin de düşmesine sebep olmuştur. Sermaye söz konusu verimlilik düşüşüne karşı artık değeri artırma amacıyla ücretleri baskılamaya yönelmiş ancak bu durum sendikaların gücü ve grev yöntemini kullanmaları sebebiyle başarısız olmuştur. Hem emeğin fiziksel ve ruhsal sınırlarına ulaşması, hem de ücretlerin baskılamaya çalışılması 1960’ların sonunda ortaya çıkan toplumsal hareketlerin temel sebebini oluşturmaktadır.

Diğer taraftan iç pazarların doyuma ulaşması dış pazar arayışlarını ve ihracatı arttırmıştır. Bu süreçte ulusal sermayeler hem ürün fazlasını satmak için hem de üretim maliyetlerini düşürmek için dış pazar arayışına yönelmiştir. Kapitalistler arası rekabetin keskinleşmesi ve uluslararası alana yayılması işte bu süreçle birlikte ortaya çıkmıştır.

Bunların yanı sıra dönem içinde ortaya çıkan ve aşağıda belirtilen gelişmeler de kapitalizmin bunalımını etkileyen unsurlar olarak değerlendirilmektedir:

- Doların uluslararası para sisteminin tartışma konusu haline gelmesi, altına olan bağımlılığa son verecek olan dolar krizi (1971).
- Amerika'nın özellikle Avrupalı ve Japon rakiplerine karşı doları devalüe ederek ve petrol fiyatlarını yükselterek karşılık vermesi (1971-1973).
- Petrol fiyatların ortaya çıkan yükselişin sanayi ürünlerinin fiyatlarını artırması, petrol fiyatlarındaki artış.

Emek sürecinde yaşanan verimlilik krizi, kapitalistler arası rekabetin artması, kar oranlarının düşme eğilimine girmesi, iç pazarların doygunluk seviyesine ulaşması, grev ve işçi isyanlarının toplumsal muhalefeti de arkalarına alacak şekilde artması ve uluslararası alanda ortaya çıkan gelişmeler kapitalizmin 1960'larda başlayan ve 1973 yılında doruk noktasına ulaşan bunalımının sebeplerini oluşturmaktadır. Beaud söz konusu bunalı sürecinin kaynağının aşağıdaki unsurlar çerçevesinde özetlememiştir. Bu bağlamda kapitalizmin krizi;

- Her ulusal kapitalizmin özgünlüğünü de içerecek şekilde, kapitalist birikim sürecine özgü çelişkilerden,
- Gelişmiş kapitalist ülkeler arasında ortaya çıkan rekabet ve yarıştan,
- Gelişmiş kapitalist ülkelerin tamamıyla üçüncü dünya ülkelerinin tamamı arasında ortaya çıkan çıkar çatışmasından kaynaklanmıştır (Beaud, 2015: 317-318).

3.5. 1973 SONRASI DÖNEMDE KAPİTALİZM VE NEOLİBERAL DEVLET

1960'lı yılların ortalarına doğru belirginleşmeye başlayan ve 1973 Petrol Kriziyle patlak veren müdahaleci kapitalizmin ve dolayısıyla fordist üretim biçiminin bunalımının sebebi, genel itibariyle üretim alanındaki “sertlik/katılık” olarak

belirginleşmektedir. Bilindiği gibi 1945-1973 dönemi kapitalist sistemin yapısı kitlesel seri üretime ve tüketime dayalı, taleplerin değişkenliğinin göz ardı edildiği ve bu sebeple standartlaşmanın esas alındığı, iş gücünün de benzer şekilde standart bir çalışma sürecine ve ücret politikasına endekslediği bir sürece işaret etmektedir. Harvey'e göre bu iktisadi yapının temel sorunu katı kuralların ya da anlayışların var olması ve bu bağlamda esnekliğe hiç yer verilmemesi oluşturmaktadır. Tüketici piyasalarının ve tercihlerinin değişmezliği, üretim biçiminin, işgücü piyasalarının ve iş sözleşmelerinin standartlaşması gibi unsurların varlığı, dolayısıyla esnekliğe neredeyse hiç yer verilmemesi sistemin kendi sınırlılıklarına ulaşmasına ve artık tıkanma noktasına gelmesinin sebebini oluşturmaktadır (Harvey, 2012: 165). Bununla birlikte fordist üretim biçiminin emeği fiziksel ve ruhsal olarak zorlaması da söz konusu unsurlarla birleşince, 1968 yılından başlayan büyük grev dalgalarını beraberinde getirmiş, iktisadi ve toplumsal bunalımın giderek tırmanmasına neden olmuştur (Saklı, 2013: 113). Son olarak 1973 yılında patlak veren Petrol Krizi iktisadi bunalımın küresel bir hal almasına sebep olmuştur.

Kapitalizmin bu yeni bunalımından çıkış yolu, bunalıma sebep olan unsurların yani temelde sertlik/katılık anlayışının bertaraf edilmesinde ve devletin iktisadi işlevlerinin sınırlandırılmasında, dolayısıyla neoliberal politikaların hayata geçirilmesinde bulunmaktadır.

3.5.1. Neoliberal Kapitalizm

1973 sonrası dönemin karakteristik özellikleri; devletin hem yatırım işlevinin hem de iktisadi gerekler doğrultusundaki yönlendirme işlevinin azaltılması, uluslararası finans piyasalarının yani finans kapitalin ön plana çıkması, üretimin uluslararasılaşması, benzer şekilde ulus ötesi yatırımların artması ve dolayısıyla uluslararası mal dağıtımının hızlanması ve genişlemesi şeklinde sıralanabilmektedir (Fulberth, 2018: 265). Bu bağlamda 1973 sonrası dönemin uluslararası bir nitelik kazandığı ve bu bağlamda küreselleşme çerçevesinde şekillendiği söylenebilmektedir. Neoliberalizm ise bu sürecin ekonomi-politik anlayışını ifade etmektedir. Neoliberalizm, liberalizmin “laissez faire” düsturu çerçevesinde piyasanın serbestleştirilmesi ve bu bağlamda devlet müdahalesinden arındırılması anlayışının;

sermayenin, üretimin ve dağıtımın uluslararası nitelik kazanması (akışkan hale gelmesi) bağlamında revize edilmiş halini ifade etmektedir. Dolayısıyla neoliberalizmin amacının, yurtiçi birikimin sürecini uluslararası zorunluluklara tabi kılmak ve sermayenin küresel düzeyde rahat hareket edebilmesi adına uluslararası serbest piyasaların oluşturulması olarak belirtilebilmektedir (Albritton, Jessop ve Westra, 2018: 117).

Her ne kadar müdahaleci kapitalizmin ve dolayısıyla fordist üretim biçiminin krize girme sebebi, genel itibariyle sertlik/katılık kaynaklı olduğu dile getirilse de, bunalımın sebepleri şu şekilde sıralanabilir: sermaye verimliliğinin gerilemesi, 1960'lar itibariyle karlarda görülen düşme eğilimi, emeğin fiziksel ve zihinsel olarak yıpranması, işçi sınıfının artan taleplerinin devletin mali yapısı üzerinde baskı yaratması, standartlaşma dolayısıyla taleplerin düşmesi, iktisadi yapının kendi sınırlılıklarına ulaşması. Neoliberal anlayışa göre, bu durumun en önemli sebeplerinden birini devletin iktisadi alana müdahalesi oluşturmaktadır. Neoliberalizm ise hem devlet müdahalesinin minimum düzeye indirilmesi hem de yukarıda belirtilen yapısal aksaklıkların giderilmesi noktasında bir çözüm olarak düşünülmektedir.

Neoliberal kapitalizm olarak isimlendirilen ekonomi-politik anlayış literatürde, esnekleşme, esnek üretim, fordizm sonrası süreç, post-fordizm, neo-fordizm, esnek uzmanlaşma, vs. gibi çeşitli isimlerle anılmaktadır. Bu yeni üretim biçimi tüketim taleplerinin karşılanabilmesi için üretimin esnek bir modelde yapıldığı, işgücünde ve makineleşmede esnek uzmanlaşmanın sağlandığı, bilgi ve iletişim teknolojilerinin üretimde yaygın bir şekilde kullanıldığı üretim ve birikim sürecini ifade etmektedir (Çakmak, 2004: 242).

Neoliberal politikaların hayata geçirilmesi ise İngiltere'de Margaret Thatcher (1979-1990) hükümetinin, ABD'de ise Ronald Reagan (1981-1989) hükümetlerinin uygulamaya koyduğu iktisat politikalarıyla ilişkilendirilmekte ve hatta neoliberalizmin başlangıcı olarak değerlendirilmektedir. Burada uygulanan politikaların ortak özellikleri (Fulberth, 2018: 267):

- Özellikle şirket, gelir, sermaye, mülkiyet vergilerinde azalmanın önerilmesi,
- Kamu harcamalarının düşürülmesi,

- Devlet tarafından hayata geçirilen Kamu İktisadi Teşebbüslerinin özelleştirilmesi,
- Devletin yürütmekle yükümlü olduğu sosyal giderlerin/kamusal hizmetlerin azaltılması ya da özel şirketlere devredilmesi,
- Devletin iktisadi alandan çekilmesi.

Tüm bu unsurlar temelde neoliberalizmin piyasayı devlet müdahalesinden arındırma mantığını açıklamaktadır.

Post-fordizm ya da genel itibariyle esnek üretim olarak da ifade edilen neoliberalizmde üretimin temel mantığı esneklik üzerine kuruludur. Esneklik sermayenin küresel düzeyde akışkan hale gelebilmesi adına, kendini sınırlayan katılıklardan kurtulmasının anahtarı olarak kabul edilmekte, iktisadi ve toplumsal yapılarda temel paradigma haline gelmektedir (Aslan, 2012: 161-162). Harvey'e göre esneklik; hem emek yapısı ve işgücü piyasalarında hem de üretim ve tüketim kalıplarında katılıklardan kurtulmaya ve bu bağlamda esneklik anlayışına yaslanmaktadır. Temel unsurlarında biri ise yeni üretim alanlarında, finansal hizmetlerin sunumunda yeni yöntemlerin, yeni piyasaların ortaya çıkmış olması, ancak en önemlisi teknolojik, ticari ve örgütsel yeniliklerin ritminin ciddi oranda hızlanması oluşturmaktadır (Harvey, 2012: 170).

Neoliberalizmin esneklik anlayışına yaslanmasının birkaç sebebi bulunmaktadır. İlk olarak; bilindiği gibi fordist üretim biçiminin sınırlılıklarından biri karlardaki düşme eğilimi ve sermayenin verimliliğinin azalması şeklinde ifade edilmektedir. Neoliberal anlayışta bunun önüne geçmek ve gerek verimliliği gerekse kar oranlarını arttırmak adına esnek üretim anlayışı benimsenmiştir. Buna göre üretimin tek bir mekânda ya da bölgede yoğunlaştırılması yerine, işgücünün, hammadde ve kamusal yükümlülüklerin daha ucuz olduğu dolayısıyla göreceli olarak değer oranının arttırılabileceği bölgelere üretim unsurlarının taşınması ve/veya taşeronlaşma ile birlikte üretimin söz konusu bölgelerde yapılması/yaptırılması söz konusu olmaktadır.

Diğer taraftan yine bunalımın bir diğer nedeni talebin azalması olarak belirtilmektedir. Fordist üretim biçiminde kitlesel, seri ve standartlaşmış üretim söz konusudur. Bu bağlamda üretim süreci katı bir anlayışla yürütülmekte, taleplerdeki değişimler göz ardı edilmekte, kısaca arzı göre talep yaratılmaya çalışılmaktadır.

Ancak bu durum 1960'ların sonlarına doğru kapitalizmin bunalımının sebeplerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Esnek üretim ise yine bu yapısal aksaklığa verilen cevap niteliğinde tercihe göre üretimin gerçekleştirilmesi anlayışıyla hareket etmektedir. Bu bağlamda, fordizmin aksine esnek üretimde arza göre talep değil, talebe göre arz anlayışı ön plana çıkmaktadır. Tüketici tercihlerinin değişebilirliği, söz konusu iktisadi anlayışın daima göz önünde bulundurduğu bir unsur olmuş ve bu değişime en kolay yanıt esnek üretim biçimiyle verilmiştir. Ancak burada şunu da belirtmek gerekir ki neoliberalizm sadece değişebilecek tüketici ihtiyaç ve tercihlerine yanıt vermemekte aynı zamanda bu tercihlerin ve ihtiyaçların değişmesi ve bu bağlamda iktisadi yapının ihtiyacına yönelik taleplerin yaratılması için çaba sarf etmektedir. Dolayısıyla esnek üretim sadece değişen tercihlere değil, söz konusu tercihlerin sürekli olarak değişeceği/değiştirileceği bilinciyle benimsenen bir üretim biçimi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte esnek üretim anlayışıyla birlikte büyük fabrikaların yanı sıra küçük atölyelerin, paternatlist çalışma sistemlerinin yeniden ortaya çıkmakta ve canlanmaktadır. New York ve Los Angeles gibi ülkelerdeki “terleme atölyeleri” (sweatshop), evde çalışma gibi sistemlerin ortaya çıkması buna örnek gösterilebilmektedir. Dolayısıyla esnek üretim biçiminde alternatif çalışma yöntemleri aynı anda varlık gösterebilmektedir. Bu bağlamda Harvey’in verdiği örnek aydınlatıcıdır: *“Aynı gömlek desenleri Hinsitan’da geniş ölçekli fabrikalarda, “Üçüncü İtalya’da” kooperatif üretim birimlerinde, New York ve Londra’da “terleme atölyelerinde” ya da Hong Kong’da aile içi çalışma sistemlerinde imal edilebilmektedir”* (Harvey, 2012: 213).

Son olarak fordist üretim biçimini krize sürükleyen unsurlardan bir diğeri emeğin fiziksel ve zihinsel olarak yıpranması, işçi taleplerinin devletlerin mali yapısı üzerinde baskı yaratması olarak belirtilmektedir. Bununla birlikte işçi sınıfının örgütlü bir yapı sergilemesi ve bu bağlam bir güç haline gelmesi, sermaye tarafından önüne geçilmesi gereken bir unsur olarak görülmektedir. Jessop, esnek üretimin emek üzerindeki etkisini şu şekilde ifade etmektedir (Jessop, 2009: 162):

Post-fordist emek süreci de, fordist seri üretimde görece esnek olmayan yarı-vasıflı emeğin hakim rolüne tezat şekilde, genellikle çok-vasıflı ve vasıfsız işçileri esnek biçimlerde bir araya getiren, uygun şekilde esneyebilen bir emek gücünü gerektirir. Bununla birlikte, esnek-ücretli, esnek-zamanlı, işe al-kov (girdi-çıktı) ve taşeronlara dayanmaktan kendi-kendinin patronu ya da alt-sözleşmeli vasıflı emek yoluyla iş rotasyonundan, iş zenginleştirilmesinden ve takım çalışmasından

faýdalanan çekirdek işçilerin çok-vasıflılığa uzanan genel esneklik biçimlerinin hepsi işçiler açısından olumlu süreçler değildir.

Benzer şekilde David Harvey esnek üretim biçiminin işgücü piyasası üzerindeki etkisini şu şekilde açıklamaktadır (Harvey, 2012: 171):

(...) işgücü piyasası radikal bir yeniden yapılanma geçirmiştir. Piyasa dalgalanmalarıyla, yoğunlaşan rekabetle, daralan kar marjlarıyla karşı karşıya kalan işverenler, sendikaların zayıf düşmesinden ve (işsiz kalan ya da eksik istihdam edilen işçilerin oluşturduğu) işgücü fazlasından yararlanarak çok daha esnek çalışma rejimlerini ve iş sözleşmelerini kabul ettirmeye çalışmışlardır. (...) Ama daha da önemlisi sürekli istihdamdan yarı zaman, geçici ya da taşeron türü istihdama doğru geçiştir.

Bu bağlamda esnek üretim biçiminde, fordist üretim biçiminin yarı-vasıflı işgücünün aksine, hem çok vasıflı hem de vasıfsız işgücünün bir araya getirilebilmesi söz konusu olmakta, performansla göre ücret anlayışı benimsenmekte ve bunun yanı sıra çalışma biçimleri de bu esneklikle bağlantılı olarak değişiklik göstermektedir. İşçi sınıfının örgütlü yapısı ise esnekliğe, vasıflı-vasıfsız ayrımına, çalışma biçimine bağlı olarak zayıflatılmaktadır. Fordist üretim biçiminde, üretim sürecinin büyük fabrikalarda yoğun işgücüyle yapılıyor olması, işçi sınıfının örgütlenmesine ve bu bağlamda güç kazanmasının en önemli nedenini oluşturmaktaydı. Ancak bu yeni üretim biçiminde, üretimin nispeten daha az sayıda işgücüyle yapılıyor olabilmesi ve bunun yanı sıra küçük atölyelerin, üretim birimlerinin sisteme dâhil olması ve ayrıca emeğin zaten kendi içinde vasıflı-vasıfsız, tam zamanlı-geçici vs. gibi ayrımlara tabi tutulması işçi sınıfı örgütlenmesini zayıflatmaktadır.

Aşağıdaki tabloda fordist ve esnek üretim yöntemleri arasındaki farklılıklar net bir şekilde görülebilmektedir.

Tablo 7: Fordist Üretim Süreci ve Esnek Üretim Sürecinin Karşılaştırması

FORDİST ÜRETİM	ESNEK ÜRETİM
(Ölçek Ekonomisine Dayalı)	(Kapsam Ekonomisine Dayalı)
A. ÜRETİM SÜRECİ	
Aynı tür malın kitlesel üretimi	Küçük bölümlerde üretim
Tekdüzelik ve standartlaşma	Çeşitli ürün türlerinde esnek ve küçük ölçeklerde üretim
Mal stoklaması ve büyük yedek stoklar	Stoklama yok
Üretim sonrası kalite kontrolü (hata tespiti ve reddetmenin gecikmesi)	Üretim sırasında kalite kontrolü (hataların anında tespiti)

Hatalı parçalar, stok darboğazları ve uzun kurulum süreleri nedeniyle üretimde zaman kayıpları	Kayıp zamanın azaltılması, iş gününün boş aralarının azaltılması
Kaynakların yönlendiriciliği	Talebin yönlendiriciliği
Dikey ve bazen yatay bütünleşme	Dikey ayrışma, taşeronlaşma
Ücretlerin kontrolü ile maliyetlerin azaltılması	Uzun dönemli bütünleşik planlama ile öğrenme
B. İŞGÜCÜ	
İşçinin tek bir işi yapması	Çoklu görevler
(İşin ölçütüne göre) belirli ücret	Kişisel ödeme (ayrıntılı ödül sistemi)
Yüksek uzmanlaşma düzeyi	Görev sınırlandırmalarından kaçınma
Hiç veya sınırlı iş başında eğitim	Uzun süreli iş başında eğitim
Dikey işgücü örgütlenmesi	Daha yatay işgücü örgütlenmesi
Öğrenim deneyimi yok	İş başında öğrenme
Sendikalaşma	Sendikaların önemini kaybetmesi
İşçi sorumluluğunu azaltmaya vurgu	İşçinin karşılıklı sorumluluğuna vurgu
İş güvencesi yok	Çekirdek işçiler için yüksek iş güvencesi, geçici işçiler için iş güvencesi yok ve kötü çalışma koşulları
C. MEKAN	
İşlevsel mekansal uzmanlaşma	Mekansal toplanma ve toplulaşma eğilimi
İşgücünün mekansal bölünüşü	Mekansal bütünleşme
Bölgesel işgücü piyasasının homojenleşmesi (işgücü piyasasının mekansal bölünüşü)	İşgücü piyasasında çeşitlilik (aynı mekanda işgücü piyasası parçalanması)
Dünya çapında girdi ve taşeron temini	İlişkili firmaların dikey mekansal yakınlığı
D. İDEOLOJİ	
Tüketiciye dayalı kitle tüketimi; tüketim toplumu	Bireysel tüketim; "yuppie" kültürü
Modernizm	Post-modernizm
Bütünsellik/yapısal reformlar	Özel belirlenme/adaptasyon
Toplumsallaşma	Bireyselleşme "spectacle" toplum

Kaynak: Harvey, 2012: 202-205.

Yukarıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere neoliberalizm sadece bir üretim biçimi değişikliği olarak görülmemelidir, kapitalist sistemin yeniden yapılandırılması neticesinde iktisadi ve toplumsal yapının hemen her alanında görülen bir paradigma değişimini olarak ele alınmalıdır. Nitekim Alfred Saad-Filho'ya göre neoliberalizm şu şekilde ele alınmaktadır (Albritton, Jessop ve Westra, 2018: 114):

(...) ideolojik bir müdahalesizlik örüntüsü altında sermayenin egemenliğini toplumsal yaşamın her alanında yeniden oluşturmaya yönelik bir hegemonya projesini dayatmak için devlet gücünün sistematik olarak kullanımına dayanan

bir birikim stratejisini, bir sosyoekonomik yeniden üretim düzenleme şeklini ve bir sömürü ve toplumsal tahakküm tarzını birleştirir.

3.5.2. Neoliberalizmin Devlet Anlayışı: Minimal Devlet

Neoliberal kapitalizmin temel düsturu, en genel şekliyle iktisadi alanın serbestleştirilmesi ve bu bağlamda devlet müdahalesinden arındırılması şeklinde ifade edilmektedir. Neoliberal anlayışın sunulan iddiası, bireysel refahı arttırmanın yolunun güçlendirilen özel mülkiyet hakları, piyasaların ve ticaretin serbestleştirildiği bir kuramsal çerçevede bireylerin girişim beceri ve hürriyetlerinin serbestleştirilmesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu anlayışa karşılık gelen devlet ise iktisadi ve toplumsal birtakım işlevlerinden arındırılmış minimal devlet olarak sunulmaktadır. Minimal devlet literatürde rekabetçi devlet, uluslararası rekabetçi devlet (Hirsch, 1995: 103; İçke, Engin ve Kızılkaya, 2012: 6) ya da Schumpeterci Rekabetçi Devlet (Jessop, 2009: 157) olarak da isimlendirilmektedir.

Neoliberalizme göre, piyasaların ve ticaretin serbestçe işleyebilmesi hem toplumsal hem de bireysel refahı arttırmanın yegâne yolu olarak görülmektedir ve devlet ise bu anlayışa uygun olarak kurumsal bir çerçeve oluşturma ve oluşturulan bu çerçeveyi korumakla yükümlüdür. Ancak devlet sonrasında piyasalara müdahale etmemeli ve piyasaları kendi işleyişine bırakmalıdır. Dolayısıyla neoliberal devlet (Harvey, 2015: 10):

Özel mülkiyet haklarını güvence altına almalı, piyasaların düzgün işleyişini gerekirse zorla garantilemek için gereken ordu, savunma, emniyet ve hukukla ilgili yapı ve işlevleri düzenlemeleridir. Dahası, eğer (toprak, su, eğitim, sağlık, sosyal güvenlik ya da çevre kirliliği alanlarında) piyasalar mevcut değilse, gerekirse devlet eliyle yaratılmalıdır. Fakat devlet bu görevlerin ötesinde bir işe girişmemelidir. Devletin (bir kez yarattıktan sonra) piyasalara müdahalesi en alt sınırdaki tutulmalıdır; çünkü, teoriye göre, devletin piyasa sinyallerini (fiyatları) tahmin etmesini sağlayacak yeterli bilgiye sahip olması mümkün değildir, ayrıca (özellikle demokrasilerde) güçlü çıkar gruplarının devlet müdahalesini kendi yararına saptırması ve etkilemesi kaçınılmazdır.

Bu bağlamda neoliberalizmde piyasaların etkin bir pozisyonda olması, devletin ise etkisiz olması beklenmektedir. Minimal devlet, piyasaların işleyişi adına uygun hukuki ve iktisadi altyapıyı oluşturmada, piyasa ilişkilerini genişletmek adına toplumsal unsurlar arasında arabuluculuk yapmakta ve yanı sıra dış saldırılara karşı piyasayı korumakla yükümlü görülmektedir (Albritton, Jessop ve Westra, 2018: 115).

Minimal devlet anlayışında, devletin iktisadi alandan çekilmesi gibi yürütmekte olduğu ve temelde emeğin yeniden üretimini hedefleyen kamusal hizmetlerden ve sosyal devlet uygulamalarından da çekilmesi, bu alanları da piyasa bırakması söz konusu olmaktadır. Bu doğrultuda devletin, sosyal refah devleti anlayışıyla gerçekleştirdiği işler ve kamusal hizmetler özelleştirilerek sermayeye devredilmektedir (Fulberth, 2018: 273). Dolayısıyla sosyal refah devletinin kar amacı gütmeyen yürüttüğü ve emeğin doğrudan yeniden üretimini hedefleyen sağlık, eğitim, sosyal güvenlik, vs. gibi hizmetler artık özel sektörün yani sermayenin salt kar elde etme mantığıyla gerçekleştirdiği yatırımlara, işlere dönüşmektedir. Nitekim Harvey özelleştirme politikalarının temel amacının, daha önceli süreçlerde karlılık hesabının yapılmadığı alanlarda sermayenin birikimine yönelik yeni sahaların açılması şeklinde ifade etmektedir (Harvey, 2012: 80). Devletin söz konusu işlevlerinden arındırılması bir taraftan etki alanını sınırlarken diğer taraftan emeğin yeniden üretiminin artık tamamen sermayenin ve piyasaların koşullarına bırakılmasını beraberinde getirmektedir.

Minimal devlet anlayışında devletin temel etki alanları, merkezi örgütlenmesine bağlı olarak yürütmekte olduğu savunma, adalet ve dışişleri asli hizmetler olarak belirlemekte, bu alanların dışındaki hizmet ve yükümlülükleri ise yerel yapılara devredilmekte ve sermayeye verilmektedir (Aslan, 2012: 212-213).

Jessop neoliberalizmi hem iktisadi hem de siyasi bir proje olarak değerlendirmektedir. İktisadi bir proje bağlamında neoliberalizm, iktisadi eylemlerin deregülasyonunun ve liberalizasyonunun salt ulusal temelli değil, daha da önemli bir şekilde küresel ekonominin oluşturulmasına katkı sağlayacak şekilde, devletin yürütmekte olduğu hizmetlerin ve mülkiyetindeki şirketlerin özelleştirilmesi ve özelleştirilme dışında kalanların ise piyasa koşullarına uygun olarak yönlendirilmesi anlamına gelmektedir. Siyasi bir proje bağlamında ise sosyal refah devleti uygulamalarının ve piyasa müdahalelerinin geri plana atılmasını içermektedir. Neoliberalizm, devlet aygıtına, piyasaların oluşturulması ve güvenliğinin sağlanması ve ulusal ekonomik yapının uluslararası ekonomiye uyum sürecini gerçekleştirmesi işlevini yüklemektedir. Bu doğrultuda devlet yapılanmasında piyasa güçlerine ve yönetim mekanizmalarına kayma söz konusu olmaktadır.

Jessop, neoliberal kapitalizmin devlet anlayışını “Schumpeterci Rekabet Devleti” şeklinde adlandırmaktadır. Ona göre rekabet devleti, diğer devletlerdeki ekonomik aktör ve mekanlarla rekabet sürecinde önemli olan ekonomik ve ekonomik dışı unsurları-koşulları destekleyerek, uluslararası alanda faaliyet yürütseler dahi kendi sınırları içinde bulunan sermayelerin rekabet avantajlarını korumayı ve güvence altına almayı ve yanı sıra kendi ekonomik büyümesini de güvence altına almayı amaçlayan bir devlet aygıtını ifade etmektedir. Dolayısıyla rekabet devleti, küresel iktisadi koşulları göz önünde bulunduran ve bu doğrultuda ulusal iktisadi yapısını uluslararası rekabet koşullarına göre yapılandırmakta, korumakta ve güvence altına almaktadır. Jessop’a göre rekabet devletinin işlevleri (Jessop, 2009: 158-159):

(...) özgül yerlerde, mekanlarda ve ölçeklerde hedeflenebilmelerine ve özgül rakiplere yöneltilebilmelerine rağmen, daima dünya piyasalarının bir bütün olarak işleyişi yoluyla dolayım lanırlar. Bu şekilde, rekabet devleti topraklarının, nüfusunun, inşa edilmiş çevresinin, toplumsal kurumlarının ve ekonomik eyleyicilerinin rekabet avantajlarını yaratmayı, yeniden yapılandırmayı ya da güçlendirmeyi amaçlayan stratejilerin izlenmesine öncelik verir. (...) Mevcut durumda ekonomik politikadaki rolüyle ilişkili olarak gelişen hakim devlet biçimi, teknolojik değişim, inovasyon ve girişime gösterdiği ilgi ve bu amaçlarla yeni hükümet ve yönetim tekniklerine dair geliştirme çabası nedeniyle Schumpeterci rekabet devleti olarak tanımlanabilir.

Harvey ise Postmodernliğin Durumu isimli kitabında fordist üretim biçimine karşılık gelen sosyal refah devletin ve esnek üretim biçimine karşılık gelen minimal devleti aşağıdaki şekilde karşılaştırmaktadır:

Tablo 8: Fordist ve Esnek Üretim Süreçlerinde Devlet

Fordist Üretimde Devlet	Esnek Üretimde Devlet
Düzenleme	Düzensizleştirme, yeniden-düzenleme
Sertlik/Katılık	Esneklik
Kolektif kazanç	Bölünme/bireyselleşme, mahalli ve firma bazında görüşmeler
Refahın tabana yayılması (refah devlet)	Kolektif ihtiyaçların ve sosyal güvenliğin özelleşmesi
Çok taraflı antlaşmalarla uluslararası istikrar	Artan jeo-politik gerilim ve uluslararası istikrarsızlık

Merkezileşme	Yerelleşme ve bölgelerarası / şehirlerarası keskin rekabet
Eyalet/şehre devlet yardımı	Girişimci eyalet/şehir
Gelir ve fiyat politikaları ile piyasalara dolaylı müdahale	Kamu alımları ile piyasaya doğrudan devlet müdahalesi
Ulusal bölgesel politikalar	Teritoryal bölgesel politikalar (üçüncü kişi formunda)
Firmalarca finanse edilen araştırma geliştirme	Devletçe finanse edilen araştırma geliştirme
Endüstri önderliğinde yenilikçilik	Devlet önderliğinde yenilikçilik

Kaynak: Harvey, 2012: 204.

Neoliberalizmin kısa tarihi isimli kitabında ise Harvey, neoliberalizmin iddia ettiği teorik devlet anlayışıyla pratikteki devlet uygulamalarını karşılaştırmakta, bu anlamada bir nevi neoliberal perdenin arkasına bakmaya çalışmaktadır. Ona göre; neoliberal devlet, sunulan haliyle, hukukun üstünlüğünden, bireysel mülkiyet haklarından ve özgürce işleyen serbest ticaret kurumlarından ve piyasadan yana olmakta ve bunun için gerekli kurumsal düzenlemeleri yapmaktadır. Özellikle, iş sözleşmeleri de dâhil olmak üzere, bireysel hürriyetlerin korunması konusunda özel çaba sarf etmekte ve bu uğurda gerektiğinde şiddet araçlarına başvurmadan çekinmemektedir. Neoliberal teoriye göre serbest piyasa, ticaret ve bireysel iktisadi girişimler yoksulluğun kaldırılması noktasından hayati önem taşımaktadır. Bu bağlamda asli görevler dışındaki devlet hizmet ve işleri özelleştirilmekte ve piyasada kısıtlayıcı her türlü uygulama kaldırılmakta ve rekabet serbest bırakılmaktadır. Bununla birlikte sermayenin uluslararası akışkanlığı hayati önem taşımakta ve bu akışkanlığı engelleyebilecek, ulusal çıkarlar dışındaki her türlü engel (gümrük vergileri, vergi cezaları, bölgesel benzeri engeller, vs.) kaldırılmaktadır. Dolayısıyla neoliberal devlet, sermayenin, ürünlerin ve hizmetlerin uluslararası akışkanlığını arttırmak adına ulusal iktisadi yapılarını bu koşullara uygun hale getirmektedir (Harvey, 2015: 72-74).

Harvey, teoride ulusal ve bireysel refahın arttırılmasının yolunun devletin iktisadi alandan ve hatta belli başlı kamusal hizmetlerden çekilmesinde bulunan neoliberal politikaların pratikte yansımalarını da ele almaktadır. Buna göre, bireysel

iktisadi girişimlerin önünü açan ve hatta teşvik eden neoliberal politikaların, bireyi piyasa karşısında korumasız bıraktığı belirtmektedir. Bununla birlikte söz konusu bireysel girişimler neticesinde elde edilen başarı girişimcilik meziyetlerine atfedilmekte, başarısızlık ise kişisel başarısızlık olarak değerlendirilmekte ve sistemselsel bir sonuç olarak görülmemektedir. *“Ayaktakımının koşulları kötüleşirse, bunun nedeni, onların, eğitim yoluyla kendi insani sermayelerini geliştirmek için gereken kişisel ve kültürel sağduyudan yoksun olmaları ve protestan iş ahlakını edinmede, iş disiplini ve esnekliğe uymada başarısız olmalarıydı”* (Harvey, 2012: 79). Dolayısıyla bireyin refahının yine bireye aktarılması söz konusu olmakta, devletin refah düzeyini yükseltme işlevleri (kamusal hizmetlerini, sosyal hizmet uygulamalarını) piyasaya devredilmekte ve böylelikle metalaştırılmaktadır. Harvey’e göre özellikle işçi sınıfının uzun mücadeleler sonucunda elde etmiş olduğu sosyal güvenliğe ilişkin kazanımlarının (refah ve kamusal sağlık hizmetleri gibi) özelleştirmeler yoluyla sermayeye devri, neoliberalizmin en kötü zapt politikaları arasında değerlendirilmektedir (Harvey, 2012: 81).

Diğer taraftan neoliberal devletin temel amacı, uluslararası sermayeyi kendi sınırlarına çekmek ve kendi sınırlarında tutmak şeklinde belirlemektedir. Devlet bu amaç çerçevesinde, uluslararası sermaye için uygun ortam yaratmaya çalışmakta, sermaye ve emek arasındaki herhangi bir uzlaşmazlık durumunda ya da işçi sınıfının kolektif haklarının söz konusu olması durumunda, sermaye için gerekli olan işlevlerin gerçekleştirilmesi eğiliminde olmaktadır. Bu bağlamda neoliberal devlet sermaye birikimine engel oluşturabilecek her tür toplumsal dayanışmaya zorunlu olarak düşman olmaktadır. Dolayısıyla sosyal refah devletinde güç kazanan sendikaların ve işçi örgütlerinin terbiye edilmesi ve hatta yok edilmesi amaçlanmaktadır. Bu amaç ise hem esnek üretim biçiminin unsurları hem de bireysel hürriyetler öne sürülerek gerçekleştirilmektedir. Esnek üretim biçiminin sağladığı esnek uzmanlaşma, performansa göre ücret, esnek çalışma süreçleri ve bunun yanı sıra bireysel sözleşmeler, işçi sınıfının ve örgütlenmesinin bertaraf edilmesinde işlevsel hale gelmektedir. Şirket iktidarına karşı ortaya çıkan toplumsal hareketlerin gerçekleşmesi durumunda ise devletin baskı aygıtlarına, baskıcı yasalara ve güvenlik taktiklerine başvurulmaktadır. *“Devletin baskıcı kolu şirket çıkarlarını korumak ve gerekirse muhalefeti bastırmak için güçlendirilir”* (Harvey, 2015: 85).

Neoliberal devletin yönetim anlayışı ise kamu-sivil toplum (uygulamada özel sektör denilebilir) ortaklıklarının temel alındığı yönetim modeline göre gerçekleştirilmektedir. Yönetişim modeline göre, devlet kendi başına iktidarı olduğu yönetim anlayışından, sivil toplumun kilit unsurlarının da sürece dâhil olduğu ve gerçekleştirilecek düzenlemelerin müzakereler yoluyla belirlendiği bir yapılanmaya geçmektedir. Bu durum, devletin ortak iyiyi gözeterek gerçekleştirmekle yükümlü olduğu kurumsal düzenlemelerde, sivil toplumun asli unsurlarının da -ki bu unsurlar çoğunlukla önde gelen sermaye grupları olarak karşımıza çıkmaktadır- söz sahibi olduğu ve çoğunlukla belirleyici etkiye sahip olduğu bir anlayışın hayata geçmesi anlamına gelmektedir. Dolayısıyla ortak iyiden ziyade ulusal/uluslararası sermaye için gerekli olan düzenlemelerin gerçekleştirilmesinin yolu, sivil toplumun silueti altında açılmaktadır (Harvey, 2015: 83-87).

Dolayısıyla 1990’larda beliren neoliberal devlet, yönetim modeli yoluyla sermayenin doğrudan egemenliğine yaslanan, yerel, bölgesel ve en önemlisi küresel yapılar lehine geri plana çekilmiş, piyasaları düzenlemekle yükümlü olan ancak sonrasında sürece dâhil olmayan, sermayeyi yeniden üreten ve kendi yapı ve ilişkilerini metalaştırmış olan, kapitalist devlet biçimi olarak karşımıza çıkmaktadır (Aslan, 2012: 216-217).

3.5.3. Neoliberal Paradigmanın Devlet Eksenli Revizyonu

1970’lerde ortaya çıkan ekonomik kriz sonrası kapitalizmin yeniden yapılanma sürecinin liberalizmin revizyona tabi tutulması bağlamında neoliberalizm şeklinde sonuçlandığı görülmektedir. Neoliberal politikaların hayata geçirilmesi ise daha önce de belirtildiği gibi Amerika Birleşik Devletleri’nde Reagan hükümeti İngiltere’de ise Thatcher hükümetinin uyguladığı iktisadi politikalar ile mümkün olmuştur.

Bilindiği gibi kapitalizmin varlık koşulu, mümkün olan en geniş coğrafyada etkin hale gelmesinde yatmakta ve bununla birlikte kapitalizmin yeni versiyonu olan neoliberal anlayışın da en temel düsturu küresele yayılma şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla Amerika ve İngiltere’de uygulamaya konulan neoliberal politikaların devamlılığı geniş ölçekte uygulanmasıyla mümkün olmaktadır. Neoliberalizmin diğer ülkelerde de ve özellikle geç kapitalistleşmiş ülkelerde

uygulanması ise Washington Konsensüsü olarak bilinen iktisadi politikaların “İstikrar ve Yapısal Uyum Programları” yoluyla söz konusu ülkelerde uygulamaya konulmasıyla mümkün hale gelmiştir.

John Williamson tarafından isimlendirilen ve iktisat literatürüne 1989 yılında giren Washington Konsensüsü²⁰, ABD’nin de içinde bulunduğu G8 ülkelerinin kabul ettiği ve Washington merkezli IMF, Dünya Bankası, WTO (Dünya Ticaret Örgütü) gibi uluslararası kuruluşlar tarafından borç krizine giren geç kapitalistleşmiş ülkelere dayatılan neoliberal politikaları barındırmaktadır (Marangos, 2009: 350-351). Neoliberalizmin küresel ölçekte uygulamaya konulabilmesi açısından kilit rolde olan Washington Konsensüsü, bu sebeple “*neoliberalizmin manifestosu*” (Şimşek, 2018: 177-192) olarak adlandırılmakta ve şu unsurları barındırmaktadır:

- Mali disiplin
- Kamu harcamalarında önceliklerin, bir taraftan yüksek ekonomik getiri sağlayan alanlara kaydırılması, diğer taraftan ise sağlık, eğitim, altyapı gibi birincil alanlara yönlendirilmesi
- Vergi reformu
- Faiz oranlarının serbestleştirilmesi
- Rekabetçi bir döviz kuru
- Ticaretin serbestleştirilmesi
- Doğrudan yabancı sermaye girişimlerinin serbestleştirilmesi
- Özelleştirme
- Piyasaya giriş ve çıkış engellerinin kaldırılması bağlamında deregülasyon
- Mülkiyet haklarının güvence altına alınması (Williamson, 1999).

Temelde neoliberal iktisadi unsurları içeren Washington sözleşmesinin hedefi, değişen kapitalist anlayışın geniş ölçekte yayılmasına hizmet etmek şeklinde ifade edilebilmektedir. Başlangıçta oluşturulma amacı özellikle Latin Amerika ülkelerinin

²⁰ Washington Konsesüsü’nün Washington adıyla anılmasının sebebi, belirlenen neoliberal politikaların Washington merkezli uluslararası kuruluşlar yoluyla küresel ölçekte yayılacak olması, dolayısıyla bu kuruluşlar eliyle uygulanacak olmasında yatmaktadır.

iktisadi durumlarının iyileştirilmesi şeklinde belirlenen ve dolayısıyla doğrudan bu ülkelerin sosyo-ekonomik durumları göz önüne alınarak oluşturulan Washington Konsesüsü, uygulamada salt Latin Amerika ülkeleriyle sınırla kalmamış, Afrika ve Asya ülkelerinde de uygulamaya koyulmuştur. Neoliberalizmin bayraktarlığını üstlenen konsesüsün devlet anlayışı da, dayattığı iktisadi politikalarından da anlaşılacağı üzere, minimal devlet olarak belirmiş ve daha önce de ifade edildiği gibi piyasanın kendi kendine sağlıklı işleyebileceği ve devletin bu alana müdahale etmemesi anlayışıyla oluşturulmuştur.

Ancak 1990'lara gelindiğinde, geç kapitalistleşmiş ülkelerde uygulamaya konulan ve başarısızlıkla sonuçlanan Washington Konsensüsünün eleştirilere tabi tutulduğu bir sürece işaret etmektedir. Washington Konsensüsü, geç kapitalistleşmiş ülkelerin piyasalarını uluslararası sermaye hareketlerine açmalarını dayatmış ancak söz konusu ülkelerin küresel piyasalar için gerekli altyapıyı oluşturmada bu sürece dâhil olması ciddi iktisadi başarısızlıklara sebep olmuş, dolayısıyla öngörülen faydaların aksine mali krizlerle sonuçlanmıştır (Birdsall ve Fukuyama, 2011: 45-53; Kayaduvar ve Ergun, 2017: 175). Söz konusu eleştiriler Dünya Bankası iktisatçılarından olan Joseph Stiglitz'in 1998 yılında WIDER'da (World Institute for Development Economics Research) yaptığı bir konuşmasında netlik kazanmış ve Washington Konsensüsünün başarısızlığının piyasanın tamamen devlet müdahalesinden arındırılmasında bu bağlamda minimal devlet anlayışından kaynaklı olduğu sonucuna varılmıştır. Stiglitz'a göre devletin piyasanın dışında bırakılması yerine piyasa dostu bir tavırla etkin hale getirilmesinin sorunların çözülmesi noktasında etkili olacaktır (Şimşek, 2018: 184). Bu bağlamda temelini devletin etkisizliğinden etkin bir hale getirilmesi anlayışının oluşturduğu bu görüşler çerçevesinde neoliberal kapitalizmin devlet bağlamında bir revizyona tabi tutulması söz konusu olmuştur. Neoliberalizmin bu revizyonunda piyasanın dışına itilen minimal devlet, bu defa etkin, piyasa dostu (sermaye yanlı) bir anlayışla tekrar sahneye çağırılmıştır. Bu yeni neoliberalizm anlayışı, Washington Konsensüsünün genişletilmesi ve ek maddeler getirilmesiyle Post-Washington Konsensüsü olarak nitelendirilmiştir. Washington Konsensüsü ve Post-Washington Konsensüsünün karşılaştırılması Tablo 9'da, benimsenen politikalar bağlamında karşılaştırılması ise Tablo 10'da görülmektedir.

Tablo 9: Genişletilmiş Washington Konsensüsü

Orijinal Washington Konsensüsü	“Genişletilmiş” Washington Konsensüsü önceki 10 madde ve ekler
1. Mali disiplin	11. Kurumsal yönetim
2. Kamu harcamalarının yeniden yönlendirilmesi	12. Yolsuzlukla mücadele
3. Vergi reformu	13. Esnek işgücü piyasaları
4. Finansal serbestleşme	14. Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) anlaşmaları
5. Birleşik ve rekabetçi döviz kurları	15. Finansal kurallar ve standartlar
6. Ticaretin serbestleştirilmesi	16. “İhtiyatlı” sermaye hesapları açılması
7. Doğrudan yabancı sermaye girişlerinin serbestleştirilmesi	17. Aracı olmayan döviz kuru rejimleri
8. Özelleştirme	18. Bağımsız merkez bankaları Enflasyon hedeflemesi
9. Deregülasyon	19. Sosyal güvenlik ağları
10. Mülkiyet haklarının korunması	20. Yoksulluğun azaltılmasının hedeflenmesi

Kaynak: Rodrik, 2006: 978.

Tablo 10: Washington ve Post-Washington Konsensüslerinin Karşılaştırması

Politikalar	Washington Konsensüsü	Post-Washington Konsensüsü
Mali Disiplin	Küçük bütçe	Ekonominin konjonktürel durumuna bağlı optimal bütçe açığı. Maliye politikasında otomatik stabilizatör uygulamaları
Kamu Harcama Öncelikleri	Eğitim, sağlık ve altyapı vb. gibi gelir dağılımını iyileştirecek harcamalara yoğunlaşılması	Beşeri sermayenin oluşturulması
Vergi Reformu	Verginin tabana yayılması ve marjinal vergi oranlarının azaltılması	
Finansal Liberalizasyon	Faiz oranlarının piyasa tarafından belirlenmesi	Sağlam finansal sistemin oluşturulması. Şeffaflık ve düzenleme
Döviz Kurları	Rekabetçi ve piyasa tarafından belirlenen gerçekçi döviz kuru	

Ticaretin Serbestleştirilmesi	Miktar kısıtlamaları yerine yaklaşık %10-12 oranında tarife uygulamaları	Cari işlemler açığının optimal seviyesinin uluslararası fonlara bağlı olması ve ihracatın desteklenmesi
Doğrudan Yabancı Yatırımlar	Doğrudan yabancı sermayenin girişinin önündeki engellerin kaldırılması	Teknoloji transferleri
Özelleştirme	Kamu teşebbüslerinin özelleştirilmesi	Önceliğin özelleştirmeden çok şirketleşmeye verilmesi
Serbestleştirme / Kuralsızlaştırma	Rekabeti sınırlayan ya da yeni firmaların piyasaya girişini ve çıkışını engelleyen düzenlemelerin kaldırılması	Düzenleme çerçevesinde değişiklik: Tekelciliğe yol açmayacak rekabetçi politikaların adil rekabet ve ticareti geliştirecek yasalarla desteklenmesi
Mülkiyet Hakları	Mülkiyet haklarının güvence altına alınması	
Kurumların Oluşturulması		Para politikasının konjonktürel hareketlerine karşı devlet kurumlarının yeniden güçlendirilmesi
Fiyat Serbestliği		Enflasyonun %40 eşik değerinin altında olması ekonomik performans için maliyet değildir.

Kaynak: Marangos'dan aktaran; Yıldız, 2016: 6-7.

Benimsenen politikalardan da anlaşılacağı gibi Post-Washington Konsensüsü, temelde yine neoliberal bir anlayışı içermekte dolayısıyla bir revizyon niteliğini taşımaktadır. Bu anlayışta devletin piyasaya, özellikle sermaye yanlı, müdahale etmesi beklenmekte hem piyasaların hem de toplumsal yapının düzenlenmesi ve yönetilmesi noktasında etkin rol alması istenmektedir. Bu işlevlerin ise “iyi yönetim” anlayışı çerçevesinde yürütülmesi beklenmektedir. Dünya Bankanın tanımlamasıyla yönetim, ekonomik ve toplumsal kalkınmada devletin, çeşitli kurumsal yapıları aracılığıyla yönetici ve düzenleyici olarak rol oynamasıdır. Kalkınmanın sağlanması noktasında ekonomik ve sosyal kaynakların yönetilmesi gücünün kullanılması olarak belirmektedir (World Bank Publication, 1992: 3). Ancak 1997 yılında yayınladığı “*Değişen Dünyada Devlet*” isimli raporda etkili bir devletin varlığı olmaksızın hem ekonomik hem de toplumsal sürdürülebilir gelişmenin mümkün olmayacağı belirtilmiş ve bu bağlamda devletin yeniden etkin, piyasa dostu bir tavırla müdahil olması

gerektiği vurgulanmıştır (World Development Report, 1997: 3). Bu raporda piyasanın sağlık işleyebilmesi adına devlete düzenleyici ve yönlendirici işlevler yüklenmesi belirtilmektedir. Bu çerçevede devletin işlev alanı Tablo 11’de yer aldığı şekilde belirtilmiştir.

Tablo 11: Devletin İşlevleri

	Piyasa Başarısızlıklarını Önleme Kapsamında	Eşitliği Geliştirmeye Yönelik
Minimal İşlevler	Sadece Kamuya Yönelik	Yoksulluğa Yönelik
	Savunma	Yoksullukla mücadele programları
	Hukuk ve düzen	
	Mülkiyet hakları	Afet yardımı
	Makroiktisat yönetimi	
	Kamu sağlığı	
Orta Düzey İşlevler	Çevresel Faktörlere Yönelik	Sosyal Sigortanın Sağlanmasına Yönelik
	Temel eğitim	İşsizlik sigortası Aile Yardımı Emeklilik düzenlemeleri
	Çevrenin korunması	
	Tekellerin Düzenlemesine Yönelik	
	Anti teknelci yaklaşım	
	Kamu hizmeti düzenlemeleri	
	Bilgilendirme Hatalarına Yönelik	
	Tüketicinin korunması	
	Finansal ve sigortacılık düzenlemeleri	
Etkin İşlevler	Özel Faaliyetlerin/Girişimlerin Koordinasyonuna Yönelik	Yeniden Dağıtıma Yönelik
	Girişimcilik faaliyetleri	Adil gelir bölüşümü
	Piyasaların büyütülmesi	

Kaynak: World Development Report, 1997: 27.

Neoliberalizm ilk evresinde piyasa başarısızlıklarının faturası devlete kesilerek, piyasanın devlet müdahalesi olmadan yürütülmesi gereken bir alan olduğu sonucuna varıldığı görülmektedir. Bu anlayış çerçevesinde minimal devlet anlayışı benimsenmiş ve devlet piyasanın dışına itilmiştir. Ancak benimsenen neoliberal politikaların, özellikle geç kapitalistleşmiş ülkelerdeki başarısızlığı neoliberalizmin tekrar sorgulanmasını ya da değerlendirilmesini beraberinde getirmiştir. Bunun sonucunda ise iktisadi başarısızlıkların faturası yine devlete kesilmiş fakat bu defa

sorun devletin müdahalesi değil müdahalesizliği olarak belirtmiştir. Neoliberalizmin devlet eksenli revizyonu olarak ifade edilebilecek olan yeni aşamasında minimal devlet anlayışı yerini etkin, piyasa dostu bir devlet anlayışına bırakmıştır. Bu yeni aşamada devletin işlevleri temelde piyasalara sermaye yanlı müdahaleler çerçevesinde belirlenmektedir.

3.5.4. Zor Erkinin Artan İşlevi

Neoliberal dönem, muhalif hareketler ve bu bağlamda devletin zor aygıtları açısından, kapitalizmin diğer dönemlerinden farklı ve bu iki unsur çerçevesinde yoğun denilebilecek bir döneme işaret etmektedir. Bir taraftan neoliberalizmle el ele ilerleyen küreselleşmenin etkisi diğer taraftan ise bilgi ve iletişim teknolojilerindeki gelişmeler toplumsal hareketler ve işçi sınıfı hareketlerinin yapısını, etki alanını, müdahil olduğu ya da ele aldığı konuları ve hatta eylem biçimlerini dahi değiştirmektedir. Küreselleşme ile birlikte artık bireyler, sermaye ve hatta devletler için sınırların anlamsızlaştığı bir sürece girilmiştir. Bilgi ve iletişim teknolojilerindeki gelişmeler ile birlikte değerlendirildiğinde ise küreselleşmenin hız kazandığı söylenebilmektedir. Artık sadece sermayenin değil bireylerin, grupların ve sınıfların da küresel bir düşünce yapısına sahip olmaya başladığı görülmektedir. Bu durum toplumsal hareketlerin de, mevcut konjonktüre uygun olarak, ortaya çıktığı yeri aşarak zaman zaman küresel nitelik kazanmasını ya da başka yerlerdeki hareketlere ilham kaynağı olmasını beraberinde getirmektedir.

Diğer taraftan neoliberal dönem toplumsal hareketler tarafında ele alınan konuların ve kullanılan eylem repertuarının da değişmesini ve gelişmesini beraberinde getirmektedir. Literatürde yeni toplumsal hareketler olarak ifade edilen bu hareketler gerek ele alınan konular (çevre kirliliği, iklim değişikliği, kadın hareketi, barış hareketi, kimlik siyaseti vs. gibi) ve gerekse kullanılan yeni muhalefet yöntemleriyle farklılık yaratmaktadır.

İşçi sınıfı hareketleri açısından bakıldığında ise neoliberalizm öncesi kapitalist aşamalarda mevcut iktisadi sistemi tehdit eden ve nihai amaç olan sermaye birikimini sekteye uğratan eylemleri (grev, iş yavaşlatma, iş bırakma, vs. gibi) bu sınıfın yarattığı görülmektedir. İşçi sınıfı hareketleri hem etkililiği hem de ortaya çıkardığı ya da neden

olduğu sonuçlar bakımından ön planda olmakta ve bu sebeple müdahale edilmesi, bastırılması, kontrol altına alınması gereken bir unsur olarak değerlendirilmektedir. Elbette ki bu süreçlerde insan hakları, kadın hakları, yurttaşlık hakkı hareketi²¹ gibi hak talepleri içeren eylemler de görülmektedir. Ancak temelde kapitalist sisteme doğrudan ya da dolaylı olarak karşı olan, sermaye birikimini sekteye uğratan ve iktisadi sistem için bir tehlike haline gelen eylemler, hem toplumun büyük bir çoğunluğunu oluşturuyor olması açısından *güç* bağlamında hem de üretim sisteminin ana bileşeni olması açısından *etkililik* bağlamında işçi sınıfından gelmektedir. Bu sebeple işçi sınıfı ve eylemleri sermaye açısından önlenmesi ve bastırılması gereken unsurların başında gelmektedir.

Kapitalist sistemi tehdit etme becerisi en yüksek olan işçi sınıfı hareketlerinin bu yeni dönemde kısmen zayıfladığı görülmektedir. Neoliberal aşamada gerek esnek üretim biçiminin işçi sınıfını çeşitli katmanlara bölmeye gerek beraberinde getirdiği bireysel iş sözleşmesi anlayışının ve bireysellik bilincinin sınıfsal yapıyı zedelemesi ve gerekse sendikal hakların zayıflatılma çabaları işçi sınıfının gücünü ve etki alanını zayıflatmaktadır.

İşçi sınıfının ve dolayısıyla sendikal hareketin zayıflamasının birkaç nedeni bulunmaktadır. Bunlardan ilki, daha önce de ifade edildiği gibi esnek üretim biçiminin ve bireysel iş sözleşmesinin yaygınlık kazanması ve işçi sınıfını vasıflı-vasıfsız emek, tam zamanlı-yarı zamanlı çalışma, geçici işçilik gibi çeşitli katmanlara ayırması olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durum bir taraftan sınıf bilincinin zayıflamasına neden olurken diğer taraftan sendika üyeliklerinin de gerilemesi sonucunu ortaya çıkarmaktadır.

Bir diğer sebep neoliberal anlayışın gelişimiyle birlikte bireysellik anlayışının yaygınlaşması olarak karşımıza çıkmaktadır. Hem bireysellik anlayışının hem de bireysel iş sözleşmelerinin yaygınlaşmasının sendikalara üyeliği zayıflattığı görülmektedir. Nitekim aşağıdaki tabloda da görüleceği gibi örneğin Fransa'da 1980 yılında sendikalaşma oranı %18 iken bu oranın 1990 yılında %11'e, 2000 yılında ise %8'e düştüğü görülmektedir. Neoliberalizmin kurumsallaşmasının başlangıç noktasını oluşturan İngiltere ve ABD'de de benzer bir gerileme söz konusudur.

²¹ ABD'de 1960'ların ortalarından başlayan ve temelde siyahi yurttaşların haklarını savunan hareket. (Fulberth, 2018: 192).

İngiltere’de 1980 yılında %47 olan sendikalaşma sayının 1990’da %38’e, 2000 yılında ise %30’ a düşmüş, Amerika’da ise bu oranlar %35, %33 ve %25 şeklinde seyretmiştir.

Tablo 12: 1980 Sonrası Sendikalaşma Oranları

Ülke	1980	1990	2000	2010	2013
İngiltere	%47	%38	%30	%27	%25,8
Almanya	%35	%33	%25	%19	%18,1
Avusturya	%52	%50	%37	%28	%27,8
Hollanda	%32	%25	%23	%19	%17,8
ABD	%23	%28	%14	%11	%10,8
Avustralya	%46	%44	%24	%18	%17
Fransa	%18	%11	%8	%7	%7

Kaynak: National Statistical Year Book’dan aktaran Mahiroğulları, 2017: 510.

Sendikal üyeliklerdeki bu gerileme, sendikaların gücünü ve dolayısıyla pazarlık alanını daraltmakta ve daha da güçsüzleşmesine neden olmaktadır. Öyle ki sendikaların, önceki süreçlerin aksine bu dönemde talepleri arttırmak yerine var olan hakları koruma adına savunmacı bir duruş sergiledikleri belirtilmektedir. Sendikaların tavrındaki bu değişimi Andolfatto ve Labbe “Daima daha az!” ifadesiyle özetlemektedirler.²²

Genel bir bakış açısıyla, sendikal kriz olarak ifade edilen sendikaların zayıflaması süreci; sendikal bürokrasi ve yozlaşma, ticari ve mali serbestleşme, ideolojik hegemonyanın kaybedilmesi, özelleştirme politikaları, esneklik/kuralsızlık, güvencesiz çalışma ve yeni çalışma ilişkileri gibi sebepler çerçevesinde açıklanmaktadır (Çetinkaya, 2008: 41).

Ancak bu dönemde işçi sınıfı hareketlerinin de değişime uğradığı ve Toplumsal Hareket Sendikacılığı olarak ifade edilen yeni bir yapıya büründüğü görülmektedir. Toplumsal Hareket Sendikacılığı, neoliberalizmle birlikte oraya çıkan yeni koşullar

²² 1980 öncesi sürece bakıldığında sendikaların ciddi bir güç haline geldiği ve işçi sınıfı adına ciddi kazanımlar elde ettiği görülmektedir. Bu dönemde sendikaların sloganı “Daima daha çok!” (Toujours Plus!) şeklinde karşımıza çıkmaktadır. 1980 sonrası süreçte ise sendikaların gücünü yitirdiği ve genel olarak mevcut hakları korumaya yönelik politikalar izlediği görülmektedir. Bu durumu özetlemek adına D. Andolfatto ve D. Labbe, sermayenin tavrını ifade etmek ve sendikal gücün zayıflığına vurgu yapmak amacıyla “Daima daha az!” (Toujours Moins!) ifadesini kullanmaktadırlar (Andolfatto ve Labbe’den aktaran Mahiroğulları, 2017: 511).

altında, yeni mücadele olanaklarının gündeme getirilmesi şeklinde tezahür etmektedir. Kavramın çeşitli kullanım biçimleri olsa da ortak, belirgin unsurları şu şekilde ifade edilebilir: Toplumsal Hareket Sendikacılığı, üretim alanındaki mücadeleleri ile sınırlı olan hakim sendikacılık yaklaşımının çıkmaza girdiği bir süreçte Üçüncü Dünya ülkelerindeki işçi hareketlerinden motivasyon alan yeni sendikacılık anlayışı olarak ifade edilmektedir. 1970’lerde ortaya çıkan yeni toplumsal hareketler yaklaşımının ve bu çerçevede işçi sınıfının toplumsal dönüşüm noktasındaki rolüne ilişkin yeni bir bakış açısıdır. Bu bağlamda toplumsal dönüşümün gerçekleştirilmesi adına işçi sınıfının toplumsal hareketlerle bağ kurmasını içermektedir (Waterman, 1988; Çelik, 2016: 5). Bu anlayışta emek, pazarlık unsuru değil toplumsal bir güç olarak görülmektedir. *“İşçi hareketinin üretim alanındaki örgütlenmesinde demokrasi ve işçi kontrolü çok önemli bir yer tutarken, bu taleplerin toplumdaki siyasi taleplerle de buluşması, bu yeni sendikacılık anlayışının belirleyici bir özelliğidir”* (Lambert ve Webster’den aktaran Çelik, 2016: 5).

Bu sürece kadar sendikal mücadele ücretlerin arttırılması, çalışma sürelerinin düzenlenmesi, çalışma koşullarının iyileştirilmesi gibi salt üretim alanına yönelik talepler çerçevesinde gelişmekteydi. Ancak bu yeni süreç ve koşullar taleplerin ve müdahil olunan alanların da gelişmesi gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Bu bağlamda Toplumsal Hareket Sendikacılığında ilgi alanları; göç politikaları, eğitim politikaları, sağlık, insan hakları, kentsel dönüşüm programları gibi üretim alanının dışındaki unsurları da kapsayacak şekilde genişletilmektedir. Bununla birlikte hedef kitlenin ise mavi yakalıların yanı sıra işsizler, ev kadınları, tarım işçileri, kısa süreli ya da yarı-zamanlı çalışanlar, hizmet sektörü, vs. gibi alanları kapsayacak şekilde genişletildiği görülmektedir. Gerek müdahil olunan konular gerekse hedef kitle açısından bakıldığında mücadele alanının da işyeri ile sınırlandırılmaması, aksine tüm toplumsal ilişkileri ve yanı sıra ekonomiyi içerecek şekilde genişlemesi söz konusu olmaktadır (Çetinkaya, 2008: 41-42).

En nihayetinde tüm bu unsurlar birleştirildiğinde (küreselleşme, yeni toplumsal hareketler, toplumsal hareket sendikacılığı), kapitalizmin neoliberal aşaması yeni bir döneme işaret etmektedir. Bu dönemde sermayenin akışkanlık kazanması gibi toplumsal hareketlerin de akışkanlık kazanması ve işçi sınıfının da bu yeni sürece uygun stratejiler geliştirmesi söz konusu olmaktadır. Artık dünyanın herhangi bir

kentinde ortaya çıkan bir eylemin diğer kentleri, bölgeleri ve hatta ülkeleri etkileyebilmesi ya da ilham kaynağı olabilmesi mümkün olabilmektedir. Nitekim Hardt ve Negri ortaya çıkan eylemlerin kitlesel eylemlere dönüşmesi ve çeşitli kentleri ve hatta ülkeleri etkisi altına alması ya da ilham kaynağı olmasını şu şekilde örneklemeaktirler (Hardt ve Negri, 2013: 8-9):

17 Aralık 2010'da, Tunus'ta, Sidi Bouzid'te, yirmi altı yaşındaki sokak satıcısı, bilgisayar programcılığı eğitimi aldığı bildirilen, Muhammed Bouazizi kendini yakıyordu. Ayın sonunda bütün Tunus'ta, "Bin Ali defol!" talebiyle kitlesel gösteriler patlak verdi ve gerçekten de Ocak ortasında Zeynel Abidin Bin Ali gitmişti. Bayrağı Mısırlılar devraldı ve Ocak sonlarından başlayarak on binlerce, yüz binlerce insan düzenli olarak sokakları doldurup Hüsnü Mübarek'in gitmesini istedi. Kahire'nin Tahrir Meydanı Mübarek gidene kadar, on sekiz gün işgal edildi.

Baskıcı rejimlere karşı protestolar kısa sürede, Bahreyn ve Yemen ve nihayet Libya ve Suriye de dahil, Kuzey Afrika ve Ortadoğu ülkelerine yayıldı; bu arada Tunus ve Mısır'daki ilk kıvılcımın ateşi daha uzaklara sıçradı. Şubat ve Mart aylarında, Wisconsin Eyalet Meclisi'ni işgal eden protestocular Kahire'deki yoldaşlarıyla dayanışmalarını ve paralelliklerini dile getiriyordu ama en önemli adım 15 Mayıs'ta, Madrid ve Barselona'da Indignados denilen grubun şehir meydanlarını işgaliyle birlikte atılmış oldu. İspanyolların kamp kurma eylemlerinin esin kaynağı Tunus ve Mısır isyanlarıydı (...).

Daha Madrid'in Puerta del Sol'deki işgal eylemi Haziran ayında sona ermeden Yunanlar bayrağı Indignados'tan devraldılar ve kemer sıkma önlemlerini protesto etmek için Atina'daki Syntagma Meydanı'nı işgal ettiler. Çok geçmeden Tel Aviv'in Rothchild Bulvarı'nda, İsrail'de sosyal adalet ve refah talebiyle çadırlar kuruldu. (...)

17 Eylül'de New York'ta yüzlerce öncü işgalci Zuccotti Park'ta çadırlarını kurduğunda, bayrağı da devralmış oluyorlardı. Ve gerçekten de onların eylemleri ve hareketlerinin ABD ve bütün dünyaya yayılması o yılın diğer deneyimlerinden ayrı anlaşılamaz.

Dolayısıyla neoliberal dönemde, direkt mevcut iktisadi sisteme karşı olsun ya da olmasın ortaya çıkan neredeyse her toplumsal hareketin gelişim sürecinde diğer toplumsal gruplardan ve sınıflardan destek aldığı ve neticede sistemi tehdit niteliğine sahip olduğu görülmektedir. Bunun neoliberal aşamada metalaşmanın yaygınlaşmasıyla yakından ilişkisi bulunmaktadır. Neoliberal kapitalizmde, daha önce sosyal devlet tarafından yerine getirilen kamusal hizmetlerin özelleştirilerek piyasaya devredilmesi ya da taşeron şirketler aracılığıyla gerçekleştirilmesi söz konusu olmaktadır. Bu durum, söz konusu alanlarda alınan hizmetlerin ve toplumsal karşı çıkışların kapitalist sistemini tehdit eder boyutlara ulaşmasının yolu açmaktadır. Dolayısıyla daha önceki dönemlerde sadece çalışma hayatıyla sınırlı kalan işçi sınıfı hareketlerinin sistemi tehdit etmesi söz konusu iken, neoliberal dönemde ortaya çıkan

hemen her toplumsal hareket doğrudan ya da dolaylı olarak iktisadi sistemi tehdit eden bir niteliğe sahip olmaktadır.

Neoliberal devlet ise bu dönemde baskı aygıtlarına sık sık başvuran bir yapı sergilemektedir. Loic Wacquant, neoliberal devletin teorik arka planı ile pratik uygulamaları arasında ciddi uyumsuzluklar olduğunu belirtmektedir. Ona göre müdahalesizlikle karakterize edilen neoliberal devlet, iktisadi yapının ortaya çıkardığı toplumsal sorunların çözümlenmesi noktasında müdahaleci bir yapıya bürünmektedir. Özellikle iktisadi yapının en çok zarar verdiği alt kesimlerin disipline edilmesi noktasında maskülen bir tavırla müdahaleci bir yaklaşım sergilediği belirtilmektedir. Bunu ise Wacquant, son on yıllarda kamusal düzenin sağlanması söylemi altında devletin polis, hukuk ve mahkeme aygıtlarını daha sık kullanmasıyla ilişkilendirmektedir (Wacquant, 2010: 197-220). Neoliberalizmde devlet, kendi varlığına yönelik bir tehdit olarak gördüğü toplumsal hareketleri bastırmak ya da engellemek için çoğunlukla baskı aygıtlarına yönelme eğilimindedir. Dolayısıyla neoliberal devletin toplumsal hareketler karşısındaki tavrı yumuşak olmamakta, ortaya çıkan neredeyse her eylem tehdit olarak algılanmakta ve hızlı bir şekilde bastırılması anlayışı, devletin bu olaylar karşısındaki stratejisi haline gelmektedir (Ağkaya ve Yılmaz, 2015: 160). Aşağıda ele alınan eylemler neoliberal dönemde özellikle toplumsal hareketler karşısında devletin ve baskı aygıtlarının uygulamalarına örnek teşkil etmektedir.

Örneklerden ilki “anti-küresel” olarak ifade edilen ve Dünya Ticaret Örgütü toplantısına karşı 1999’da Seattle’da yapılan eylemlerdir. Seattle, küreselleşme karşıtı eylemlerin ilki olmasa da gerek örgütlülük gerek toplumsal yapıda farklı sınıf ve grupları küresel kapitalist sistem karşısında bir araya getirebilmesi açısından ve gerekse kendinden sonraki küreselleşme karşıtı hareketleri etkilemiş ve ilhan kaynağı olmuş olması açısından bir başlangıç noktası kabul edilmektedir (Uzun, 2001: 45-55).

Aslında her ne kadar “anti-küresel” olarak nitelendirilmiş olsa da Seattle eylemi temelde “anti-kapitalist” bir niteliğe sahiptir. Öyle ki eylemin başlıca sloganlarından biri “*kapitalizm öldürür, kapitalizmi öldürelim*” şeklindedir. Her ne kadar genel çerçevede küreselleşme karşıtlığıyla ilişkilendiriliyor olsa da, söz konusu ve benzeri eylemler temelde kapitalizme, özellikle neoliberal politikalara bir karşı

duruş niteliği sergilemektedir. Nitekim Seattle sonrasında kapitalizm karşıtı benzeri eylemlerin arttığı bilinmektedir (Karahasan, 2008: 41).

30 Kasım 1999'da başlayan eylemler sendikalar, çevreci örgütler, radikal gruplar, öğrenciler vs. gibi toplumsal yapıda varlık sürdüren çok çeşitli oluşumların yer aldığı, 80.000'e yakın katılımcı tarafından gerçekleştirilmiştir. Hareketin temel sebebi, neoliberal politikalar nedeniyle ciddi bir güç elde etmiş olan çok uluslu şirketlerin, bu şirketlere imkân tanıyan iktisadi alandaki serbestleşmenin ve tabi ki bu oluşumların kurumsal ayağını oluşturan devlet politikalarının ortaya çıkardığı sömürü düzeni olarak karşımıza çıkmaktadır. Seattle eylemlerinin birçok grup tarafından desteklenmesi, temelde neoliberal kapitalist düzenin neden olduğu sömürü düzeninin bu gruplar tarafından dile getirilmesini, dolayısıyla bu eylemin dikkat çeken ayırt edici noktasını Ellenwood görüşmelerinden derlediği bu pasajda belirtmektedir (Ellwood 2007: 7-10):

Amerika'nın Seattle şehrinde 30 Kasım 1999 günü on binlerce genç ve 40 bin sendikalı işçi, öğrenciler, çevreciler ve daha pek çokları; polise, zırhlı araçlara ve göz yaşartıcı bombalara rağmen Dünya Ticaret Örgütü'nün toplantısını bastı. Amerika'nın göbeğinde, Microsoft ve Boeing gibi dev çokuluslu şirketlerin merkezi olan Seattle şehrinde, sermayenin en önemli uluslararası kurumlarından DTÖ, Bill Clinton'un başkanlık edeceği açılış merasimini iptal etmek zorunda kaldı. Toplantının kendisi ise ancak sokağa çıkma yasağı ilan edilmesi ve sıkıyönetimi andıran koşulların yaratılmasıyla gerçekleştirilebildi.

(...)

Gösterilerin bileşimi her yerde aynıydı: Sendikalar, çevreciler, gençler, sosyalistler, anarşistler. Her yerde sendika flamalarına kapitalizmi lanetleyen pankartlar karışıyor, her gösteride "Kapitalizm öldürür, kapitalizmi öldürelim" sloganları haykırılıyordu. Böylesine doğrudan bir şekilde kapitalizmi hedef alan; çevre kirliliği, çocuk emeği, üçüncü Dünyanın Batı'ya borcu, özelleştirme ve sendika hakları gibi bir dizi konunun hepsini birden ele alan ve hepsini doğrudan kapitalizme bağlayan gösteriler, Amerika bir yana dursun, dünyanın hiçbir yerinde çok uzun zamandır görülmemişti. Dahası, bir yandan örgütlü işçi sınıfı ile diğer yandan kapitalizmin dünya ve insanlık üzerindeki etkilerine karşı çıkan çeşitli hareketlerin birlikteliği de çok uzun zamandır ilk kez gerçekleşiyordu. Seattle'da, nakliyat işçilerinin sendikası Teamsters üyeleri sendika flamalarının arkasında meydana girdiklerinde, meydana bulunun yeşil kaplumbağa kıyafetli çevreci gençler "Turtles love Teamsters!" diye bağırıyor ve karşılığını alıyorlardı: "Teamsters love Turtles!"

Seattle, tüm dünyada bir süredir değişmekte olan siyasi havanın simgesi oldu. Seattle'ın önemi, yeni bir dönemi, yeni bir hareketin ortaya çıkışını müjdeliyor olmasındı. İşçilerle öğrencilerin birlikte mücadelesi, çevre ile ilgili taleplerle grevlerin birlikteliği, fakir ülkelerin sorunlarını Boeing işçilerine hissettiren enternasyonalizm. Seattle'da 1968'i yaşıyorduk henüz kuşkusuz. Ama havada 1967'yi andıran bir şeyler vardır.

Bu bağlamda Seattle eylemleri hem çok çeşitli katmanların bir araya gelmesi hem etkililik düzeyi hem de sonraki eylemlere ilham kaynağı olması noktasında ayrı bir yere koyulmaktadır. Eylemleri bastırmaya yönelik stratejilere bakıldığında ise ağırlıklı olarak zor aygıtının ön planda olduğu görülmektedir. Eylemlerin ilk günü sokağa çıkma yasağı ilan edildiği ciddi polis müdahalelerinin yaşandığı bilinmektedir. Polisin göz yaşartıcı bomla, biber gazı, cop ve plastik mermiyle müdahalelerde bulunduğu ve eylemlerde yaklaşık 500 kişinin gözaltına alındığı belirtilmektedir (Benmayor, 1999). Ancak daha sonrasında polisin yetersiz kalması üzerine federal hükümete bağlı olan Ulusal Muhafız Gücü de gösterilerin bastırılması amacıyla görevlendirilmiştir (Milliyet, 1999).

Benzer şekilde 26 Eylül 2000'de Çek Cumhuriyeti'nin başkenti Prag'da bu defa Dünya Bankası-IMF toplantılarına yönelik olarak anti-kapitalist eylem başlatılmıştır. Çoğunluğu Avrupa'dan gelenlerin oluşturduğu ve yanı sıra dünyanın birçok bölgesinden gelen 20.000 anti-kapitalist söz konusu toplantıyı ve temelde neoliberal politikaları protesto etmek için toplanmıştır. Seattle ile aynı nedene dayanan ve aynı sloganların kullanıldığı eylemlerde göz yaşartıcı bomba, biber gazı, panzerlerin sokaklara getirilmesi gibi şiddetli polis müdahalesinin yaşanması, Prag eylemini de çatışma durumuna getirmiştir (Kaygısız, 2001: 21). Eylemler sonunda toplam 859 kişinin tutuklandığı ve birçok kişinin de (polisler de dahil) yaralandığı belirtilmektedir (Antikapitalist.net, 2006).

Yine Temmuz 2001 yılında G8 zirvesini protesto etmek amacıyla İtalya'nın Cenova kentinde yaklaşık 300.000 eylemci katıldığı protestolar düzenlenmiştir. 20-22 Temmuz 2001 tarihleri arasında G8 Liderler Zirvesi'ne yönelik yapılan eylemlerde İtalyan jandarması 23 yaşındaki İtalyan genç Carlo Giuliani'yi başında iki kez vurularak öldürmüş ve sonrasında ise gencin üzerinden araçla geçmiştir (Kara, 2001; Uzun, 2001: 45-55). Yaşanan bu olay sonrasında zaten şiddetle bastırılmaya çalışılan eylemler tamamen çatışma halini almıştır. 24 Temmuz 2001 tarihinde İnsan Hakları Derneği tarafından yayınlanan bir kınama bildirisinde Cenova'da yaşanan polis şiddeti şu şekilde anlatılmaktadır (Boyraz, 2001):

İtalya'nın Cenova şehrinde gerçekleştirilen G-8 zirvesi sırasında meydana gelen olaylarda bir kişi İtalya güvenlik güçleri tarafından katledilmiştir. Zirve sırasında küreselleşme karşıtlarının gösterisine saldıran güvenlik güçleri yüzlerce kişiyi yaralamış onlarca kişi de gözaltına alınmıştır. Ayrıca İtalya güvenlik güçleri göstericilerin kaldığı yerlere baskın düzenleyerek onlarca kişiyi

yaralamıştır. Göstericilerin kaldığı binaya yapılan saldırı sırasında adeta bir vahşet yaşandığı görülmektedir. Televizyon kameralarına yansıyan görüntüler tüyler ürperticidir. Yerler kan gölüne dönmüş, bütün bilgisayarlar, televizyonlar ve göstericilere ait her türlü malzeme kullanılamaz hale getirilmiştir.

Küreselleşme ve dolayısıyla anti-kapitalist eylemler 2000 ve 2001 yıllarında hız kazanmış ve hemen hepsinde benzer şekilde orantısız müdahale, yaralama, gözaltı, tutuklama, gibi şiddet unsurlarına başvurulmuştur. Aşağıdaki tabloda 1999-2002 yılları arasında ortaya çıkan küreselleşme karşıtı eylemlere ilişkin bilgiler yer almaktadır.

Tablo 13: Küreselleşme Karşıtı Hareketler

Yer	Tarih	Eylem	Katılan Kişi Sayısı	Müdahale ve Sonuçları
ABD, Seattle	Kasım 1999	DTÖ toplantısına karşı gösteri	70.000	Sokağa çıkma yasağı ilan edildi yaklaşık 500 kişi gözaltına alındı
ABD, Washington	Nisan 2000	IMF-DB toplantısına karşı gösteri	30.000	Cop, göz yaşartıcı bomba, biber gazı gibi uygulamalarla göstericiler dağıtılmaya çalışıldı.
Fransa, Mi Lau	Haziran 2000	McDonals'a saldıran çiftçi Jose Bove'un yargılanmasına karşı gösteri	60.000	
Avusturalya, Melbourne	Eylül 2000	Dünya Ekonomik Formu toplantısına karşı gösteri	10.000	Ortaya çıkan çatışmalar sonunda yüzden fazla yaralanma oldu.
Çekoslovakya, Prag	Eylül 2000	IMF toplantısına karşı gösteri	20.000	859 kişi tutuklandı, birçok eylemci ve polis yaralandı.
Fransa, Nice	Aralık 2000	AB Zirvesi protestosu	100.000	Polisle göstericiler arasında çatışmalar oldu.
ABD, Washington	Ocak 2001	IMF-DB toplantısına karşı gösteri		
İsviçre, Davos-Zürih	Ocak 2001	Dünya Ekonomi Forumu	Binlerce	Polis ve ordu Davos'a giden yolları kapattı.
Brezilya, Porto Allegro	Ocak 2001	Dünya Ekonomi Forumuna alternatif forum ve gösteri	10.000	

Kanada, Quebec	Nisan 2001	FTAA (Amerikalılar Serbest Ticaret Anlaşması) toplantısına karşı gösteri	80.000	Polisle eylemciler arasında çatışma yaşandı.
Dünyanın çeşitli ülkeleri	Mayıs 2001	1 Mayıs gösterileri	Onbinlerce	
İsveç, Göthenborg	Haziran 2001	AB toplantısı ve Bush gösterileri	30.000	554 kişi gözaltına alındı, 102 kişi mahkemeye verildi. Ayrıca protestocuların taş atması üzerine polis ateş açtı ve Hannes Westberg adında 19 yaşında bir genç ağır yaralandı.
İtalya, Cenova	Temmuz 2001	G8 toplantısına karşı gösteriler	300.000	Polis ve Jandarmanın şiddetli müdahaleleri gerçekleşti. Ateşli silahlar da kullanıldı. 500 'den fazla kişi yaralandı ve yaklaşık 300 kişi gözaltına alındı. Jandarma 23 yaşındaki bir genci vurarak öldürdü.
Belçika, Brüksel	Aralık 2002	AB zirvesine karşı protesto	12.000	Çatışmalar sonucunda yaklaşık 40 kişi gözaltına alındı.

Kaynak: Biamag, 2003; Kara, 2001; Köz, 2019;

Neoliberalizme karşı gerçekleştirilen eylemler arasında en bilineni 17 Eylül 2011 tarihinde başlayan Occupy Wall Street (Wall Street'i İşgal Et) hareketi olarak karşımıza çıkmaktadır. Hareket, neoliberal politikalar sebebiyle ortaya çıkan iktisadi adaletsizlik ve eşitsizlik durumuna bir başkaldırı olarak karşımıza çıkmaktadır (Akbıyık ve Öztürk, 2012: 1020-1021).

Daha önce gerçekleştirilen Arap Baharı²³ ve Öfkeli Hareketinden²⁴ ilham alan binlerce kişinin 17 Eylül 2011 tarihinde Wall Street'e yürümesiyle başlayan ve Zuccotti Park'ta kamp kurulmasıyla ve dolayısıyla bu alanın işgal edilmesiyle devam eden eylemler, kısa sürede ABD ve Dünyanın çeşitli bölgelerine yayılarak küresel bir niteliğe bürünmüştür. Şiddet içermeyen, pasif direniş niteliğindeki Occupy Wall Street

²³ Tunus'ta Muhammed Bouazizi isimli bir seyyar satıcının kendisi yakması ile başlayan ve sonrasında Orta Doğu coğrafyasının neredeyse her yerine yayılan otoriter rejimlere yönelik halk hareketleri (Paksoy S., Paksoy H.M. ve Alancıoğlu, 2013: 169-182; Acar ve Aydın, 2017: 511-524).

²⁴ Öfkeli Hareketi (İndignados), İspanya'da 15 Mayıs 2011'de kemer-sıkma politikalarına ve ayrıca anti-demokratik uygulamalara karşı gerçekleştirilen eylemler (Turhan, 2017: 26-44).

hareketinin talepleri ise kurmuş oldukları “The 99% Decleration” isimli web sitesinden duyurulmuştur (Akbiyık ve Öztürk 2012: 1021-1022):

Şirketleşen devletin son bulması, Kamu hizmetlerinden kişisel faydalanmanın kaldırılması, Adil bir vergi kanununun çıkarılması, Herkese sağlık, Planetin korunması, Borcun azaltılması, tüm Amerikalılar için iş, Öğrenci kredilerinin yeniden finanse edilmesi, Kar için sürekli devam eden savaşların durması, Eğitim reformu, dış kaynak kullanımı ve Para manipülasyonunun durması, bankacılık ve menkul kıymetler reformu, merkez bankası sisteminin yeniden gözden geçirilmesi ve reform yapılması, tüm vade limitlerinin kaldırılması, İcralık işlemlerin ertelenmesi, mortgage kredilerinin yeniden finanse edilmesi ve mahsup işlemlerin yapılması, seçmen kurulunun fesh edilmesi ve yeni federal seçim kararlarının yürürlüğe girmesi, Afganistan savaşının bitmesi ve gazilere yardımın artırılması, internet üzerindeki sansürün kaldırılması, insan haklarının yeniden tanımlanması ve Ulusal Güvenlik Yetki Anlaşmasının (NDAA) kaldırılması, endüstriyel kompleks içinde bireysel baskının kısıtlanması.

Occupy Wall Street hareketine yönelik müdahalelere bakıldığında ise polis tarafından ciddi orantısız güç kullanıldığı, çok sayıda gözaltının ve tutuklamanın olduğu ve bunların yanı sıra sıradan yasakların sanki çok büyük bir suçmuş gibi göstericilere müdahaleleri meşrulaştırmak adına kullanıldığı görülmektedir. Örneğin 15 Ekim 2011 akşamı Grant Park’ın kapatılması ve park düzeninin ihlali gerekçesiyle ve sanki çok ağır bir suç işleniyormuş gibi 300’den fazla eylemci tutuklanmıştır. Benzer şekilde eylemcilerin toplandığı ve çadır kurduğu alanlar zor kullanılarak dağıtılmaya çalışılmıştır. Polis cop, yakın mesafeden biber gazı sıkmak, gaz bombası ve hatta ateş açılması şeklinde müdahalelere başvurmuştur (Mitchell, Harcourt ve Taussing, 2013: 101). 1 Ekim 2011’de ise Brooklyn Köprüsünü işgal ettikleri gerekçesiyle 700’den fazla kişi gözaltına alınmıştır. Ancak eylemciler arasında yer alan Jesse A. Myerson’un New York Times gazetesindeki ifadesinde polisin önce köprüyü işgal etmelerine izin verdiğini sonrasında ise gözaltına aldığını, dolayısıyla polis güçleri tarafından kandırıldıklarını belirtmiştir (Peşiye, 2011).

Ocuupy Wall Street eylemlerin hem birçok şehre yayılmış olması hem de uzun süre devam etmesi sebebiyle yüzlerce kişinin gözaltına alındığı ve polisin orantısız müdahalesi sonucu çok sayıda yararlanmasının yaşandığı, mevcut yasaların ise bu müdahaleleri meşrulaştırmak adına kullanıldığı bir süreç işaret etmektedir.

Bir diğer örnek ise 2012 yılında Kanada’nın Quebec kentinde oraya çıkan öğrenci hareketidir. 2012 yılında Kanada’nın Quebec kentinde üniversite harçlarına yapılması planlanan (5 yıl süre içinde toplam %75 oranında zam kararı) zamlara karşı ortaya çıkan ve yaklaşık altı ay süren öğrenci hareketi Martin Lukacs’ın ifadesiyle

“Kıtada neoliberalizme karşı en güçlü mücadelenin sembolü” (Lukacs, 2012) olarak değerlendirilmektedir. Quebec öğrenci hareketi her ne kadar başlangıçta harçlara yapılması planlanan zamlar nedeniyle ortaya çıkmış olsa da, hareket daha sonra eğitim alanındaki metalaşma ve polis şiddetini kapsayacak şekilde genişlemiştir. 13 Şubat’ta başlayan eylemlere katılan kişi sayısı Mart ayına gelindiğinde yaklaşık 170.000’e ulaşmıştır. Mayıs ayında ise özellikle işçi federasyonuna yapılan çağrı ile birlikte bu sayı yaklaşık 400.000’e ulaşmıştır (Özden, 2015).

Quebec hareketinin çarpıcı olan tarafı, hükümetin bu hareketle başa çıkma stratejinde karşımıza çıkmaktadır. Başlangıçta her ne kadar müzakere sürecine katılmış olsa da, daha sonra olumsuz bir tavır sergilemiş ve hareketi çıkarılan özel kanun ve şiddet yoluyla bastırma seçeneğine başvurmuştur. Jean Charest başkanlığındaki hükümet Bill 78 olarak isimlendirilen bir istisnai/geçici (2013 Temmuz ayına kadar yürürlükte kalması planlanarak getirilmiştir) kanunu 18 Mayıs 2012 tarihinde yürürlüğe koymuştur (Wikipedia, 2012). Bill 78 kapsamında, okullara 50 metre mesafedeki alanlarda gösteri yapmak yasaklanmış, 50 kişinin üzerindeki gösterilerde yer ve güzergâh bilgisinin en az 8 saat öncesinde polise bildirilmesi zorunlu hale getirilmiş, kurallara uyulmaması halinde polis müdahalesi olacağı belirtilmiş ve bunların yanı sıra eylemcilere 1000-5000 dolar arasında, gösteriyi düzenleyenlere 7000-35000 dolar arasında, örgütlere ise 25000 ile 125000 dolar arasında para cezası kesileceği karar bağlanmıştır.

Getirilen bu yasa tepkilerin daha çok artmasına ve eylemlerin farklı platformlarda da destek almasını beraberinde getirmiştir. Ancak aynı zamanda söz konusu kanun polisin müdahale alanını ve konularını genişletmiş ve eylemlerin daha sert bir şekilde bastırılmasının yolunu açmıştır. Öyle ki eylemlerin başlangıcında Mayıs sonuna kadar yaklaşık 2500 kişinin tutuklanması söz konusu olmuştur (Ağkaya ve Yılmaz, 2015: 168). Bu bağlamda hukuk aygıtının, devletin baskı aygıtlarının kullanılmasını meşru hale getirilmesi sağlanmış ve eylemin bastırılması noktasında polis şiddetinin yolu açılmıştır. Dolayısıyla baskı aygıtının ayrılmaz bir parçası olan hukuk, fiziksel şiddet koşullarını hazırlama ve yanı sıra belirleme işlevini yerine getirmiştir (Poulantzas, 2001; Ağkaya ve Yılmaz, 2015: 161).

Neoliberal dönemde ortaya çıkan ve polis aygıtının orantısız güç kullanarak bastırma eğiliminde olduğu örnekleri çoğaltmak mümkündür. Nitekim konunun

başında da belirtildiği gibi neoliberal dönem gerek toplumsal hareketler, gerek bu hareketlerin küreselleşmesi ve gerekse orantısız güçle müdahale edilmesi açısından oldukça yoğun bir dönemi yansıtmaktadır.

Bu dönem her ne kadar ideolojik araçların yoğun olarak kullanıldığı bir süreç olarak değerlendirilse de, neoliberal devlet sermayenin ve uluslar ötesi şirketlerin çıkarları doğrultusunda, ortaya çıkmış hemen her toplumsal hareketi, doğrudan ya da dolaylı olarak kapitalist sistemi hedef alsın ya da almasın, zor yoluyla bastırma eğilimindedir. Hukuki kuralların ise bu süreçte, kuralın niteliği ne olursa olsun (park düzeninin bozulması gibi), uygulanan orantısız gücü meşrulaştırmak adına aşikâr bir şekilde kullanıldığı ve eğer ortaya çıkan eylemi bastırma noktasında işlevsel bir yaptırım yok ise çıkarılan *ad hoc* kanunlar ile orantısız şiddeti meşrulaştırma! yoluna gidildiği görülmektedir. Bu bağlamda neoliberal devlet, fiziki şiddet, yasaklamalar, cezai yaptırımlar ve gözaltına alma/tutuklama gibi yöntemlerle devletin zor aygıtlarını gizlemeye gerek duymaksızın ve hatta kendince meşrulaştırarak sıklıkla kullandığı görülmektedir. Dolayısıyla siyasal anlamda neoliberalizm Zeynep Gambetti'nin ifadesiyle (Gambetti, 2009: 150);

(...), bundan önceki dönemlerde iktidarın önüne gerek siyasal liberalizmin, gerekse sosyalizmin çıkardığı tüm engellerin birer birer yıkılmasıdır. Devletin holding ve çokuluslu şirketlerin önemli bir müttefiki haline gelmesi; savaşın piyasaları genişletmenin bir aracı olması ve hukukun birey ve grup haklarını koruyan bir ilkeler bütünü olmaktan çıkıp, şirket çıkarlarını koruma ve alternatifleri bastırma aracına dönüştürülmesidir.

Diğer taraftan devletin şiddet tarafına değinen ve bu unsurun kapitalist sistem açısından elzem olduğunu belirten Ellen Meiksins Wood, özellikle neoliberal aşamada zor erkinin uygulanmasında, gerekçesinin ve kaynağının tespit edilmesinin zorluğuna işaret etmekte ve bunun zorun görünüşte tarafsızlık perdesi arkasına gizlenmesiyle açıklamaktadır (Wood 2016: 20-21).

Sınıf egemenliğini ya da emperyalizmi özellikle kapitalist yapan doğrudan “ekonomi dışı” -siyasi, askeri, yasal- etmenlerden farklı olarak iktisadi boyutun ağır basmasıdır. Ama bu elbette kapitalist emperyalizmin ekonomi dışı güçten vazgeçtiği anlamına gelmez. Birincisi kapitalizm kuşkusuz daha geleneksel baskıcı sömürgeleştirme biçimlerini göz ardı etmez. Tam tersine söylemeye bile gerek olmasa da kapitalizmin fetih ve sömürgeci baskıya dayanan çok uzun ve kanlı bir tarihi olduğu hatırlardadır ve her halükarda eskinin doğrudan egemenlik biçimlerini yerinden edecek kadar güçlü iktisadi zorunlulukların geliştirilmesi çok uzun bir zaman almış ve ancak 20. yüzyılda olgunlaşmıştır. Ama daha da önemlisi özellikle kapitalist emperyalizmin en olgun biçiminin bile

ekonomi dışı desteğe gereksiniminin olmasıdır. Ekonomi dışı güç, iktisadi baskının sürdürülmesi için açıkça çok önemlidir.

Genel zorluk, sınıf egemenliğinde olduğu gibi kapitalist emperyalizmde de ekonomi dışı gücün rolünün belirsizliği nedeniyle ortaya çıkmaktadır. Çünkü bu doğrudan sermaye işçi ilişkilerine ya da emperyal ve bağımlı devletlere müdahale ederek değil, daha dolaylı biçimde iktisadi zorluklar sistemini, mülkiyet (ve mülksüzlük) sistemini ayakta tutarak ve piyasaların çalışmasını gözeterek gerçekleşmektedir. Sınıflar arasındaki mücadele doğrudan kuvvet kullanılması halinde bile -polis, grevcileri tutuklaması gibi- işlemin doğası muhtemelen baskıcı gücün görünüşteki tarafsızlığı ile perdelenmektedir. Özellikle genel oy hakkının ve oldukça iyi biçimde yerine oturtulmuş sivil özgürlüklerin olduğu liberal demokrasilerde, polis sermaye tarafından değil, ilkesel olarak bütün yurttaşlara ait olan devlet tarafından istihdam edilir.

3.6. TÜRKİYE ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Türkiye açısından kapitalist sistemin oluşumu ve gelişimi bu süreçte devletin işlevleri ve özellikle baskı aygıtının durumu; çok partili hayata geçiş aşamasına kadar ki dönem, 1945-1980 arası dönem ve 1980 sonrası dönem şeklinde kabaca üç aşamada değerlendirilecektir. Bu bağlamda Osmanlı İmparatorluğu'nun kapitalist sisteme entegre olmaya başladığı 19. yüzyıl sürecin başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Bu dönemde özellikle İstanbul, İzmir ve Selanik'te yoğunlaşan ticari faaliyetler dolayısıyla kapitalist aktörlerin ortaya çıktığı görülmektedir. Söz konusu süreçte Osmanlı İmparatorluğu tarafından benimsenen iktisadi anlayış merkantilizmdir. Merkantilizm, kapitalist iktisadi anlayışın tüm Batı Avrupa'ya yayılmasını sağlayan ekonomi politikaları olarak ifade edilebilmektedir. Bu anlayışa göre devletlerin gücü ellerinde bulundurdıkları değerli madenler ve ticaret yoluyla elde edilen zenginliklerle doğru orantılıdır. Dolayısıyla devletler ihracatı teşvik edip ithalatı en düşük seviyeye getirmeyi ve böylelikle ticari zenginleşmeyi artırmayı hedeflemektedirler. Bu amaç devletleri ihracatı teşvik eden ve özellikle zenginleşmenin kaynağı olarak görülen tüccarları ve faaliyetlerini kolaylaştıracak korumacı politikalar uygulamaya yöneltmektedir (Gençoğlu, 2013: 81). Osmanlı uyguladığı iktisadi politikalarla ticari sermayenin oluşturulması ve yanı sıra uluslararasılaştırılmasını hedeflenmiş ve Batı Avrupa ticari sermayesiyle eklemlenme süreci başlamıştır (Oğuz, 2012: 7). Söz konusu ekonomi politikaları ayrıca “*ticaret sermayesinin ve murabahacılığın Osmanlı mülkiyet biçimine sızması, askeri feodal mülkiyetin de köklü biçimde dönüşmesine yol açmıştır*” (Demirelli ve Aydın, 2016: 217). Dolayısıyla feodal yapının yıkılmasının

yolu açılmış ve tüccarlar ise imtiyaz sahibi ve devlet eliyle zenginleşen bir kesim haline gelmiştir (Anbar, 2009: 17).

19.yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nda toplumsal çatışmaların başladığı görülmektedir. Bu toplumsal çatışma hali ise önce 23 Aralık 1876 yılında ilan edilen I. Meşrutiyet ile sonrasında ise 1908 yılında ilan edilen II. Meşrutiyet ile giderilmeye çalışılmıştır. 23 Aralık 1876 tarihinde ilan edilen I. Meşrutiyet ile anayasal/meşruti monarşinin kurulması hedeflenmiş, bu bağlamda monarkın yetkisi halkın içerisinde seçilen temsilcilerden oluşan bir parlamento ile sınırlandırılmak istenmiştir. Fakat uygulamaya bakıldığında padişahın yetkilerinde pratikte bir sınırlama olmadığı görülmektedir. Nitekim ilanından bir yıl sonra, Osmanlı-Rus savaşı bahane gösterilerek parlamento feshedilmiş ve Kanuni Esasi askıya alınmıştır (Sander, 2013: 318-320). 1800'lü yılların sonunda başlayan reformist hareketler 1908 yılında ilan edilen II. Meşrutiyet ile zafere ulaşmıştır. Öyle ki II. Meşrutiyet, ilkinde nazaran tam bir rejim değişiminin yolunu açtığı için devrim olarak da nitelendirilmektedir. Tanıl Bora'nın Aykut Kansu'dan alıntı yaparak belirttiği gibi; *"Siyasi tarihçi Aykut Kansu (doğ. 1955), 1908 olayının, monarşik rejimi hafifçe revize eden 1876 Meşrutiyet ilanından farklı olarak, monarşizmi yıkan ve liberal-demokratik ufka açılan bir rejim değişimi, yani basbayağı bir devrim olduğunu savunur"* (Bora, 2017: 52).

II. Meşrutiyetin ilan edilmesi ile hem siyasi hem de ekonomik alanda liberal anlayış benimsenmiştir. Gayrimüslim halkın ve yabancıların ticaret alanındaki zaten var olan hâkim pozisyonu liberal anlayışla birlikte daha da güçlenmiştir. Bunun yanı sıra II. Meşrutiyetle birlikte özellikle mülkiyet konusunda bir dizi düzenlemeye gidilmiş, yabancı sermaye yatırımları teşvik edilmiş, dış borçlanma aracılığı ile sermaye birikimi sağlanmaya çalışılmıştır (Varlı ve Koraltürk, 2010: 128-130).

Cumhuriyet'in ilanının ardından II. Meşrutiyet'in getirmeye çalıştığı ulusal kapitalist düzenin inşasına devam edilmiştir. Bu çerçevede birikim sürecinde sürekliliğin sağlanması amacıyla sanayi desteklenmiş, bir yandan da sermayenin biriktirilebilmesi için gereken kredi ve likiditenin sağlanmasına yönelik olarak finans ve banka sistemi oluşturulmuştur. Cumhuriyet'in ilanı sonrası 28 Mayıs 1927 yılında

çıkarılan sanayiye özendirici “Teşvik-i Sanayi Kanunu”²⁵ ile ulusal kapitalist pazarın oluşturulabilmesi için gereken altyapı ve ulaşım sektörüne öncelik verilmiştir. Aslında söz konusu kanunun temeli 1913 tarihli “Teşvik-i Sanayi Muvakkatı” ile atılmıştır. Teşvik-i Sanayi Muvakkatı ulusal sanayinin teşviki için gereken hususları kapsamakta olup sonraki 15 yıl için geçerli olacağı kararıyla oluşturulmuştur. Ancak 1914 yılında 1. Dünya Savaşı’nın patlak vermesiyle başlayan ve Cumhuriyetin kurulmasına kadar geçen sürede ortaya çıkan gelişmeler neticesinde “Teşvik-i Sanayi Muvakkatı” ile hedeflenen sonuçları elde edecek ortam söz konusu olamamıştır. İkinci teşvik yasası olan “Teşvik-i Sanayi Kanunu” ise 17 Şubat 1923’te toplanan İzmir İktisat Kongresi’nde²⁶ belirlenen hususlar doğrultusunda “Misak-ı İktisat” kararları çerçevesinde çıkarılmıştır. Temel amaç ulusal sanayinin geliştirilmesi ve iktisadi açıdan kendine yeter bir yapının inşa edilmesi şeklinde belirtilmiş ve bu bağlamda özellikle altyapı ve ulaşım sektörüne öncelik verilmiştir (Kasalak, 2012: 68-73).

Kurtuluş Savaşı’ndan yeni çıkan genç cumhuriyetin en önemli problemlerinden birini, sermaye birikimini sağlayacak beşeri sermayeye yani nitelikli emek gücüne sahip olmaması oluşturmaktaydı. Savaş nedeniyle birçok kayıp verilmiş ve dolayısıyla hem işçi sınıfında hem de genç nüfusta nicelik olarak ciddi bir düşüş söz konusu olmuştur (Keyder, 2014: 117-118). Bu durum iktisadi gelişmenin istenen düzeyde ve yaygınlıkta olmasını engellemiş ve her ne kadar bölgesel gelişmeler söz konusu olsa da ülke çapında yaygınlık kazanması mümkün olmamıştır.

²⁵ Teşvik-i Sanayi Kanunu aynı zamanda yerli burjuvazinin oluşturulması amacına yönelik olarak belli ayrıcalıkları da barındırmaktadır. Örneğin söz konusu kanun ile asgari teknik yeterliliklere sahip olan yerli sermayedarlara gümrük muafiyetleri, arazi hibeleri ve kamu tarafından yapılan alımlarda yabancı sermayedarlar karşısında ihale kazanma garantisi verilmesi söz konusudur. Teşvik-i Sanayi Kanununun beklenen etkisi ancak koruyucu politikaların hayata geçirildiği 1930’lar sonrasında görülmüştür (Keyder, 2014: 132).

²⁶ 17 Şubat – 4 Mart 1923 tarihleri arasında gerçekleştirilen İzmir İktisat Kongresi uygulanacak iktisadi politikaların yani “Misak-ı İktisadi”nin belirlenmesi amacıyla gerçekleştirilmiştir. Misak-ı İktisadi şu amaçla oluşturulmuştur: *“yurt sanayiini ve ticaretini geliştirmeyi amaçlayan, özel girişime öncelik veren, onu koruyan, mülkiyet haklarına saygılı bir ekonomik düzenin, yasal çerçevesi ve kurumlarıyla oluşturmak ve kökleştirmek”* (Sabır’dan aktaran Memiş, 2020: 265).

24 Temmuz 1923’te ise Lozan Antlaşması imzalanmış ve bu anlaşma hükümleri gereği liberal bir anlayışın uygulanması söz konusu olmuştur. Lozan Antlaşması’nın eki niteliğindeki Ticaret Sözleşmesi’nin özellikle gümrük tarifelerinin Osmanlı dönemindeki şekliyle kalmasına ilişkin maddesi Türkiye’nin korumacı politikalar uygulamasını engellemiş ve liberal bir anlayışın benimsenmesini bir nevi mecbur kılmıştır (Boratav’dan aktaran Yeşilay, 2005: 118).

1930'lu yıllara gelindiğinde korumacı ve devletçi bir iktisadi anlayışın hâkim hale geldiği görülmektedir²⁷ (Şahinkaya, 2012: 8; Keyder, 2014: 124-125). Özellikle 1929 Büyük Buhranı'nın yarattığı kriz durumu hemen her ülkede korumacı politikalara yönelimi ortaya çıkardığı gibi Türkiye'de benzer bir etkiye sebep olmuştur²⁸. Küresel düzeyde ticaret hacminde ve sermaye hareketlerinde ortaya çıkan daralma, hammadde ihraç eden ve buna karşılık sanayi ürünleri ithal eden ülkelerin hemen hepsinde krizin etkilerini daha ciddi hissettirmiştir. Krizin etkilerini hafifletmek adına birçok ülke benzer korumacı politikalar izlemeye yönelmiştir. Türkiye de aynı şekilde bir taraftan iktisadi alanda korumacı, dışa kapalı bir ekonomi politikası izlerken diğer taraftan devlet destekli milli sanayileşme politikası yürütmüştür. Bağlantılı olarak tasarruf teşviki, ithalat ürünlerinin tüketimini azaltmak için yerli malların üretiminin ve tüketiminin arttırılmasının özendirilmesi ve dolayısıyla kendine yeterli bir ekonominin hayata geçirilmesi amaçlanmıştır (Keyder, 2014: 125). Bu doğrultuda 1930'lara kadar yurt dışından ithal edilen ürünlerin, özellikle temel tüketim mallarının yurt içinde üretilmesi adına girişimler başlatılmıştır. Fabrikaların kurulması teşvik edilmiş, özel girişimlerin gücünün yetmediği durumlarda ise devlet desteği sağlanmış ya da bizzat devlet tarafından gerekli fabrikaların kurulması söz konusu olmuştur. Diğer taraftan ise yine aynı süreçte hemen her ülkede görülen gümrük duvarlarının yükseltilmesi söz konusu olmuştur. Böylelikle ulusal sanayinin güçlendirilmesi ve gelişmiş kapitalist ülkelerle rekabet edilebilir seviyeye ulaşılması hedeflenmiştir (Şener, 2015: 209).

Bu bağlamda 1930'lu yıllar sermayenin yerlileştirilmesi yani milli burjuvazi yaratma politikalarının devreye sokulduğu, yanı sıra büyük ölçekli devlet yatırımları yoluyla ticari sermayenin üretken sermayeye dönüştürülmesinin ön plana çıktığı dönem olarak karşımıza çıkmaktadır (Oğuz, 2021: 7). İç piyasalarda önemli

²⁷ Keyder devletçi iktisadi politikaları, siyasi alandaki bir elit ile henüz emekleme aşamasında olan burjuvazinin birikim sürecini hızlandırmak amacıyla güçlerini birleştirerek, yeni bir toplumsal yapı kurma iddiasıyla, işçi sınıfını baskı altında tutuma ve yanı sıra tarım sektörünü sömürerek, yalıtılmış milli ekonomi yaratma süreci olarak ifade etmektedir. Ona göre, devletçilik esasında, var olan hakimiyetini koruma çabası içinde olan bürokrasinin, emekleme aşamasındaki burjuvaziye yer açmasını sağlayan bir tür koalisyon biçimini yansıtmaktadır (Keyder, 2014: 137-139).

²⁸ Bununla birlikte Lozan Anlaşması'nda yer alan ve bir nevi liberal iktisadi anlayışın benimsenmesini zorunlu hale getiren gümrük tarifelerine ilişkin hükümler 5 yıl süreyle uygulanacağı karara bağlanmış ve söz konusu süre 1929 yılında sona ermiştir. Bu gelişme de korumacı politikaların hayata geçirilebilmesine imkan vermiştir.

müdahaleler ve denetimler gerçekleştirilmiş, birikimi sağlayacak tarımsal piyasa üzerinde devlet denetimleri sıkılaştırılmıştır. Ayrıca özel sanayi ve bankacılık sektörü üzerinde de devlet denetimi getirilmiş ve faiz oranları devlet tarafından belirlenmiştir. Bu bağlamda devlet asli yatırımcı rolünde işlevler yürütmüştür. Özellikle demir ve denizyollarında millileştirme hamleleri ile devlet bu alanlarda egemen güç haline gelmiştir (Eşiyok, 2009: 90).

İkinci Dünya Savaşı'nın yarattığı büyük yıkım nedeniyle devlet, 1930'lu yıllardan sonra bir kez daha ve bu kez daha sert bir korumacı anlayışa yönelmiştir. Bu dönemde ulusal kaynakların savunma harcamalarına ayrılması ve savaş koşulları altında kazancını artıran kesimin yatırım iştahı en düşük kesim olmasının payının büyük olduğu görülmektedir. Bu durum, sosyal adaletin bozulmasına neden olmuş ve devlet bu sosyal adaletsizlik durumunu dengelemek iddiasıyla Varlık Vergisi getirmiştir. 11 Kasım 1942 tarihinde kabul edilen 4305 sayılı “Varlık Vergisi Hakkında Kanunu” esas olarak kazanç düzeyi yüksek olan kişilerden bir defaya mahsus alınacak vergileri belirlemek amacıyla kabul edilmiştir. Uygulamada ise Varlık Vergisinin, yerli burjuvazinin palazlaması, gayri müslim burjuvazinin ise piyasadaki ağırlığının azaltılması amacına yönelik olduğu görülmektedir. Bu uygulamayla toplanan vergilerin %65'i gayrimüslim ve yabancı sermayedarlardan alınmakla birlikte, Müslüman halka nazaran vergi oranı 10 katı olacak şekilde belirlenmiştir. Nitekim varlık vergisi uygulaması birçok gayrimüslim iş adamını mülklerini satmak ve Türkiye'den gitmek zorunda bırakmıştır (Keyder, 2014: 144-145).

Bu dönemde ayrıca İkinci Dünya Savaşı ve bu süreçte ekonominin giderek kötüleşmesi nedeniyle bir tür savaş ekonomisi yürütmesi bağlamında devlete olağanüstü yetkiler veren 1940 tarihli Milli Koruma Kanunu çıkarılmıştır. Bu kanun ile devlet hem iktisadi alanda tek belirleyici haline gelmiş ve tam bir seferberliği içinde ekonomiye müdahale olanakları elde etmiş yanı sıra zorla çalıştırma, işçi sınıfı haklarının askıya alınması, işten çıkartılma yasağı gibi hususları hayata geçirme olanağı bulmuştur (Keyder, 2014: 141; T.C. Resmi Gazete, 18.01.1940: 4417).

1930'lu yıllarda uygulanan korumacı politikaların işçi sınıfının hak ve talepleri ve çalışma koşulları üzerinde de etkileri olduğu görülmektedir. Bu bağlam 24 Mayıs 1930 tarihinde 1593 sayılı Umumi Hıfzıssıhha Kanunu çıkarılmış ve çalışma yaşamına

ilişkin belli düzenlemeler getirilmiştir (Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Mevzuat Bilgi Sistemi, 1930). Ulusal sermayenin korunması amacıyla belli meslek dallarının yabancı uyruklular tarafından yapılmasının yasaklandığı 16 Haziran 1932 tarihli 2007 sayılı “Türkiye’de Türk Vatandaşlarına Tahsis Edilen Sanat ve Hizmetler Hakkında Kanun” çıkartılmıştır (T.C. Resmi Gazete, 16.06.1932: 2126). 1936 yılında ise, her ne kadar bu sürece kadar çeşitli düzenlemeler yapılmış olsa da, iş hukuku alanında ilk temel kaynak niteliğindeki 3008 sayılı İş Kanunu çıkarılmıştır (T.C. Resmi Gazete, 15.06.1936: 3330). Çıkarılan bu kanun ile işçi-işveren arasındaki bireysel ve toplu iş sözleşmelerine dayalı ilişkiler düzenlenmiş, dolayısıyla çalışma hayatı ilk defa kapsamlı ve sistematik olarak ele alınmıştır. (Akkaya, 2002: 153). İş Kanunu ile birlikte kıdem tazminatı, doğum izni, sigorta, kadın ve çocuk işçilerin korunması gibi hükümleriyle özellikle bireysel iş ilişkilerinde koruyucu bir tavır sergilenirken, grev ve lokavtın yasaklanması, grev veya lokavta katılınması ya da düzenlenmesi halinde değişen oranlarda para cezası ve değişen sürelerde hapis cezasıyla cezalandırılması ve sendikal örgütlenmelere ilişkin bir husus bulunmaması açılarından otoriter bir tavır sergilenmektedir (Görücü, 2017; T.C. Resmi Gazete, 15.06.1936: 3330).

Diğer taraftan devletin zor unsuru açısından ele alınan sürece bakıldığında, Cumhuriyet’in ilk yıllarında, 1924 yazında kurulan Amele Teali Cemiyetinin, işçi sınıfının en önemli örgütlenmelerinden biri olduğu görülmektedir. Kısa sürede 30.000’den fazla üye edinen Amele Teali Cemiyeti, işçi eylemleri üzerindeki önemli etkilerinin yanı sıra çalışma sürelerinin düzenlenmesi, sendikal hakların tanınması, toplu sözleşme düzenlemesinin gerçekleştirilmesi gibi hususları kapsayan iş kanunu tasarısını önerecek güce ulaşmıştır. Ancak aynı süreçte Şeyh Sait İsyanı’nın (13 Şubat – 31 Mart 1925) patlak vermesi üzerine Takrir-i Sükun Kanunu çıkarılmış ve iki İstiklal Mahkemesi kurulmuştur (Sarıay, 2015: 394-395). Keyder’e göre söz konusu kanun, hükümete otoriter bir rejim için gerekli olan kurumsal çerçeveyi sağlamış ve yanı sıra potansiyel muhalefet unsurlarının da ortadan kaldırılması noktasında işlev görmüştür (Keyder, 2014: 108). Nitekim Takrir-i Sükun Kanunu iktidara, “sükunu sağlamak” amacıyla her türlü cemiyeti ve yanı sıra gazete, dergi gibi basın yayın kuruluşlarını kapatma yetkisi vermiş, bu doğrultuda çeşitli gazete ve dergiler, Amele Teali Cemiyeti’nin de (1928) içinde bulunduğu işçi örgütlenmeleri kapatılmış,

tutuklanan gazeteciler İstiklal Mahkemeleri'nde yargılanmıştır (Sarıay, 2015: 395-396).

Bu dönemde ortaya çıkan en önemli eylemlerden biri Zonguldak'taki yaklaşık 12.000 maden işçisinin ücretler ve uygulanan cezalara tepki olarak başlattığı eylemlerdir (Cerev ve İslamoğlu, 2019: 59; Kaynak, 2011: 97-98). Bununla birlikte aynı dönemde (1925-1933) başta demiryolu işçileri olmak üzere tramvay ve liman işçileri ile hamallar, ücretlerin düşürülüp iş saatlerinin artırılmasına karşı greve gitmiştir. Ancak grev, ordu marifetiyle şiddetle bastırılmıştır. Grevci işçilerin büyük çoğunluğu tutuklanarak cezaevlerine konulmuştur. 1925 yılında Amele Teali Cemiyeti'nin önderliğinde 1 Mayıs kutlamaları için etkinlik planı hazırlanmış ancak kutlamalara izin verilmemiştir. Hazırlanan etkinlik planlarını dağıtan birlik yöneticileri ise tutuklanarak 7-15 yıl arası değişen hapis cezalarına çarptırılmışlardır. Yine aynı dönemde yaklaşık 3.000 liman işçisi greve gitmiş ancak grev asker ve polisin müdahaleleri sonucu bastırılmış, bu sırada 11 işçi yaşamını yitirmiştir (Ötküner, 2006: 118). 1928'de ise Şark Şimendiferleri ve İstanbul Tramvay şirketlerinde çalışan işçileri greve gitmiş, bu tarihten sonra ise ciddi sayıda tutuklamalar gerçekleştirilmiş ve Amele Teali Cemiyeti kapatılmıştır (Fişek, 2016: 250). Benzer şekilde 1930'lu yılların başında tütün işçilerinin, liman işçilerinin ve denizcilik şirketinde çalışan işçilerin ve denizcilerin yaptığı büyük çaplı grevler asker ve polis müdahaleleriyle bastırılmıştır. Genel itibariyle 1925-1933 yılları arasında toplam 35 grev ortaya çıkmış, hemen her grev zor yoluyla bastırılmış ve özellikle iletişim, ulaşım gibi önemli kurumlarda çalışan grevci işçiler İstiklal Mahkemelerinde yargılanarak ağır cezalara çarptırılmışlardır (Sülker'den aktaran Hikmet, 2007).

1933 yılına gelindiğinde, ortaya çıkan grev ve eylemlerin önüne geçmek amacıyla Türk Ceza Kanunu'nda değişikliğe gidilerek, *“zor ve şiddet kullanarak veya tehdit ile işçileri greve zorlayanların, altı aydan beş yıla kadar hapsedilmesi hükmü”* getirilmiştir (Özerkmen, 2003: 244). Getirilen hapis cezasıyla özellikle grevleri düzenleyenler hedef alınmış ve işçi sınıfı sindirilmeye çalışılmıştır. 1936 yılında kabul edilen 3008 sayılı İş Kanunu'yla ise grev hakkını yasaklayan, greve gidilmesi halinde cezai müeyyideler öngören hükümler getirilmiştir. Bu kanununa göre grev yasaklanmış, greve giden işçilere para cezası ve bir yıla kadar hapis cezası uygulanacağı belirtilmiştir. Greve öncülük edenler ve ayrıca kamu kurumlarında

ortaya çıkabilecek grev durumlarında ise söz konusu cezaların ağırlaştırılması öngörülmüştür (Nichols ve Kahveci, 1994: 3). 1938’de çıkarılan 3512 sayılı Cemiyetler Kanunu ile her türlü cemiyetin kurulması serbest olmuşsa da sınıfsal cemiyetlerin kurulması yine yasaklanmıştır. Cemiyetler Kanunu, Akkaya’nın ifadesiyle “*işçi örgütlenmesi konusunda daha direk ve kesin bir yönetime başvurarak, (...) sınıf esasına dayalı dernek kurmayı yani sendika kurmayı yasakladı*” (Akkaya, 2002: 154). Kanunla getirilen bu yasak, ancak İkinci Dünya Savaşı sonrasında, 10 Haziran 1946’da kaldırılmıştır (Nichols ve Kahveci, 1994: 3). Fakat diğer taraftan 18 Haziran 1946’da Türk Ceza Kanunu’nun 141 ve 142. Maddelerinde değişikliğe gidilmiş ve Kurtan Fişek’in ifadesiyle “*işçilerin örgütlenme hakkına düşük yaptırılacaktır*” (Fişek, 2016: 250). Bununla birlikte 20 Şubat 1947’de 5018 Sayılı İşçi ve İşveren Sendikaları ve Sendika Birlikleri Hakkında Yasa ile hatırı sayılır düzenlemeler yapılmış olsa da sendikal faaliyetlere getirilen kısıtlama ve çizilen sınırlarla sendikacılık faaliyetlerinin iktidarın güdüm ve denetimi altına alınması amaçlanmıştır (Özerkmen, 2003: 244; T.C. Resmi Gazete, 25.02.1946: 6542). Söz konusu kanunda her ne kadar hukuki olarak sendikal faaliyetlerin önünde bir engel kalmamış gibi gözükse de esasında söz konusu kanunda sendikalar, devlet eliyle yaratılmak istenen, sıkı denetimlere tabi tutulacak olan, üye sayılarının olabildiğince sınırlı olmasının hedeflendiği yapılar olarak öngörülmüştür (Akkaya, 2002: 156).

1940’ların sonuna kadar ki süreç değerlendirildiğinde ulusal kapitalist düzenin inşa edilmesi amacına yönelik olarak başlangıçta bir tercih sonrasında ise Lozan Anlaşması’nın getirdiği bir zorunluluk bağlamında liberal bir iktisadi yapının benimsendiği görülmektedir. Ancak 1930’lara gelindiğinde hem Büyük Buhran’ın etkisi hem de Lozan Anlaşması’nda gümrük uygulamalarına ilişkin belirtilen hükümlerin süresinin dolması hasebiyle korumacı, devletçi bir iktisadi politikaya geçildiği görülmektedir. Bu bağlamda 1930’lu yıllar yerli üretimin arttırılması, sanayinin desteklenmesi, özel girişimlerin güçlendirilmesi, sermayenin yetmediği ya da yeterli güce sahip olmadığı noktalarda devlet eliyle yatırımların yapılmasına ilişkin politikalara yönelerek ulusal kapitalist sisteminin inşasına devam edildiği ve gelişmiş kapitalist ülkelerle rekabet edebilir duruma gelmenin öncelikli bir unsur haline geldiği görülmektedir. Yanı sıra özellikle ulusal sanayinin geliştirilmesi, güçlenmesi ve

rekabet edebilirliğinin arttırılması amacıyla sermayenin yerleştirilmesi ve milli burjuvazi oluşturma çabalarına ağırlık verilmiştir.

Bu süreçte devlet otoriter bir tavırla neredeyse her alanda salt belirleyici mekanizma olarak işlev görürken, ulusal kapitalizmin devlet eliyle oluşturulması, güçlendirilmesi, önündeki engellerin kaldırılması, yapısal ve kurumsal düzenlemelerinin yapılmasına öncelik vermiş, aynı zamanda çalışma yaşamına ilişkin yapılan düzenlemelerle baskı altına alınmış bir işçi sınıfının oluşturulmasına çalışmıştır. İşçi sınıfı örgütlenmesinin yasaklar ve cezalara rağmen gerçekleştirilmeye çalışıldığı bu dönemde devlet tüm zor unsurlarıyla bastırılmış bir işçi sınıfı oluşturmaya çalışmıştır. Söz konusu süreçte işçi sınıfı başlangıçta fiziki baskılarla sindirilmeye çalışılmış, sonrasında ise getirilen yasal düzenlemelerle hukuki baskılar da uygulanmaya başlanmıştır. Özellikle sendika, dernek kurma yasağının getirilmesinden sonra işçi sınıfı açısından 27 Mayıs 1960'a kadar süren bir sessizlik dönemi söz konusu olmuştur (Fişek, 2016: 250). Dolayısıyla söz konusu dönemde devletin zor aygıtının tüm unsurlarıyla aktif bir şekilde kullanıldığı, milli burjuvazi oluşturma çabalarına karşılık bastırılmış, disipline edilmiş bir işçi sınıfı oluşturmak adına doğrudan, dolaylı ve cezalandırma aygıtlarının görünür bir şekilde kullanıldığı görülmektedir. Hukuk aygıtının hem getirilen yasaklama ve sınırlamalarla bir baskı işlevi gördüğü hem de fiziksel şiddetin meşrulaştırılması noktasında kullanıldığı görülmektedir. Diğer taraftan doğrudan zor unsuru olarak değerlendirilen ordu ve polis aygıtlarının işçi sınıfına karşı doğrudan müdahalelerde bulunduğu ve cezalandırma aygıtının ise hem bir tehdit hem de bir zapturapt altına alma unsuru olarak işlev gördüğü anlaşılmaktadır. Kapitalist sisteme eklenme ve milli burjuvazinin oluşturulmasına ilişkin çabalar da hesaba katıldığında, bu dönemde devletin rıza unsurundan ziyade zor unsuruyla bu süreci yürütmeye çalıştığı, sermayeden yana bir tavır sergilediği ve bastırılmış bir emek gücü oluşturmaya çalıştığı görülmektedir. Nitekim Yalman, tek parti dönemi olarak ifade edilen bu süreçte devletin tahakküme dayalı ve rızadan yoksun bir tavır sergilediğini belirtmekte, bu bağlamda devleti otoriter olarak değerlendirmektedir (Yalman, 2002: 12). Benzer şekilde Keyder de özellikle 1930'lu yıllarda yapılan yasal

düzenlemelerle²⁹ muhalif seslerin duyulmasının önüne geçildiğini ve böylelikle otoriter devletin iyiden iyiye yerleştiğini belirtmektedir (Keyder, 2014:127-128).

1945 sonrası sürece bakıldığında iktisadi açıdan Türkiye'nin 2. Dünya Savaşı sonuna kadar korumacı, dışa kapalı ve devletçi bir iktisadi politika benimsediği ve bu bağlamda devlet destekli sınıai kapitalist sisteme geçiş stratejisi izlediği görülmektedir. 1945 sonrası dönem ise söz konu ekonomi politikalarında ciddi bir dönüşümün yaşandığı, devletçi stratejilerin terk edilerek serbestleşmeye dönük stratejilerin benimsenmeye başladığı ve bu bağlamda liberal bir anlayışa geçişin söz konusu olduğu bir sürece işaret etmektedir (Keyder, 2014: 155-156, 159; Uslu, 2015: 349). Söz konusu strateji değişikli 1947 tarihli İktisadi Kalkınma Planı şu şekilde yer almaktadır: *“Türkiye İktisadi Kalkınma Planı'nın dayandığı ana fikirlerden biri de, yurdumuzda hususi teşebbüslerin faaliyet göstermek için inkişaf etmelerini sağlamak ve fertler tarafından başarılabilecek her türlü iktisadi faaliyetlerin hususi müteşebbisler ve sermayelere hasredilmesi prensibidir”* (Kongar, 2012: 357). Benzer şekilde 1950'de iktidara gelen Demokrat Parti (DP) programında iktisadi politikalara ilişkin bakış açısının, *“özel sermaye etkinliklerinin, ekonomik yaşamın temelini oluşturduğu”* şeklindeki ifadeyle liberalleşmeye yönelik olduğu anlaşılmaktadır (Kongar, 2012: 357).

Diğer taraftan söz konusu dönem aynı zaman dünyanın kapitalist ve sosyalist olmak üzere iki kutba ayrıldığı ve bu bağlamda ABD ve SSCB arasındaki Soğuk Savaş olarak nitelendirilen rekabet sürecini ifade etmektedir. Bu süreçte ABD kapitalist bloğu sosyalist blok karşısında güçlendirmek amacıyla çeşitli stratejiler geliştirmiştir. Bunlardan biri de dönemin ABD Başkanı Harry S. Truman tarafından uygulanan “Truman Doktrini”dir. “Truman Doktrini” Yunanistan ve Türkiye'nin SSCB'ye karşı korunması (kapitalist blokta yer alması olarak da ifade edilebilir) amacıyla sağlanan maddi ve askeri malzeme yardımlarını kapsamaktadır. Buna göre göre hem Yunanistan'a hem de Türkiye'ye 400 milyon dolar para yardımı yapılmıştır (Ay, 2012: 151).

²⁹ 1931 tarihli basın kanunuyla “ülkenin genel politikasına aykırı düşen” yazıların yayınlandığı dergi ve gazetelerin kapatılması yasalaşmış, benzer bir uygulama 1933 yılında “üniversite reformuyla” öğretim elemanlarına getirilmiştir (Keyder, 2014: 127-128).

ABD tarafından uygulanan bir diğ er strateji ise Dışışleri Bakanı George Marshall tarafından 5 Haziran 1947 de ilk defa dile getirilen ve sonrasında “Marshall Planı” olarak isimlendirilen kapitalist bloğ u sosyalist blok karşısında güçlendirmeyi hedefleyen ancak aynı zamanda az gelişmiş kapitalist  lkeleri ABD’ye bağımlı hale getiren yardımlar olarak karşımıza çıkmaktadır. 3 Nisan 1948’de ABD Kongresinde Dış Yardım Kanunu’nun kabul edilmesiyle birlikte “Marshall Planı” resmen uygulamaya koyulmuştur (Uslu, 2015: 353). Türkiye ise 4 Temmuz 1948 yılında ABD ile imzalanan anlaşma ise “Marshall Planı”na dâhil olmuş ve bu çerçevede 1948-1952 yılları arasında toplam 351,7 milyon dolar kredi almıştır (Ay, 2012: 152-153).

Aslında yaşanan bu gelişmeler söz konu süreçte hem iktisadi politikalarda batı modeline yönelik değışimin başlangıcını oluşturmakta hem de Türkiye’nin kapitalist bloktaki yerinin kesinleştiğini de göstermektedir. Nitekim DP hükümetinin gerek iktisadi alanda benimsediğı politikalar gerekse kalkınma stratejisinin dış borçlanmaya dayalı olması bu sürece uygun düşmektedir. Bu kapsamda dış yardımların ve dış borçlanmaların ilk kaynaklarını “Truman Doktrini” ve “Marshall Planı” oluşturmaktadır. Sonrasında ise Uluslararası Para Fonu ve Dünya Bankası gibi kuruluşlardan alınan kaynaklarla dış borçlanmalara devam edilmiştir (Kongar, 2012: 488).

Her ne kadar Demokrat Parti hükümeti liberal bir iktisadi politika izlemeyi planlamışsa da uygulamada devletçi anlayışın pek değışmediğı görülmektedir. Özellikle 1954’ten sonra liberal dış ticaret rejimi terk edilmeye başlanmış ve devletçi kontrole dayalı tedbirler yeniden gündeme gelmiştir. Keyder’e göre liberal anlayışın kısa ömürlü olması dış  demeler dengesinde ortaya çıkan g   lerle yakından ilişkilidir. Bu g     ler sebebiyle liberal anlayıştan vazgeçilmiş ve koordinasyon, planlama ve ithal ikameye dayalı politika stratejileri benimsenmiştir (Keyder, 2014: 166-167, 179). Kongar’a ise devletçi anlayışın benimsenmiş olmasının iki temel göstergesi olduğunu belirtmektedir. Bunlardan ilki daha önce uygulanan devletçi politikaların, özel sermayenin yatırım yapmadığı alanlarda devletin yatırım yapması ve böylelikle özel sektörün eksikliklerinin tamamlanması fikri çerçevesinde oluşturulmuş olmasıdır. Bu durumun 1950 sonrası süreçte değışmesi ve özel sektör yatırımlarının artması beklenmiştir. Ancak uygulamada bakıldığında özel sektörün Kamu İktisadi Teşebb slerini (KİT) devir alacak oranda yeterli sermayeye sahip olmadığı, yanı sıra

KİT'ler tarafından sunulan hizmet ve ürünlerin satın alınmasının daha karlı olduğu görülmüştür. Bu sebeple KİT tarafından sunulan hizmet, ürün ve yatırımların oranı özel sektöre göre ağırlığını korumuştur. Örneğin 1950'de toplam sanayi yatırımları arasında kamunun oranının %57, 1955 yılında %60 ve 1962'de ise %78 olduğu görülmektedir (Bahar, 2005: 77-78). İkinci olarak 1950 sonrası uygulanan iktisadi politikalar daha çok müdahaleci olarak nitelendirilmektedir (Kongar, 2012: 358).

1960 sonrası sürece bakıldığında ise öncelikle 27 Mayıs 1960 ihtilalinin ardından kabul edilen 1961 Anayasasıyla ekonomide planlama sürecine girildiği görülmektedir. Planlı kalkınma dönemi olarak da ifade edilen bu dönemde kalkınma ve planlamaya verilen önem artmış ve devletin birikim konusundaki rolünü açıklayan kalkınma planları devreye sokulmuştur. Bu bağlamda iktisadi politikaların belirlenmesinde, kalkınma planlarının oluşturulmasında ve yürütülmesinde hükümete destek olması amacıyla 1960 yılında Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) kurulmuştur (Bahar, 2005: 79-80).

1970'li yıllar ise kapitalizmin 1973 Petrol Şoku ile patlak veren ve temelde sermayenin aşırı birikimi nedeniyle ortaya çıkan yapısal kriz sürecine denk gelmektedir. Türkiye'de ise aynı dönem, hem söz konusu krizin etkileri hem de siyasi çatışmalar nedeniyle sıkıntılı bir sürece işaret etmektedir. İktisadi açıdan Türkiye, söz konusu kriz sürecinde uygulaya geldiği ithal ikameci politikaların sınırlılıklarına ulaştığı ve ekonomi politikalarında bir değişime gitme gerekliliğinin kendini gösterdiği bir döneme girmiştir. Ancak her ne kadar kapitalizmin krizi 1973 Petrol Şoku ile kendini tamamen belli etmiş olsa da Türkiye bu krizin etkilerini esasında 1970'lerin sonlarına doğru hissetmeye başlamıştır. 1975-1976 yıllarında, özellikle dış kaynakların ve uluslararası konjonktürün uygunluğu sebebiyle belirli bir büyüme yakalanmış olsa da Türkiye 1977 yılında krizle yüz yüze gelmiştir. Söz konusu kriz Türkiye'de yüksek enflasyon, döviz darboğazı, artan işsizlik, yüksek cari açık ve mali yapının bozulmasına sebep olmuş, öyle ki dış borçlar dahi bu dönemde ödenememiştir (Ozan, 2015: 671-673).

1979 Kasım ayında 6. Demirel Hükümetinin iktidara gelmesinden hemen sonra ise Turgut Özal tarafından oluşturulan, Türkiye'nin iktisadi yapısını değiştirecek ve küresel kapitalist sisteme entegrasyonunu başlatacak olan 24 Ocak Kararları kabul edilmiştir (Bora, 2017: 550). 24 Ocak Kararları IMF ve Dünya Bankasının öne

sürdüğü yapısal uyum programları doğrultusunda belirlenen ve genel itibariyle iktisadi yapıda uygulana gelen politikaların neoliberal anlayış çerçevesinde değişimini ön gören stratejileri içermektedir (Ozan, 2015: 672). Bu bağlamda ekonomide serbestleşme, kamu kuruluşlarının özelleştirilmesi, yabancı sermaye yatırımlarının desteklenmesi ve bu yatırımlar için uygun koşulların hazırlanması gibi amaçları içinde barındırmaktadır. Söz konusu kararların kısa vadedeki amaçları; ödeme güçlüklerini çözmek, atıl kapasiteleri canlandırmak, enflasyonu düşürmek ve ekonomik büyümeyi hızlandırmak şeklindedir. Uzun vadedeki amaçları ise kamunun ekonomik alandaki varlığını daraltmak, özelleştirmeler yoluyla özel sektörün ağırlığını artırmak ve devletin müdahalesini olabildiğince sınırlamak ve dolayısıyla piyasanın serbestleştirilmesi şeklindedir (Öztürk, Nas ve İçöz, 2008: 17). Uygulamaya konulan bu politikalar ise Yalman’a göre ulusal ekonominin dünya ekonomisiyle bütünleşmesi söylemiyle yansıtılmış ve zorunluluktan ziyade bir amaç niteliğine büründürülmüştür (Yalman, 2002: 20).

1970 ve 1980 arasındaki dönem hem iktisadi yapının bozulması hem siyasi çatışmaların hız kazanması hem de başarısız koalisyon hükümetleri nedeniyle Türkiye tarihi açısından oldukça hızlı, zor ve kanlı bir döneme işaret etmektedir. Bu dönem yine Türkiye tarihi açısından ciddi zararlara sebep olan 12 Eylül 1980 darbesiyle son bulmuştur.

Diğer taraftan 1945 sonrası dönem aynı zamanda kapitalist ülkelerde emeğin yeniden üretiminin sağlanması noktasında devletin belirli işlevleri yerine getirmesi amacıyla sosyal devlet uygulamalarının ağırlık kazandığı bir sürece işaret etmektedir. Benzer gelişmeler Türkiye için de geçerlidir. Türkiye’de de 1945 sonrası süreçte sermaye birikiminin sağlanması için gerekli olan emeğin yeniden üretimi ve pazarın istikrarının sağlanması amacıyla sosyal güvenlik sistemini biçimlendirmeye yönelik düzenlemelere gidildiği görülmektedir. Bu düzenlemelerden ilki analık sigortasının, iş kazaları ve meslek hastalıkları sigortalarına ilişki düzenlemelerin yer aldığı 27 Haziran 1945 tarihinde kabul edilen 4772 sayılı “İş Kazalarıyla Meslek Hastalıkları ve Analık Sigortaları Kanunu” olarak karşımıza çıkmaktadır (T.C. Resmi Gazete, 07.07.1945: 6051). Bu düzenlemeden hemen sonra çalışma hayatında işçi statüsünde yer alan bireylerin sosyal güvenliğine ilişkin ve ortaya çıkabilecek durumlara karşı düzenlemelerin yapıldığı 9 Temmuz 1945’te ise 4792 sayılı “İşçi Sigortaları Kurumu

Kanunu”nun kabul edildiği görülmektedir (T.C. Resmi Gazete, 16.07.1945: 6058). 1949 yılında ise memurların emeklilik halklarının düzenlendiği 5434 Sayılı “Türkiye Cumhuriyet Emekli Sandığı Kanunu” yürürlüğe konmuştur³⁰ (T.C. Resmi Gazete, 17.06.1949: 7235). Bu kanunun kabul edilmesiyle birlikte aynı zamanda devletin, işçi sınıfını ve memur sınıfını birbirinden hukuki olarak ayırttığı görülmektedir.

1960’tan sonra ise çalışma hayatına ilişkin getirilen yasal düzenlemelerle işçi sınıfı haklarının düzenlenmesi söz konusu olmuştur. Türkiye demokrasisinin 27 Mayıs 1960’ta kesintiye uğramasının ardından kabul edilen 1961 Anayasası ile sendikal haklar tekrar düzenlenmiştir. Madde 46: “Çalışanlar ve işverenler, önceden izin almaksızın, sendikalar ve sendika birlikleri kurma, bunlara serbestçe üye olma ve üyelikten ayrılma hakkına sahiptir”. Madde 47: “İşçiler, işverenlerle olan münasebetlerinde, iktisadi ve sosyal durumlarını korumak veya düzeltmek amacıyla toplu sözleşme ve grev haklarına sahiptir. Grev hakkının kullanılması ve istisnaları ve işverenlerin hakları kanunla düzenlenir” (T.C. Resmi Gazete, 20.07.1961: 10859).

Her ne kadar 1961 Anayasası’nda grev ve sendika hakkına yer verilmiş olsa da bu hakların düzenlendiği ilgili kanun ancak 1963 yılında çıkarılmıştır. Bu bağlamda 15 Temmuz 1963’te ise 274 sayılı “Sendikalar Kanunu” ve 275 sayılı “Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanunu” kabul edilmiştir (T.C. Resmi Gazete, 29.07.1963: 11462). 1964 yılında ise 506 sayılı “Sosyal Sigortalar Kanunu” çıkarılarak dağınık nitelikteki sigorta kolları birleştirilmiştir (T.C. Resmi Gazete, 29.07.1964: 11766). Bu yasalar ile birlikte işçi sınıfı kitlesel bir role bürünerek toplumsal yapıda önemli bir ağırlık kazanmıştır. Sendikalaşma ile birlikte kitlesel üretim sürecinin emek üzerinde yarattığı riskler ve tehlikelerin giderilmesine yönelik düzenlemeler, asgari ücretin ülke çapında uygulanmaya başlaması ve kıdem tazminatının yasalaşması gibi konular, toplumsal uzlaşmayı sağlamaya yönelik düzenlemeler olarak dikkati çekmiştir 1971’de ise “Esnaf ve Sanatkârlar ve Diğer Bağımsız Çalışanlar Sosyal Sigortalar Kurumu Kanunu” kabul edilmiştir (T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, 1967: 214).

³⁰ Bu temel düzenlemelerin yanı sıra peyderpey getirilen kanunlarla sosyal güvenlik sistemi düzenlenmeye devam edilmiştir. Söz konusu düzenlemeler şu şekilde sıralanabilir: 4 Haziran 1949 tarihli 5417 sayılı “İhtiyarlık Sigortası Kanunu” (T.C. Resmi Gazete, 08.06.1949: 7227), 4 Ocak 1950 tarihli 5502 sayılı “Hastalık ve Analık Sigortası Kanunu” (T.C. Resmi Gazete, 10.01.1950: 7402), 4 Şubat 1957 tarihli 6900 sayılı “Maluliyet, İhtiyarlık ve Ölüm Sigortaları Kanunu” (T.C. Resmi Gazete, 13.02.1957: 9534).

Hem Sendikalar Kanunu'nun ve hem de Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanunu'nun çıkmasından sonra sendikalara üyeliklerin ciddi oranda arttığı görülmektedir. Örneğin 1961'de 511 sendikanın toplam 298 bin üyesi bulunuyordu. 1966 yılında ise sendika sayısı 704'e toplam üye sayısı ise yaklaşık 591 bine çıkmıştır. 1967 yılında sendikal üyeliği olan işçi sayısı yaklaşık 645 bine, 1970'de ise yaklaşık 820 bine çıkmıştır (Türkiye Petrol Kimya Lastik İşçileri Sendikası'ndan aktaran Millioğulları, 2007: 56). Bu bağlamda 1961 Anayasası'nın getirdiği özgürlük ortamı ve çıkarılan kanunlar sendikalaşma akımını hızlandırmış ve işçi sınıfının sermaye karşısındaki konumunu güçlendirmiştir. 1960'lara kadar daha çok otoriter bir tavır sergileyen devletin 1961 Anayasası'yla söz konusu otoriter tavrından uzaklaştığı görülmektedir. Nitekim Galip Yalman 1961 Anayasası ile gelen değişikliklerle hem devlet biçiminin hem de rejimin değiştiğini ve daha demokratik bir yapının ortaya çıktığını belirtmektedir (Yalman, 2019).

1961 Anayasası'nda öngörülen sendika kurma ve grev hakkı hususunda ancak 1963 yılında yasal düzenleme yapılmış olsa da arada geçen iki yıl işçi sınıfının tekrar örgütlenmesini ve zaman zaman greve gitmesini engellememiştir. Bu dönemde grev, sakal grevi, oturma grevi, sessiz yürüyüş, bildiri/demeç dağıtma gibi biçimleri içeren toplam 176 eylem gerçekleştirilmiştir. Örneğin 25 Kasım 1961'de İzmir Sümerbank'ta çalışan yaklaşık 5.000 işçi yürüyüş gerçekleştirilmiştir. 31 Aralık 1961'de yaklaşık 150.000 işçinin katıldığı 2.100 polisin ise güvenliği sağlamak için görevlendirildiği İstanbul Saraçhane Mitingi gerçekleştirilmiş, 3 Mayıs 1962'de ise 5.000 kadar işsiz tarafından Türkiye Büyük Millet Meclisine yürüyüş gerçekleştirilmiş hatta bu yürüyüş esnasında polislerle çatışmalar yaşanmıştır (Fişek, 2016: 250). 28 Ocak 1963'te ise Kavel Kablo Fabrikası grevi patlak vermiş ve grev esnasında çıkan çatışmadan polis ve işçiler yaralanmış, bazı işçiler tutuklanarak hapse atılmıştır (Çelik, 2000: 105-106). Söz konusu grevler, ücretlerin ve çalışma koşullarının düzenlenmesi, 1961 Anayasası'nda belirtilen grev ve sendikal haklara ilişkin yasal düzenlemelerin yapılması, vb. gibi talepler çerçevesinde ortaya çıkmıştır.

Diğer taraftan her ne kadar 1963 tarihinde kabul edilen 274 ve 275 sayılı yasalarda işçi sınıfının talep ettiği grev, örgütlenme, toplu iş sözleşmesi gibi hususlar düzenlenmiş olsa da, bu haklara çeşitli kısıtlamalar getirilmiştir. Söz konusu kısıtlamalar aşağıda belirtilmiştir (Özerkmen, 2003: 245-246):

- Sendika üyeliği bulunmayan işçilerin grev yapması/katılması yasaklandı.
- Hâlihazırda toplu iş sözleşmesi var iken, ortaya çıkan olumsuz iktisadi durumlarda işçilerin yeni menfaat sağlamak amacıyla yeni bir toplu iş sözleşmesi yapmak istemeleri ve bu doğrultuda greve gitmeleri yasaklandı. Grev yapmak için sendika kararı ön görüldü.
- İşverenlere lokavte gitme yetkisi tanındı.
- Genel grev, siyasi amaçlı grev, iş yavaşlatma, dayanışma grevi yasaklandı.
- Savaş durumunda ya da kısmi ve genel seferberlik durumlarında grev yapmak yasaklandı.
- Sağlık ve eğitim kurumlarında ve elektirik, su, havagazı gibi alanlardaki işletmelerde grev yasaklandı.
- Sıkıyönetim durumunda grev hakkı, sıkıyönetim komutanlarının vereceği izne bağlandı.
- Doğal afetlerin yaşanması durumunda Bakanlar Kurulu'na grev yasaklama yetkisi verildi.
- Ayrıca Bakanlar Kurulu'na “Genel Sağlığa Aykırılık” ve “Milli Güvenlik” hususlarını gerekçe göstererek, önce 30 gün sonrasında ise 60 gün süreyle grevleri erteleme yetkisi verildi.
- Mahkemelere ise grev durdurma yetkisi verildi.

Söz konusu kısıtlamalara rağmen 1963-1968 döneminde toplam 339 grev gerçekleşmiştir (Fişek, 2016: 287).

Kurtan Fişek 1963-1968 yılları arasında kamu kesiminde gerçekleşen grevlere ve bu grevler karşısından iktidar tarafından benimsenen tavırlara ilişkin bir çalışma gerçekleştirmiştir. Bu çalışmada Bursa Belediyesi Otobüs İşletmesi Grevi (7-27 Kasım 1963), Türkiye Petrol Anonim Ortaklığı Batman Grevi (8-18 Temmuz 1964), TC Devlet Başbakanlık Basımevi Grevi (21 Temmuz – 10 Ağustos 1964), Ereğli Kömür İşletmesi Kozlu Ocakları Grevi (10-14 Mart 1965), Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası Basımevi Grevi (1-5 Haziran 1965), Mannesman-Sümerbank Boru Fabrikası Grevi (25 Kasım 1965 – 15 Ocak 1966), Türkiye Petrolleri A.O. Malatya-Batman Grevi (7 Şubat – 4 Mayıs 1967), Manisa Belediyesi Temizlik İşçileri Grevi (11 Mayıs – 18 Aralık 1967) ve Ereğli Kömür İşletmeleri Kozlu-Üzülmez Grevi (6-8 Şubat 1968) eylemleri incelenmiş ve bu eylemlerde iktidarın tavrı ortaya konmuştur. Bahsi geçen

çalışmada uzun uzadıya ele alınan eylemlerde iktidarın tavrı hemen hemen aynı olmuş, işçi sınıfın istekleri göz ardı edilmiş, grev kırılcılığı yapılmış, işten çıkarma, ücret kesme, mahkemeye verme gibi unsurlarla baskı yapılmaya, güvenlik kuvvetlerinin sürece dâhil edilmesiyle işçi sınıfı sindirilmeye çalışılmıştır. Bunun yanı sıra 275 sayılı yasanın devlete verdiği “ulusal güvenlik” gerekçesi kullanılarak TPAO Malatya-Batman grevi ertelenmiştir. Kozlu, Mannesman-Sümerbank, TPAO Malatya-Batman ve Kozlu-Üzülmez grevlerinde ise güvenlik güçlerinin müdahalesi sonucu grevci işçiler ile çatışma çıkmış, birçok işçi ve polis yaralanırken Kozlu grevinde iki işçi hayatını kaybetmiştir ve 100’e yakın işçi tutuklanmıştır (Fişek, 1969: 81-177; Fişek, 2016: 360-361; Çelik, 2000: 114).

Diğer taraftan benzer tavrı özel sektör alanında ortaya çıkan grevlerde de görülmektedir. Örneğin Kasım 1963 yılında Trio Lastik İşçileri greve gitmiş ancak grev yasa dışı ilan edilerek hem sendikacılara hem de greve katılan işçilere cezalar verilmiştir. 1965 yılında Zonguldak maden işçilerinin grevi gerçekleşmiş ve grev jandarma ve polis güçleri tarafından zor yoluyla bastırılmaya çalışılmış, iki işçi yaşamını yitirmiştir (Ötküner, 2006: 129-130).

1961 Anayasası’nın kabul edilmesinden 1970’e kadar geçen sürede işçi sınıfı örgütlenmiş ve ciddi bir güç haline gelmiştir. Söz konusu dönem hem kamuda hem de özel sektörde çok sayıda greve ve bu grevlere yönelik gerçekleştirilen ciddi müdahalelere sahne olmuş, her ne kadar işverenlerin ve iktidarın tavrı işçi taleplerinin olabildiğince gerçekleştirilmemesinden yana olsa da, işçi sınıfının örgütlü gücü çeşitli kazanımlar elde etmelerinin önünü açmıştır.

Ancak 1970’e gelindiğinde, özellikle artan işçi sınıfı mücadelesiyle başa çıkmak amacıyla 274 sayılı Sendikalar Kanunu’nun değiştirilmesi gündeme gelmiştir. Söz konusu değişiklik önerisi 11 Haziran 1970 tarihinde meclise gelmiş ve değişiklik gerekçesi ise şu şekilde açıklanmıştır (Ötküner, 2006: 134-135):

1963’te yürürlüğe giren yasanın zamanla bazı boşluklar ve eksiklikler taşıdığı, bu boşluk ve eksikliklerin Türkiye’de bir sendika bolluğu yarattığı, bu sendika bolluğunun ise, çalışma ve iş hayatını engellediği, emekçi sınıfa zarar verdiği, ülkede güçlü sendikacılığı kurabilmek için bu değişikliklerin yapıldığı.

Ancak esas hedeflenen 1967’de kurulan ve giderek güçlenen Türkiye Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu (DİSK) önüne engel koymak ve sendikal faaliyetleri ve işçi sınıfı örgütlenmesini zayıflatmak olduğu görülmektedir. Nitekim söz konusu

yasa değişikliğinin gündeme gelmesiyle birlikte işçi sınıfı, 15-16 Haziran Olayları olarak bilinen, o güne kadar ki en büyük ve en çok ses getiren eylemini gerçekleştirmiştir. İstanbul, İzmit, İzmir, Ankara, Adana, Bursa gibi birçok şehirde söz konusu yasa tasarısına ve getirilmesi planlanan kısıtlamalara yönelik 150.000’den fazla işçinin katılımıyla eylemler yapılmıştır. Bu eylemlerin başlamasıyla birlikte 15 Haziran günü Bakanlar Kurulu tarafından 60 günlük sıkıyönetim ilan edilmiş, eylem sert müdahalelerle bastırılmış, 2 kişi yaşamını yitirmiş, DİSK yöneticilerinden olan 21 kişi gözaltına alınmış, 5.000’in üzerinde işçi önderi işinden atılmıştır. Bahsi geçen yasa değişikliği ise 29 Temmuz 1970 tarihinde 1317 sayılı “274 Sayılı Sendikalar Kanununun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi ve 31 inci Maddesine Bir Bend ile Bu Kanuna 3 Geçici Madde Eklenmesi Hakkında Kanun” yürürlüğe girmiştir (T.C. Resmi Gazete, 12.08.1970: 13577). Ancak 1961 Anayasası’nda yer alan maddelere aykırı bulunmuş ve 8-9 Şubat 1971 tarihinde Anayasa Mahkemesi kararıyla iptal edilmiştir (Evrensel, 2015; Cnnturk, 2018).

İki darbe arasındaki dönem işçi sınıfının niceliksel artışı ve bunun yanı sıra edindiği tecrübeler dolayısıyla örgütlenmesinin yoğunlaştığı, sınıfsal gücünün arttığı ve bu bağlamda mücadelesinin hız kazandığı bir döneme işaret etmektedir. 1973-1980 arasındaki süreci kapsayan bu dönemde sendika sayısı, sendikalara üye olan işçi sayısı ve gerçekleştirilen grevlerin özellikle 1970’lerin ortalarından itibaren arttığı görülmektedir.

Tablo 14: 1970-1980 Dönemi Sendika, Sendika Üyelikleri ve Grevlere İlişkin Veriler

Yıllar	Sendika Sayısı	Sendikalı İşçi Sayısı	Toplam işçi Sayısı	Grev Sayısı	Greve Katılan İşçi Sayısı	Grevde Kaybolan İşgünü Sayısı
1970	737	819.373	1.313.500	72	21.156	220.189
1971	631	858.809	1.404.816	78	10.916	476.116
1972	642	889.433	1.525.012	48	14.879	659.362
1973	637	910.071	1.649.079	55	12.286	671.135
1974	675	925.133	1.799.998	110	25.546	1.109.401
1975	781	930.336	1.823.338	116	13.708	668.797
1976	800	924.124	2.017.875	58	7.240	325.830
1977	863	911.152	2.191.251	59	15.682	1.397.124
1978	912	918.477	2.206.056	87	9.748	426.127
1979	750	966.790	2.152.411	126	21.011	1.147.721
1980	733	1.049.250	2.204.807	220	84.832	1.303.253

Kaynak: Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, 1995: 51; Millioğulları, 2007: 65, 134.

Bu dönem aynı zamanda işçi sınıfının mücadelesinin siyasallaştığı ve hatta militanlaştığı ve grevin yanı sıra işyeri işgali, kullanılan makine ve araç-gereçlere özen göstermeme, hatalı ürün çıkarma, iş yavaşlatma, işyerini terk etme, mesaiye kalmama, yemek boykotu, sakal bırakma grevi gibi eylem yöntemlerini de kullanmaya başladığı bir sürece işaret etmektedir. İşçi sınıfının bu dönemde gerçekleştirdiği grevlerin sebepleri genel olarak, ücretlerin iyileştirilmesi, toplu sözleşmelere ilişkin hususların düzenlenmesi, primlerin ödenmesi gibi çalışma yaşamına yönelik olmakla birlikte aynı zamanda siyasi partiler arasındaki çekişmelerin sonlandırılması, petrol ve madenlerin ulusallaştırılması, ulusal savaş sanayiinin kurulması, faşizm tehlikesine karşı mücadele gibi siyasi nitelikli gerekçeleri de barındırmaktadır (Ozan, 2015: 675-677).

Ele alınan dönemde 1.029 eylem gerçekleşmiştir. Bu eylemler arasından en dikkat çeken eylemlerden biri Devlet Güvenlik Mahkemelerinin (DGM) yeniden kurulmasına karşı 1976 yılında başlatılan “genel yas”tır. Devlet Güvenlik Mahkemeleri, 1961 Anayasası’nda 1973 yılında yapılan bir düzenlemeyle “*devletin iç ve dış güvenliğini ilgilendiren suçlara bakmakla*” görevlendirilmiş, 1975 yılında biçim yönünden Anayasa’ya aykırı olduğu gerekçesiyle kaldırılmış ancak toplumsal olayların hız kazanması neticesinde 1976’da DGM’lerin tekrar kurulması gündeme gelmiştir (Katoğlu, 1994: 258). Bunun üzerine DİSK 15 Eylül 1976 tarihli yönetim kurulu toplantısında “Milliyetçi Cephe iktidarının Anayasal ve demokratik yollardan düşürülmesine ve halktan yana bir iktidarın kurulmasına kadar” ülke genelinde “genel yas” ilan etmiş ve alınan karar doğrultusunda DİSK üyesi on binlerce işçi iş bırakmıştır. Her ne kadar söz konusu eylem başarıya ulaşmış ve DGM’lerin yeniden kuruluşu iptal edilmiş olsa da 21 Eylül gününe kadar devam etmiş ve sonucunda DİSK’in yönetim kurulu üyeleri gözaltına alınıp tutuklanmıştır (Çelik ve Şafak, 2020: 136).

Bu sürecin en sert ve uzun direnişi ise 22 Ocak 1980’de başlayan Tarih olaylarıdır. Tarih olayları 3. Milliyetçi Cephe Hükümeti olarak isimlendirilen Demirel azınlık hükümetinin iktidara gelmesinden sonra bir kadrolaşma döneminin başlaması ve söz konusu kadrolaşma sürecine Tarih’in de dâhil edilecek olması üzerine 22 Ocak 1980 tarihinden Tarih işçilerinin grev kararı alarak üretimi durdurması ile başlamıştır. Sol eğilimli işçilerin işten çıkarılması amacını taşıyan kadrolaşma sürecinde, Sanayi Bakanlığı 300 işçinin işten çıkarılması talimatını vermiş, Tarih genel müdürü söz

konusu talimatı yerine getirmeyince işten çıkarılmıştır. İşleri Bakanlığı tarafından İzmir Valiliği'ne 'suç odaklarını ortaya çıkarmak' amacıyla operasyon yapılması talimatı vermesi üzerine, polis ve jandarma kuvvetleri fabrikada arama yapmak üzere devreye girmiş ancak işçi direnişiyle karşılaşmıştır. Aynı zamanda İzmir halkının ve üniversite öğrencilerinin de destek verdiği bu direnişte birçok kişi yaralanmış, gözaltına alınmış ya da tutuklanmıştır (Ozan, 2015: 676). Diğer taraftan 25 Ocak'ta DİSK üyelerinin de Tarih işçilerine destek vermek amacıyla 2 saatlik iş bırakma eylemi gerçekleştirilmiş, 26 Ocak'ta ise on binlerce işçinin katılımıyla gerçekleştirilen Demokrasi Mitingi Tarih direnişine destek mesajına dönüşmüştür. Eylemlerin yoğunlaşması ve şiddetlenmesi sonucunda 31 Ocak'ta DİSK tarafından eylem son verme kararı alınmıştır. 6 Şubat'a gelindiğinde ise Tarih üretime ara verdiğini duyurmuş ve eylemlere katılan 3 bin işçiye işten çıkarmıştır. Bu gelişmeler 7 Şubat'ta direnişin tekrar ve daha şiddetli şekilde başlamasına neden olmuştur. 16 Şubat'a kadar devam eden eylemlerde polis ve askerin de devreye girmesiyle şiddetli müdahaleler gerçekleşmiş, 4'ü polis 2'si eylemcilerden olmak üzere 6 kişi hayatını kaybederken, yüzlerce kişi yaralanmış, binden fazla kişi ise gözaltına alınmıştır. 20 Şubat'ta ise İzmir'de sıkıyönetim ilan edilmiştir (Evrensel; Şen, 2018).

1945-1960 dönemine bakıldığında özellikle çalışma hayatına ilişkin yapılan düzenlemelerle devletin sermaye birikiminin arttırılması, emeğin yeniden üretiminin sağlanması ve yanı sıra pazar istikrarının korunması amaçları çerçevesinde sosyal güvenlik sistemini biçimlendirmeye yöneldiği, bu bağlamda yeni işlevler yerine getirmeye başladığı görülmektedir. Diğer taraftan liberal kapitalist sisteme geçiş de hedeflenmiş ve özellikle 1946-1954 arası dönemde liberal iktisadi politikalar uygulamaya koyulmuştur. Ancak, Keyder'in de belirttiği gibi özellikle dış ödemeler noktasında yaşana sorunlar sebebiyle liberal iktisadi anlayış terk edilerek devletçi anlayışa geri dönmüş ve bu bağlamda ithal ikameye dayalı politikalar benimsenmiştir. 1973-1980 arası dönem ise gerek işçi sınıfı eylemleri gerekse siyasi eylemler açısından oldukça yoğun bir döneme işaret etmekte ve bu süreçte toplumsal olayların önüne geçme amacıyla hukuki yaptırımların yanı sıra fiziki baskıya da sık sık başvurulduğu görülmektedir. Ancak yine de işçi sınıfı tarafından kapitalist sistemin getirdiği sömürü düzenine karşı yürütülen eylemlerin, diğer dönemlere kıyasla daha örgütlü, daha başarılı olduğu bir sürece işaret etmektedir.

Genel olarak 1960-1980 arası döneme bakıldığında her ne kadar çeşitli yasal düzenlemelerle proleteryanın hakları düzenlenmiş olsa da, ortaya çıkan eylemlerde zorun tekrar devreye sokulduğu ve ölçüsüz müdahalelerde bulunduğu görülmektedir. Bununla birlikte getirilen yasal düzenlemelerle ve hukuki metinlerdeki genel ifadelerle söz konusu eylemlerin engellenmeye, ertelenmeye çalışıldığı, ortaya çıkan eylemlerin ise kriminalize edildiği yani suç unsuru olarak değerlendirilmesine noktasında işlev gördüğü anlaşılmaktadır. Diğer yandan hukuki metinlerin uygulanan zorun meşrulaştırılması noktasında da işlevsel hale geldiği görülmektedir.

1980 sonrası sürece bakıldığında neoliberal politikaların aşamalı olarak hayata geçirilmesinin başladığı görülmektedir. Türkiye'nin neoliberalleşme süreci genel olarak 3 aşamalı olarak ele alınmakta ve ilk aşamayı 24 Ocak Kararları ile hayata geçirilen ihracata dayalı iktisadi stratejiler oluşturmaktadır. Neoliberalleşmenin ikinci aşamasını ise 11 Ağustos 1989 tarihli "Türk Parası Kıymetini Koruma Hakkında 32 Sayılı Karar"ın kabul edilmesiyle hayata geçirilen finansal serbestleşme olarak da ifade edilen uluslararası finans kapitalin girişine dayanan büyüme modeli oluşturmaktadır (Oğuz, 2012: 7; T.C. Resmi Gazete, 11.08.1989: 20249). 32 sayılı karar ile temelde sermaye hareketleri serbestleştirilmiş ve böylelikle küresel ölçekte aşırı biriken finans kapitalin ülke içine çekilmesi amaçlanmıştır (Oğuz, 2012: 7). Bu dönem aynı zamanda Türkiye ekonomisinin küresel kapitalist sisteme eklemlenmesinin hız kazandığı bir aşama olarak da değerlendirilmektedir (Saraçoğlu, 2015: 757).

Yabancı sermaye hareketliliğinin sağlanması adına gerçekleştirilen bir diğer hamle 1 Ocak 1996 tarihinde Avrupa Birliği ile Gümrük Birliği Anlaşması'nın imzalanması olmuştur. Gümrük Birliği'nin imzalanması ile birlikte Türkiye Avrupa Birliği içinde gümrük vergilerinin sıfırlanmasını ve üçüncü ülkelere karşı ise ortak bir gümrük tarifesinin uygulanmasını kabul etmiştir. Ayrıca Avrupa Birliği gümrük koduna uyum sağlamak adına ticari faaliyetlerde mevzuat uyumu gibi teknik engellerin düzenlenmesi, rekabet kuralları, fikri ve sınai mülkiyet hakları, kamu alımları gibi alanlarda yasal düzenlemelerin yapılması ve kurumsal iş birliği alanında bütünleşme yoluna gitme taahhüdünde bulunmuştur (Tekin, 2017: 2100). Böylece sermayenin serbest dolaşımı kuralı çerçevesinde AB sermayesinin ulusal pazara girişine izin verilmiştir.

1990'lı yıllar sosyal devlet düzeninin tamamen terk edildiği dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemde sosyal devletin işlevlerinden olan yatırımların ve birikimin hangi alanlarda yoğunlaşacağına yönelik tercihleri yönlendirme anlayışı neoliberal paradigma çerçevesinde değişmeye başlanmıştır. Bu doğrultuda ilk adım 32 Sayılı Karar ile yabancı sermayeye yönelik kısıtlamaların kaldırılmasıyla atılmıştır. Benzer şekilde sermaye birikimi bağlamında önemli rol üstlenen KİT'ler de özelleştirilmeye başlanmış, özelleştirme yasasındaki değişikliklerle bu sektörler yabancı sermayeye de açılmıştır. Sosyal devlet anlayışının uygulayıcısı niteliğindeki kamu işletmeleri ve hizmetleri yeniden yapılandırılmış, verimlilik ve etkinliğin sağlanması ile giderlerin azaltılması gibi amaçlarla kamu işletmelerinin satışı gerçekleştirilmiştir. Örneğin 1985 yılı itibarıyla 270 kuruluştaki kamu hisseleri, 1614 taşınmaz, 22 yapımı tamamlanmamış tesis, 8 otoyol, 2 adet boğaz köprüsü, 6 liman, 126 tesis, şans oyunlarının lisans hakkı ve araç muayene istasyonları özelleştirme sürecine dâhil edilmiştir (Saraçoğlu, 2015: 764). Bununla birlikte her ne kadar özelleştirme süreci 80'lerin sonu ve 90'larda başlamış olsa da hukuki altyapı, siyasi istikrarsızlık, iktisadi daralma gibi sebeplerle 2000'li yıllarda da devam etmiştir. Özelleştirmeye yönelik hamlelerin gerekçesi ise rekabete dayalı piyasa ekonomisinin oluşturulması hedefi ile açıklanmıştır (İnam, Giray ve Tüzüntürk, 2016: 256).

Neoliberalleşme sürecinin üçüncü aşaması ise 1999 sonrası süreci kapsamakta olup, bu dönemde sermaye birikiminin devamlılığının sağlanabilmesi noktasında üretim kapasitesinin artırılması bir zorunluluk haline gelmiş ve Türkiye, uluslararası kapitalist sisteme üretken sermaye aracılığıyla eklemleme hedefine yönelik iktisadi stratejileri hayata geçirmeye başlamıştır. Söz konusu stratejiler, üretimde yüksek teknolojiye ağırlık verilmesiyle Türkiye'nin uluslararası alandaki rekabet gücünü arttırma hedefi doğrultusunda belirlenmiş olup aşağıdaki unsurları kapsamaktadır (Kliman'dan aktaran Oğuz, 2012: 7).

- Bankacılık alanında yapılacak reformlar yoluyla finans-kapitalin üretken yatırımlara yönlendirilmesi,³¹

³¹ Özellikle 1980-1990 döneminde kamu tarafından haberleşme, enerji, Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP), otoyol, vs. gibi büyük altyapı yatırımları devletin sermayeye yüksek faizlerle borçlanması yoluyla gerçekleştirilmiştir. Uygulanan bu yöntemin süreklilik kazanması, esasen üretim alanına yönelmesi ve dış ticaret yoluyla birikim yapması beklenen sermayenin bu alanlardan uzaklaşmasını ve elde ettikleri karı finansal mekanizmalar üzerinde değerlendirmeye itmiştir. Dolayısıyla yukarıda

- Yönetmel ve kurumsal engellerin kaldırılarak üretken yatırımların arttırılması,
- Uluslararası kapitalist sistemde rekabet edilebilirliği arttırmak amacıyla üretken yatırımların emek-yoğun alanlardan teknoloji-yoğun alanlara kaydırılması,
- Bölgesel politikalar oluşturularak üretimin sosyo-mekansal boyutunun rekabet edilebilirliği arttırmak amacıyla yeniden düzenlenmesi,
- Uygulanması hedeflenen yapısal dönüşümler çerçevesinde işgücü üzerinde yeni kontrol mekanizmalarının oluşturulması.

Söz konusu politikalar 2001 krizi sonrası aktif olarak uygulanmaya başlanmıştır. Bu bağlamda üretken sermaye yatırımlarının arttırılmasına, yatırım sürecinin iyileştirilmesine/kolaylaştırılmasına ilişkin düzenlemelerin yapılması, esnekleşme, yabancı yatırımların kolaylaştırılması gibi çeşitli faaliyetler hayata geçirilmiştir. Dolayısıyla 1980 sonrası süreçte neoliberalizmin kurumsallaştırılması temel hedefi çerçevesinde ve genel olarak sermaye lehine politikalar hayata geçirilmiş, devletin işlevleri ise denetim ve sağlık, eğitim, adalet gibi temel kamusal hizmetlerin yürütülmesi noktasından sınırlandırılmıştır (Saraçoğlu, 2015: 882-883).

Diğer taraftan neoliberal politikaların diğer önemli bileşenlerinden biri olan yönetim unsuru Adalet ve Kalınma Partisi (AKP) iktidarının ilk icraatlarından olan Acil Eylem Planı'nda dile getirilmiştir. Söz konusu planda "Kamu Yönetiminde Toplam Kalite ve Yönetişim İlkelerinin Hayata Geçirilmesi Çerçeve Yasası"nın çıkarılacağından söz edilmiş ve bu bağlamda neoliberal sistemin önemli bir bileşeni olan yönetim olgusunun ve buna bağlı değişikliklerin yapılacağına sinyalini vermiştir. Katılımı güçlendirmenin bir yöntemi olarak sunulan yönetimle, temelde kamu gücünün sermayeye tesliminin kurumsal hale gelmesi söz konusu olmuştur (Güler, 2009: 113). Nitekim Birgül Ayman Güler, katılımcı yönetim tarzı olarak yumuşatılmaya ya da esas hedefi perde arkasına gizlenmeye çalışılan yönetişimin, siyasal ve yönetimsel iktidarın paylaşılması olarak algılanmaması gerektiğini, esasında siyasal ve yönetmel iktidarın bu defa açık bir biçimde sermayeye teslim edilmesinin ifadesi olarak değerlendirilmesi gerektiğini belirtmektedir (Güler, 2000: 7).

belirtilen politika temelde bu mekanizmanın önüne geçilmesi amacıyla hizmet etmektedir (Saraçoğlu, 2015: 758-759).

Gerek askeri rejim döneminde gerekse sonrasındaki süreçte 24 Ocak Kararları ekonomi politikalarında belirleyici hale gelmiş ve bu bağlamda ihracata dönük stratejiler ön plana çıkmıştır. Bununla birlikte bu yeni dönemde sermaye ile iş gücü arasındaki ilişkilerin ve sermayedarlar arasındaki ilişkilerin yeniden yapılanması da söz konusu olmuştur. Benzer şekilde devlet de hem iktisadi alanda hem de sınıfsal ilişkilerdeki yapısal değişimleri gerçekleştirmek adına yeniden yapılanmıştır (Öztürk ve Ercan, 2009: 76).

Sermaye ile işgücü arasındaki ilişkiler, sermaye lehine yeniden düzenlenmiş ve özellikle 1970-1980 arasında dönemde ortaya çıkan grevler nedeniyle emeği bastırmaya ve disiplin altına almaya yönelik grev yasakları, işçi sınıfı ücretlerinin azaltılması gibi uygulamalar hayata geçirilmiştir (Ozan, 2015: 672). Bu bağlamda işçi sınıfının 1960 sonrası elde ettiği güç sermaye yanlı politikalarla sistematik olarak zayıflatılmaya çalışılmıştır. Sermaye kesiminin yeniden yapılandırılması ise atıl sermayelerin tasfiyesi ya da daha küçük sermayelere daha büyük sermayeler tarafından el konulması şeklinde gerçekleşmiş ve artık-değerin paylaşımı yeniden düzenlenmiştir (Öztürk ve Ercan, 2009: 76-77).

Bu bağlamda Türkiye’de işveren ve işçi sınıfı arasındaki mücadelenin sertleşmesi ile başlayan krizde sermayenin 24 Ocak 1980 Kararları ile öne geçtiği görülmektedir. Bu dönemde sermaye, elde ettiği güç sayesinde, karlılığı artırabilmek adına emek gücünün üzerindeki denetimi sıklaştırmış ve ücretleri düşürmüştür. Bu ise işçi sınıfı üzerindeki baskıların artmasına neden olmuştur. 1980 askeri müdahalesinin ardından, 1983 yılında iktidara gelen Özal Hükümeti ile birlikte ise reel ücretlerin ciddi şekilde düşürülmesi söz konusu olmuştur (Haydaroglu ve Tatlısu, 2016: 63-75).

Diğer taraftan 1982 yılında yürürlüğe giren 1982 Anayasası ile 1961 Anayasası’nın getirdiği yurttaşlığa bağlı sınırsız haklar, yerini sosyal ve ekonomik hakların birikim süreci ile ilişkilendirilmesine bırakılmıştır. 1982 Anayasası, 1961 Anayasası’nın getirdiği sendika, grev ve toplu sözleşme gibi kolektif hakları ciddi ölçüde sınırlamıştır. 1982 Anayasası’nın 54. Maddesinde (T.C. Resmi Gazete, 09.11.1982: 17863) grev ve lokavt hakkı yanı sıra yasak olan grevler şu şekilde düzenlenmiştir:

Toplu iş sözleşmesinin yapılması sırasında, uyuşmazlık çıkması halinde işçiler grev hakkına sahiptirler. Bu hakkın kullanılmasının ve işverenin lokavta başvurmasının usul ve şartları ile kapsam ve istisnaları kanunla düzenlenir. Grev

hakkı ve lokavt iyi niyet kurallarına aykırı tarzda, toplum zararına ve milli serveti tahrip edecek şekilde kullanılamaz.
Siyasi amaçlı grev ve lokavt, dayanışma grev ve lokavtı, genel grev ve lokavt, işyeri işgali, işi yavaşlatma, verim düşürme ve diğer direnişler yapılamaz.

Bu maddeye göre işçi sınıfı sadece mesleki amaca yönelik ve ancak toplu iş sözleşme uyuşmazlıklarının ortaya çıkması durumunda greve gidebilecektir. Dolayısıyla grev hakkı sadece toplu pazarlık yapabilecek olan sendikalara tanınmış durumdadır. Akkaya'nın da belirttiği gibi Türkiye'de toplu iş sözleşmelerinin genellikle iki yılda bir yapıldığı ve ayrıca kapsadığı işçi sayısının düşük olduğu göz önüne alındığında söz konusu madde grevleri ciddi oranda sınırlamaktadır (Akkaya, 1999: 3-4). Ayrıca 15 Temmuz 1963 tarihinde yürürlüğe giren 274 sayılı "Sendikalar Kanunu" ve 275 sayılı "Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanunu", 1983 yılında çıkarılan ve daha sınırlayıcı olan 2821 sayılı "Sendikalar Kanunu" ve 2822 sayılı "Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanunu" kabul edilmesiyle birlikte yürürlükten kaldırılmıştır (Yenihan, Cerev ve Saripek, 2019: 172-174).

Her ne kadar 1982 Anayasası'nda belirtilmiş olsa da Anavatan Partisi'nin iktidara geldiği 1983 yılına kadar bu haklar askıya alınmıştır. Anavatan Partisi'nin iktidara gelmesi ile birlikte Sendikalar Kanunu, Toplu Sözleşme, Grev ve Lokavt Kanunu ve Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Kanunu çıkarılarak istikrar korunmaya, oluşabilecek olağandışı hareketler önlenmeye ve bastırılmaya çalışılmıştır.

Türkiye, 1980'lerin başında itibaren artan bir ivme ile neoliberal politikaları benimsemeye başlamış, buna uygun düzenlemeleri ilerleyen dönemlerde peyderpey gerçekleştirmiştir. Yapılan düzenlemelerle esnek üretim biçimine geçiş de yine aynı süreçte taşeronlaşma ve esnekleştirme gibi uygulamalarla gerçekleştirilmiştir. 1990'lı yıllar ile birlikte önce otomotiv, sonrasında petrol ve petrol ürünleri, elektronik, telekomünikasyon ve ulaştırma sektörlerinde yaşanan emek rejimlerinin esnekleşmesi trendi, ekonominin lokomotifi olan bu sektörlerden yan sanayiler aracılığı ile genele yayılmıştır. Yan sanayideki taşeronlaşma ve sayısal esneklik uygulamaları, emek rejiminin dönüşümünü hızlandırmıştır.

Neoliberalizmin dayattığı esnek çalışma sistemi yani işgücü piyasasının esnekleştirilmesine ilişkin düzenlemelerin ise 2000 sonrası dönemde hayata geçirildiği görülmektedir. Esasında 1996-2000 yıllarını kapsayan 7. Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda mevcut durumun tespitine ve esnekleştirmeye ilişkin yapılması planlanan

düzenlenmelere yer verilmiş ancak söz konusu düzenlemeler 2000’li yıllarda hayata geçirilmiştir (T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, 1995).

Emek rejiminin esnekleştirilmesine yönelik atılan en önemli adım 22 Mayıs 2003 tarihinde kabul edilen 4857 sayılı “İş Kanunu” olmuştur. 4857 sayılı İş Kanunu (T.C. Resmi Gazete, 10.06.2003: 25134) ile işçi ve işveren arasındaki ilişkilerin, özellikle işverenin lehine ve gereklilikleri doğrultusunda düzenlendiği, esnekleştirildiği ve farklı çalışma/çalıştırma biçimlerinin kurumsallaştırıldığı görülmektedir. Söz konusu kanunda iş ve sözleşme biçimleri aşağıdaki şekilde yeniden düzenlenmiş ve çeşitlendirilmiştir:

- Sürekli ve süreksiz işlerdeki iş sözleşmeleri,
- Belirli ve belirsiz süreli iş sözleşmeleri,
- Kısmi süreli ve tam süreli iş sözleşmeleri,
- Çağrı üzerine çalışma (kısmi süreli iş sözleşmesi),
- Deneme süreli iş sözleşmesi,
- Takım sözleşmesi ile yapılan iş sözleşmeleri.³²

Kanunda belirtilen işçi ve işveren arasında kurulabilecek iş ilişkilerinin çeşitlendirilmesiyle neoliberal sistemin ihtiyaç duyduğu esneklik kurumsallaştırılmış ve işverene işçi karşısından ciddi ayrıcalıklar tanınmıştır.

Diğer taraftan İş Kanunu, işyeri devrinin işçi için haklı fesih sebebi oluşturmayacağı, işyeri devrinde toplu ya da bireysel iş sözleşmesinin aynen devam edeceği hükmü işçiyi kontrol altında tutmaya yönelik ve sermayeye ciddi avantaj sağlayan bir düzenleme olmuştur. Söz konusu hüküm 6. Maddede şu şekilde yer bulmuştur (T.C. Resmi Gazete, 10.06.2013, 25134: 6):

İşyeri veya işyerinin bir bölümü hukuki bir işleme dayalı olarak başka birine devredildiğinde, devir tarihinde işyerinde veya bir bölümünde mevcut olan iş sözleşmeleri bütün hak ve borçları ile birlikte devralana geçer. (...) Devreden veya devralan işveren iş sözleşmesini sırf işyerinin veya işyerinin bir bölümünün devrinden dolayı feshedemez ve devir işçi yönünden fesih için haklı sebep oluşturmaz.

Ayrıca 7. Maddede düzenlenen geçici iş ilişkisi hükmü ile emeğin belirli bir süre başka bir sermayedara kiralanması mümkün hale getirilmiştir. Yasanın ikinci bölümünde ise kısmi süreli çalışma ile çağrı üzerine çalışmaya yönelik hukuki altyapı

³² Takım Sözleşmesi: Birden çok işçinin meydana getirdiği bir takımı temsilen bu işçilerden birinin, takım kılavuzu sıfatıyla işverenle yaptığı sözleşmedir (T.C. Resmi Gazete, 10.06.2013, 25134: 16).

tamamlanmıştır. Ayrıca hafta tatilinin verilme zamanı belirsizleştirilmiş, izin karşılığında fazla çalışmanın da önü açılmıştır (T.C. Resmi Gazete, (31.07.2020, 31202; 27.10.2020, 31287; 23.12.2020, 31343).

2003 yılında kabul edilen İş Kanunu ile işveren lehine işçi sınıfı üzerindeki baskılar arttırılmış, hâkim iktisadi yapı haline gelen neoliberalizmin ihtiyaç duyduğu esnek emek rejimi hayata geçirilmiştir. İş Kanunu, devletin işgücü piyasasının esnekleştirilmesi için düzenleyici rolünün bir yansıması olmuştur. Bu rolü ile devlet, koruyucu ve destekleyici politikalar yerine emek ve sermayeyi karşı karşıya bırakmıştır. Böylece istihdam atipikleştirilmiş ve genel ücret düzeyi düşürülmüş, pazara emeğini sunan işçi ise güvencesiz ve korumasız bırakılmıştır.

Öte yandan AK Parti iktidarının hazırladığı Acil Eylem Planı'nda devletin emek rejimine yönelik düzenlemelere gidileceği açıklanmış, kamu çalışanlarının sözleşmeli hale getirilmesi, esnek çalışma biçimlerinin uygulanması, performansa bağlı ücret sistemine geçilmesi ve norm kadro uygulamalarının tamamlanması gibi uygulamaların hayata geçirilmesi planlanmıştır (Ntv Haber, 2002):

Devlet Personel Rejimi Reformu ile bütün kamu kurum ve kuruluşlarında norm kadro uygulamasına geçilecek, göreve alma ve yükselmede objektif kriterler getirilecek, statüler azaltılacak ve benzer statüler arasındaki ekonomik ve sosyal farklılıklar giderilecek, maaş ve ücret sistemi sadeleştirilecek ve dengesizlikler giderilecek, esnek çalışma usulleri getirilecektir.

Bu plan doğrultusunda devlet, esas olarak sözleşmeli personel çalıştırma yoluna gitmiştir.

Özellikle emeğe yönelik gerçekleştirilen bu düzenlemeler emeğin boyunduruk altına alınması sürecini ifade etmektedir. Emek rejimine yönelik yapılan düzenlemeleri Fuat Ercan ve Şebnem Oğuz şu şekilde değerlendirmektedir (Ercan ve Oğuz, 2005: 304-305):

(...) Türkiye'de 1980'lerde başlayan ve sermayenin orman yasalarını açığa çıkaran güçlü devlet, düzen ve piyasa dinamiği, 1990'ların sonu ama özellikle 2001 yılında açığa çıkan krizle önemli bir yapısal dönüşüm geçirmiştir. Dönüşümü tanımlayan temel özellik, sermayenin emek üzerinde mikro düzeyde oluşturacağı denetim mekanizmalarının yasal bir düzeneğe dönüştürülmesidir. Bu amaçla emek-gücünü tam esnek bir metaya dönüştüren, emeğin çalışma zaman ve temposunu belirleyen emek-karşısı yasalar çıkartılmaya başlanmıştır. Yaşamın neredeyse her alanını, dünya ölçeğinde gerçekleşen sermaye birikiminin kurumsal eğilimine uyumlu hale getiren düzenlemeler gerçekleştirilmiştir. Tüm bu süreçleri Marx'ın formüle ettiği formel boyunduruk altına alma sürecinden reel boyunduruk altına alma sürecine geçiş olarak tanımlayabiliriz.

Devletin zor unsuru bağlamında 1980 sonrası sürece bakıldığında, işçi sınıfın gücünün kırılmaya, haklarının sınırlandırılmaya çalışıldığı ve sendikal faaliyetlerin ise belli çerçeveler içine alınmaya çalışıldığı bir süreç göze çarpmaktadır. Örneğin 1982 Anayasası'nın sendikal faaliyetlere ilişkin 52. maddesinde “*Sendikalar, (...); siyasi amaç güdemezler, siyasi faaliyette bulunamazlar, siyasi partilerden destek göremezler ve onlara destek olamazlar; derneklerle, kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşları ve vakıflarla bu amaçlarla ortak hareket edemezler*” ifadesi bulunmaktadır. Özellikle 1970-1980 yılları arasında işçi sınıfının giderek örgütlü bir yapıya sahip olması ve siyasi bir güç haline gelmesi nedeniyle, söz konusu madde bu gücü kırmaya yönelik hamlelerden biri olarak değerlendirilmektedir. Diğer taraftan grev hakkının düzenlendiği 54. maddede de ise “*siyasi amaçlı grev ve lokavt, dayanışma grev ve lokavtı, genel grev ve lokavt, işyeri işgali, işi yavaşlatma, verim düşürme ve diğer direnişler yapılamaz*” şeklindeki ifadeyle işçi sınıfının eylem alanı daraltılmaya çalışılmıştır (T.C. Resmi Gazete, 20.10.1982: 17844).

1983 yılında kabul edilen 2821 sayılı Sendikalar Kanunu ise sendikaya üye olma ve üyeliğe son verilmesi işlemlerinin noter onayıyla yapılması zorunluluğu getirmiştir. Her iki hususun da işçiye ek bir maliyet yüklemesi ve ayrıca üyelik/üyelikten ayrılma sürecinin zorlaştırmasıyla sendika üyeliklerinin azaltılması amaçlanmıştır. Yine aynı yıl kabul edilen 2822 sayılı Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanunu'nda ise sendikanın toplu iş sözleşmesi yapabilmesi, söz konusu işyerinde çoğunluğu sağlıyor olmasına ve sendikanın faaliyette bulunduğu iş kolunda çalışanların en az %10'unun üyeliğine sahip olması şartına bağlanmıştır (T.C. Resmi Gazete, 07.05.1983: 18040). Bunlara ek olarak kamuda çalışan emekçilerin örgütlenme hakkı 12 Mart Muhtırasından sonra yapılan anayasa değişikliğiyle engellenmiş, bu sebeple 1970-1980 arası dönemde memurlar dernekler yoluyla örgütlemeye çalışmışlardır. Ancak 12 Eylül Darbesi'nden sonra derneklere üye olma da yasaklanmıştır.³³

1980 sonrası süreç, getirilen yasal kısıtlamalar ve bunun yanı sıra toplumsal hafızaya kazınmış olan darbe dönemleri, bu dönemlerde özellikle işçi sınıfına,

³³ Kamu kurumlarında çalışanların sendikalaşma hakkı ancak 1995 yılında kabul edilmiştir (Saraçoğlu, 2015: 780; Sevinç, 2012: 65).

sendikalara ve sol örgütlere yönelik olan sistematik baskı ve sindirme uygulamaları, birçok sendika ve örgütün kapatılması, işçi ve sendika yöneticilerinin tutuklanması gibi unsurlar nedeniyle işçi sınıfının sindirildiği bir sürece işaret etmektedir. Fuat Ercan ve Şebnem Oğuz, 1980’li yıllarda başlayan politik baskıların işçi sınıfının örgütlü gücünü tahrip ederek, emeğin gerçek anlamda denetim altına alınması amacına yönelik olduğunu belirtmektedirler (Ercan ve Oğuz, 2005: 299). Bu bağlamda darbeden sonraki 10-15 yıllık süreç işçi sınıfı açısından tekrar toparlanma ve mücadele edebilir duruma gelme aşaması iken, kamu kurumlarından çalışanlar için çalışma hayatına ilişkin haklarını tekrar elde etme aşamasını yansıtmaktadır. Kısacası söz konusu dönem 1982 Anayasası’yla getirilen kısıtlamalar ve göz ardı edilen haklara ilişkin mücadelelerle şekillenmiştir.

İşçi sınıfının tekrar mücadeleye dönmesi 80’lerin sonunu bulmuş, bu süreçte özellikle ekonomik durgunluk ve neoliberal anlayışın emek karşıtı politika uygulamalarının giderek güçlenmesiyle işçi sınıfı bugün “Bahar Eylemleri” olarak isimlendirilen 1989 yılının Mart-Nisan-Mayıs ayları boyunca devam eden grev dalgasıyla tekrar ayağa kalkmıştır. Kamu çalışanları için yürütülen toplu sözleşme görüşmelerinin tıkanması üzerine yaklaşık 600 bin kamu emekçisinin başlattığı eylemler üç ay boyunca devam etmiş ve katılımcı sayısı 1,5 milyonu geçmiştir. Bahar Eylemleri hem sınıf mücadelesinin tekrar canlanması hem işçi sınıfının kırılan cesaretinin onarılması hem de getirilen demokratik olmayan yasaklara direnişi temsil etmesi açısından önem taşımaktadır. Bununla birlikte işi geç başlatma, iş yavaşlatma, servis ve yemek boykotu, toplu vizite, sessiz yürüyüş, oturma, yolu işgal ederek trafiğe kapatma gibi kullanılan yeni eylem yöntemleri açısından da önemli bir yere sahiptir (Çelik, 2015).

Bahar Eylemlerine yönelik hükümetin tavrı ise her ne kadar başlangıçta sesiz kalmak ve göz ardı etmek şeklinde olsa da ilerleyen süreçte talepler kabul edilmiş ve Mayıs ayı sonunda kamu çalışanlarına %140 oranında daha önce görüşmemiş oranda bir zam yapılmıştır (Saraçoğlu, 2015: 779-807).

30 Kasım 1990’da ise yine dönemin en önemli işçi sınıfı eylemlerinden biri olan, Zonguldak maden işçileri tarafından kötü çalışma koşulları, iş kazaları, ölümler ve düşük ücretleri protesto etmek amacıyla 69 gün süren “Büyük Madenci Grevi” başlatılmıştır. Grevin gerekçesi; “*insanca yaşamak, insanca çalışmak, emeğin gerçek*

karşılığını almak, güvenli ve sağlıklı çalışmak” şeklinde açıklanmıştır (Güler, 2019: 520). Grev sadece ücretlere ve çalışma koşullarının iyileştirilmesine yönelik değil, aynı zamanda iktidarın uyguladığı özelleştirmelere ve işçi sınıfına yönelik izlediği politikalara karşı da bir direniş niteliği taşımakta olup, birçok ilden işçilerin ve yerel halkın katılımıyla desteklenmiş, eyleme katılanların sayısı sadece 4. günde 70.000’e ulaşmıştır (Saraçoğlu, 2015: 808-810). Eylemlere ilişkin hükümetin tavrına bakıldığında ise yasal unsurlar gerekçe gösterilerek eylemlerin bastırılmaya çalışıldığı ve aynı zamanda toplu sözleşme görüşmelerinde madenciler tarafında talep edilen zam oranlarına yanaşılmadığı görülmektedir. Örneğin 22 Aralık 1990’da TÜRK-İŞ Bakanlar Kurulu 3 Ocak’ta genel greve gideceklerini açıklamış, 2 Ocak’ta ise Ankara 8. İş Mahkemesi yapılması planlanan 3 Ocak eyleminin “kanun dışın grev” olarak sayılacağını belirtmiştir. 4 Ocak’ta ise otobüslerle Ankara’ya gidilmesi sonrasında ise Çankaya’ya yürüyüş yapılması kararı alınmış ancak Ankara Valiliği’nden söz konusu yürüyüşün yasa dışı sayılacağına ilişkin bir açıklama yapılarak otobüslerin Zonguldak’a girmesi engellenmiştir. Bu açıklama üzerine işçiler yürüyüşü Zonguldak’tan başlatmış ve ikinci gününde 100.000 kişiye ulaşan yürüyüş bu sefer kolluk kuvvetleri tarafından engellemiş, 8 Ocak’ta ise yürüyüşü sürdürmek istedikleri iddia edilen 201 işçi gözaltına alınmıştır. 6 Şubat’ta sona eren madenci grevinde işçilerin talep ettikleri zam oranı karşılanmamış ancak yine de toplu iş sözleşmesi imzalanmıştır (Güler, 2019: 520-521).

17-18 Haziran 1995’te ise bu defa kamu çalışanları sendikal örgütlenme hakkı elde etmek amacıyla Kızılay Meydanı’nda iki günlük işgal eylemi gerçekleştirmişlerdir. 150.000’den fazla kamu çalışanının katıldığı eylemlere polisin müdahalesi oldukça sert olmuş, sendika başkanları ve temsilcileri gözaltına alınmıştır (Kamu Emekçileri Sendikaları Konfederasyonu, 2010).

1980 sonrası süreçte, özellikle 1990’lı yıllar işçi sınıfı mücadelesinin tekrar güçlendiği ve hız kazandığı bir aşamaya işaret etmektedir. Aşağıdaki verilerden de görülebileceği gibi özellikle 90’ları ortalarında grevde kaybolan işgünü sayılarında artış yaşanmıştır. İşçi sınıfı mücadelesinin yoğunlaşması ise genel olarak ücret politikaları, çalışma hayatına ilişkin işçiyi koruyan düzenlemelerin gerçekleştirilmesi, sendikal faaliyetlerin önündeki engellerin kaldırılması gibi sebeplerle açıklanmaktadır.

Tablo 15: Yıllar İtibariyle Grev Sayısı, Greve Katılan İşçi Sayısı ve Grevde Kaybolan İşgünü Sayısı (1984-2005)

Yıl	Grev Sayısı	Greve Katılan İşçi Sayısı	Grevde Kaybolan İşgünü Sayısı
1984	4	561	4.947
1985	21	2.410	194.296
1986	21	7.926	234.940
1987	307	29.734	1.961.940
1988	156	30.057	1.892.655
1989	171	39.435	2.911.407
1990	458	166.306	3.466.550
1991	368	164.968	3.809.354
1992	98	62.189	1.153.578
1993	49	6.908	574.741
1994	36	4.782	242.589
1995	120	199.867	4.838.241
1996	38	5.461	274.322
1997	37	7.045	181.913
1998	44	11.482	282.638
1999	34	3.263	229.825
2000	52	18.705	368.475
2001	35	9.911	286.015
2002	27	4.618	43.885
2003	23	1.535	144.772
2004	30	3.557	93.161
2005	34	3.529	176.824
2006	26	2.061	165.666
2007	15	25.920	1.353.558
2008	15	5.040	145.725
2009	13	3.101	209.913
2010	11	808	37.762
2011	9	557	13.273
2012	8	768	36.073
2013	19	16.632	307.894
2014	12	6.880	365.411
2015	27	7.940	128.801

Kaynak: Millioğulları, 2007: 134.

Ancak 2000'lere gelindiğinde özellikle sendikalaşma oranlarındaki düşüş eğilimi, özelleştirmelerin hız kazanması,³⁴ taşeronlaşma, güvencesiz çalışmanın yaygınlaşması, bireysel iş sözleşmelerinin artması ve bunun yanı sıra kısa süreli, kısmi, vs. gibi iş sözleşmeleri yoluyla işçi-işveren ilişkilerinin işveren lehine düzenlenmesi, yüksek işsizlik oranları gibi unsurlar dolayısıyla sınıf mücadelesinin zayıfladığı görülmektedir.³⁵ Bu dönemde bazı sendikaların kontrol altına alınması, kontrol altına alınamayanların ise hukuki ve fiili olarak baskı altına alınmaya çalışılması ve yanı sıra ortaya çıkan grev ve eylem girişimlerinin ise çoğunlukla göz ardı edilmesi ya da zor yoluyla bastırılmaya çalışılması bu dönemdeki mücadeleleri zayıflatan ve devletin otoriter yönünü giderek ön plana çıkaran uygulamalar olarak görülmektedir. Örneğin 2010 yılında gerçekleştirilen TEKELE direnişinde polisin şiddetli müdahalesi söz konusu olmuş ve birçok işçi gözaltına alınmıştır (Evrensel, 2017).

Gerek sendikalaşma oranları gerekse sınıf mücadelesinin özellikle 2000'li yıllardaki gerilemesi uygulanan neoliberal politikalarla yakından ilişkilidir. Sendikaların yasal sınırlıklarla karşılaşması, esnek, sözleşmeli ve güvencesiz çalışma/çalıştırma yönteminin giderek daha yaygın hale gelmesi, özelleştirmeler ve ekonomik durgunluk sebebiyle işsizliğin artması, sınıf mücadelesi karşısında devletin otoriter bir tavır sergilemesi ve sermaye yanlı bir duruş benimsemesi gibi sebepler 2000 sonrası dönemi özetlemektedir.³⁶

Bu bağlamda söz konusu dönem işçi sınıfı açısından kendisine yönelik baskıların, gerçekleştirilen hukuki ve kurumsal düzenlemelerle arttırıldığı ve güvencesiz, enformel istihdam biçimlerinin yaygınlaştığı bir sürece işaret etmektedir. Bu süreçte aynı zamanda özelleştirmelerin ve taşeronlaşmanın hız kazanması, söz konusu gelişmelerle birlikte düşünüldüğünde, işçi sınıfının daha zor bir sosyo-ekonomik duruma itilmesine sebep olmuştur. Dolayısıyla gerçekleştirilen hukuki ve

³⁴ 1980'lerde başlatılan özelleştirmeler özellikle AKP döneminde hız kazanmış, bu dönemdeki özelleştirmeler sürecin başlangıcından itibaren yapılan tüm özelleştirmelerin %86'sına tekabül etmektedir. Ayrıca özellikle AKP'nin ilk yıllarına bakıldığında Türk Telekom, Petkim, Tekel, Seka gibi kuruluşlarında içinde bulunduğu 124 kamu kurumu özelleştirilmiştir (Saraçoğlu, 2015: 882).

³⁵ 1980'de sendikalaşma oranı %47,6 iken bu oran 2005'e gelindiğinde %14,9'a, 2019'da %13,76'ya, 2020'de ise %13,66'ya gerilemiştir (Saraçoğlu, 2015: 882; Birgün, 2020; T.C. Aile ve Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, 2020).

³⁶ 2003 sonrası dönemde 4857 sayılı İş Kanunu'nun kabul edilmesiyle birlikte esnek çalışma yöntemi ve taşeronlaşma sadece özel sektörde değil kamuda da yaygınlaşmaya başlamıştır (Saraçoğlu, 2015: 782; 2015: 883).

kurumsal düzenlemelerle işçi sınıfına ücret düzenlemeleri üzerinde yapılan baskılara artık yeni mekanizmalar eklenmiştir. Şebnem Oğuz'un ifadesiyle, "(...) 1980'lerde ve 90'larda emek üzerindeki kontrol esas olarak bölüşüm alanında (ücretlerin düşürülmesi yoluyla) kurulurken, 2000'li yıllarda buna üretim ve yeniden üretim alanlarındaki kontrol mekanizmaları da eklenmiştir" (Oğuz, 2012: 9). Bu bağlamda neoliberal dönem ve otoriter yapı emeğin tamamen boyunduruk altına alındığı bir dönemi yansıtmaktadır (Yalman ve Tanış Zaferoğlu, 2017).

2000 sonrası sürece bakıldığında ise neoliberalizm ve uluslararasılaşmış sermayenin ve sermaye birikiminin gerekleri bağlamında yapısal kurumsal düzenlemelerin gerçekleştirildiği görülmektedir. Devletin, kamusala yönelik rollerinden arındırılarak baskıcı karakteri ön plana çıkartılmış yanı sıra yapılan düzenlemelerle hem otoriter tavrı daha da otoriterleştirilmiş hem de yönetim, özellikle ekonomi yönetimi teknik bir alan olarak gösterilerek apolitikleştirilmiş ve böylelikle sermayenin ihtiyaçları doğrultusunda biçimlendirilebilmesi kolaylaştırılmıştır. Bu bağlamda neoliberal dönemde devletin otoriter bir yapı sergilediği kabul edilmektedir. Örneğin Ümit Akçay, özellikle 2000 sonrası süreçte devletin teknokratik otoriterizme kaydığını belirtmektedir. Bunu ise öncelikle iktisadi alanın yönetimi noktasında sürecin apolitikleştirilerek teknik bir alan olarak yansıtılması ve demokratik unsurların giderek zayıflatılarak otoriter eğilimlerin güçlenmesiyle açıklamaktadır³⁷ (Akçay, YIL: 27-28). Diğer Taraftan Gelip Yalman, Şebnem Oğuz, Fuat Ercan gibi isimler özellikle neoliberal dönemde devletin otoriter tavrına vurgu yapmakta, özellikle

³⁷ Akçay'a göre özellikle 2001 sonrası yapılan düzenlemelerle, oluşturulan yeni kurullarla (Yatırım Ortamını İyileştirme Koordinasyon Kurulu gibi) ve halihazırdaki kurulların yeniden düzenlenmesiyle (Maliye Bakanlığına bağlı olan Hazine Genel Müdürlüğü ile Ticaret Bakanlığına bağlı olan Dış Ticaret Genel Sekreterliği'nin söz konusu bakanlıklardan alınarak Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı adı altında birleştirilerek Başbakanlığa bağlanması gibi) iktisadi alan teknik konuların görüşüldüğü ve teknik kararların alındığı bir görünüme kavuşturularak apolitikleştirmeye çalışılmaktadır. Sömürü ilişkilerinin yeniden üretimini ve sınıf iktidarını içinde barındıran devletin ekonomik işlevleri böylelikle siyaset dışı bir unsur haline getirilmeye çalışılmaktadır. Poulantzas devlet aygıtlarını/kurumlarını iktidar bloğu içindeki egemen fraksiyonun özellikle iktisadi çıkarlarının yoğunlaştığı merkezler olarak değerlendirmekte ve bu bağlamda belli dönemde öne çıkan kurumları/aygıtları "güç merkezleri" olarak tanımlamaktadır (Poulantzas, 2014: 129-131). Bu bağlamda Poulantzas'tan aktaran Akçay "uzmanlaşmış ekonomik aygıtlar"ı, devlet ve sermaye birikimi arasındaki ilişkilerin giderek yoğunlaşmasının işareti olarak değerlendirmektedir (Poulantzas, 2000: 17'den aktaran Akçay, 2013: 29). Yanı sıra söz konusu düzenlemeler ve neoliberalizmin öngördüğü yönetim, özelleştirme gibi uygulamalarla sermayenin egemenliğinin pekiştirildiği bir süreç devam etmektedir. Özellikle iktisadi alandaki apolitikleştirmeye yönelik bu eğilim ve yanı sıra siyasal alanın daraltılması ve demokrasiden ziyade otoriter eğilimlerin güçlenmesi Akçay'ın teknokratik otoriterizm tanımlamasının dayanaklarını oluşturmaktadır (Akçay, 2013: 27-32).

2000’lerde söz konusu otoriter tavrın giderek güçlendiğini belirtmektedir. Örneğin Yalman bu süreci mevcut otoriter eğilimlerin otoriterleşmesi olarak değerlendirilmesi gerektiğini belirtmektedir (Yalman ve Tanış Zaferoğlu, 2017). Ek olarak Yalman 2008 finansal krizinin her ne kadar bir paradigma değişimine sebep olmamış olsa da bu süreçten itibaren rıza-zor dengesinin, zor lehine bozulduğu bu bağlamda devletin zor yönünün giderek ön plana çıktığını belirtmektedir (Yalman, 2019). Diğer taraftan Şebnem Oğuz, Poulantzas’ın devlet tipolojilerine ve kapitalist devletin olağan ve olağanüstü biçimlerine³⁸ ilişkin kavramsallaştırmasından yola çıkarak Türkiye üzerine yaptığı değerlendirmede devletin otoriter bir niteliğe sahip olduğunu belirtmekle birlikte özellikle 2010-2011 sonrasında faşizme ilişkin özelliklerin de görünür olmaya başladığını ifade etmektedir.

Poulantzas’a göre bir toplumsal formasyondaki devlet biçimleri, politik olanın ekonomik olanla ilişkisindeki özgül bir değişiklik bağlamında karakterize edilmektedir. Kapitalist devletin olağan biçimleri arasında olan otoriter devlet biçiminde bu durum siyasal alanın daraltılması, devlet aygıtının güçlenmesi, devlet aygıtı içinde yürütmenin özerkleşerek güç kazanması şeklinde olmakta ve yürütmenin ön plana çıkmasıyla karakterize edilmektedir³⁹. Poulantzas’tan aktaran Oğuz otoriter devlet yapısının ortaya çıkması durumunu şu şekilde açıklamaktadır (Oğuz, 2012: 3):

(...) farklı sermaye kesimlerinin yürütme organında güçleri oranında bir “iktidar bloğu” ile temsil edilmesi ise sermayenin farklı kesimleri arasındaki çelişkilerin yoğunlaşmasıyla birlikte egemen sermaye kesiminin siyasal alanda hegemonyasını örgütleyemediği koşullarda ortaya çıkar. Böyle dönemlerde söz konusu hegemonyanın örgütlenmesi siyasi partilerden çok devlet bürokrasisine kalır ve çoğunlukla yasama organı karşısında yürütme organının güçlendiği, yürütme organı içinde de sermayenin hegemonik kesiminin çıkarlarını temsil eden uzmanlaşmış bir ekonomik aygıtın ön plana çıktığı görülür. Poulantzas’a göre bu durum 1970’li yılların sonunda kalıcı bir nitelik kazanarak “otoriter devlet” olarak tanımladığı yeni bir devlet biçimine yol açmıştır.

Poulantzas’ın kavramsallaştırması bağlamında Türkiye’de 1980 sonrası süreci ele alan Oğuz, devletin 1980’den itibaren otoriter bir yapı sergilediğini, bu bağlamda

³⁸ Poulantzas’ın devlet tipolojileri ve kapitalist devletin olağan ve olağanüstü biçimleri “Siyasal İktidar ve Toplumsal Sınıflar” isimli kitabından ayrıntılı olarak anlatılmaktadır.

³⁹ Nitekim Poulantzas’a göre devlet aygıtının özel siyasi fonksiyonu olarak yürütme politik bir güç merkezini içerir ve baskın olması durumu ise siyasal alanın ekonomik alana müdahalesi anlamına gelmektedir (Poulantzas, 2014: 363).

aşamalı olarak siyasal alanın daraltıldığını, devlet aygıtının güçlendiğini ve devlet aygıtı içerisinde ise yürütmenin özerk bir yapı haline geldiğini belirtmektedir⁴⁰. Ona göre devlet 1980’den itibaren otoriterleşme eğilimi göstermekte, bu bağlamda AK partinin iktidara geldiği 2002 yılında zaten otoriter devlet sınıflandırmasına uymaktaydı. Dolayısıyla AK parti iktidarıyla birlikte otoriterleşme eğiliminin ortaya çıktığına dair yorumları reddederek, zaten otoriter bir yapının büyük ölçüde mevcut olduğunu belirtmekte, AK partinin söz konusu eğilimi daha da güçlendiren bir tavır sergilediğini ifade etmektedir (Oğuz, 2012: 9-11).

2010 Anayasa Referandumu ve 2011 seçimlerinden sonra ise kapitalizmin olağan biçimi olan otoriter devlet yapısının hızla derinleştirildiği ve olağanüstü devlet biçimine doğru evrilerek, faşizme özgü özelliklerin ön plana çıkmaya başladığı belirtilmektedir. Oğuz’a göre 2010-2011 sonrası gerçekleştirilen hukuki ve kurumsal düzenlemelerle siyasal alanın daraltılmasının yanı sıra yürütmenin özerkliğinin iyice arttığı ve hatta yargı karşısında güç kazanarak, yargının yürütmenin denetimine girdiği bir süreç devam etmektedir. Devlet aygıtı ve özellikle yürütme zaten var olan gücünü daha arttırarak, gerek getirdiği düzenlemelerle gerekse uyguladığı politikalarla giderek daha agresif şekilde faşizme ilişkin unsurları yansıtmaya başlamıştır⁴¹.

Poulantzas’a göre olağanüstü devlet biçimlerinin olağan devlet biçimlerinden farklılıkları; hukuk devletin polis devletine geçilmesi, fiziksel şiddetin artması, seçimlerin askıya alınması, devletin görece özerkliğinin artması, ve iş hiyerarşisinin ve temel işlevlerinin değişmesi şeklinde sıralanmaktadır (Oğuz, 2016: 89). Nitekim 2010-2011 sonrası sürece bakıldığında her ne kadar seçimlerin askıya alınması söz konusu olmamışsa da devletin özerkliğinin artması, yargının yürütme karşısında zayıflatılması ve bir nevi yürütmenin kontrolüne alınması, özellikle polis aygıtının

⁴⁰ Oğuz’a göre 1980 sonrası süreçte siyasi partilere ve seçim sistemine ilişkin düzenlemelerle (1983’te getirilen %10’luk seçim barajı uygulaması gibi) siyasal alanın daraltılması söz konusu olurken, iktisadi kararların Bakanlar Kurulu tarafından çıkarılan kanun hükmünde kararnamelerle alınmasıyla yürütmenin güçlenmesi sağlanırken, Akçay’ın da bahsettiği yeni kurulların oluşturulması ya da var olan kurulların yeniden düzenlenmesi ve işlevsel hale getirilmesiyle yürütme ve yürütme içindeki kimi kurumlar özerkleştirilerek daha güçlü hale getirilmiştir (Oğuz, 2012: 9-10).

⁴¹ İçişleri Bakanlığına bağlı olarak 2010 yılında kurulan “Kamu Düzeni ve Güvenli Müsteşarlığı”nın 2011 yılında Başbakanlığa bağlanması, Polis Vazife ve Salahiyet Kanunu’nda yapılan değişikliklerle polisin yetkilerinin istihbarat ve hatta yargıyı da kapsayacak şekilde genişletilmesi, Hakimler Savcılar Yüksek Kurulu ve Anayasa Mahkemesi üyelerinin belirlenme yöntemlerinin değiştirilmesi ve böylelikle yürütmenin daha belirleyici hale gelmesi, İl İdaresi Kanunu’nda yapılan düzenlemeyle yargı yetkisinin vali ve kaymakamlara devredilmesi gibi hususlar yürütmenin özerkleşmesi ve giderek başlı başına bir güç haline gelmesinin göstergeleri olarak sayılabilir (Oğuz, 2016: 95-97, 102).

işlevlerinin istihbarat ve yargıyı da içine alacak şekilde genişletilmesi gibi hususların peyderpey gerçekleştiği görülmektedir. Dolayısıyla neoliberal devlet, kamusal hizmetlerinden arındırılarak, baskıcı karakterinin ön plana çıkarıldığı bir yapı sergilemektedir (Güler, 2000).

Diğer taraftan devletin ideolojik aygıtları ve baskı aygıtı açısından bakıldığında olağanüstü devlet biçimlerinde ideolojik aygıtların hem birbirleri arasında hem de baskı aygıtı ve egemen sınıf bağlamında özerkliğinin zayıfladığı, buna karşılık baskı aygıtının ise görece özerkliğinin arttığı belirtilmektedir. Yanı sıra ideolojik aygıtlar ile baskı aygıtı arasındaki ilişkilerin ise sınıf mücadelesinin mevcut konjonktür bağlamında aldığı biçimine göre değişiklik gösterebileceği belirtilmektedir (Poulantzas, 2012: 364-372; Oğuz, 2016: 89-91). Nitekim 2007 itibarıyla yapılan değişikliklere bakıldığında polis aygıtının yetkilerinin genişletilmesi ve güçlendirilmesi bu bağlamda değerlendirilmektedir. Nitelim Yalman baskı aygıtının şiddet unsuruna değinerek özellikle 2010-2011 dönemecinden sonra oldukça net bir şekilde sözlü ve fiziki şiddetin birlikte kullanıldığına işaret etmektedir (Yalman, 2019: 189). Baskı aygıtının giderek güç kazanmasına ilişkin olarak Oğuz, Bekmen'den şu alıntıyı yapmaktadır (Bekmen, 2015'den aktaran Oğuz, 2016: 106): “(...) *devletin baskı aygıtları içinde Doğuda ordu ve kontgerillanın, Batıda ise polis ve yargının ön plana çıktığı ve her iki coğrafyada da yürütme ve istihbaratın etkin olduğu dolayısıyla “devletin zor aygıtlarının bütünüünün işlerlik kazandığı”* bir dönem söz konusudur. Nitekim baskı aygıtının giderek daha sert ve kendini gizlemeden ve hatta zaman zaman gerçekleştirdiği eylemleri meşrulaştırma ihtiyacı duymadan hareket etmesi bu bağlamda değerlendirilebilir. Diğer taraftan ideolojik aygıtların özerkliğini kaybetmesi ve yanı sıra olağan devlet biçimlerindeki işlevlerine aykırı biçimde baskı aygıtını meşrulaştırma noktasında işlerlik kazanması da bu döneme özgü bir özellikle olarak değerlendirilebilir (Oğuz, 2016:97-97). Özellikle 2010-2011 sonrası sürece bakıldığında Yalman'ın “otoriter devletin otoriterleşmesi” ifadesi daha da anlamlı hale gelmektedir.

SONUÇ

Kapitalizm kuralların ve sınırların belli olduğu, iktisadi ve siyasi alanların birbirinden ayrıldığı, emeğin öncelikle ekonomik koşullar ve unsurlar yoluyla tahakküm altına alındığı, şiddetten arındırılmış bir toplumsal yapının varlığına ihtiyaç duymaktadır. Dolayısıyla temelde şiddetin dışlandığı bir yapı tasviri söz konusudur. Toplumsal sınıfların mevcut sınıfsal yapıyı içselleştirmesi, iktisadi yapının çalışma hayatına ilişkin dayattığı zorunlulukların ve eşitsiz yapının proletarya tarafından kabulü yanı sıra egemen sınıfın ideolojik görüşünün alt sınıflara belletilmesi gibi unsurların kapitalist sistemin yapısal unsurları ve devletin ideolojik aygıtları yoluyla oluşturulmasından dolayı baskı aygıtından ziyade ideolojik aygıtların ön planda olduğu görüşü hakim kılınmaktadır. Kapitalist sistemin bu görünümü, baskı aygıtı yoluyla uygulanan eylemlerin, siyasal alanla sınırlı kaldığı ve iktisadi alanda zor unsuruna yer olmadığı ya da gerek olmadığı gibi bir sonucu doğurmaktadır. Ancak kapitalizm tarihine bakıldığında şiddetin hemen hemen her dönemde etkin olduğu ve devletin baskı aygıtının farklı görünümüleri altında, temelde iktisadi sistemin ve dolayısıyla egemen sınıfın çıkarının gözetilmesi/korunması amacına yönelik olarak uygulanma geldiği görülmektedir. Ellen Meiksins Wood'un da belirttiği gibi kapitalizm tarihi boyunca ekonomi dışı gücün varlığına ihtiyaç duymuş, her ne kadar toplumsal alandaki görünümü ve uygulanma yöntemleri değişiklik gösterse de her zaman bu güce yaslanmıştır.

Öncelikle kapitalizm ve devlet ilişkisine bakıldığında, devletin mevcut iktisadi sisteminin kurumsallaşması, yapısal unsurlarının oluşturulması, sürekliliğinin sağlanması, korunması ve gerekli durumlarda yeniden düzenlenmesi noktasında çeşitli işlevler yerine getirdiği kabul edilmektedir. Devlet bu işlevleri, Althusser'in kendi sınıflandırmasında gösterdiği üzere, ideolojik aygıtlar ve baskı aygıtı yoluyla yerine getirmektedir. Althusser'e göre devletin ideolojik aygıtları (DİA) temelde egemen sınıfın ideolojisinin ve mevcut sömürü sisteminin, toplumsal yapıdaki diğer sınıflar tarafından belletilmesi yoluyla sürdürülmesini sağlama işlevini yerine getirmektedir ki Althusser bunu Gramsci'nin hegemonya kavramıyla ilişkilendirerek açıklamaktadır. Gramsci, egemen sınıfın egemenliğini, sadece devletin baskı aygıtlarını kullanarak sürdürmediğini/sürdüremeyeceğini, egemenliğin sürdürülmesi

için aynı zamanda tahakküm altındaki sınıfların ya da sınıf fraksiyonlarının etkin rızasının da kazanılması gerektiğini belirtmektedir. Ona göre egemen sınıf, diğer sınıf ya da sınıf fraksiyonları üzerindeki hegemonyasını, bu sınıflara kendi değerlerini benimsetme ve bu bağlamda söz konusu sınıfların rızasını da kazanma yoluyla sağlayabilmekte ve sürdürebilmektedir. Althusser ise bu sürecin yani hegemonyanın oluşması aşamasının ideolojik aygıtlar yoluyla gerçekleştiğini belirtmektedir. Devletin baskı aygıtı (DBA) ise, mevcut iktisadi yapının ve üretim ilişkilerinin yeniden üretiminin siyasal koşullarını, baskı unsuru yoluyla yerine getirmektedir. Bununla birlikte DBA'lar salt fiziksel baskı ve şiddeti içermemekte, oluşturulan kurallar ve yaptırımlarla fiziksel baskı tehdidini de içermektedir.

Bu bağlamda kapitalist sistem, DBA ve DİA'lar aracılığıyla hem rızanın oluşturulması hem de baskı ve baskı tehdidi yoluyla varlığını sürdürmektedir. DBA ve DİA'lar ise karşılıklı ilişki içerisinde olup, birlikte işlerlik kazanmakta ve böylelikle mevcut yapıyı sürdürmektedir. Dolayısıyla ne salt DBA'nın ne de salt DİA'ların çalışmasından söz edilmekte, bu unsurların birlikte kullanımıyla işlevselliklerini kazandığı belirtilmektedir. Ancak özellikle DBA, her ne kadar fiziksel baskı anlamında doğrudan kullanımından sakınılsa da ve bu bağlamda kamusal alanda görünür olmama gibi bir nitelikte anılsa da, DİA'ların işlerlik kazanmasının ön koşulunu oluşturmaktadır. Bu doğrultuda, devletin baskı aygıtı, üretim ilişkilerinin ve iktisadi koşulların yeniden üretimini baskı yoluyla gerçekleştirmekte ve ayrıca aynı işlevin ideolojik aygıtlar yoluyla da gerçekleşmesi adına, ideolojik aygıtların işlevselliğinin sağlanması için bir nevi “kalkan” görevi görmektedir.

Devletin baskı aygıtı Althusser tarafından tek bir yapı olarak görülmekte ve bu yapının kendi içinde hükümet, idare organları, mahkemeler, ordu ve polis unsurlarını içinde barındırdığı belirtilmektedir. Bu çalışmada, Althusser'in söz konusu ifadesinden yola çıkarak DBA, kendi içinde polis ve düzenli orduyu kapsayan doğrudan zor aygıtları, idari ve hukuki yapıları kapsayan dolaylı zor aygıtları ve tutukevlerini ifade eden cezalandırma aygıtı şeklinde sınıflandırılmıştır. Söz konusu unsur her ne kadar baskı ana başlığı altında ele alınmış olsa da, zorun ve baskının kullanım şekline bağlı olarak bir sınıflandırmaya tabi tutulmuştur. Bu sınıflandırma kapsamında polis erkinin ve düzenli ordunun yer aldığı doğrudan zor aygıtları, temelde emeğin disipline edilmesi, toplumsal alanda ortaya çıkan sınıfsal çelişkilerin

sönümlenemeyecek bir hal alması durumunda, genellikle alt tabakalara ve çoğunlukla proletaryaya uygulanan önleyici ve baskılayıcı somut yöntemleri barındırmaktadır. Yanı sıra ulusal sermayenin korunması ve çıkarlarının gözetilmesi noktasında dışarıya yönelik uygulanan yöntemleri içermektedir. Bu bağlamda doğrudan zor aygıtları, kapitalist sistemin tehlikeye girmesine neden olan iç ve dış tehditlerin ortaya çıkması ve diğer baskı aygıtları tarafından çözülememesi durumunda devreye giren, fiziksel baskı yöntemlerini barındıran unsurlarla karakterize edilmektedir.

Hukuk, yasalar, idari ve yönetsel uygulamaların yer aldığı dolaylı zor aygıtları ise kapitalist sistemin yapısal koşullarının oluşması, olgunlaşması ve gereken hallerde yeniden düzenlenmesi noktasında işlev görmektedir. Kapitalist sistemde iktisadi ve siyasal yapılar birbirinden ayrı alanlar olarak kurgulanmakta ve iktisadi alan siyasal alandaki hukuki, idari ve yönetsel uygulamalar yoluyla düzenlenmekte, korunmakta ve gerektiği hallerde yeniden yapılandırılmaktadır. Dolaylı zor aygıtları bu işlevlerinin yanı sıra doğrudan zor aygıtları ve cezai aygıtın iş ve işlemlerinin meşruiyetinin de temel dayanağını oluşturmaktadır. Pozitif hukuk anlayışı ve kişisellikten arındırılmış idari ve yönetsel yapı tarafından getirilen ilkeler, kurallar ve yasalar, DBA'nın diğer unsurları tarafından uygulanan eylemlerinin kabul edilebilirliğini sağlamakta ve bu bağlamda meşruiyetine zemin hazırlamaktadır. Bu doğrultuda doğrudan ve dolaylı zor aygıtları kapitalist sistemin genel varlık koşullarının oluşturulması, korunması, gerekli emeğin yaratılması ve kapitalist sistem tarafından belirlenen disipline tabi tutulması, sermayenin çıkarları doğrultusunda iktisadi alanın ve üretim ilişkilerinin düzenlenmesi, meşruiyetinin sağlanması ve gerektiği hallerde değiştirilmesi işlevlerini yerine getirmektedir. Cezalandırma aygıtı ise, kapitalizmin dayattığı toplumsal ve iktisadi yapıyı tehlikeye atan, sermaye tarafından ön görülen iş ahlakı ve disiplin unsurlarının emek tarafından yerine getirilmediği durumlarda kapitalist disiplin ve denetimin sağlanmasına yönelik bir mekanizma olarak karşımıza çıkmaktadır.

Devletin baskı aygıtı, kimi zaman gerekçesi ve eylemleriyle toplumsal alanda doğrudan görünür bir hal alarak, kimi zaman ise özellikle pozitif hukuk anlayışının kişisellikten arındırılmış, genel iyinin çıkarlarını gözeten ve meşruiyetini de bu özelliğinden kazanan kuralların uygulayıcısı görünümünde esas ereğini gizler nitelikte eylemleriyle kapitalizmin tarihi boyunca sistemin temel destekleyicisi haline

gelmiştir. Nitekim kapitalizmin tarihine ve geçirdiği dönüşümlere bakılınca, zorun sistem açısından yeri daha net bir şekilde görülebilmektedir.

Bu çalışmada kapitalist iktisadi sistem ilk/erken birikim aşaması, liberal kapitalizm, müdahaleci kapitalizm ve neoliberal kapitalizm şeklinde dört aşamada ele alınmış olup, her dönem üretim biçimi, devletin işlevleri ve baskı unsuru bağlamında değerlendirilmiştir. Öncelikle ilk/erken birikim aşamasına bakıldığında, aslında bu süreç geleneksel üretici güçlerin ve üretim ilişkilerinin lağvedildiği, buna karşılık kapitalist iktisadi sistemin kurumsallaşma ve hakim üretim biçimi haline gelme aşaması olarak karşımıza çıkmakta olup, iktisadi, toplumsal ve siyasal anlamda ciddi dönüşümleri içinde barındırmaktadır. Bu süreçte kapitalist sistemin ihtiyaç duyduğu emeğini belli bir ücret karşılığında satan bir emekçi sınıfın varlığı, içinde bulundukları aşamanın gerekleri doğrultusundan zorla oluşturulmuştur. Bu aşama, yeni oluşmakta olan ve sefalet içinde yaşamak durumunda kalan işçi sınıfının, kapitalist iktisadi düzenin ihtiyaç duyduğu gerekli emeğe dönüştürülmesi, biçimlendirilmesi, disipline edilmesi ve böylelikle uygun hale sokulması ereğinin devletin baskı aygıtı aracılığıyla gerçekleştirildiği bir süreci yansıtmaktadır. Özel mülkiyet, sözleşmeye dayalı iş ilişkisi, nakdi ücret gibi unsurlar yasalar yoluyla yerine getirilmiş, işgücünün bu yeni koşullara ayak uydurması ise çoğunlukla doğrudan zor aygıtı ve cezalandırma aygıtının birlikte kullanımıyla sağlanmaya çalışılmıştır. Sınıfsal çelişkiler nedeniyle ortaya çıkan eylemler ise hukuki kurallar yoluyla yasaklanmış, bu yasaklara rağmen gerçekleşen isyan hareketleri, hukuk aygıtının sağladığı meşruiyet zemini dolayısıyla doğrudan zorun en ağır biçimiyle bastırılmıştır. Bu bağlamda kapitalizmin ilk/erken birikim aşaması, yeni oluşmakta olan iktisadi yapının gerekleri doğrultusunda, belki de zorun en sert biçimde ve en görünür haliyle uygulandığı dönemi yansıtmaktadır.

Sanayi Devrimi ile başlangıcının karakterize edildiği 1850-1914 arası süreç, makineleşme dolayısıyla fabrika üretim yöntemine geçildiği, piyasa güçlerinin serbestliğine dayanan liberal iktisadi ve siyasal anlayış çerçevesinde şekillenmiş ve kendi yapısına uygun düşen liberal devleti ortaya çıkarmıştır. Temelde *laissez faire*, *laissez passer* anlayışının hâkim olduğu bu dönemde devlet piyasanın dışında konumlanmış, emeğin yeniden üretimi, emek-sermaye ilişkisinin düzenlenmesi, piyasa koşullarının belirlenmesi gibi iktisadi alana içkin unsurların, piyasanın kendi işleyişi içinde düzenlenebileceği görüşü hâkim olmuştur. Devlet liberal aşamada,

sermayenin korunması ve toplumsal yapının düzenlenmesi işlevlerini yerine getirmiş, yanı sıra gelir getirmeyen altyapı yatırımlarıyla sermayeye destek olmaya çalışmıştır.

Diğer taraftan bu dönem, iş gücünün giderek arttığı, çalışma koşullarının ise daha fazla artı-değer elde etmek adına insan bedeninin sınırlarını zorlayacak derecede ağırlaştırıldığı ve aynı zamanda kapitalist iş ahlakının ve fabrika çalışma sisteminin dayatılmaya çalışıldığı bir sürece işaret etmektedir. Devlet ise söz konusu yaptırımları öncelikle zor erki aracılığıyla yerine getirmiş ya da iktisadi alanda uygulanan baskıyı zor erkinin varlığıyla desteklemiştir. Bu bağlamda liberal kapitalizm aşamasında zor aygıtı emeğin disipline edilmesi, kontrol altında tutulması ve zapt edilmesi noktasında ön planda yer almış, gerek yasalar ve kurallarla gerek doğrudan müdahalelerle gerekse cezalandırma yoluyla sistemin sürekliliğini sağlama ve emeği zapturapt altında tutma noktasında etkin bir unsur haline gelmiştir. Egemen sınıf, rızayı üretme gibi bir zahmete girmek yerine, zor erkinin sağladığı hareket alanı bağlamında baskıyı giderek arttıran bir tavır sergilemiştir. Liberal kapitalizm ve liberal devlet anlayışı, zor erkinin, gizleme ihtiyacı duyulmadan kullanıldığı, fiziksel şiddet, baskı, ceza gibi yaptırımlarla ve bu yaptırımların hukuki unsurlarla “meşru” hale getirildiği, böylelikle özellikle işçi sınıfı üzerinde tahakküm kurulduğu/kurulmaya çalışıldığı bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır.

Hobsbawm’un “felaket çağı” olarak nitelendirdiği Dünya Savaşları arasındaki dönem, kapitalist sistemin bocalama, kriz ve alternatif bir iktisadi yapının ortaya çıkması nedeniyle tehdit altında olduğu bir sürece işaret etmektedir. 1914-1945 dönemi bölgesel çatışmalar, milliyetçilik akımı, iktisadi bunalım, yoğun işsizlik nedeniyle ortaya çıkan toplumsal çatışmalar ve tabi iki Dünya Savaşı’nın gerçekleşmiş olması nedeniyle ulusal, bölgesel ve uluslararası alanda şiddetin ön planda olduğu ve bu bağlamda gerek içeriye gerekse dışarıya yönelik olarak zor erkinin öncelikle kullanıldığı bir dönemi yansıtmaktadır. Hem iktisadi hem de siyasi bunalımın aynı anda yaşanması, içeriden ve dışarıdan tehdit unsurlarının artması ve çatışmaların varlığı devleti, fiziksel baskı ve şiddet unsurlarını kullanma noktasında daha cüretkâr hale getirmiş, milliyetçilik akımının güçlenmesi ve tarihsel konjonktür ise zor erki uygulamalarının meşru olarak değerlendirilmesine destek olmuştur. Bu dönemde devlet, savaş sanayiine daha çok yatırım yapmış ve bu alandaki üretimlerin artırılması adına ağır çalışma koşullarının oluşturulmasını ve bu koşullara uyulmaması halinde

ise cezai yaptırımların uygulanmasını sağlamış, yanı sıra işçi sınıfının haklarını sınırlayan düzenlemeler getirmiştir. Dolayısıyla, bu dönemde devletin zor erki, mevcut konjonktürün verdiği meşruluk zeminini de kullanarak, gizlenme ihtiyacı duymamıştır.

İki Dünya Savaşı arasındaki dönem, kapitalizmin ciddi bir darbe aldığı süreci yansıtmaktadır. Bu bağlamda yeniden yapılanma sürecinin sonunda devlet müdahalesinin gerekliliğinin ön planda olduğu bir aşama kendini dayatmıştır. Bu kapsamda 1945-1973 dönemi üretim yöntemi ve örgütlenmesinde ortaya çıkan değişimler ve devletin iktisadi alanda artan işlevleri ile karakterize edilmektedir. Fordist üretim yönteminin hayata geçirildiği söz konusu süreçte devlet, iktisadi alana doğrudan müdahale eden, altyapı yatırımlarıyla kalkınmayı gözetken ve yanı sıra toplumsal refahı arttırmaya öncelik veren müdahaleci sosyal refah devleti halini almıştır. Bunun yanı sıra devlet, işçi sınıfının çalışma hayatındaki durumlarının ve haklarının bu sınıfın da talepleri göz önüne alınarak yeniden planlanması, emeğin yeniden üretimi, işçi-işveren arasındaki ilişkileri her iki sınıfta kabul edebileceği şekilde düzenlemesi gibi işlevleri yerine getirmeye başlamış ve bu durum kapitalizme içkin olan sınıfsal çelişkilerin sönümlenmesini beraberinde getirmiş, bu bağlamda zor erkinin arka planda olduğu, rızanın üretimine dayalı bir yapı ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla bu dönem, zor erkinin kamusal alanda görünür olmayan yani perde arkasında olduğu bir sürece işaret etmektedir. Ancak 1960'ların sonlarına doğru ekonomik bunalımın yavaş yavaş kendini hissettirmesi, üretim biçiminin bireyi mental ve fiziksel olarak yorması bu bağlamda sendikal hareketlerin giderek artması ve diğer taraftan 1968'de başlayan gençlik hareketlerinin etkisi, toplumsal çatışmaların ortaya çıkmasını beraberinde getirmiştir. Bu bağlamda refah dönemi, toplumsal huzursuzluk ve çatışmaların arttığı ve zor erkinin yeniden ön planda olduğu bir süreçle sona ermiştir.

1973 sonrası dönem ise, Petrol Krizi'nin patlak vermesiyle ayyuka çıkan iktisadi bunalım sonrası yeniden yapılanmayı ve günümüze kadar gelen süreci kapsamaktadır. Bir önceki iktisadi sistemin katı bir yapıya sahip olması nedeniyle aşırı birikim krizi olarak ortaya çıkan bunalım, üretim yönteminin esnekliğe doğru evrilmesi ve piyasanın ise yine serbestlik anlayışıyla ancak bu sefer uluslararası piyasaların ihtiyaçlarının belirleyici olduğu neoliberal anlayış bağlamında yeniden

yapılanmasıyla karakterize edilmektedir. Devlet ise bu yeniden yapılanma sürecinde önce liberal anlayışta olduğu gibi piyasayı kendi haline bırakan, bu bağlamda iktisadi alana müdahil olmayan, sadece temel kamu hizmetlerini yürüten bir yapıya bürünmüştür. Neoliberalizm, piyasanın kendi kendine düzene gireceği noktasından hareket etmekte ve kapitalizmin mümkün olan en geniş coğrafyaya yayılma ihtiyacına cevaben, söz konusu anlayışın tüm kapitalist ülkelerde uygulanmasını ve uluslararası piyasaların serbestliğini önceleyen bir anlayışı yansıtmaktadır. Ancak söz konusu anlayışın dayatıldığı birçok ülke, gerekli hukuki ve yönetsel yapıya sahip olmaması ve yanı sıra üretim yönteminin ihtiyacı olan altyapı yatırımlarının istenilen düzeyde gelişmemiş olması nedeniyle beklenen gelişmeyi gösterememiş aksine bunalım süreci devam etmiştir. Bu ise 2000'lere doğru minimal devlet anlayışının tekrar sorgulanmasını ve nihayetinde devletin işlevlerinin bu sefer piyasa yanlı revizyonunu beraberinde getirmiştir. Minimal devlet anlayışında piyasanın dışına itilen devlet bu sefer, piyasalara sermaye yanlı müdahalelerde bulunacak şekilde yeniden yapılandırılmıştır. Bu anlayışta devletin piyasaları ve toplumu sermaye yanlı politikalarla yönetmesi ve düzenlemesi ön görülmekte, bu bağlamda iktisadi alanda etkin rol oynaması ancak bu defa izlediği politikalarda sermayenin çıkarlarını gözetten bir tavır sergilemesi beklenmektedir.

Neoliberal kapitalizm aşaması, kapitalist iktisadi sistemin belki de en acımasız sürecine işaret etmektedir. Neredeyse bütün kamu hizmetlerinin özelleştirilerek piyasa koşullarına göre sunulduğu, kamu iktisadi teşebbüslerinin hemen hepsinin özelleştirmeler yoluyla piyasaya devredildiği, ulusal ve uluslararası sermayenin ihtiyaçları doğrultusunda yönetsel ve hukuki yapıların peyderpey düzenlendiği ve bu düzenlemeler sırasında toplumsal refahın göz ardı edildiği, uluslararası piyasaların temel belirleyici etken haline geldiği bir süreci yansıtmaktadır. Bu aşamada devlet adalet, savunma ve dışişleri dışındaki hemen her işlevinden arındırılmış, sermayenin ihtiyaçlarına cevap veren bir unsur haline gelmiştir.

Neoliberal aşamada, devletin iktisadi işlevleri sınırlı bir perspektifte kurgulanmış olsa da, siyasal açıdan bakıldığında devletin sermayenin en büyük destekleyicisi konumunda olduğu görülmektedir. Holdinglerin ve çokuluslu şirketlerin hakimiyetindeki bu dönemde devlet, bu yapıların önemli bir müttefiki haline gelmiştir.

Zor erki açısından bakıldığında ise neoliberal aşamada, işçi sınıfı gerek esnekleşme gerek bireysel iş sözleşmelerinin sınıflandırılmasıyla gerekse de yasal düzenlemelerle zayıflatılmaya çalışılmaktadır. İşçi sınıfının zayıflatılmaya çalışıldığı bu aşamada, söz konusu sınıf çeşitli eylem repertuarları ve yanı sıra müdahil olduğu konuların genişlemesiyle ve bu bağlamda toplumsal alanda ortaya çıkan hoşnutsuzlukları da sahiplenerek güçlenmeye çalışmakta ve diğer grup ve yapılarla eklemlenerek ya da destek vererek ve diğer grup ve yapılardan destek alarak toplumsal alanda varlığını sürdürmektedir. Diğer taraftan hemen her şeyin metalaştığı ve kapitalist sistemin konusu haline geldiği bu aşamada, ortaya çıkan herhangi bir eylem doğrudan ya da dolaylı olarak iktisadi sistemi etkilemekte ve bu bağlamda bastırılması elzem olan unsurlar arasında görülmektedir. Neoliberal kapitalizm öncesi aşamalara bakıldığında, iktisadi yapıya ve getirdiği düzenlemelere doğrudan ya da dolaylı olarak karşı olan ve sistemi tehdit niteliği oluşturan eylemler, işçi sınıfının örgütlü yapısı ve güç unsuru bağlamında proletarya tarafından gerçekleştirilmekteydi. Bu sebeple özellikle işçi sınıfı hareketleri, kapitalist sistem açısından bir tehdit olarak algılanarak bastırılması elzem eylemlerin başında gelmekteydi. Ancak neoliberal aşamada, gerek toplumsal alandaki grupların ve amaçlarının iç içe geçen yapısı gerek toplumsal hareketlerin değişen doğası gerekse de işçi sınıfı sendikalarının müdahil oldukları konu ve grupları genişletme yönündeki tavırları ortaya çıkan hareketlerin kısa sürede sistemi tehdit eder bir niteliğe bürünmelerini ve bu bağlamda kapitalizm açısından bastırılması gereken unsurlar haline gelmesi sonucunu doğurmuştur.

Bu bağlamda neoliberal aşama toplumsal alanda ortaya çıkan herhangi bir dirence karşı tahammülsüzlüğün giderek arttığı ve rıza oluşturulmasının zaman kaybı olarak değerlendirildiği, dolayısıyla zor erkine daha sık başvurulduğu ve artık kamusal alanda sık sık görünür hale geldiği bir aşamaya tekabül etmektedir. Bunun yanı sıra hukuki kuralların keyfi olarak uygulandığı, geçici süreli çıkarılan yasalara başvurulduğu ya da yargılama sürecinin bile isteye uzatılarak cezalandırma aygıtının devreye sokulduğu ve böylelikle baskının oluşturulmaya çalışıldığı görülmektedir. Bu dönemde hukuki kuralların keyfi olarak çıkarılması ya da uygulanması (kısa süreli/geçici yasalar çıkarma, olağanüstü ya da sıkıyönetim ilan etme, yasaları değiştirme vs. gibi) yoluna da daha sık başvurulmaya başlanmıştır.

Diğer taraftan devletlerin otoriter yönlerinin daha ağır bastığı ve zorun kullanımına yönelik eğilimin giderek arttığı görülmekte yanı sıra baskı aygıtı ve ideolojik aygıtların işlevlerinde ve karşılıklı ilişkilerinde bir paradigma değişiminin ortaya çıkmaya başladığı gözlemlenmektedir. Poulantzas'a göre kapitalizmin olağan dönemlerinde DİA'lar hem kendi aralarındaki ilişkilerde hem de devlet aygıtıyla ilişkilerinde görece özerkliğe sahip yapılar olarak değerlendirilmektedir. Yanı sıra baskı aygıtından da belli bir özerkliğe sahip olmakla birlikte, baskı aygıtlarının varlığıyla kendi işlevlerini yerine getirebilmektedir. Ancak kapitalizmin olağanüstü devlet biçimlerinde DBA ve DİA'ların söz konusu özelliklerinde bir paradigma değişimi söz konusudur. Olağanüstü devlet biçimlerinde DİA'lar hem kendi aralarındaki ilişkilerde hem de devlet aygıtıyla ilişkilerinde görece özerklikleri sınırlandırılmakta ya da tamamıyla ortadan kalkmaktadır. Baskı aygıtıyla ilişkilerinde ise hemen hemen bir zıtlık ortaya çıkmakta ve DİA'lar baskı aygıtının faaliyetlerinin meşrulaştırılması noktasında da işlev görmeye başlamaktadır (Poulantzas, 2012: 364-372). Özellikle neoliberal aşamada yaşanan baskı ve şiddet faaliyetlerine karşı gerek hukuki unsurların gerekse ideolojik unsurların söz konusu faaliyetlerin meşrulaştırılması ya da normalleştirilmesi yönünde işlevler yerine getirmeye başlaması ve yanı sıra ideolojik aygıtların görece özerkliklerinin giderek sınırlandırılması, söz konusu aygıtlar arasındaki ilişkilerde Poulantzas'ın kavramsallaştırmasına paralel bir paradigma değişiminin ortaya çıkmaya başladığı izlenimini uyandırmaktadır. Örneğin ideolojik aygıtların en önemlileri arasında yer alan medyada, muhalif seslerin varlığına olan tahammülün azaldığı ve bu bağlamda doğrudan bastırılmasına yönelik uygulamaların daha da sıklaştığı görülmektedir.

Benzer şekilde Türkiye açısından bakıldığında da devletin baskı aygıtının neredeyse her zaman ön planda olduğu görülmektedir. Gerek kimi dönemlerde işçi sınıfı örgütlerine ve eylemlerine sınırlamalar ve yasaklar getirilerek, gerek cezai yaptırımlar uygulanarak gerekse de ortaya çıkan hareketler zor yoluyla bastırılarak emeğin tahakküm altında tutulması amaçlanmış, böylelikle kapitalist sistemin varlığı korunmaya çalışılmıştır. Neoliberal dönemde ise baskı aygıtlarının daha cüretkar, amacını gizleme zahmetine neredeyse hiç katlanmadan kullanıldığı görülmektedir. Yargılama sürelerinin ve dolayısıyla tutukluluk sürelerinin keyfi olarak uzatılması, böylelikle tahakküm altına alınamayan unsurların sistem dışına çıkarılması, ani ve

basit gerekçelerle kanunların değiştirilmesi ya da kanun hükmünde kararnamele yoluyla yapılan eylemlerin zayıf bir meşruiyet zemini altında sunulması, geçici kanunlar çıkarılması vs. gibi birçok tartışmalı uygulamanın bu dönemde daha sık kullanılır hale geldiği görülmektedir. Diğer taraftan toplumsal hareketlere müdahalelerin ise giderek zor yönü ağır basan nitelikte olduğu ve hareketleri anlayıp çözüm bulmaktan ziyade anlamsızlaştırıp basite indirgeyen ve hatta kriminalize bir hale sokarak yapılan müdahaleleri meşrulaştırır şekilde uygulandığı görülmektedir. Bu bağlamda neoliberal aşamada kapitalist dünyanın genelinde görülen sistem dışı seslere olan tahammülsüzlük ve bu seslerin kısa sürede bastırılmasına yönelik uygulanan stratejilerin benzer şekilde Türkiye’de de uygulandığı görülmektedir.

Kapitalist devlet hem kapitalist iktisadi sistemin ihtiyaç duyduğu çatışmalardan arındırılmış siyasal yapının varlığını hem de bu iktisadi yapının sürekliliğini hukuki ve yönetsel aygıtlarıyla ama hepsinden önemlisi zaman zaman görünür hale gelen ama işlerin normal seyrinde ilerlediği dönemlerde perde arkasından varlığını hissettiren zor aygıtları aracılığıyla yerine getirmektedir. Marx her ne kadar, zorun işlevini özellikle ilk birikim aşamasında, kapitalist unsurların yaratılması ve kabullenilmesi (belki de zorla içselleştirilmesi) bağlamında ifade etmiş olsa da, kapitalizmin tarihsel süreç içerisindeki gelişimine, kriz dönemlerine ve sermaye ile emek arasındaki çelişkilerin derinleştiği (ve bu çelişkilerin giderek sıklaştığı) aşamalara bakıldığında zorun giderek daha sık ön plana çıktığı görülmektedir. Sadece sosyal refah devleti döneminde zora başvurmak yerine, sınıfsal çelişkiler işçi sınıfının da talepleri gözetilerek sönmülmeye çalışılmıştır. Ancak kapitalizmin diğer aşamalarına bakıldığında gerek polis ve ordu gibi doğrudan zor aygıtlarıyla, gerek dolaylı zor aygıtının ifadesi olan kural ve yasalarla gerekse de cezalandırma aygıtıyla sınıfsal çelişkilerin bastırılmaya çalışıldığı ve muhalif unsurların ise zapturapt altına alınmaya çalışıldığı görülmektedir.

KAYNAKÇA

Abeles, M. (2017). *Devletin Antropolojisi*. Ankara: Dipnot Yayınları.

Acar, A. ve Aydın, H. (2017). Arap Baharı Üzerine Oryantalist ve Marksist Değerlendirmeler. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 22(2): 511-524.

Ağkaya, O. ve Yılmaz, A.G. (2015). Quebec Baharı: Neoliberalizm. Direniş ve Devlet. *Mülkiye Dergisi*. 39(2): 147-178.

Akal, C.B. (2013). *Devlet Kuramı*. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.

Akbaş, K. (20.10.2014). Modern Devlet ve Cezalandırma. <https://www.hukukihaber.net/makale/modern-devlet-ve-cezalandirma-h48189.html>, (19.06.2019).

Akbıyık, N. ve Öztürk, M. (2012). *Sivil Toplum ve Sosyal Medya Perspektifinde “Arap Baharı” ve “Wall Street’i İşgal Et!” Eylemleri*. Turgut Özal Uluslararası Ekonomi ve Siyaset Kongresi II Küresel Değişim ve Demokratikleşme Bildiriler Kitabı. Düzenleyen İnönü Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi. Malatya. 19-20 Nisan 2012.

Akçay, Ü. (2013). Sermayenin Uluslararasılaşması ve Devletin Dönüşümü: Teknokratik Otoriterizmin Yükselişi. *Praksis Dergisi*. 30-31: 11-39.

Akıncı Çötök, N. (2017). Giddens Sosyolojisinde Toplumsal Dönüşümün Temel Kavramları ve Bağlantılar: Yapılanma, Modernite ve Küreselleşme. *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*. 3(5): 189-207.

Akkaya, A. (2019). Roma İmparatorluğu’nun Yıkılışının Ardından Batı Avrupa’da Feodalitenin Kuruluşu ve Feodal Yönetimden Mutlak Monarşiye Geçişin Fikri ve Ekonomik Temelleri. *Gaziantep Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 1(1): 108-129.

Akkaya, Y. (1999). 1990'lı Yıllarda Türkiye'de Grevler. *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi* 54-2: 1-34.

Akkaya, Y. (2002). Türkiye'de İşçi Sınıfı ve Sendikacılık-1 (Kısa Özet). *Praksis*. 131-176.

Alptekin, M.Y. (2015). Kapitalizmin Ortaya Çıkışı: Jeo-Kültürel Yaklaşım. *Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*. 5(10): 231-241.

Althusser, L. (2000). *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*. Çev. Yusuf Alp ve Mahmut Özışık. İstanbul: İletişim Yayınları.

Althusser, L. ve Balibar, E. (1979). *Reading Capital Part 1*. London: Verso Books.

Amin, S. (2003). Modern Kapitalist Dünya-Sistemi Kavramına Karşı Eski Dünya Sistemleri Kavramı. *Dünya Sistemi Beş Yüzyıllık mı, Beş Binyıllık mı?* (ss. 457-506). Derleyen Andre Gunder Frank ve Barry Gills. Çev. Esin Soğancılar. Ankara: İmge Kitabevi.

Anbar, A. (2009). Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'yla Finansal Entegrasyonu: 1800-1914. *Maliye ve Finans Yazıları*. 1(84): 17-37.

Anderson, P. (2017). *Antikiteden Feodalizme Geçişler*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Antikapitalist.net. (08.11.2006). Kapitalizme Karşı İsyan, <https://www.antikapitalist.net/makale/dunya/76.htm>, (13.12.2020).

Aristoteles. (2017). *Politika Bütün Yapıtları-3*. Çev. Furkan Akderin. Ankara: Say Yayınları.

Arslaner, M.N. ve Ertuğrul Eryücel, E. (2011). Modern Devlet Anlayışının Felsefi Temelleri. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 15(2): 1-20.

Artuk, M.E., Gökçen, A. ve Yenidünya, A.C. (2013). *Ceza Hukuku Genel Hükümler*. Ankara: Adalet Yayınevi.

Aslan, O.E. (2012). *Devlet Bürokrasi ve Kamu Personel Rejimi*. Ankara: İmge Kitabevi.

Ay, İ.C. (2012). II. Dünya Savaşı Ulusal Planlama Faaliyetleri: 1946 İvedili Sanayi Planı ve 1947 Türkiye İktisadi Kalkınma Planı'nın Karşılaştırmalı Analizi. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*. 62(1): 147-172.

Aybudak, U. (2007). Modern Devlet Bağlamında Ortaya Çıkan Egemenlik Kavramı ve Egemenliğin Dönüşümü. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 10(54): 226-237.

Aydemir, C. ve Genç, S.Y. (2011). Ortaçağın Sosyoekonomik Düzeni: Feodalizm. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*. 10(36): 226-241.

Aytaç, Ö. (2003). Bilincin Sosyolojik Analizi. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*. 2(4).

Bahar, O. (2005). Türkiye Ekonomisinde 1980 Öncesi Uygulanan Sanayileşme Politikaları. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*. 3(4): 64-90.

Bakırtaş, İ. ve Tekinşen, A. (2004). Dünya Savaşları ve Büyük Buhran Arasındaki Etkileşimin Ekonomi Politikası. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 12: 83-100.

Bank, B. (2012). Poulantzas'ın Kapitalist Devlet Kuramı: Sivil Toplum ve Devlet Arasındaki İkiliğin Aşılması. *Sosyal Bilimler Dergisi*. 5(2): 21-52.

Barbak, A. (2018). Devlet ve Değişen Güvenlik Anlayışı. *Quo Vadis: Kamu Yönetimi*. Der. Veysel Erat, Cengiz Ekiz, İbrahim Arap (ss. 309-352). Ankara: Nika Yayınevi.

Bauman, Z. (1999). *Çalışma, Tüketim ve Yeni Yoksulluk*. Çev. Ümit Öktem. İstanbul: Sarman Yayınevi.

Bauman, Z. (2003). *Modernlik ve Müphemlik*. Çev. İsmail Türkmen. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Beaud, M. (2015). *Kapitalizm Tarihi 1500-2010*. Çev. Fikret Başkaya. İstanbul: Yordam Kitap.

Benmayor, G. (05.12.1999). Dünya Neleri Konuşuyor. Hürriyet Gazetesi. <https://www.hurriyet.com.tr/dunya-neleri-konusuyor-39117270>, (13.12.2020).

Bensussan, G. ve Labica, G. (2016). *Marksizm Sözlüğü*. Çev. Volkan Yalçintoklu. İstanbul: Yordam Kitap.

Berberoğlu, B. (2009). *Klasik ve Çağdaş Sosyal Teoriye Giriş Eleştirel Bir Perspektif*. Çev. Can Cemgil. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Bezci, B. (2006). Hegel'in Felsefesinde Etik, Politik Olan ve Özgürlük. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 21(2): 245-246.

Biamag. (12.09.2003). Küreselleşme Karşısı Protestonun Tarihi. <https://m.bianet.org/biamag/siyaset/23592-kuresellesme-karsiti-protestonun-tarihi>, (13.12.2020).

Birdsall, N. ve Fukuyama, F. (2011). *The Post-Washington Consensus*. Foreign Affairs, 90(2): 45-53.

Birgün. (01.08.2019). Sendikalaşma oranı yerlerde sürünüyor. <https://www.birgun.net/haber/sendikalasma-orani-yerlerde-surunuyor-263619>, (30.12.2020).

Bloch, M. (2019). *Feodal Toplum*. Çev. Melek Fırat. İstanbul: Isık Yayınları.

Bora, T. (2017). *Cereyanlar Türkiye'de Siyasi İdeolojiler*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Boyras, İ. (24.07.2001). Cenova'da Küreselleşme Karşısı Bir Kişinin Katledilmesini Kınıyoruz. <https://www.ihd.org.tr/cenovada-keselle-karti-b-k-katledmeskiniyoruz/>, (13.12.2020).

Bozkurt, G. (1981). Eski Hukuk Sistemlerinde Kölelik. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. 38(1): 65-103.

Brain, J. The Victorian Workout. <https://www.historic-uk.com/HistoryU-K/HistoryofBritain/Victorian-Workhouse/>, (18.08.2020).

Braudel, F. (2017). *Kapitalizmin Kısa Tarihi*. Çev. İsmail Yerguz. Ankara: Say Yayınları.

Bulut, F. (2011). 68 Kuşağı Gençlik Olaylarının Uluslararası Boyutu ve Türkiye’de 68 Kuşağına Göre Atatürk ve Atatürkçülük Anlayışı. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*. 11(23): 123-149.

Carnoy, M. (2001). Gramsci ve Devlet. *Praksis Dergisi*. 3: 252-278.

Carnoy, M. (2015). *Devlet ve Siyaset Teorisi*. Çev. Simten Coşar, Aykut Örküp, Mete Pamir ve Mehmet Yetiş. Ankara: Dipnot Yayınları.

Cerev, G. ve İslamoğlu, E. (2019). Cumhuriyetin İlk Yıllarında (1923-1945) Çalışma İlişkileri. *Türkiye’de Kamu İşveren Sendikacılığının Gelişimi* (ss. 57-68). Editör Mustafa Çöpoğlu. İstanbul: Der Yayınları.

Childe, G. (2009). *Tarihte Neler Oldu?*. İstanbul: Kırmızı Yayınları.

Clastres, P. (1991). *Devlete Karşı Toplum*. Çev. Mehmet Sert ve Nedim Demirtaş. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Cnntrk. (11.12.2018). Sendikacılık Tarihinde 15-16 Haziran’ın Yeri. <https://www.cnntrk.com/turkiye/sendikacilik-tarihinde-15-16-haziranin-yeri?page=1>, (29.12.2020).

Coşkun, A. (2007). *Ulus-Devletin Dönüşümü ve Meşruluk Sorunu*. (Yayınlanmış Doktora Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Çakmak, U. (2004). Esnek üretim sistemi: İstihdama etkisi ve Toyota Örneği. *Ekonomik Yaklaşım*. 15(52-53): 235-253.

Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı. (1995). *Çalışma Hayatı İstatistikleri*. Yayın No:18. Ankara.

Çelik, A. (06.01.2015). İşçi Sınıfının Ayağa Kalktığı Yıllar. <https://m.bianet.org/bianet/emek/161305-isci-sinifinin-ayaga-kalktigi-yillar>, (30.12.2020).

Çelik, A. (2000). *DİSK Tarihi Kuruluş Direniş Varoluş 1. Cilt 1967-1975*. İstanbul: DİSK Yayınları.

Çelik, A. ve Şafak, C. (2020). DİSK'in DGM Direnişi ve Genel Yas Eylemi (1976): Türkiye Tarihinin En Büyük Siyasi Genel Grevi. *Sosyal Politika ve İktisat Yazıları (135-191)*. Derleyen Hasan Tahsin Benli, Elif Hacısalıhoğlu, Denizcan Kutlu ve Güven Savul. Ankara: Mülkiyeler Birliği.

Çelik, E. (2016). Toplumsal Hareket Sendikacılığı Kavramının Doğuşu ve Küresel Dolaşımı Üzerine Bir İnceleme. *Emek Araştırma Dergisi*. 7(10): 1-22.

Çetinkaya, Y.D. (2008). Toplumsal Hareketler Derlenir Toplanır mı?. *Toplumsal Hareketler Tarih, Teori ve Deneyim* (ss. 9-14.). Derleyen Y. Doğan Çetinkaya. İstanbul: İletişim Yayınları.

Demirbaş, T. (2000). *Cezaevleri Gerçeği*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayını.

Dobb, M. (1984). Yanıt. *Feodalizmden Kapitalizme Geçiş* (ss.60-71). Editör Rodney Hilton. Çev. Müge Gürer ve Semih Sökmen. İstanbul: Metis Yayınları.

Dobb, M. (2007). *Kapitalizmin Gelişimi Üzerine İncelemeler/Geçiş Tartışmaları*. Çev. Feyzi Akar. İstanbul: Belge Yayınları.

Dönmez, R. ve Kaya, Ö.M. Vergi Devleti Kavramı ve Tarihsel Temelleri. *Uluslararası Antalya Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. 2(4): 99-108.

Durgun, Ş. (2000). Modern Devlet Olmanın Zorunlu Koşulu Ulus Devlet Midir?. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 2(3): 109-124.

Durmuş, M. (2016). Savaşlar ve İşçi Sınıfı. *Türk Tabipler Birliği Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi*. 58-59: 29-44.

Ercan, F. ve Oğuz, Ş. (2005). Anti-Kapitalist Hareketlere Bakışta Değer Teorisinin Sunduğu Olanaklar ve Türkiye Örneği. *Conatus Dergisi*. 260-317.

Ellwood, W. (2007). *Küreselleşmeyi Anlama Kılavuzu – Antikapitalist Hareket İçin Kılavuzlar 1*. İstanbul: Metis Yayınları.

Engels, F. (2011). *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*. Çev. Hasan İlhan. İstanbul: Sayfa Yayınları.

Engels, F. (2013). *İngiltere’de Emekçi Sınıfın Durumu*. Çev. Oktay Emre. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Engels, F. (2018). *Tarihsel Materyalizm Üzerine Mektuplar 1890-1894*. Çev. Öner Ünalın. İstanbul: Kor Kitap.

Erdal, S. (2010). Siyasal Düşünürler ve Modern Egemenlik. *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. 18(2): 83-115.

Erdoğan, İ. (2007). Karl Marx, İnsan, Toplum ve İletişim. *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*. 25: 199-228.

Ergil, D. (1976). Kapitalist Devlet. *Birikim Dergisi*. 15: 23-32.

Eroğlu, C. (1999). *Devlet Nedir?* Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

Eroğlu, C. (2014). *Devlet Nedir?* İstanbul: Yordam Kitap.

Eser, B., Memişoğlu, D. ve Özdamar, G. (2011). Sosyal Siyasetin Üretilmesi Sürecinde Refah Devletinden Neo-Liberal Devlete Geçiş: Devletin Kamu Hizmeti Sunma İşlevinin Değişimi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 16(2): 201-217.

Eşiyok, B.A. (2009). Sanayi Planlarından 1947 Türkiye İktisadi Kalkınma Planı’na: Bir Dönüşümün Öyküsü. *Memleket Siyaset Yönetim*. 4(11): 86-131.

Evrensel. (15.06.2015). Büyük İşçi Direnişi: 15-16 Haziran. <https://www.evrensel.net/haber/115298/buyuk-isci-direnisi-15-16-haziran>, (29.12.2020).

Evrensel. (19.05.2017). TEKEL Direnişi: ‘Gemileri Yaktık, Geri Dönüş Yok’. <https://www.evrensel.net/haber/320222/tekel-direnisi-gemileri-yaktik-geri-donus-yok>, (30.12.2020).

Evrensel. Tarih Direnişi (22 Ocak 1980). <https://www.evrensel.net/haber/371658/1980-taris-direnisinde-ne-oldu-isciler-ne-istedi-direnis-nasil-sonuclandi>, (29.12.2020).

Faulkner, N. (2016). *Marksist Dünya Tarihi Neandertallerden Neoliberalallere*. Çev. Tuncel Öncel. İstanbul: Yordam Kitap.

Fişek, K. (1996). *Türkiye’de Devlet – İşçi İlişkileri Açısından Devlete Karşı Grevlerin Kritik Tahlili*. (Yayınlanmış Doktora Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi.

Fişek, K. (2016). *Das Yönetim Devlet, İktidar ve Bürokrasinin Marksist Analizi*. Derleyen Levent Demirelli ve Recep Aydın. Ankara: Notabene Yayınları.

Foucault, M. (2006). *Deliliğin Tarihi*. Çev. Mehmet Ali Kılıçbay. Ankara: İmge Kitabevi.

Foucault, M. (2015). *Büyük Kapatılma*. Çev. Işık Ergüden ve Ferda Keskin. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Foucault, M. (2016). *Güvenlik, Toprak, Nüfus, College De France Dersleri (1977-1978)*. Çev. Ferhat Taylan. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Foucault, M. (2017). *Hapishanenin Doğuşu*. Çev. Mehmet Ali Kılıçbay. Ankara: İmge Kitabevi.

Fülberth, G. (2018). *Kapitalizmin Kısa Tarihi*. Çev. Sadık Usta. İstanbul: Yordam Kitap.

Gambetti, Z. (2009). İktidarın Dönüşen Çehresi: Neoliberalizm, Şiddet ve Kurumsal Siyasetin Tasfiyesi. *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*. 40: 145-166.

Gençoğlu, A.Y. (2012). Kapitalizmin Temel Nitelikleri Açısından Emegın Konumu. *Hak İş Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*. 1(1): 98-116.

Gençoğlu, A.Y. (2013). Ticari Kapitalizmden Sanayi Kapitalizmine: Merkantilizm, Liberalizm ve Marksizm. *Toplum Bilimleri Dergisi*. 7(14): 79-94.

Giddens, A. (1996). *In Defence of Sociology: Essays, Interpretations and Rejoinders*. United Kingdom: Polity Press.

Giddens, A. (2008). *Ulus Devlet ve Şiddet*. İstanbul: Kalkedon Yayınları.

Giddens, A. (2018). *Modernliğin Sonuçları*. Çev. Ersin Kuşdil. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Gökberk, M. (1946). Hegel'in Devlet Felsefesi. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü Dergisi Felsefe Arşivi*. 1(2-3): 99-129.

Görücü, Ç. (2017). Tek Parti Döneminde Halkçılık ve Sosyal Politika: Solidarizm ve Korporatizm Kavramları Çerçevesinde 1936 İş Kanunu Hakkında Bir Değerlendirme. *Çalışma ve Toplum Dergisi*. 3(54): 1335-1368.

Göze, A. (2000). *Siyasal Düşünceler ve Yönetimler*. İstanbul: Beta Yayınları.

Gözler, K. (2017). Devlet Kelimesi Üzerine Bir Deneme. *Türkiye Günlüğü*. 129: 5-9.

Güler, B. A. (2000). Devletin Yeniden Yapılandırılması. *Düşün Dergisi*. 7-139.

Güler, B. A. (2009). Yönetişim: Tüm İktidar Sermayeye. *Praksis Dergisi*. 9: 93-116.

Gramsci, A. (1986). *Hapishane Defterleri Tarih, Politika, Felsefe ve Kültür Sorunları Üzerine Seçme Metinler*. Çev. Kenan Somer. İstanbul: Onur Yayınları.

Güler, M.A. (2017). Sosyal Politikanın “Sınıf” Sorunu ve Sosyal Devlet Modelleri. *Emek ve Araştırma Dergisi*. 8(12): 87-106.

Güler, M.A. (2019). Zonguldak Havzasında İşi Hareketleri ve 1990-1991 Büyük Madenci Grevi. *Çalışma ve Toplum Dergisi*. 1: 509-530.

Gürel, B. ve Erdem Yörük, E. (2018). Devlet, Sermaye ve Kapitalizmin Tarihsel Sosyolojisi. *Mülkiye Dergisi*. 2(42): 209-238.

Hall, J.A. ve Ikenberry, J.G. (2000). *Devlet*. Çev. Yeşeren Olgu Alibeygil ve Murat Şipal. İstanbul: Doruk Yayınları.

Hardt, M. ve Negri, A. (2013). *Duyuru*. Çev. Abdullah Yılmaz. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Harvey, D. (2012a). Yaratıcı Yıkım Olarak Neoliberalizm. Çev. Eylem Çamuroğlu Çığ ve Ünsal Çığ. *Atılım Sosyal Bilimler Dergisi*. 2(2): 67-88.

Harvey, D. (2012b). *Postmodernliğin Durumu Kültürel Değişimin Kökenleri*. Çev. Sungur Savran. İstanbul: Metis Yayınları.

Harvey, D. (2015). *Neoliberalizmin Kısa Tarihi*. Çev. Aylin Onacak. İstanbul: Sel Yayıncılık.

Haydaroğlu, C. ve Tatlısu, S. (2016). Turgut Özal Dönemi Yeni Sağ Devlet ve Ekonomik Liberalizm: Devlet ve Piyasa İlişkisinin Politik Ekonomisi. *International Turgut Ozal Symposium* (ss. 63-75), Ankara. 14-16 Nisan 2016.

Heywood, A. (2011). *Siyaset*. Çev. Bekir Berat Özipek, Bican Şahin, Mete Yıldız, Zeynep Kopuzlu, Bahattin Seçilmişoğlu, Atilla Yayla. Ankara: Adres Yayınları.

Hikmet, K. (2007). Tek Partili Dönemde İşçi Örgütlenmeleri ve Sendikal Hareketler. <https://sendika.org/2007/12/tek-partili-donemde-isci-orgutlenmeleri-ve-sendikal-hareketler-kemal-hikmet-16972/> , (27.12.2020).

Hilton, R. (1984). Giriş. *Feodalizmden Kapitalizme Geçiş* (ss.7-31). Editör Rodney Hilton. Çev. Müge Gürer ve Semih Sökmen. İstanbul: Metis Yayınları.

Hirsch, J. (1995). *Der nationale Wettbewerbsstaat: Staat, Demokratie und Politik im globalen Kapitalismus*. Berlin: Edition ID-Archive.

Hirsch, J. (2011). *Materyalist Devlet Teorisi*. Çev. Levent Bakaç. İstanbul: Alan Yayınları.

Hobbes, T. (2007). *Leviathan*. Çev. Semih Lim. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Hobsbawm, E. (2015). *Kısa 20. Yüzyıl Aşırılıklar Çağı 1914-1991*. Çev. Yavuz Alogan, İstanbul: Everest Yayınları.

Hobsbawm, E.J. (2013). *Sanayi ve İmparatorluk*. Çev. Abdullah Ersoy. Ankara: Dost Kitabevi.

Internationalism.org. Fransa'daki Genel Grevin Uluslararası Önemi. <https://tr.internationalism.org/book/export/html/34>, (18.11.2020).

Internationalism.org. Mayıs 68: Fransa ve Dünya'daki Öğrenci Hareketi. <https://tr.internationalism.org/book/export/html/34>, (18.11.2020).

Işıklı, A. (1972). *Sendikacılık ve Siyaset*. Ankara: Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını.

İçke, M.A., Engin, C. ve Kızılkaya, E (2012). Refah Devletinden Rekabet Devletine Dönüşüm Tartışmalar. *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*. 46: 1-24.

İnam, B., Giray, F., ve Tüzüntürk, S. (2016). Liberalleşme Sürecinde Özelleştirme, Doğrudan Yabancı Yatırımlar ve Ticaret Serbestliği: Bazı AB Ülkeleri ile Türkiye Karşılaştırması. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 9(4): 251-270.

Jay, M. (1973). *The Dialectical Imagination: A History of the Frankfurt School and The Institute of Social Research 1923-1950*. London: University of California Press.

Jessop, B. (2002-2003). Yakın Dönemde Kapitalist Devlet Teorileri. Teori ve Politika Dergisi. Sayı: 28-29. <https://www.teorivepolitika.net/index.php/okunabilir-yazilar/item/336-yakin-donemde-kapitalist-devlet-teorileri>, (04.04.2020).

Jessop, B. (2008). *Devlet Teorisi: Kapitalist Devleti Yerine Oturtmak*. Çev. Ahmet Özcan. Ankara: Epos Yayınları.

Jessop, B. (2009). *Kapitalist Devletin Geleceği*. Ankara: Epos Yayınları.

Jessop, B. (2016). *Devlet Dün, Bugün, Gelecek*. Ankara: Epos Yayınları.

Kamu Emekçileri Sendikaları Konfederasyonu. (31.03.2010). Kamu Emekçilerinin Örgütlenme Süreci. <https://kesk.org.tr/2010/03/31/kamu-emekcilerinin-orgutlenme-sureci/>, (30.12.2020).

Kara, I. (2001). Cenöva 2001: Başka Bir Dünya Mümkün! Seattle'dan Cenova'ya, https://www.jmo.org.tr/resimler/ekler/4db62200d8bf465_ek.pdf?dergi=HABER%20B%DCLTEN%DD, (13.12.2020).

Kara, U. (2013). Modern Devlet ve Kapitalizm İlişkisi Üzerine Bir İnceleme. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 13: 153-163.

Karahasan, H. (2008). Anti-Kapitalist Hareketler, Küreselleşme ve Sosyal Medya Üzerine Kuramsal Bir Deneme. *International Journal of Art, Culture&Communication*. 1(1): 32-52.

Kargı, V. (2017). Vergilendirme Yetkisi ve Vergilendirmede Adalet. *Uluslararası Farkındalık Konferansı, Journal of Awareness Special Issue 2017-3*. Krakow. 16-18 Kasım 2017.

Kasalak, K. (2012). Teşvik-i Sanayi Kanunları ve Türkiye’de Sanayileşmeye Etkileri. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilim Dergisi*. 27: 65-79.

Katoğlu, T. (1994). Devlet Güvenlik Mahkemelerinde Uygulanan Yargılama Usulünün Genel Yargılama Usulünden Farkları. *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*, 49(3): 255-274.

Kayaduvar, M. ve Ergun, İ. (2017). Küresel Kapitalizmin Sosyalleştirilen Yüzü: Birleşmiş Milletler 2015 Sonrası Kalkınma Gündemi Örneği. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 32(2): 163-195.

Kaygısız, İ. (2001). Sermayenin Küresel Saldırısına Karşı Başkaldırı - Prag “Çeşitlilik-Birlik-Direnış”, Teori ve Politika. 21. <https://www.teorivepolitika.net/index.php/arsiv/item/737-sermayenin-kuresel-saldirisina-karsi-baskaldiri-prag-cesitlilik-birlik-direnis>, (24.12.2020).

Kaynak, S.Ö. (2011). Zonguldak Madencilerinin Mücadelesi. *1990/91 Zonguldak Büyük Madenci Grevi ve Yürüyüşü 20. Yıl Ortak Özel Yayını* (ss. 96-103). Editör Mehmet Torun, Cemalettin Sağtekin ve Tayfun Özuslu. Ankara: Korza Yayıncılık.

Keyder, Ç. (2014). *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Kılıçbay, M.A. (2005). Orta Çağ’ın Orta Malı Olmadığına Dair. *Doğu Batı Düşünce Dergisi*. 8(33): 69-80.

Klein, N. (2004). *Tel Örgüler ve Pencereleer: Küreselleşme Tartışmalarının Ön Saflarından Haberler*. Çev. Nalan Uysal. Ankara: Bilgi Yayınevi.

Kocka, J. (2018). *Kapitalizm Tarihi*. Çev. Evrim Tefkık Güney. İstanbul: Say Yayınları.

Kongar, E. (2012). *21. Yüzyılda Türkiye 2000’li Yıllarda Türkiye’nin Toplumsal Yapısı*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Kotan, C. (2016). Dünya Sistemi Teorisi Bağlamında Modern Devletin Özellikleri. *Uluslararası Politik Araştırmalar Dergisi*. 2(1): 11-25.

Kozak, İ.E. (1992). İşçi Sendikalarının Tarihi Gelişimi (İngiltere Örneği). *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*. (1): 63-81.

Köz. (13.11.2019). Emperyalist Zincirin Kırılacak Zayıf Halkası Ayaklarımızın Altında. <https://www.kozgazetesi.org/emperyalist-zincirin-kirilacak-zayif-halkasi-ayaklarımızin-altinda/>, (13.12.2020).

Kumar, K. (1995). *Sanayi Sonrası Toplumdan Post-modern Topluma; Çağdaş Dünyanın Yeni Kuramları*. Çev. Mehmet Küçük. Ankara: Dost Kitabevi.

Kurşun, A. ve Rakıcı, C. (2016). Sosyal Refah Devletinin Tarihi Süreci ve Günümüz Bazı Refah Devletlerinin Değerlendirilmesi. *Uluslararası Ekonomi ve Yenilik Dergisi*. 2(2): 135-156.

Lambert, R. ve Webster, E. (1988). *The Reemergence of Political Unionism in Contemporary South Africa, Popular Struggles in South Africa* (ss. 20-41). Derleyen William Cobbett ve Robin Cohen. Londra: James Currey.

Le Goff, J. (2005). *Ortaçağda Batı Avrupa*. Çev. Nilüfer Uluç. Doğu Batı Dergisi. 33: 39-68.

Lenin, V.İ. (2014). *Emperyalizm Kapitalizmin En Yüksek Aşaması*. Çev. Cemal Süreya. İstanbul: Sol Yayınları.

Lenin, V.İ. (2015). *Devlet Üzerine*. Çev. Mazlum Beyhan. İstanbul: Yordam Kitap.

Lenin, V.İ. (2016). *Devlet ve Devrim*. Çev. M. Halim Spatar ve Celal Üster. İstanbul: Yordam Kitap.

Lukacs, M. (02.05.2012). Quebec Student Protests Mark 'Maple Spring' in Canada. <https://www.theguardian.com/commentisfree/cifamerica/2012/may/02/quebec-student-protest-canada>, (13.12.2020).

Machiavelli, N. (2012). *Prens*. Çev. Kemal Atakay. İstanbul: Can Yayınları.

Mahiroğulları, A. (2017). 1980 Sonrasının Sosyoekonomik Değişim ve Dönüşümü Bağlamında Sendikacılıkta Geline Nokta. *Hak-İş Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*. 6(16): 499-522.

Mann, M. (2012). *İktidarın Tarihi: Başlangıcından 1760'a Kadar Toplumsal İktidarın Kaynakları – Cilt I*. Ankara: Phoenix Yayınevi.

Marangos, J. (2008), The Evolution Of The Anti-Washington Consensus Debate: From 'Post-Washington Consensus' Toafterthe Washington Consensus. *Competition & Change*. 12(3): 227-244.

Marangos, J. (2009). The Evolution of the Term "Washington Consensus". *Journal of Economic Surveys*. 23(2): 350-384.

Martin, J. (2013). *Poulantzas Kitabı Seçme Yazılar*. Çev. Akın Sarı ve Selime Güzelsarı. Ankara: Dipnot Yayınları.

Marx, K. (1966). *Felsefenin Sefaleti*. Çev. Erdoğan Başar. Ankara: Sol Yayınları.

Marx, K. (2011). *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*. Çev. Sevim Belli. Ankara: Sol Yayınları.

Marx, K. (2015a). *Kapital: Ekonomi Politiğin Eleştirisi I. Cilt Sermayenin Üretim Süreci*. Çev. Mehmet Selik ve Nail Satlıgan, İstanbul: Yordam Kitap.

Marx, K. (2015b). *Kapital: Ekonomi Politiğin Eleştirisi III. Cilt Bir Bütün Olarak Kapitalist Üretim Süreci*. Çev. Mehmet Selik ve Erkin Özalp. İstanbul: Yordam Kitap.

Marx, K. ve Engels, F. (2014). *Komünist Manifesto*. Çev. Celal Üster ve Nur Deriş. İstanbul: Can Yayınları.

Marx, K. ve Engels, F. (2017). *Alman İdeolojisi*. Çev. Olcay Geridönmez ve Tonguç Ok. İstanbul: Kor Kitap.

Memiş, Ş. (2020). 20. Yüzyıl Türkiye Ekonomisi Üzerine Kısa Bir Analiz (1923-2000). *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 66: 263-284.

Mısıır, M.B. (2011). *Kapitalizm, Devletler ve Egemenlik: Egemenlik Kuramının Tarihsel Maddeci Bir Eleştirisi*. (Yayınlanmış Doktora Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Mısır, M.B. (2015). Egemenlik. *Siyaset Bilimi: Kavramlar, İdeolojiler, Disiplinler Arası İlişkiler* (ss. 55-68). Derleyen Gökhan Atılğan ve E. Atilla Aytekin. İstanbul: Yordam Kitap.

Millioğulları, Ö. (2007). *Türkiye’de 1960-1980 ve 1980-2005 Dönemlerinde Grev Hareketlerinin Karşılaştırması*. (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Anabilim Dalı.

Milliyet. (02 Aralık 1999). Seattle Cehennemi. <https://www.milliyet.com.tr/dunya/seattle-cehennemi-5232071>, (13.12.2020).

Mitchell, W.J.T., Harcourt, B.E. ve Taussing, M. (2013). *İşgal Et İtaatsizlik Üzerine Üç Tez*. Çev. Elif Ersavcı. İstanbul: Kolektif Kitap.

Mooers, C. (1997). *Burjuva Avrupa’nın Kuruluşu Mutlakçılık, Devrim ve İngiltere, Fransa, Almanya’da Kapitalizmin Yükselişi*. Ankara: Dost Kitabevi.

Morgan, L.H. (1994). *Eski Toplum-I*. Çev. Ünsal Oskay. İstanbul: Payel Yayınları.

Neocleous, M. (2013). *Toplumsal Düzenin İnşası Polis Erkinin Eleştirel Teorisi*. Çev. Ahmet Bekmen. İstanbul: H2O Kitap.

Nichols, T. ve Kahveci, E. (1994). Politik Rejim, Sermaye Birikimi ve Türkiye’de Maden İşçisinin Durumu: Zonguldak Kömür Havzasında Son 50 Yılda Meydana Gelen İş Kazalarının Bir Değerlendirmesi. *Sosyoloji Dergisi*. 5: 1-34.

Nikitin, P. (2012). *Ekonomi Politik*. Ankara: Sol Yayınları.

Ntv Haber. (16.11.2002). AKP ‘Acil Eylem Planı’nın Tam Metni. <http://arsiv.ntv.com.tr/news/188080.asp>, (26.12.2020).

O’Neil, J. (2008). Disiplin Toplumu: Weber’den Foucault’ya. *Doğu Batı Düşünce Dergisi*. 10(43): 233-256.

Oecd. (2014). National Statistical Year Book. <https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/factbook2014en.pdf?expires=1610018221&id=id&accname=guest&checksum=5ED6D2A21697162565DFAB9A460034B1>, (16.11.2020).

Oğuz, Ş. (2012). Türkiye’de Kapitalizmin Küreselleşmesi ve Neoliberal Otoriter Devletin İnşası. *Türk Tabipler Birliği Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi*. 45-46: 2-33.

Oğuz, Ş. (2016). Yeni Türkiye’nin Siyasal Rejimi. *Yeni Türkiye: Kapitalizm, Devlet ve Sınıflar*. Derleyen Tolga Tören ve Melehat Kutun. İstanbul: SAV.

Oktay, C. (2014). *Siyaset Bilimi İncelemeleri*. İstanbul: Alfa Yayınları.

Ozan, E.D. (2015). 1971-1980 İki Darbe Arasında Kriz Sarmalı. *Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Siyasal Hayat (663-752)*. Derleyen Gökhan Atılğan, Cenk Saraçoğlu, Ateş Uslu. İstanbul: Yordam Kitabevi.

Ötküner, C. (2006). 60’ların ve 70’lerin Türkiye’inde İşçiler, Politika. *Devrimci Marksizm Dergisi*. 2: 115-142.

Özdemir, S. (2007). *Küreselleşme Sürecinde Refah Devleti*. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayını.

Özden, A.M. (02.09.2015). Quebec Öğrenci Hareketi. <https://politus.com.tr/quebec-ogrenci-hareketi/>, (13.12.2020).

Özerkmen, N. (2003). Geçmişten Günümüze Türkiye’de Anayasa ve Yasalarda Sendikal Hakların Düzenlenmesi ve Getirilen Kısıtlamalar. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*. 4(31): 239-257.

Özlük, E. ve Doğan, F. (2009). Egemenlik, Devlet ve Kapitalizm: Bermuda Şeytan Üçgeni!. 11. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi. *Düzenleyen Türk Sosyal Bilimler Derneği*. Ankara. 9-11 Aralık 2009.

Öztürk, M.Y. ve Ercan, F. (2011). 1979 Krizinden 2001 Krizine Türkiye’de Sermaye Birikim Süreci ve Yaşanan Dönüşümler. *Praksis Dergisi*. 19: 55-93.

Öztürk, Ş., Nas, F. ve İçöz, E. (2008). 24 Ocak Kararları, Neo-Liberal Politikalar ve Türkiye Tarımı. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 1(2): 15-32.

Paksoy, S., Paksoy, H.M. ve Alancioğlu, E. (2013). Küreselleşmenin Sosyo-Politik Etkileri: Arap Baharı. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*. 12(46): 169-182.

Peşiye, Ç. (2011). New York'ta 700'den Fazla Gözaltı. <https://m.bianet.org/kurdi/siyaset/133103-new-york-ta-700-den-fazla-gozalti>, (19.12.2020).

Pierson, C. (2004). *The Modern State*. London and New York: Taylor&Francis e-Library.

Poggi, G. (2016a). *Devlet-Doğası, Gelişimi ve Geleceği*. Çev. Aysun Babacan. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Poggi, G. (2016b). *Modern Devletin Gelişimi Sosyolojik Bir Yaklaşım*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Poulantzas, N. (2006). *Devlet, İktidar, Sosyalizm*. Çev. Turhan Ilgaz. Ankara: Epos Yayınları.

Poulantzas, N. (2012). *Faşizm ve Diktatörlük*. Çev. Ahmet İnsel. İstanbul: İletişim Yayınları.

Poulantzas, N. (2014). *Siyasal İktidar ve Toplumsal Sınıflar*. Çev. Şule Ünsaldı, Ankara: Epos Yayınları.

Procacci, G. (1984). *Tartışma Üzerine Bir İnceleme. Feodalizmden Kapitalizme Geçiş* (ss.141-156). Editör Rodney Hilton. Çev. Müge Gürer ve Semih Sökmen. İstanbul: Metis Yayınları.

Rodrik, D. (2006). Goodbye Washington Consensus, Hello Washington Confusion? A Review of the World Bank's Economic Growth in the 1990s: Learning from a Decade of Reform. *Journal of Economic Literature*. 44: 973-987.

Rousseau, J.J. (1990). *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı ve Temelleri Üzerine Konuşma*. Çev. Rasih Nuri İleri. İstanbul: Say Yayınları.

Saad-Filho, A. (2018). Neoliberal Geçişte Para Politikası: Keynesçilik, Monerarizm ve Enflasyon Hedeflemesinin Siyasi İktisat Açısından Eleştirisi. *Siyasi İktisat ve Küresel Kapitalizm 21. Yüzyılı, Bugün ve Yarın (101-135)*. Derleyen Robert Albritton, Bob Jessop ve Richard Westra. Çev. Can Cemgil. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Saklı, A.R. (2013). Fordizm'den Esnek Üretim Rejimine Dönüşümün Kamu Yönetimi Üzerine Etkileri. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*. 12(44): 107-131.

Salmon, J.H.M. (1975). *Society in Crisis: France in the Sixteenth Century*. London: Methuen Books.

Sancar, M. (11.04.2006). Modernlikteki Barbarlık – Uygarlıktaki Şiddet. Birikim Dergisi. <https://www.birikimdergisi.com/guncel/97/modernlikteki-barbarlik-uygarliktaki-siddet>, 18.07.2020).

Sancar, M. (2000). Şiddet, Şiddet Tekeli ve Demokratik Hukuk Devleti. *Doğu Batı Düşünce Dergisi*. 4(13): 25-44.

Sander, O. (2013). *Siyasi Tarih: İlk Çağlardan 1918'e*. Ankara: İmge Kitabevi.

Saraçoğlu, C. (2015). *Tank Paletiyle Neoliberalizm. Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Siyasal Hayat (753-875)*. Derleyen Gökhan Atılgan, Cenk Saraçoğlu, Ateş Uslu. İstanbul: Yordam Kitabevi.

Sarıay, E. (2015). Tahrir-i Sükûn Kanununa Dair Bazı Düşünceler. *Mütefekkir Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*. 2(4): 377-403.

Saygılı, A. (2010). Modern Devletin Çıplak Sureti. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. 59(1): 61-97.

Selçuk, F.Ü. (2007). *Devlet Kuramı: Çok-düzlemli Bir Çözümleme Çerçevesi Önerisi. Türk Sosyal Bilimler Derneği 10. Sosyal Bilimler Kongresi*. Düzenleyen Orta Doğu Teknik Üniversitesi. Ankara. 28-30 Kasım 2007.

Sevinç, M. (2012). Türkiye’de Anayasal Düzen: 1920-2012. *1920’den Günümüze Türkiye’de Toplumsal Yapı ve Değişim (ss. 15-90.)*. Derleyen Faruk Alpkaya ve Bülent Duru. Ankara: Pkoenix Yayınevi.

Sinan, S. (1998). *Dünya Ekonomisinde Dönüşüm: Sömürgecilikten Küreselleşmeye*. Ankara: İmge Kitabevi.

Soysal, M. (2007). *100 Soruda Anayasanın Anlamı*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.

Süleymanoğlu, R. (2016). Keynesçi Refah Devleti’nin Gelişimi, Dönüşümü ve Sosyal Hizmet Bağlamında Değerlendirilmesi. *İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 4(8-9): 271-301.

Sülker, K. (1983). “İzmir İktisat Kongresi”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Sweezy, P. (1984). Yanıtı Yanıt. *Feodalizmden Kapitalizme Geçiş (ss.111-118)*. Editör Rodney Hilton. Çev. Müge Gürer ve Semih Sökmen. İstanbul: Metis Yayınları.

Şahinkaya, S. (2012). *Türkiye Sanayileşme Tarihinden İki Kesit: Birinci Sanayi Planı 1933 ve Türkiye Sanayi Stratejisi Belgesi (2011-2014)*, Düzenleyen Dokuz Eylül Üniversitesi İİBF İktisat Bölümü. İzmir. 29 Şubat-2 Mart 2012.

Şen, S. (08.02.2018). 38 Yıl Önce Bugün İzmir Ayaktaydı: 8 Şubat Tarih Direnişi Aydınlatıyor. <https://haber.sol.org.tr/emek-sermaye/38-yil-once-bugun-izmir-ayaktaydi-8-subat-taris-direnisi-aydinlatiyor-227850>, (29.12.2020).

Şenel, A. (1982). *İlkel Topluluktan Uygar Topluma Geçiş Aşamasında Ekonomik Toplumsal Düşünsel Yapıların Etkileşimi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.

Şenel, A. (1995). *Siyasal Düşünceler Tarihi: Tarihöncesinde İlkçağda Ortaçağda ve Yeniçağda Toplum ve Siyasal Düşüniş*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.

Şener, M. (2015). Burjuva Uygarlığının Peşinde. *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Siyasal Hayat (201-345)*. Derleyen Gökhan Atılgan, Cenk Saraçoğlu ve Ateş Uslu. İstanbul: Yordam Kitap.

Şimşek, O. (2017). *Küreselleşme ve Yeni Devlet Kapitalizminin Yükselişi*. Ankara: Türk Metal Sendikası Araştırma ve Eğitim Merkezi Yayınları.

Şimşek, O. (2018). Washington ve Post-Washington Uzlaşmaları Çerçevesinde Neoliberalizmde Devletin Rolü. *Karatahta İş Yazıları Dergisi*. 7: 177-192.

T.C. Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmet Bakanlığı. (30.07.2020). Bakan Selçuk: "Sendikalı İşçi Sayımız 1,9 Milyona Ulaştı". <https://www.ailevecalisma.gov.tr/tr-tr/haberler/bakan-selcuk-sendikalisi-sayimiz-1-9-milyona-ulasti/>, (30.12.2020).

T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı. (1967). İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1968-1972). <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/İkinci-Beş-Yıllık-Kalkınma-Planı-1968-1972%E2%80%8B.pdf>, (24.12.2020).

T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı. (1963). Kalkınma Planı (Birinci Beş Yıl). https://sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/10/Birinci_Bes_Yillik_Kalkinma_Plani-1962-1967.pdf, (24.12.2020).

T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı. (1995). Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1996-2000). <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/Yedinci-Beş-Yıllık-Kalkınma-Planı-1996-2000%E2%80%8B.pdf>, (25.12.2020).

T.C. Resmi Gazete. (07.05.1983, 18040). 05.05.1983 Tarihli 2821 Sayılı Sendikalar Kanunu. <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/18040.pdf>, (29.12.2020).

T.C. Resmi Gazete. (07.07.1945, 6051). 27.06.1945 Tarihli 4772 Sayılı İş Kazalarıyla Meslek Hastalıkları ve Analık Sigortaları Kanunu. <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/6051.pdf>, (24.12.2020).

T.C. Resmi Gazete. (08.06.1949, 7227). 02.06.1949 Tarihli 5417 Sayılı İhtiyarlık Sigortası Kanunu. <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/7227.pdf>, (24.12.2020).

T.C. Resmi Gazete. (09.11.1982, 17863). 07.11.1982 Tarihli 2709 Sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/17863_1.pdf, (25.12.2020).

T.C. Resmi Gazete. (10.01.1950, 7402). 04.01.1949 Tarihli 5502 Sayılı Hastalık ve Analık Sigortası Kanunu. <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/7402.pdf>, (24.12.2020).

T.C. Resmi Gazete. (10.06.2003, 25134). 22.05.2003 Tarihli 4857 Sayılı İş Kanunu, Madde 16. <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2003/06/20030610.htm#1>, (26.12.2020).

T.C. Resmi Gazete. (10.06.2003, 25134). 22.05.2003 Tarihli 4857 Sayılı İş Kanunu. <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2003/06/20030610.htm#1>, (26.12.2020).

T.C. Resmi Gazete. (10.06.2003, 25134). 4857 Sayılı İş Kanunu, Madde 6. <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2003/06/20030610.htm#1>, (26.12.2020).

T.C. Resmi Gazete. (10.06.2003, 25134). 4857 Sayılı İş Kanunu, Madde 65. <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2003/06/20030610.htm#1>, (26.12.2020).

T.C. Resmi Gazete. (11.08.1989, 20249). Türk Parası Kıymetini Koruma Hakkında 32 Sayılı Karar. <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/20249.pdf>, (25.12.2020).

T.C. Resmi Gazete. (12.08.1970, 13577). 29.07.1970 Tarihli 1317 Sayılı 274 Sayılı Sendikalar Kanununun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi ve 31 inci Maddesine Bir Bend İle Bu Kanuna 3 Geçici Madde Eklenmesi Hakkında Kanun. <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/13577.pdf>, (29.12.2020).

T.C. Resmi Gazete. (13.02.1957, 9534). 04.02.1957 Tarihli 6900 Sayılı Maluliyet, İhtiyarlık ve Ölüm Sigortaları Kanunu. <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/9534.pdf>, (24.12.2020).

T.C. Resmi Gazete. (15.06.1936, 3330). 15.06.1936 Tarihli 3008 Sayılı İş Kanunu. <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/3330.pdf>, (24.12.2020).

T.C. Resmi Gazete. (16.06.1932, 2126). 16.06.1932 Tarihli 2007 Sayılı Türkiye’de Türk Vatandaşlarına Tahsis Edilen Sanat ve Hizmetler Hakkında Kanun (mülga). <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/2126.pdf>, (24.12.2020).

T.C. Resmi Gazete. (18.01.1940, 4417). 18.01.1940 Tarihli 3780 Sayılı Milli Koruma Kanunu. <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/4417.pdf>, (25.12.2020).

T.C. Resmi Gazete. (16.07.1945, 6058). 08.07.1945 Tarihli 4792 Sayılı İşçi Sigortaları Kurumu Kanunu. <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/6058.pdf>, (24.12.2020).

T.C. Resmi Gazete. (17.06.1949, 7235). 08.06.1949 Tarihli 5434 Sayılı Türkiye Cumhuriyeti Emekli Sandığı Kanunu. <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/7235.pdf>, (24.12.2020).

T.C. Resmi Gazete. (20.07.1961, 10859). 09.07.1961 Tarihli 334 Sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasası. <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/10859.pdf>, (29.12.2020).

T.C. Resmi Gazete. (20.10.1982, 17844). 18.10.1982 Tarihli 2709 Sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasası. <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/17844.pdf>, (29.12.2020).

T.C. Resmi Gazete. (23.12.2020, 31343). 3317 Sayılı Cumhurbaşkanı Kararı. <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2020/12/20201223-17.pdf>, (26.12.2020).

T.C. Resmi Gazete. (24.07.1963, 11462). 15.07.193 Tarihli 274 Sayılı Sendikalar Kanunu ve 275 Sayılı Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanunu. <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/11462.pdf>, (29.12.2020).

T.C. Resmi Gazete. (24.07.1963, 11462). 15.07.1963 Tarihli 274 Sayılı Sendikalar Kanunu ve 275 Sayılı Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanunu. <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/11462.pdf>, (24.12.2020).

T.C. Resmi Gazete. (25.02.1946, 6542). 20.02.1947 Tarihli 5018 Sayılı İşçi ve İşveren Sendikaları ve Sendika Birlikleri Hakkında Kanun. <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/6542.pdf>, (24.12.2020).

T.C. Resmi Gazete. (27.06.1945, 6042). 22.06.1945 Tarihli 4763 Sayılı Çalışma Bakanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun. <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/6042.pdf>, (24.12.2020).

T.C. Resmi Gazete. (27.10.2020, 31287). 3134 Sayılı Cumhurbaşkanı Kararı. <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2020/10/20201027-1.pdf>, (26.12.2020).

T.C. Resmi Gazete. (29.07.1964, 11766). 17.07.1964 Tarihli 506 Sayılı Sosyal Sigortalar Kanunu. <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/11766.pdf>, (24.12.2020).

T.C. Resmi Gazete. (31.07.2020, 31202). 2810 Sayılı Cumhurbaşkanı Kararı. <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2020/07/20200731-2.pdf>, (26.12.2020).

Takahashi, K. (1984). Tartışmaya Bir Katkı. *Feodalizmden Kapitalizme Geçiş* (ss.72-106). Editör Rodney Hilton. Çev. Müge Gürer ve Semih Sökmen. İstanbul: Metis Yayınları.

Talas, C. (1990). *Toplumsal Politika*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

Tekin, Ü.E. (2017). Gümrük Birliği'nin Türk Ekonomisine Etkileri (1996-2016). *Social Sciences Studies Journal*. 3(12): 2099-2109.

Turhan, D.G. (2017). Dijital Aktivizm. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 26: 26-44.

Turner, B.S. (1994). *Postmodern Culture/Postmodern Citizenship*. Londra: Sage.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Mevzuat Bilgi Sistemi. (1930). 24.04.1930 Tarihli 1593 Sayılı Umumi Hıfzıssıhha Kanunu, <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=1593&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=3>, (24.12.2020).

Türkiye Petrol Kimya Lastik İşçileri Sendikası. (1988). *Petrol-İş 88 Yıllığı*. Yayın No: 20. İstanbul: Petrol-İş Yayınları.

Türkmen, M. (2017). Cezaya Alternatif Bakışlar ve Yeni Bir Disiplin Olarak Ceza Sosyolojisinin İmkânlılığı. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 10(52): 703-720.

Uğur, A. (2013). Kuvvetler Ayrılığı Perspektifinden Yüksek Denetim Bürokrasisi ve Demokratikleşme Üzerindeki Etkisi Üzerine Bir İnceleme. YBAD Lisansüstü Seminer Çalışmaları. No: 10.

Ulusoy, E. (2016). Modernizm-İktidar İlişkisi Bağlamında Vatandaşlığın Post-Modern Dönüşümü. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 22: 312-334.

Uslu, A. (2014). Avrupa’da Erken Dönem Sosyalist Teori ve İşçi Hareketleri (1830-1840). *Akademik İncelemeler Dergisi*. 9(1): 1-24.

Uslu, A. (2015). Çok Partili Hayata Dönüş Dönemi (1945-1950) Hür Dünya’nın Saflarında. *Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Siyasal Hayat (ss.347-392)*. Derleyen Gökhan Atılğan, Cenk Saraçoğlu ve Ateş Uslu. İstanbul: Yordam Kitabevi.

Uzun, T. (2001). Küresel Direniş Hareketine İçeriden Bir Bakış ve Cenova Tanıklığı. *Birikim Dergisi*. 149: 45-55.

Ülgen, P. (2010). Orta Çağ Avrupası’nda Feodal Sisteme Genel Bir Bakış. *Mukaddime*. 1: 1-18.

Üstel, F. (2015). Vatandaşlık. *Siyaset Bilimi: Kavramlar, İdeolojiler, Disiplinler Arası İlişkiler* (ss. 123-136). Derleyen Gökhan Atılğan ve E. Atilla Aytekin. İstanbul: Yordam Kitap.

Varlı, A. ve Koraltürk, M. (2010). II. Meşrutiyet'ten Erken Cumhuriyet'e Milli İktisadın Sürekliliği ve İzmir İktisat Kongresi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*. 9(20-21): 127-142.

Wacquant, L. (2010). Crafting the Neoliberal State: Workfare, Prisonfare, and Social Insecurity. *Sociological Forum*. 25(2): 197-220.

Wallerstein, I. (1974). *The Modern World-System Capitalist Agriculture And The Origins Of The European World-Economy In The Sixteenth Century*. New York: Academic Press.

Wallerstein, I. (2000). *Bildiğimiz Dünyanın Sonu Yirmi Birinci Yüzyıl İçin Sosyal Bilim*. Çev. Tuncay Birkan. İstanbul: Metis Yayınları.

Wallerstein, I. (2004). *Dünya Sistemleri Analizi: Bir Giriş*. Çev. Ender Abadoğlu ve Nuri Ersoy. İstanbul: Aram Yayıncılık.

Wallerstein, I. (2014). *Modern Dünya Sistemi*. Çev. Latif Boyacı. İstanbul: Yarın Yayınları.

Wallerstein, I. (2016). *Tarihsel Kapitalizm ve Kapitalist Uygarlık*. Çev. Necmiye Alpay. İstanbul: Metis Yayınları.

Weber, M. (2004). *Sosyoloji Yazıları*. Çev. Taha Parla. İstanbul: İletişim Yayınları.

Weber, M. (2012). *Ekonomi & Toplum*. İstanbul: Yarın Yayınları.

Webster, E. (1987). *The Rise of Social Movement Unionism – The Two Faces of the Black Trade Union Movement in South Africa*. Johannesburg: University of Witwatersrand.

Wikipedia. (2012). Bill 78. https://en.wikipedia.org/wiki/Bill_78#Provisions, (13.12.2020).

Wikipedia. 1848 Devrimleri. https://tr.wikipedia.org/wiki/1848_Devrimleri, (04.06.2020).

Williamson, J. (01.07.1999). What Should the World Bank Think about the Washington Consensus?. <https://www.piie.com/commentary/speeches-papers/what-should-world-bank-think-about-washington-consensus>, (3.12.2020).

Wood, E.M. (2003). Kapitalizmin Kökeni Geniş Bir Bakış. Çev. A. Cevdet Aşkın. Ankara: Epos Yayınları.

Wood, E.M. (2012). *Özgürlük ve Mülkiyet Rönesans'tan Aydınlanma'ya Batı Siyasi Düşüncesinin Toplumsal Tarihi*. Çev. Oya Köymen. İstanbul: Yordam Kitap.

Wood, E.M. (2013). *Yurttaşlardan Lordlara Eskiçağdan Ortaçağa Batı Siyasi Düşüncesinin Toplumsal Tarihi*. Çev. Oya Köymen. İstanbul: Yordam Kitap.

Wood, E.M. (2016). *Kapitalizm Demokrasiye Karşı Tarihsel Maddeciliğin Yeniden Yorumlanması*. Çev. Şahin Artan. İstanbul: Yordam Kitap.

Wood, E.M. (2016). *Sermaye İmparatorluğu*. Çev. Oya Köymen. İstanbul: Yordam Kitap.

World Bank. (1992). *Governance and Development*. USA: World Bank Publication.

World Development Report. (1997). *The State In A Changing World*. USA: Oxford University Press.

Yalman, G. (2002). Tarihsel Perspektifte Türkiye'de Devlet ve Burjuvazi. *Praksis Dergisi*. (5): 7-23.

Yalman, G. ve Tanış Zaferoğlu, D. (2017). Galip Yalman: "Türkiye'nin Demokratik Bir Rejime Gececeğinin Emaresi Yok". *Ayrıntı Dergisi*. <https://ayrintidergi.com.tr/galip-yalman-turkiyenin-demokratik-bir-rejime-gececeginin-emalesi-yok/>, (20.01.2021).

Yalman, G. (2019a). Neoliberalizm, Kriz ve Devlet. *Mülkiye Dergisi*. 43(1): 185-192.

Yalman, G. (07.09.2019b). Siyaset Bilimci Do. Dr. Galip Yalman: Kimlik Siyaseti, Otoriter Eğilimlerin İtici Gücü Oldu. *Birgün Gazetesi*. <https://www.birgun.net/haber/siyaset-bilimci-doc-dr-galip-yalman-kimlik-siyaseti-otoriter-egilimlerin-itici-gucu-oldu-261175>, (20.01.2021).

Yaman, G.L. (2015). Devlet. *Siyaset Bilimi: Kavramlar, İdeolojiler, Disiplinler Arası İlişkiler* (ss. 69-86). Derleyen Gökhan Atılgan ve E. Atilla Aytekin. İstanbul: Yordam Kitap.

Yaraşır V. (2020). *İşçi Sınıfı Mücadele Tarihi Kolektif Aksiyon*. Emek ve Onur Derneği.

Yayla, Y. (2019). Feodalizmden Kapitalizme Geçiş: Robert Brenner ve Siyasal Birikim. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 12(1): 107-119.

Yenihan, B., Cerev, G. ve Doğa Başar Sarıpek, D.B. (2019). Türk Sendikacılığı Üzerine Bir Karşılaştırma; Anayasa ile Gelen Anayasa ile Gider. *Avrasya Uluslararası Araştırma Dergisi*. 7(18): 161-186.

Yeşilay, R. B. (2005). Devletçiliğin Türkiye Ekonomisindeki İzduşümleri. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*. 19(1): 117-132.

Yetiş, M. (2009). Gramsci ve Devletin İki Görünümü. *Mülkiye Dergisi*. 33(264): 129-153.

Yıldız, A. (2016). Washington Konsensus'tan Post-Washington Konsensus'a: Kurumsal Düzenlemeler ve Finansal Krizler. *New Economic Trends and Business Opportunities. II. International Congress on Economics and Business* (ss.1-11), Sarajevo. 30 Mayıs-3 Haziran 2016.

Yücedağ, İ. (2017). Modern Toplumda Denetim Asemblajı. *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 41: 161-175.

Zubritski, Y., Mitropolski ve Krov, V. (2011). *İlkel Topluluk, Köleci Toplum, Feodal Toplum Kapitalist-Öncesi Biçimler*. Ankara: Sol Yayınları.

